

پیشانی
سوف
چپ
سسکے

سراج



سوره سنڌي ادب



صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

پرفورمائیو سڈ (ناول)

سراج



نیو فیڈریشن پبلیکیشنز
قائم و ولی محمد حیدر آباد سڈ
۱۹۸۹ع

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر **SK سؤ پنج**

ڇپائيندڙ

نيو فيلڊس پبليڪيشنس

ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.

نيو فيلڊس پرنٽنگ پريس

ڇپيندڙ

هوم اسٽيڊ هال چاڙهي، حيدرآباد.

اپريل 1988ع

ٽيون ايڊيشن

جون 1989ع

چوٿون ايڊيشن

50/- روپيا

قيمت

(سڀ حق ۽ واضعا ڦاٽر)

PARADO SOEE SADD (Novel) written by SIRAJ.
Published by New Fields Publications, Tando Wall
Mohammed Hyderabad Sind. Pakistan. Third Edition
April 1988. Price Per Copy Rs. 50/-

هن ڪتاب جو پهريون ۽ ٻيو ايڊيشن ۱۹۷۰ع ۽ ۱۹۸۱ع ۾ احمد
نبي بخش شيخ، سنڌ پرنٽنگ پريس، اڪال پونگا گهٽي، حيدرآباد
سنڌ، ۾ ڇاپيو ۽ عامر شيخ ’زيب ادبي مرڪز‘ حيدرآباد سنڌ پاڪستان
مان شايع ڪيو.

مصنف طرفان بہ لفظ

سنڌ جي تاريخ هونئن ته هر مظلوم قوم جي تاريخ وانگر ظلم جي داستانن سان ڀري پئي آهي، پر ان تاريخ ۾ ترخانن جو دور سنڌ جي ماضي ۾ جو بد ترين دور آهي. جڏهن شاهيگ ارغون سنڌ تي قبضو ڄمايو تڏهن هن ايترا ظلم ڪيا، جو ڪنهن شاعر ان وقت ان حملي جي تاريخ ”خراپيءَ سنڌ“ مان ڪڍي هئي. ترخانن ۾ مرزا باقي ۾ جو دور سڀ کان اونڌاهو ۽ سڀ کان روشن دور آهي؛ سڀ کان اونڌاهو ان ڪري جو هن کان وڌيڪ ظلم ٻيو حاڪم نه ٿيو؛ ۽ سڀ کان روشن ان ڪري جو ان ظلم خلاف سنڌي قوم منظم ٿي بغاوت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. سنڌ جي تاريخن ۾ ان بغاوت جي ڀڳي ۽ سربستي ڪهاڻي اڪيل ڪانهي، پر مختلف تاريخن ۾، مختلف شاعرن جي شعرن ۾ ننڍا ننڍا واقعا بيان ٿيل آهن، جن ۾ مون کي هڪ عظيم سلسلو ٿو نظر اچي. انهن ئي واقعن جي هي ڪهاڻي آهي.

”ترخان ناسي“ جو مصنف لکي ٿو ته: ”مردم ولايت سنڌ ... هرگز شبی از ترس میرزا محمد باقی بغراغت نرفقه بود“ يعني سنڌ جا ماڻهو مرزا باقي جي دور ۾ هڪڙي رات به سڪ سان نه سٽا.

سنڌ جو مورخ، مهر حسام الدين راشدي، ميرزا باقي تي لکندي چوي ٿو: ”... هي اهي مننول ۽ شهيد آهن، جيڪي مورخن لاءِ قابل ذڪر هئا. ورنه ميرزا باقي جي حڪم تي اهڙا سوين خدا جا بيمڪناهه بندي توڻي قتل ڪيا ويا. ڪو ڏينهن خالي نه هو جڏهن قتل نه ٿيندو هو. اهو روز جو معمول ۾

مشغور هو: ڪنهن جو نڪ، ڪنهن جو ڪنڌ، ڪنهن جو هٿ، ڪنهن جي ٻانهن هر روز ڪپار اٿيندو هو. هاڻي ۽ جي پيرن هيڏان لتاڙائي مارائي ڇڏڻ به سندس دلگهريو شغل هو. جڏهن مرزا شاه رخ مٿو، ان وقت قلعي ۾ رهندڙ سڀني عورتن جا تڻ ڪپائي ۽ سندن سڙن ۾ جيئريون پليون وجهرايائين— سڙن ۾ پلن وجهرائڻ جو بهان ڪو ۽ ڌڙڪو انهيءَ منحوس ۽ غير انساني ڪارروائيءَ جو سنڌ اندر يادگار آهي....“

انهن ظلمن جي رد عمل طور سنڌين ڪنئين شورشون ڪيون، جن جو هڪ مقصد هو، هڪ آدرش هو. ان آدرش کي آڃاگر ڪرڻ لاءِ ئي مون ان کي ناول جي صورت ڏني آهي.

گاهي گاهي بازخوان ابن قصهء پارهه را!

—راج

ڪراچي ۳۰ اپريل ۱۹۷۰ع

التساب

سنڌ جي

اڳوڻن، هالوڪن ۽ ايندڙ وقت جي

سورهي سوڍن

جي نالي

نئين ڇاپي لاءِ ٻه اکر

ڪتاب جو نئون ڇاپو اوهان جي هٿن ۾ آهي. سرڪاري طرح يا رسمي طرح هي ڪتاب جو نئون ڇاپو آهي. هن کان اڳ جا ٻه ڇاپا منهنجي پياري دوست احمد ”زيب ادبي مرڪز“ پاران ڇاپا هئا. پر ان وچ ۾ ڪن همراهن بنا اجازت جي فلمون ڪڍائي لائيجي ڪيترا ڇاپا ڇپائي ڇڏيا. اهڙن ٽن ڇاپن جي ته مون کي ذاتي خبر آهي، پر هڏو اٿم ته ان کان سواءِ به ٻه ٽي ٻيا همراهن ايئن بنا اجازت جي ٻيا به ڇاپا هلايا جن مان ڪن جو پتو به اهڙو بيڪار هو جو ڪجهه پڙهڻ ۾ ئي ڪونه ٿي آيو. مون کي مٿن ڪابه ميار رکڻي ڪانهي. هڪ طرح سان خوشي ٿي ٿيڻ ته ماڻهن کي ڪتاب ايترو وڻيو جو لڪچور ٿي به ڇپائڻ وارا پنهنجو ڪارنامو ڪري ويا. هيءُ نئون ڇاپو اوهان جي هٿن ۾ ان وقت پيو اچي، جڏهن ان جو پيو پاڳو ”مرڻ مون سين آءُ“ به ڇپجي ظاهر ٿيو آهي. هاڻ جن دوستن پهريون پاڳو نه پڙهيو، سي ٻئي حصا کڏي پڙهي سگهندا. ايئن به ضرور ٿيندو ته جيڪي پڙهندڙ پيو پاڳو پڙهندا، تن کي پهرئين پاڳي پڙهڻ جي به شايد خواهش پيدا ٿئي.

هن ڇاپي ۾ اڳين ڇاپن ۾ ٿيل غلطي کي درست ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم. پر تڏهن به جيڪڏهن ڪا ڀل ڇٽڪه رهجي وڃي ته هميشه جيان پڙهندڙ اميد ته معاف ڪندا.

پيش لفظ

”هنها پانء مء سڀء وهاء واسينگن جا.
جنهن جي جهڙپء، هاڻي هنڌائين نه چڙي!“

سائيهء جي سڪ يا وطن سان پيار، هڪ مثبت جذبو آهي.
منجهس ڪابه منفي ڳالهه نه آهي. نه ڪنهن سان نفرت
آهي، نه ساڙ، نه پٺڻ پائي، نه هاڪڙائي. رڳو پيار ئي
پيار. قرباني، اٽڪ محنت، پاڻ وسارڻ، هڪجهڙو لڏائڻ،
ڏهن ئي ڏهن، نچاور ڪرڻ، ڪجهه نه وٺڻ، منزل سان
لڳاءُ ۽ انس، مٽيءَ سان لنتون لڳائي مٽي آهڻ، نهٺائي،
نماڻائي، نوڙت ۽ نماز، انساني آڀار جي چوٽ تي پهچي
به هاڻ ڪي ڪا وٽ نه سمجهڻ. اهي سڀء سائيهء جي
سڪ جي چشمي جون ڌارائون آهن، جي ئيچ جهان،
رت. رڳو ۽ تحليل ٿي انسان کي سهڻو، سلوٽو، سورهء
۽ سباجهو بڻبو ڇڏين.

اڄ، جا هيءَ هاڻوڙ مٽي آهي. سا نسورو ڪوڙ،
رڳو دولاب ۽ دوکو آهي. علائقہء واربت ڪا بچڙي
بلا ڪانهي. علائقو ته ڄا، ملڪ جي ڇهي ڇهي سان،
ڪهڙيءَ ڪهڙيءَ سان، ڳوٺ ڳوٺ سان پيار آهي، مٿس
ناز آهي. گهر سان پيار نه ڪيو نه هاڙي کي ڪيئن
پڇيو. هاڙو نه سواربو ته شهر ڪيئن مڌاربو. جنهن گهر
وساربو، سو ڪهڙي سورهياڻي ڪندو. جنهن ميت وساربا
سو ڪهڙو هوڻو هاريندو، ڪهڙا آڪ ڪارا ڪندو،
ڪهڙي ڪيپ ڪڏندو. مرڳو هاڻ وڃائيندو، ڪردار
وڃائيندو، سورهياڻي ۽ مڇ وڃائيندو. جيڪي ان

مثبت جذبي کي لوئين ٿا، جي قوسي ڪردار کي ٽوڙين ٿا، ملڪ جي جڙن کي کولين ٿا. دراصل هو پنهنجي اصيلت وڃائي ويٺا آهن، اونداهي ۽ ناقور ٿا هئڻ، پنهنجون پاڙون پٺائي ويٺا آهن، هاڻ نه پاڙ ٿي ڪنهن نه مٿي ٿي جاءِ ڏئين، نه ڪو ڪردار ٿو اڀرين.

سنڌ جي گود ۾ نوان ابل سنڌي به ماءُ جي هنج جي آسپس پيا وٺن. سندن ذهن ٽپي، حب ۽ ملير جي مٽي ۾ مان روحاني تسڪين پئي وٺي. سنڌو جي پاڻي ۽ ڪوهستان جي ڪڪريءَ سان لڳن کي آماني پئي، پنهنجو پگهر ۽ پسينو ڏئي پئي. سندن وڏڙا ڪجهه گاڙون ماڻون، گاڏڙ جذبن سان، خاصوش نماشائي ٿيو ڪجهه وٿين مان ويندو پيا محسوس ڪن. انهن به ساليهه ڪوٽ واريو آهي. پنهنجي ٻوليءَ ۽ پنهنجي قوميت کي قائم رکڻ لاءِ هزار جتن ڪندا آهن. مٿن سلام هجي. هيڏين مشڪلاتن هوندي، صرف ٻوليءَ جي بهاري مختلف قوميتن کي ”مهاجر“ لڙي ۽ ٻوٽي جهڻ لاءِ وس ڪندا آهن. ٻوليءَ سان ۽ پنهنجي علائقي سان، انهن جي - جڙيون اٿن جو اوڀر پنجاب جي اسلام ماڻڪن کي، جي هر مذهب به آهن ته هجرت جو شرف به حاصل اٿن، ان مخصوص مهاجر لڙيءَ کان ٻاهر ٿي رکيو آهن. ٻوليءَ ۽ مهاجريت کي ڪو-واءِ به لڳڻ ڏنا ڏين، شال آهي کين نيبهه هجن. ڀلي هن مٽيءَ ۾ گل ڦولارجن ۽ هڪڙا پيدا ڪن.

من ۽ پيا ٿي نه بهانا لک. گهه ڪيو ته وات ڪيئن ڏسي؟ اک ٻولي نه - وجهرو ڪيئن نظر ايندو؟ مذهب نه ڪوڙا لاهيو ڇڏي، هر جي هر ڀرو ڪوڙو ڇاڙهيو، ته پيا پيا ڪيئن ڏسبا. مذهب ۽ ساليهه جو ته ٽڪر ٿي ڪوڙهي. هاڻ وطن جو پيار نصف ايمان آهي. وطن جو

پيار ماھي ته ايمان کان وانجهي. پوء ”حرف نهن کي هره وطن هن وڃايو!“ وطن سان پيار ڪندي به ماڻهو مسلمان رهي سگهي ٿو. مسلمان رهندي به وطن سان پيار ڪري سگهي ٿو. پنجابي هڪو مسلمان آهي، ۽ خوين جي ڪاڻ آهي، ۽ مسلمان هوندي به پنجابي آهي. پاڪستاني هڪو مسلمان آهي ۽ مسلمان هوندي به پاڪستاني. دراصل وطن سان پيار هن جو امتياز آهي، ان ۾ ايندڙ سرشار آهي جو افغالي مسلمان سان به ملڪ خاطر لڪر ڪانهي ڏهر نه ڪندو.

وطن جي حسب ايندڙ اهم جذبو آهي جو ان کان سواءِ ماڻهو اصليت وڃايو ويهي، ڪوڪلو ٿيو هوي، خود مطلب، ڪمپيو ۽ ابن الوقت ٿيو هوي. اسفل سافلين جي مڪروه ۽ گندي گج ۾ گندهاڻو ٿيو هوي. انساني عظمت جي چوٽ تي پهچڻ لاه، حب الوطنيءَ جي ڏاڪڻ جو ڏاڪو سندس ڪردار کي اجاريندو ۽ سندس اخلاق کي جرڪائيندو وڃي. ان جذبي کي قائم ۽ دائر رکڻ لاه وڏي جاکوڙ ۽ جتن جي ضرورت آهي. پنهنجي عظمت جي نشانن کي گولي هٿ ڪرڻو آهي. تاريخ جي ورقن تان دز لاهي. پنهنجي ڪشمڪش جي ڪارنامن کي ڇمڪائڻو ۽ وڏي، واڪي ڳائڻو آهي. اسان جي هن سرزمين جي وڪ وڪ تي تاريخ وڪري پئي آهي. مجلس مٽيءَ جي ذري ذري تي اسان جي وڏڙن جون رت. فونگارون، موتيءَ. دائن جيان چٽڪاريل آهن. گهوٽ گهوٽ، ديه، ديه، ٽپي ٽپي ۾ تاريخ پنهان آهي. گهر، گهر، بستيءَ بستيءَ پنهنجا ڪونڌر ڪٽهايا آهن. هزارن - ان کان هن عظيم قوم پنهنجي عظمت ۽ آزاديءَ خاطر منظم جدوجهد ڪئي آهي. سوين سوڍا، لکين دودا، ڪنهن مائرون، ڪنهن پيرون بازارن ۾ لاهام ٿي، ڪسجي

اسر ٿي ويا. اچو ته انهن دودن جي لڌلنهي ڪريون
 ۽ انهن زمين جي ٽڪرن جي مٽي مٽي لاهون. جت
 سندن خون جذب ٿي ويو. ان مٽي جو مان آهي. اها
 تاريخ، اهو فخر، اهو ناز امان کي ڊگ لائيندو،
 حب الوطني کي جرڪائيندو، ڪردار کي آڀاريندو،
 مردار ٿيڻ کان بچائيندو: تاريخ وٺي ته جذبو ويو،
 ڪردار ويو، موت آيو.

حب الوطني جو ۽ تاريخ جو مذهب مان ڪو ٽڪر
 نه آهي. عرب، اسلام کان اڳ واري دور جي شاعرن
 ۽ سورهين تي اڄ به فخر ڪن ٿا. اسين ته حاتم طائي ۽
 نوشهروان جا گهڻ ڳائيندا اچون، جيتوڻيڪ هو مسلمان
 نه هئا. رستم، سهراب ۽ ڪڪدر جا نالا پاڻ تي رکندا
 اچون جيتوڻيڪ هو غير مسلم هئا. ڇا ٿي ٻيو جي
 پنهنجي سنڌ ديس جي سورهين جا اسين گيت ڳايون ۽
 انهن سورهين جا جن موهن جي دڙي جي تهذيب جو
 ٻاڏو وڌو، جن ٽڪيلا ۽ گندارا جي آبياري ڪئي،
 جن رڻي ڪوٽ جو قلعو اڏيو ۽ ديبيل، اروڙ ۽ برهمڻ آباد
 ڪيو بنياد رکيو، جن جي تهذيب ۽ تعمير تي سارو پاڪستان
 نه ڇا، سڄي دنيا فخر پيئي ڪري، جنهن لاءِ شاه ايران
 جي درباري شاعر چيو ته ”سالي مون کي شراب، موهن
 جي دڙي جي مٽي مان ٺهيل پيالي ۾ ڏي، ڪاش اها
 مٽي منهنجن وڏڙن جي هجي!“ لوڻسي، موجوده دنيا
 جي عظيم تاريخ نويس هو ”مان دنيا جي ڪنڊ ڪنڊ
 ۾ تهذيب جي تلاش ۾ ويس. موهن جو دڙو، منهنجي
 حفيظ تلاش جي بلندترين چوٽي آهي!“ ان چوٽي تي
 پهچندڙ نه هندو هئا نه مسلم، سنڌي هئا، مدفن سنڌي!
 ”ڇنڀامي“ جي مترجم، علي ڪوفي، ڪنهن ڳالهيون

ڪوڙيون ۽ لغو ٺاهي، تاريخ کي مسخ ڪري ڇڏيو. سڀ ڄاڻو اها ڳالهه ڄاڻن ٿا ته هو ڪم - علم ۽ حڪم - ظرف هو، جنهن عشق جي ۽ اشنن ملائقن خاطر تاريخ لکڻ جي مقدس امانت ۾ خيانت ڪئي. ڏاهر جي ڏهون کي بدنام ڪرڻ خاطر ۽ سندن لاءِ نفرت پيدا ڪرڻ لاءِ محمد بن قاسم جي موت جهڙي اهم واقعي کي ڪوڙو ۽ آسائوي رنگ ڏنو. اهو تاريخدان جو ڪم آهي ته حقيقت کي پرکين ته ڪهڙيون ڳالهيون من گهڙت ۽ محض الزام آهن - مثلاً چچ ۽ ڏاهر جون شاديون. پر سندن عظيم سلطنتون، سندن نظام حڪومت، سندن دور جي خوشحالي، سون ۽ چاندي جا ذخيرا، علم ۽ ادب جا ادارا، فن جو فروع، وڻج واپار، فوج جو نظام، بهادري ۽ دليري، سندن فتوحات ۽ هار جا اسباب، سڀ نوس تاريخي حقيقتون آهن. جو ڪڏهن اهي فخر جي درجي تائين اعليٰ هيون ته ڪو اهم نه آهي جي انهن تي فخر ڪيو وڃي، جيئن موهن جي دڙي واري تهذيب تي هر پاڪستاني کي فخر آهي ۽ ڪروڙين رپيا خرچ ڪري به انهن عظمت جي نشانن کي محفوظ رکڻ لاءِ جتن ڪيا وڃن. تاريخ قومي امانت آهي. ڪفر ۽ اسلام جو معرڪو نه آهي جو ڪفر جون فتوائون ڪڍي لعنت ۽ ملامت سان قومي جذبي جي تڙيل ڪئي وڃي ۽ نوجوان نسل جا هٿاڻ ڪاڏا وڃن. عجب آهي فردوسيءَ دهل جي ڌونڪي تي دل آزرده ٿي عرب فاتحن کي گوهون کائيندڙ ڇيو، ۽ آسمان کي نهايت سخت لفظن ۾ مهار ڏيئي ”نفو برتو“ چيائين ته ڪنهن پاڪستاني مسلمان کي غيرت نه آئي، نه ڪنهن کيس ڪافر ڇيو، نه ڪنهن شاهنامو ساڙيو، هي ترخاني انصاف جو طريقو امان جي قومي ڪردار کي لهوڙي ايندو. ضروري آهي

جنهن مهلڪ مرض جو خطنو آهي تنهن جي نشاندهي
ڪجي. ذهني بددهانتي ۽ ضمير کي دٻائڻ جا جراثيم
امان جي قومي ڪردار کي ڪوڙهو ۽ مڏاڇ ڪري
رهي آهن. ڪو هڪ به اهڙو عالم نه آهي جو سچ چوڻ
جي همت ناهي ڪهي. اردوءَ جو ڪو هڪ اڌ شاعر
به نام ۾ ڳالهائڻ لاه مجبور آهي. هو نه ٿيو، رڳو
مرحوم لاهت علي خان جي ملڪي ڦيٽيءَ متعلق ٻڙڪ
ٻاهر ڪڍڻ به ڪفر جي مترادف سمجهيو پيو وڃي؛
حالانڪه محترم فاطمه جناح کي لاهت علي خان جي پالڻين
سان شديد اختلاف هو. مرحوم به پنهنجي پاڪ متعلق
به چوندي هئي ته ڪاٺس ڪي غلطيون سرزد ٿيون آهن.
ڪيڏي عظيم، باضمير ۽ دٻانندار رهيا عشي، عزت
۽ احترام پهنجي ڄاه تي آهن ۽ تاريخي حقيقتون پنهنجي
ڄاه تي. جنهن قوم تاريخي حقائق کي اوندهه ۾ رکيو،
فاطمه جو ڍڪ ڪيو ۽ اڪيون ٻولي دهرابو، ان جو
الله واهي، جنهن سبق نه سڳو، تنهن پنهنجي پهر تي
ڪهاڙو وهاريو.

تاريخ ۽ ادب کي مذهبي طوطو بڻائي، پڇري ۾ ٻولڻو
ڪري رکي ڏنو سگهجي. تاريخ ۽ ادب جي وسعت
لا محدود آهي. تاريخ هندو، مسلم، ڪرستان يا پارسي
ٿي ٿي سگهي، نه ادب. شڪسپيئر عظيم آهي، ڀلي
هو ڪرستان هجي. گورڪي عظيم آهي، ڀلي هو هڪ وڻشت
هجي. غالب ۽ شاه عظيم آهن، ڀلي هو مسلمان هجن.
ڪاليداس ۽ تشڪور عظيم آهن، ڀلي هو هندو هجن.
نيمور ۽ نادر حفاڪ هئا، ظالم هئا، ڀلي هو مسلمان
چوانين. حجاج بن يوسف، ظالم ۽ ڪفر جي جيئري
نصوير هو، جنهن هڪ هٿ ۾ تراز ۽ ٻئي ۾ قرآن
هڪم جو نسخو کڻي مسلمانن کي مخاطب ٿي چيو

هو ته: ”جو مون کي هن ڪتاب جي ۽ رسول جي باد ڏياريندو، تنهن جو سر هن قرار سان وڃي پيس!“
 ٻئي هنڌ چيائين ته ”مسلمانن، توهان جا مٿا مون کي ائين ٿا لڳن جن سڱ هجن، پاڻيان ته هن قرار سان لٽي ڇڏيان!“ پڙهندڙ پاڻ فيصافو ڪن ته حجاج کي مسلمانن ۽ اسلام لاءِ ڪهڙي ۽ ڪهڙي عزت ۽ احترام هو. هي اهو شخص هو جنهن سنڌ تي ڪاهه جو حڪم ڏنو. ڇا سندس بلغار مسلمانن ۽ اسلام جي عظمت خاطر هوندي؟

سنڌ جي تاريخ ۽ ارغونن ۽ ترخانن جو دؤر، اونداهو ۽ بربريت جو دؤر هو، حالانڪ هو مسلمان هئا. هنن به اسلام جو حريو استعمال ڪيو هو. جنهن سنڌ تي سنڌ جي ماڻهن جي حڪومت هئي تنهن ارغونن طرفان پهريائين مذهبي عالم قبليخ خاطر روانا ڪيا ويا، جن اهو نعرو ڏنو ته مسلمان سڀ پاڻ آهين، ڪو به فتاري ۽ سنڌي نه آهي، جغرافيائي حدود، ملڪ اسلاميه لاءِ هاجيڪار آهن. ٻئي ۽ قبليخ ڪري، ڏٺو وجهي، ٻيڙا ڀرائي، اتر طرف ساڳئي مقصد لاءِ روانا ٿيا. تنهن وقت به ڪلجڪ جا ڪاٻڙي پيا هئا. خدا پاڻ ڪري سگهن جي محترم جي. ايم. مهڊ (جنهن کي جابلو ماڻهو ’جهنم‘ سائين ڪري چون ٿا) جي جلد امجد، سائين حيدر شاه جو، جنهن ارغون عالمن جا ٻيڙا ساڙائي، فتنن کي پنڄو ڏنو. بهرحال نفاق جو ٻج چٽجي چڪو هو. من شڪست ڪاڏي، ۽ ارغون ڪڙڪي پيا. دولهه درياحن (جنهن هڪ ڀيرو اڳ ڪهن اهڙي شڪست ڏني هئي، جو تاريخ ۽ اڃا بهي ڳائجي) سندن کي منظم ڪندي، وڙهندي ماريندي شهيد ٿي ويو. سندس پٽن تحريڪ اڳتي وڌائي، ۽ سر ڏيئي سرها ٿيا. سنڌ جو چيو چيو

اٺي ڪڙو ٿيو. هن ڪشمڪش جي دؤر سنڌ جو هڪ
عظيم ۽ لائق سورهيه سبوت پيدا ڪيو، جو گهائي ۾
پهڙجي سڄي قوم تي وڏو پر حب الوطني ۽ جو جهنڊو
هون پسان نائين باند رکندو آيو. اڄ به سندس مزار
تي هر جمعي تي هزارين سنڌي حاضري ڀرين ٿا. هي
مڃو سورهيه، مظلوم بلاول جي نالي سان، قلجي ۽ استيشن
جي ويجهو (ضلعي دادوءَ ۾) مدفون آهي. کيس سنڌ سان
محبت جي پاداش ۾، گهائي ۾ پيڙائي شهيد ڪيو ويو. هو
مذهبي رهيا هو، ۽ سنڌ جي نالي ۾ بغاوت جو علم
بلند ڪيائين. هڪو مسلمان هوندي، نوابشاهه جي هندن
کي خط لکي مدد گهرائين ته ”هي سنڌ جو سوال
آهي، جنهن سان مذهب جو واسطو نه آهي.“ ارغونن
سان ٽڪر کائين، ۽ گرفتار ٿيو. کيس مارڻ، ارغونن
لاه اهڙو ئي مسئلو هو، جهڙو سندس جيئن، کيس معافي
گهرڻ جي آڇ ڪئي وئي، جا هن مؤد مجاهد رهي،
موت کي جيئن تي ترجيح ڏني، جيئن، آگ ڏڪندي
ڏگندي رهي. ارغونن لاه هي وڏو مسئلو هو، جو وري
به مذهب جي آڙ ۾ حل ٿي ويو. قرآن شريف جا ورق
حتي ۽ جي تري ۾ سڀرائي، جتي کيس سوکڙي طور
ڏني ويئي. بعد ۾ کيس گرفتار ڪرائي، جتي ڪولارائي،
فتويٰ ورتي ويئي. قرآن جي بيحرمتي ۽ جي جرم ۾ کيس
جهڙو پهڙايو ويو عسرت جو مقام آهي. بيحرمتي ڪنهن
ڪئي، ۽ پهڙايو ڪنهن کي ويو؟ مذهب ڪنهن جي
ڏال بنو؟ هڏا هاجا ٿين، پهر هن پنهور ۽ ا

طاغوتي طاقت جي نشي ۾، تاريخ جي هر دور ۾،
ڪنهن مڇ مڇي، موڙ ٿي، ٿولا هڏا آبا آهن. پنهنجي
چوڌاري مذهب ۽ ڪوڙي تقدس جو ڍونگ رچائي،
ڪارا قانون جوڙي، زبانون وڍائي، ذهني گهٽ پيدا

ڪري، پائيندا آهن ته مندن جوڙيل آڇ سڌائين قائم
 رهندي، جنهن ۾ تڙهندا رهندا ۽ جاوا ڪندا. پوءِ پوءِ
 ديون هڻندا، ٻيون هڻندا، ۽ ٿلهائي تونا هڻندا. نٿا ڄاڻن
 ته ان هاڻي ۽ جا ڏينهن ئي اچي پنا آهن. اهڙو ڪو
 فرقو ڦرندو، جو اها آڇ ئي ڪاڏ هوندي، اهو ٽڪسات
 ئي ڪونه هوندو. ڏنڙيل، ڏکيا ڏهيرا، سنهال، ڪڙا
 سڀ، ائين آڏاڻندا، جو هڪ ئي جهڙپ سان، هاڻي ۽
 مڇ، هڻان ئي نه ڇرندا. البت، رڇ رڱا هوندا. مڇ
 ائين نه مرندا جهڙپن جهڙپن جهڙپن جهڙپن ۽ ڇاڙهو
 ۽ ڇڇ ڇڏا هوندا، وڪ وڌائين هوندي، اوڙاه، اڃان اڳيرو،
 اڃان اڳيرو، ڪئن، ڪڙڪاٽ، چوليون، چوها....
 نهڙي، نهڙي، نهڙي، نهڙي، نهڙي، نهڙي، نهڙي.

سراج انهن ۽ ٻين مسئلن کي، نڀي ناول دوران،
 سلجھائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. سندس سمجهو ۽ دور رس
 نگاهه، ماضي، حال ۽ مستقبل کي پڪڙڻ ڪري، تاريخي
 پس منظر ۾، حقائق کي پيشاب ڪيو آهي. سندس تڙهندڙ
 دل، ماضي ۽ جون رت-اڏيون، حال خون ڪاوشون، ۽
 مستقبل جون اميدون ۽ خدشا ڪيو، ڏاڍي نهڻائي ۽
 نمائائي سان، دوائون ۽ دعائون جهليو بياني آهي. سندس
 فلم ۾ قرب آهي، مشورو آهي ۽ انتباهه. سندس اٿاه
 قرب آڏل ڪاڻي، مصلحتن جا پنا اورانگهي، لوڪ لڄا لاهي،
 پاڻ پوهي ۽ ڏيئي، سچ-ڪٿا پلمه پائي، منن پيو ڏئي.
 اها سڙ، جا تاريخ جي هر دؤر ۾، هر سورهي ور ور
 ڪري ورجائي آهي، تنظيم، تربيت، مسلسل جدوجهد
 سچائي ۽ اخلاص سان گذرڻ، مرڪزيت، صحيح فيصلو،
 حڪم جي پابندي ۽ پاڻ تي ضابطو ور نه، سنگهار جي
 انفراديت، جذباتيت ۽ هوڙهيائي، باوجود دليري ۽
 سچائي جي، نور وڃائيندي، ۽ دادن جي سواست زنجيرن

۾ جڪڙائيندي. هت، صرف سوڍا کپڻ، جي پاڻ وڃائي،
 راڄن جا ويڄا ميساري، غريبن ۽ مسڪينن کي هڪ
 لڙي ۾ پوئي، شيهي جي ديوار بنائي ڇڏين. مسلمان،
 هندو، پارسي، عيسائي، هڪ لڙي ۾ پوئجي، ٻيو سڀڪجهه
 پلائي، هڪ قوم ئي وڃي. قائد اعظم جي لفظن ۾، ”جت
 هندو هندو نه رهندا، ۽ مسلمان مسلمان نه رهندا....“
 بس هڪ قوم رهندي، جنهن جو هر فرد ’-وڍو‘ هوندو.
 ٻل ته هڪ سوڍو سوري ڇڙهي وڃي، سوين ۽ لکين
 سوڍا سندس جاءِ ڀريندا.

سراج سان منهنجي پهرين ملاقات، سن ۱۹۵۶ع ۾
 ٿي، جڏهن هو سڌي ادبي بورڊ ۾ هو. گهرو جوان،
 کليل پيشاني، گهرجون گهيرتا ڀريل اکيون، چمڪندڙ
 چهرو، مادگي ۽ واري مرڪ، ليزڙو دٻو ٿي لڳو.
 منجهانس ڄاڻ ۽ سمجهه جون جهلڪيون ٿي آيون، جي
 پيار، مقصد سان لڳاءُ ۽ مسلسل محنت سان، ڪرڻا ۽
 شمع بڻجي ويون. شال سندس زور ڀر ڦاٽ وڌندو رهي.
 شال سنگهار ۽ دادن جا جذبا آسندا رهن. شال سوڍا،
 ڪميٽي ڇڙهي، جهر جهنگ ڇانبا وڃن. شال مندن
 رت، فونڪارون، هن پاڪ سر زمين تي پئي، لعل ۽ باقوت
 آگاهين، ڳاڙها گهوت آهائين. ننڍوڏائيءَ کي مليا هت
 ڪري، قوت عوام جو نظام قائم ڪن. هن ملڪ جو
 جهنڊو اوچو رکڻ، ملڪان ملڪ سندس ڏونڪو وڃائڻ
 ۽ کيس ترقي ۽ ڪمال جي بلند ترين چوٽين تائين
 پهچائين!

جمال ابڙو

ڪراچي

۱۰- اپريل ۱۹۷۰ع

سوڊل ڏٺوڻ مان هٿ ڪڍي، پنهنجي نرڙ تان پگهر آگهي،
 چوئي باهه مان ڪڍي سندان تي رکڍي، جيون ڏانهن ڏٺو
 چوئي، جي گارهي گارهي آڳ مان سهيون سهيون چڻڪون اڏامي،
 گهڙي لاه چمڪي وري وسامڻ تي لڳيون، جيون، سوڊل جي
 اکين ڏانهن ڏسي، ائين ڀانئو ڄڻ هن جي اکين ۾ انهن چڻڪن
 کان به ڪو وڏو مڇ مڇي رهيو هو. هو انهي مڇ کان ڊڄي
 ويو، ۽ هن تڪڙو تڪڙو، هٿن جي ڪٽپ ۾ ڏڪ ڇڏيندي،
 مٽرڪي ۾ هٿ وڌو، مٽرڪو مٽي کڻي، هونگار ڪري، چوئي،
 تي ڏڪ هنياڻين، تڏهن هن کي هڪ تي نه لوھ اڃا پورو نرم نه
 ٿيو هو، يا هن جي پنهنجي دهر جي ڪري هڪدم ٽرندو ٿي
 ويو. مٽرڪي جي ڏڪ سان چوئي، جي ڦار وڌيڪ ڦهلجي ويئي،
 پر سندس ڇهنب ڪجهه اڏي ٿي ويئي، هن مٽرڪي جا ٻهئي
 ڏڪ هنيا ته سوڊل بس ڪرڻ جو اشارو ڪيس. هن مٽرڪو کڻي
 پاسي تي رکيو، ۽ اهي کڻل لاه ڪاٺ جي منڊلي تي ويهي
 رهيو. سوڊل چوئي کڻي هائي، جي ٻاٽ ۾ وڌي؛ شوشڙاٽ ڪري
 لوھ جي دل ٽڏي ٿي ويئي. پر جيون کي هڪ هتي ته سوڊل
 جي دل تي اڃا چنڊو نه پيو هو. هن جي گول گول نيرين پورين
 اکين ۾ اهوئي مڇ ٻرندو رهيو. جڏهن سوڊل ڪاوڙيل هوندو
 هو، تڏهن ڳالهائيندو بهه ڪونه هو؛ فقط ڏند ڪرئيندو رهندو
 هو ڄڻ ڪنهن کي ڪچو ڪاڻڻ تي گهريائين. سوڊل هونئن ئي
 گهٽ ڳالهائيندو هو، جمون کي ساڻس ڳالهائڻ لاه وجهه گولڙ
 پوندو هو ته هيئن اڃا ڳالهائڻ تي چڙب نه ڏئي ڪڍي، اهو

اڄ هن کي سمجه ۾ نه هئي آيو ته اڄ هن کي ڪنهن تي ڪاوڙ هئي. هو آڃا انهيءَ سوچ ۾ هو ته پرڀان هن حاجي بابا کي ايندو ڏٺو، حاجي بابا هڪ ٺلهي تسيح جا داڻا سوريندو، عدنانهن هوڏانهن ڏسندو، پانڊي اندر گهڙي آيو. سوڍل جي اکين جو مچ وڌيڪ جرڪڻ لڳو، ۽ هن حاجي بابا جي سلام جي جواب ڏيڻ بنان چيو: ”ڪيئن اچڻ ٿيو آهي؟“

پڙڏو حاجي بابا، سوال جي جواب ڏيڻ بدران، تسيح وڌيڪ ٽڪڙي ٽڪڙي سوڙڻ لڳو. جيون کي وري ٻو ٿيڻ لڳو ته سوڍو ڪاوڙ مان ڪجهه ڪري نه ويهي. ڇا به هو، حاجي بابا ترخانن جو ماڻهو هو، ۽ سوڍي جي نظر ڪنهن ترخان تي پئجي، جن رت تي نظر پيس.

حاجي بابا آرام سان منڊايءَ تي ويهندي آهستي چيو: ”امير خان سڏيو آهي؟“

”ڇو؟“

”بابا، مون کي ڪهڙي خبر؟ هوندس ڪو ڪم ڪار...“

”آڏا واندو ڪونه آهيان...“

”سڏيل ڏاهو ٿي، امير خان سان هوڏ چڱي نه آهي.“

حاجي بابا تقريباً اکيون پوريندي چيو. تسيح جا داڻا ٽڪڙا ٽڪڙا اڳتي سرندا ٿي ويا.

سوڍل ڪو جواب نه ڏنو، ۽ هٿ وڌائي وري ڏٺو هلاڻ. ٻاهر ڏيکڻ لڳو. حاجي بابا ڪا گهڙي، هن کي گهوريندو رهيو، ۽ پوءِ وري اکيون بند ڪندي چيائين: ”توسان ڪي خاص ڳالهون ڪرڻيون آس، ۽ چيو آس ته پراڻي باريءَ جو ڌنگ وجهجانس!“

”منهنجي ڪنهن سان باري ڪانهي...“ سوڍل ڏٺو

زور زور سان ٿيندي جواب ڏنو. منڊس اکين جو مچ، گهڙيءَ لاءِ جهڪو ٿي ويو هو، سو جن وري ڏٺو جي زور تي ڏهن سر ڏيڻ لڳو هو.

”مون کي ڇوڻ ته نڳهه ڇو پر ڏاڍيان ٿو ته ڏانهن بابت“

توسان ڳالهائڻو اٿس، ”حاجي بابا اهڙي طرح چيو، جن هو ڪو راز ظاهر ڪري ويندو هو.“

سوڍل سوچ ۾ پنڄي ويو: هن ڪٿي جو مون ۾ ڪهڙو ڪم ٿو ٿي سگهي؟ ۽ پاڻ ۾ بابت ڇا ڳالهائڻو هوندس؟ وري پراڻيون دشمنيون جاڳائڻون اٿس ڇا؟ ها وري ڪا نئين باهه ڏکائي آهي؟ هو ڪڇ وقت سوچيندو رهيو، ۽ پوءِ هري هري چيائين: ”ڇڱو، تون هل. آءٌ سانجهين ڌاري ايندس!“

حاجي بابا تسويح سورييندو اٿيو، ۽ هڪ نظر ڏٺوڻ تي، ۽ ٻي نظر سوڍل تي وجهندي، ٻاهر هليو ويو. جيوڻ کي هميشه هن ترخان حاجي تي چڙ ايندي هئي. هو جڏهن به ايندو هو، سوڍل کي ڪاڏڙائي ويندو هو. ڳالهائيندو اٿين هو جن ڪوس دنيا جهان جي ڪا خبر ڪانه هئي. پر اها به دنيا جهان کي خبر هئي ته ترخان اميرن جي جاسوسن ۽ خابرن مان، حاجي بابا جي پهچ خود مرزا باقي ٿاڻن هئي. هن اڃا حاجي بابا بابت ئي هئي سوچيو ته سوڍل جو آواز ٻڌائين: ”جيوڻ، گهوڙي سنڀراه.....!“

جيوڻ گهوڙي سنڀرائڻ لاءِ نڪتو ته سوڍل به ڪار موڙي اٿي سٺو. قداور مڙس، ذري گهٽ مٿو ڇٽ - ان تي لڳس، موڪرو موڪرو سڙي، جنهن جي نرڙ جي گهٽ ۾ اهڙي قسم جي ڏها هئي، جن دائمي طرح ڪنهن تي ناراض هو. گهاٽا گهرا ڪارا ڀرون، پورڀون نوريون اکيون، ڇهڇ ڪارا شهر، ڪاڏي ٿوري اڳتي نڪتل، گهٽيل ڪسرتي بدن، چٽي جهڙي سنهي چاهه - هن کي ڏسڻ - ان تي هيٺ وٺو ٿي ويٺو. امير خان بابت سوچيندي، هن جي نرڙ جا گهٽ وڌيڪ گهاٽا ٿي ويا. هن کي اهي ڏهن ياد آيا جڏهن جهرڪن جي مٿ ۾ اڳيان پهريون ڀيرو امير خان سان مليو هو. مرزا عسڪري خان ترخان جو زمانو هو. فرنگيز ٿي کي لڏي، تنهن تنهن ڪري ڇڏيو هو، ۽ هلندي مهل شهر جي چٽي طرفن کان باهون ڏيڻ لڳا هئا. موقعي جو فائدو وٺي ڪيترا ترخان ۽ ارغون سردار به قراٽ ۾ لڳي ويا هئا. سوڍو

پنهنجن سائين سان مينهن واء ڪريو ٿئي ڏانهن پئي آيو ته رستي تي امير خان ترخانن جي هڪ دستي سان، جهڙڪن کان اهو نذر آڻيو. سوڍل هڪ ٽڪريءَ جي اوٽ وٺي بيهي رهيو. پنهجن ڪراهن کي، ٻوڙن ۾ لڪي بيهڻ جو اشارو ڪري، پاڻ دڳ جهلي بيهي رهيو. ترخان سڄي واٽ دڙا ڏانهن وڃڻ لڳو. سوڍل ويا. جڏهن ترخانن جو سونهون سوڍل اڳيان ٿي لنگهيو ته سوڍل ڄمڻ ڏيئي، گهوڙي جي لغام کي اهڙي ست ڏني، جو گهوڙي جا اڳيان پير ڇڻ سڙن کان نڪري ويا. گهوڙو اڳتي جهڪي، بازولي پائي، ايتو ٿي ڏک کان هٽڪارڻ لڳو. سوار گهوڙي تان اونڌي-منهن اچي سوڍل جي پيرن ۾ پيو. سوڍي هڪل ڪيس:

”ڪير مڙس آهن؟“

سونهون پاڻ سڀني اٿي بيٺو پر پنهجي اڳيان ڀرپٽ جهڙو مڙس ڏسي هيانءُ ٿي ڪاڇي ويس.

”ترخان آهيان، امير خان جو سونهون!“

”ڪٿان پيا اچو؟“

پريان گهوڙن جي سڙن جو ٽاڪوڙو، مٿي ۽ دڙ کي چيريندو ويجهو ٻوندو ويو. سونهن جي همت به مولي آئي، ۽ ڏاڪي مان چيائين: ”تون ڪير آهين، ائين رستي روڪ ڪرڻ وارو؟“

”مون توکان پڇيو ته ڪٿان پيا اچو؟“ سوڍل جي آواز ۾ رڳو جهڙي سختي اچي ويئي. سونهون وري عيسجي ويو.

”فرنگي ٿئي ۾ گهوڙي پيا آهن- اوڏانهن ٿا وڃن.“

”گهڻا مڙس آهيو؟“

”ٻوڪي ٻوڪي...“

سونهن جي جواب ڏيڻ وقت امير خان به پنهجي جڳي سان اچي به سونهن جي گهوڙي کي پٺ تي ڪرڻ لڳو. خود سونهن کي ڏٺڻ ۾ اچي ۽ هيسيل ڏسي. امير خان ترار ڪري، اڳتي وڌي آيو.

”ڪير آهن تون؟“

سوڍي ڪو جواب نه ڏنو. هن کپرو جوان کي گهوري ڏسندو رهيو. هو پهرينءَ نظر مان سمجهي ويو ته هي ترخان ٻين ارغونن ۽ ترخانن کان جدا طبيعت جو ٿو ڏسجي. الاڻي ڇو هن کي هڪدم کانئس نفرت ڇو نه ٿي. سندس اٽاوو جوش ڏسي، هن کي مٿيان اڳڻ بدران چڻ اطمينان ٿيڻ لڳو ته ترخانن ۾ به ته ڪو ماڻهو آهي جهڙو ۽ دغا ڊولاب بدران ڪجهه سڌي سنئين همت جو جزو آهي.

”سوڍو منهنجو نالو آهي... لهرڪو ڪم ڪندو آهيان.“

”تو اسان جي سونهن کي ڇو جهايو آهين؟ ۽ هن جي گهوڙي کي ڇو ڏڪو آهي؟... تيمور خان، گرفتار ڪر هن کي...!“

ان نئين جوانيءَ جي جوش تي سوڍل کي ڪيل اڇڻ لڳي پر ڪيل هن جي مذهب ۾ ئي نه هئي. هو هن اٽاوي قدرتيءَ کي عجيب دلچسپيءَ سان ڏسندو رهيو. ترخانن مان هڪڙو سوار گهوڙي کي اڙي هڻي، وڇڙءَ هٿ مان نڪري، سوڍل ڏانهن وڌي آيو: سندس هڪ هٿ ۾ اگهاڙي تار هئي، ۽ ٻئي هٿ سان هڻي مان رسو کولڻ لڳو. هن جو ڌيان رسي کولڻ ۾ ئي هو ته هڪ تير سوسات ڪندو، سندس رسي واري ٻانهن ۾ ڪسي ويو. هن کان رڙ نڪري ويئي، تار هيٺ اڇلائي هن اهو سب ڪئي پنهنجي ٻانهن ۾ وڌو. امير خان جون وايون وڙهيون ٿي ويون. خود سوڍل کي پنهنجن هٿن تي ڪاوڙ اڇڻ لڳي: هن جي اشاري کان سواءِ هن وار ڇو ڪيو. هن پاڻ اڳتي وڌي، ڇڪ ٻئي تير تيمور خان جي ٻانهن مان ڪڍي ورتو، ۽ هڻي تي پيل کيس مان هڪ ڊگهي لينگهه ڦاڙي، مضبوطيءَ سان سندس ٻانهن ٻڏي ڇڏي ته جيئن رت بند ٿي وڃي.

”تڪڙ ڪم شيطان هو آهي، امير خان!“ ائين چئي، هن امير خان تي هڪ نظر وجهندي، پنهنجي گهوڙي ڏانهن وڪ ڪئي. امير خان جي اکين مان جنسي باهه نڪرڻ لڳي. سوڍل جي بت بدن کي ڏسي، هن دل ٿي دل ۾ هميشه لاه هن کي

پنهنجو دشمن ٺهرائي ورتو. هن جا ٻه ماڻهو سندس اکين ڳيان پاڻ ڏڪاهو ورتا هئا. ان بي عزتي کان هن جو رت لهڪڻ لڳو هو ۽ اوچتو هن مست آت وانگر گور ڪندي چيو: ”خردار، پاڻ اڃانءِ!“ ائين چوندڙ هن ترار جو وار سڌو سوڍل جي مٿي تي واريو. سوڍل پٺيو هو. پر هن جي آواز تي ڦٽڙيءَ مان ٻه قدم هاسي تي هتي ويو. جيڪڏهن هتي ٻه هو بل ٻه ڊهر ڪري ها، ته ترار سندس جسم کي ٻن اڌن ۾ ورهائي ڇڏي ها. امير خان گهوڙي کي ورائي، وري هو وار ڪيو. سندس سائين جا هٿ به ترارن جي سائين ۾ ڦهلا ويا. هن کي امير خان جي سورهيائي ۾ يقين هو ته هن جي ترار جو وار ڪوبه بچائي نه سگهندو. پر سوڍل اهو وار به بچائي ويو ۽ جيئن ئي امير خان وري گهوڙي کي واريو، تڏهن سوڍل ٽپ ڏيئي ڪڍي امير خان جي ڪمر بند ۾ هٿ وڌو، ۽ کيس هڪ ٻالڪو جيان گهوڙي تان مٿي کڻي، وٺي اچل ڏٺائين. اڳيان بيٺل سوارن مان هڪڙي جي مٿان امير خان ائين ڪريو جيئن جمال گوليون سڙيندا آهن. ان سوار جي گهوڙي ان اوچتي آفت کي پاڻ ڏانهن ايندو ڏسي، ٺهي ٻئي پير اڳيان کڻي ذريڪهٽ سوار جو ڪٽ ڀڳو هو. امير خان جو ٿرو ڪٽي، ڪٽي سوڌو اچي گهوڙي جي پوين سائين ۾ پيو. هو پنهنجي زندگيءَ ۾ ايترو بي عزت نه ٿيو هو. سوڍل لاهه دشمن هن جي دل ۾ وڻ وانگر ٻاڙون هڻي ويئي، جن کي ڪرندو ڏسي هڪ ئي وقت سڄو ترار پون مائين مان نڪري جهاکا ڏيڻ لڳو. امير خان پنهنجي پوڙا کي پنهنجن همراهن کان ڪاٽيندي، بنان ڪجهه ڪرڪڻ جي اٿي، پنهنجو ڪمر بند سڌو ڪري ٻنڌڻ لڳو، ۽ سوڍل کي پنهنجي گهوڙي ڏانهن وڻندو ڏسي، هن پنهنجن همراهن کي هڪو اشارو ڏنو. سوڍل جي ڪميت گهوڙي پنهنجي مالڪ لاهه خطرو محسوس ڪري، ٻه قدم اڳيان وڌي آئي. سوڍل گهوڙيءَ جي اکين مان خطرو محسوس ڪري، سندس بيهڪ تي هٿ گهمائيندي پويان نهاريو. سڄو تلوارون

هن جي سِرَ لاءِ اُنئون هيون، ۽ گول دائري ۾ هن ڏانهن وڌي رهيون هيون.

سوڍل ڏاڍيان چيو: ”امير خان، هرڀرو موت کي چو ٿا سڏ ڪريو.... منهنجي هٿ جي اشاري تي، منهنجا همراھ بگهڙن وانگر اوهان تي واهوڙ ڪري وري ويندا، ۽ اوهان مان ڪنهن جو سڏ سڏ سان ڪونه ملندو.“

امير خان ۽ سندس همراھ اتي ئي چمي ويا. امير خان جڏهن پنهنجي ترار مهاڻ ۾ وڌي، تڏهن -وُ ترارون هڪ ئي چٽڪي سان مهاڻن ۾ هليون ويون. ترخانن کي -وڍل جا ساٿي اوچتو پاڻ اچي ويا، ڇن کين پنهنجو موت پاڻ اچي ويو هو: ڪن کي ته ان وسوسي ئي ڏکڻي وجهي ڇڏي ته جيڪڏهن -وڍل تي حملو ٿئي ها ته سندن ڪهڙو حشر ٿئي ها. امير خان ڪٿو ٻڌي، سڻي تي رکندي -وڍل ڏانهن وڌيو. هن جي اکين ۾ نفرت ماني ٿي ويئي هئي، ۽ سياست ان جي جاءِ والارڻ لڳي. -وڍل جي ويجهو پهچي، هٿ وڌائيندي هن چيو: ”-وڍل خان، مون کي بهادرن سان ٻاري رکڻ جو مرض آهي. اڄ ته سڏي دستور موجب ٻڳ ستائي ٻاري رکون!“

-وڍل ڪو جواب نه ڏنو. ڪنهن سڏي ۽ هن ترخان سان ٻڳ. ست ٻاري سڪڙ ٿي نه آهي: ۽ ترارون هڪ ئي مهاڻ ۾ ڪيئن اينديون؟ هن نرڙ گهنجائيندي امير خان ڏانهن ڏٺو، هن جي اکي وڌيل هٿ ڏي ڏٺو، هن جي سياست ڀريل اکين ڏانهن ڏٺو، ۽ هن جي ساٿين ڏانهن ڏٺو، پر هن جي دل وري به هٿ وڌائڻ تي نه آئي.

امير خان هن کي دل-من هڻندو ڏسي، ڏاڍ بدلايو: ”مون ٻڌو هو ته سڏي سچي جو هٿ ڪڏهن به نه موڏيندا آهن. آڻ ۽ ارڪاڙل آهيان: منهنجو هٿ موٽائڻ توکي سونهن ڪونه ٿو.“ لاچار -وڍل، پنهنجو هٿ اڳي وڌايو. امير خان ائين پايو ڇن سندس هٿ ڪنهن رڪَ جي چٽي ۾ اچي ويو هو. هن گهڻن ئي سورھين سان هٿ ملايو هو، پر هي چٽي کان سرس هو.

”ڪاڏي حنبت آهي؟“

”هڏو اتر ته نٿي ڪي فرنگي ورائي ويا آهن... اوڏانهن

ٿي...“

”اٺين به اوڏانهن ٿي وياسون. حضور مرزا صاحب سلطان

محمود جي ڪٽن ڪي منهن ڏيڻ ويو آهي، ۽ نٿي ۽ ذات سپاهي

ڪونهي.“

سوڍل ڪي دل ۾ آيو ته چئي ڏي ته هڪڙو ڪتو هتي

ڪٿي کان هڏي بچائڻ جي فڪر ۾ آهي، ۽ ٻن سائڻ جي وٽ،

۽ سنڌي رُوڙا پيا لٽائجن. پر هن چيو ڪجهه به نه. گهوڙي ۽

تي لانگ ورائيڊي، پنهنجن عمارتن لاءِ هٿ مٿي کڻي اشارو ڪيائين.

امير خان چيو: ”بسم الله، اڃو ته گڏجي نٿي ڪي فرنگين

جي فتنن کان آزاد ڪرايون...“

سوڍل جي دل ان وقت اڏامي نٿي وڃي هتي هتي، جتي

بورچو گيز مال متاع لٽيڊي، ٻارن، زالن ۽ ٻيڙن ڪي پنهنجن

ٻه منهن بندوڦن ۽ پستولن مان ماريندا ٿي ويا. امير خان ۽ سوڍل

گڏوگڏ علدا رهيا. ائين ٿي پايو ڄڻ ته طوفان تي سوار هئا.

سوڍل جي ڪميت ڪي ڄڻ هر لڳي ويا هئا سندس وڃڻ مان

گججي اڏامي، دڙ ۾ ملندي ٿي وئي، ۽ سندس ناحن مان آواز

اٿين ڊڪري رهيو هو ڄڻ هو پاڻ پنهنجو ماڻه گهٽل جي ڪوشش

ڪري رهي هئي. جڏهن هو نٿي جي ويجهو پهتا، تڏهن سوڍل

ڪي پنهنجي دل ۾ وڌي پوڻ لڳا. سنڌ جي هن سدا ملوڪ شهر

دونهن جا ڊڪر آسمان تائين پهچڻ لڳا هئا. جتان ڪٿان

گهرن جي سڙڻ جا لڙڪاٽ، ماڻهن جا ڪوڪريا، ۽ پستولن

جي ڌڪڻن جا آواز اچي رهيا هئا.

”سوڍا خان، اڄ ته دريا وارو گس وٺون. فرنگين جا پتيلا

اٿي هوندا، ۽ ائين ٿو پائجي ته فرنگي هاڻ شهر مان هٽندا ٿا

وڃن...“

فرنگين جي ياد ايندي ٿي سوڍل وري گهوڙي ڪي آڙي

هنڌي. اتي رڪيب گهوڙي جي ڪٽڪين ۾ ڪٽي ويا، ۽ ڪميت پنهنجي مالڪ جو ارادو سهي ڪري، مالڪ پيڇرو ڇڏي پيلي ڏانهن پڙڪو کائڻ. هنن جي پويان، هنن جي ساٿين جي گهوڙن جي سندن چن ته سڀ پري دز تي آڏاڻي، ۽ ائين ئي پانيو چن ته ڌرتي ڏهن لڳي هئي. پتل جي ويجهو پهتا ته سوڍل کان ڏانهن نڪري ويئي؛ ڇهه ست پتيلا اڳيئي دريا جي لهواري تي روانا ٿي چڪا هئا. باقي ٽي پتيلا پتل هئا، جن ۾ پورچوگيزن جو سامان ڏکي پري رهيا هئا، ۽ شايد اڃا پنهنجن ڪن ساٿين جي اوسيڙي ۾ هئا. سوڍل رڙ ڪري چيو: ”ستان ڇڏيو آئون حرامخورن کي!“

هن جو جملو اڃا پورو ئي مس ٿيو ته ٽيهارو ڪن نير هڪڙي پتيلي ۾ سامان لڏيندڙ پورچوگيزن جي پٺين ۾ ڪٽي ويا. راڙورڙ مڇي ويئي. تهرن جي جواب ۾ پورچوگيزن پنهنجا بارودي بستول سنڀاليا. اوچتو سوڍل پورچوگيزن جي هڪ انبوھ کي، بستول چوڙهندو، پتل ڏانهن ايندو ڏٺو. هن امير خان کي هڪل ڪئي: ”امير خان، اتي تنهنجن همراهن جو وارو آهي!“

امير خان پنهنجي لشڪر کي اشارو ڪيو، ۽ هن جو دستو سوڍل جي ماڻهن کان جدا ٿي، وڃي پورچوگيزن تي ڪڙڪيو. سوڍل کي الائي ڪهڙو خيال آيو. هن ڪميت کي هڪو اشارو ڪيو، ۽ گهوڙي پتل جي ڀر ۾ ڊرڪي وٽ اچي بيهي رهي. سوڍل ڪٿارو وات ۾ جهلي، گهوڙي تان درياءَ ۾ ٽپي پيو. سندس ساٿي مسلسل ڦيري ڦيري پتيلن ۾ تهرن جو مينهن وسائيندا ويا. پورچوگيزن جا بستول هنن تائين ڪونه ٿي رسيا، پر انهن جي ڌڪاڻن تي سندن گهوڙا ٽپل لڳا هئا. سوڍل کي پاڻي ۾ گهڙندو ڏسي، هنن مان به ڪي گهوڙا ڇڏي پاڻي ۾ لهي پيا. سوڍل سڀني کان ويجهي پتيلي جي ڀر ۾ پهچي، پاڻ مٿي کنيو، پر پتيلا اهڙا اوچا هئا، جو هن ۾ هٿ وجهڻ جي جاءِ ڪانه هئي. فقط هڪڙو هنڌ اهڙو هو، جتان پتيلي ۾ ڏوڙي بي

سگهيو، ۽ اڃا جاھ هئي بتيلي جي مھڙ، جا دڪي سان ٻڌل هئي. دڪي جي منهن تي پورچوگيزن جو پهرو اڃا موجود هو. فائرن ۽ تيرن جي آواز هنن کي هڪڪاري خبردا ڪري ڇڏيو هو. پر سوڍل نه مڙيو، ۽ بتيالي کي ڦري آيو. جڏهن مھڙ وٽ پهتو، تڏهن گهڙي لاء وري پاڻي ۽ هليو ويو. پوءِ وجهه ڏسي هڪ پاسي کان منهن ڪڍيائين. اتي هڪڙو فرنگي بتيالي جي ڪلهن تي تختي تي زنجير کي ٽيڪ ڏيو ويٺو هو. سوڍل آهستي آهستي هڪڙو هٿ تختي ۾ ڦهائي، پنهنجو جسم ڪوٽي، پاڻ مٿي کڻي ورتو. سندس ٻيو هٿ فرنگي جي ٽنگ ۾ ڦهلي ويو. پورچوگيز کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ ڌرتي ڦاٽي پئي. ۽ هو ان ۾ ڪرندو ئي ويو. هڪ وڏي رڙ ڪري، ٻئي پانهون مٿي ڪري، وڃي دريا ۾ ٽهڪو ڪيائين. پنهنجي ساٿي جي رڙ ٻڌي، ڪي پورچوگيز بتيالي مان هيٺ نهارڻ لڳا. سوڍل تختي جي هيٺان لنگهي. ٻئي پاسي ڦري آيو. ٻئي هٿ تختي ۾ وجهي، پاڻ مٿي کڻي، اتي پهتي رهيو. هن اڃا پاڻ سنڀاليو مس ته هڪڙي پورچوگيز هستول کڻي ڇاڻي تي رکيس... ۽ گڏوگڏ زور زور سان پنهنجي ٻولي ۾ ڪجهه چوڻ لڳو ”آهڪو، آهڪو، سالوي مي سالوي مي...!“

فرنگي تي، هاڻي ۾ پتل هن ديو جهڙي ڌڙس جي همت ڄاڻائجي ويئي هئي، ۽ هستول هوندي به هن جا ٻئي هٿ ڏڪي رهيا هئا، ۽ ”سالوي مي، سالوي!“ چوندو رهيو. سوڍل ڪجهه سڌ ڄڻ بنان، هستول واري پانهن ۾ هٿ وجهي، ٿورو پاسو ٽپي پئي کان ورائي کيس ڏڪو ڏنو. پورچوگيز جي وات مان اکر ڇڄڻ لڳا ”... سڀڻا ديتو...!“ هن جي ڪپڙن سان دڪي تان، وڃ واري تختي تان ۽ بتيالي مان سسوان جا واچت شروع ٿي ويا. سوڍل خطرو محسوس ڪري، وات مان ڪٽارو ڪڍي، ڪمر بند ۾ هڻي ڇڏيو ۽ هيٺ لٽي بتيالي ۾ پير رکيائين. بتيالي ۾ اندر ٽهندي، هن دڪي ۽ بتيالي کي گهڻو واري سڀي زنجير کي چڪمو. پر سنگهڙ چڱي مضبوط هئي. سوڍل وري ٻيهر زور

لڳايو، ۽ زور لڳائيندي هن جي جسم جون سموريون رڳون
 ٽڪڪجي، خود رڱڪ جون زنجيرون ٻنجي ويون. اوچتو زنجير
 ٻنهي پاسن کان ٽٽي پيئي، ۽ سوڍل اٽڙجي پويان ڪري پيو.
 وال کن سنگهر جو ٽڪر هن جي هٿ ۾ اچي ويو. زنجير هن
 جي هٿ ۾ ڇا آئي، ڇن موت جو فرشتو هن جي هٿ ۾ ڪيڏڻ
 لڳو هو. جيڪو فرنگي هن کي نظر آيو ئي، ان جي منهن تي
 سنگهر جو اهو گرز ائين ٿي ڪڙڪيو، ڇن مٿس ڪوٺ ڪريو
 ٿي پيئي، ڇن سرڻ لمارو ڏيئي، چنبو هڻي وري مٿي اڏامڻ تي
 شروع ڪيو. فرنگين ۾ ٿاڪوڙو ٻنجي ويو، ۽ هنن لٽيل سامان
 جي پويان لڪڻ شروع ڪيو. هنن کي پنهنجا هٿيار ٿي وڃي
 ويا، سنگهر کي ڦيرائيندي، سوڍل ٽٽيلي جي وچ ۾، پڇري مان
 لڪتل شينهن وانگر گڙڻ لڳو. اتي ئي هن ڏهاڪو کن زالن
 ۽ ڪن چوڪرن کي رسن ۾ ٻڌل ڏٺو. هو سمجهي ويو ته انهن
 زالن ۽ چوڪرن کي فرنگي لٽ جي مال سان گڏ ٻانهن طور
 کنهيو ٿي ويا. انهن مان تيرهن چوڏهن ورهين جو هڪ نينگر،
 سوڍل کي اڪيلو هيرن فرنگين سان وڙهندو ڏسي، ڪنهن عجيب
 جذبي کان اتي بيهي رهيو. سندس ٻانهون پويان رسن سان ٻڌل
 هيون. سوڍل وڌي وٽس آيو. اڏي مهل هڪ پورچوگين، هڪ
 گهوڙي جي پويان لڪي، هڪ ڊگهو ڇاقو سوڍل ڏانهن اڇلايو.
 چوڪري کان رڙ ٺڪري ويئي؛ ”پاڻو، سنڀال!“ سوڍو رڙ ٻڌي،
 هيٺ جهڪي ويو، ۽ ڇاقو ’زون‘ ڪندي هڪڙي سڙهه ۾ وڃي
 کٽو. سوڍل پنهنجي ڪٿاري سان چوڪري جا رسا ڪپندي
 چيو: ”ادل، هي ڪنارو پاڻ وٽ رک، ۽ ٻين جا بند آزاد ڪر
 ته آءُ اجهو آيس!“

چوڪرو چئي جا رسا وڍڻ کي لڳي ويو، ۽ سوڍل
 ٽپ ڏيندو، فرنگيءَ ٽائين وڃي پهتو، ۽ گيس گچيءَ کان جهلي،
 ٻليءَ جي بلونگري وانگر مٿي کڻي، وٺي آچل ڏنائين. فرنگيءَ
 جو مٿو، هڪڙي سڙهه جي ڪام ۾ اهڙو زور سان لڳو، جو

ان جي آواز تي ٻنهي جو ڏيان اوڏانهن ڪڇي ويو. فرنگي ۽ ڏانهن به ڪانه ڪئي، ۽ وڌيل بند هيان اتي ئي ٿڌو ٿي ويو. سوڍل سامان جي هڪڙي هٿي ۽ کان هي ۽ هتي ۽ ٽائين ڦرندو، فرنگين کي سنڪهر سان ڪٽندو رهيو. فرنگي هاڻ ڊپ کان پٽيو ڇڏي درياءَ ۾ ٽپندا ويا. سوڍل پٽيو خالي ڏسي، وري قيدن ڏانهن موٽي آيو. هن جوانڙي نهنين ٻنهي جا بند ڪئي، آزاد ڪري ڇڏيو هو. هنن مان ٻه ٽي زائفاڻون ڏٺا ڪيل به هيون. سوڍل چوڪري کان پڇيو: ”ادل، ڪير مڙس آهي؟“

”سون آهيان؟ ٻنهي جو وٺل آهيان. ٺٽي نانائوگهه آيو هوس. اوچتو هي راکاس شهر ۾ گهڙي پيا. شهر ۾ جيڪي ترخان سپاهي هئا، سي به نه شهر ڇڏي پڇي ويا، ڪي وري اهڙن ٻارن کي لٽل لڳي ويا، جتي اڃا فرنگي نه پهتا هئا. فرنگي اصل گهرن ۾ گهڙي پيا. ڪن سهن ڏٺو، ڪن نه ڏٺو. مدرسن جا جوان گهڻين ۾ فرنگين سان چوانون کائڻ لڳا. پر هنن فرنگين وٽ لائڻي ڪهڙا هٿيار هئا، جن مان بام جا آلا هئي نڪتا، ۽ پري کان ئي مار ڪيائون. جڏهن مدرسن جا شاگرد ڪين سوڙها پوڻ لڳا ته وٺي گهرن کي بامهون ڏيڻ شروع ڪيائون. بس قيامت هئي، ادا! ڏٺڻ لڳا ڪا به وري هانهون ڪنڻ شروع ڪيائون. منهنجي پيڻ کي، او، اڃا هو ۽ ٻنهي آهي. ڪيائون تي ته هن ويچارڻ به ٻنهي کي هڪ. هن جا هڏ گڏ پڇي وڌا. مون کي به هڪڙو سونو هٿ اچي ويو. پر هنن راکاسن سان ڪير پڇي. اديءَ سان گڏ مون کي به ڪٿي هڏائون....“

هن جوانڙي اهو سڀ ڪجهه ائين بيان ڪيو ڇو اهو واقعو ٻئي ڪنهن سان ٿي گذريو هو؛ ڊپ ۽ پوڻ جو هن ۾ نالو نشان به ڪونه ٿي ڏنو. شايد هن سان هيتريون وارداتون ايتريون تڪڙيون تڪڙيون ٿي گذريون هيون، جو هن کي ڊپ جو اڃا موقعو ئي نه مليو هو. سوڍل هن جي پيڻ ڏانهن ٺهاريو: ”هنن مهاڏي جي ملوڪ، مٿهن ارڙهن ورهين جي ڪناري

نيسگر کي گهل تي هڪ وڏو چير هو، جنهن سندس منهن ۾ هيا
۽ ٻيو سيءُ جو عجيب گڏيل رنگ آئي ڇڏيو هو. سوڍل کي
پنهجي دل وڍجندي محسوس ٿي: الا، منهنجي سنڌ خون هي
نيائيون! پنهنجي پاڻ کي ايترو بيوس ۽ ويچارو سمجهڻ لڳيون
آهن، جو لاچاري سندن حيا کي ڍڪڻ لڳي آهي! ان نيسگر
سان گڏ ٻيون به زالون هيون، ڪي اڃا ٽائين موڙهل هيون،
ته ڪرکي اهو آرو جاڳيو هو ته سندن لڄ بچائڻ وارا واهرو
اچي پهتا هئا، سانجهيءَ جو سج به هن منظر کي ڏٺو جو تاب
نه جهلي، درياءَ جي ٻرانهين ٻار پٽ وارو هو، بتيلو دڪي کان
ڇڄي ٽار ٿيڻ ڪري به درياءَ جي ٻهرن مان هري هري ٿيڻ لڳو
لڳو هو، ۽ درياءَ جي دل ۾ به اندمانه مڃي ويئي هئي.

سوڍل پٽن ٽائين بهارو، سندس همراهن پٽن به فرنگين
کان آهو ڪري ڇڏيو هو، ۽ باقي ٽي به هن جي همراهن
سندن سرن جا ڀر لڳائي ڇڏيا هئا، فرنگي بتيلا ڇڏي درياءَ ۾
ٽهندا ٿي ويا، پٽن وارن همراهن وري مٿان ڪهن ٿيون هو شڪار
ٻنائڻ شروع ڪيو هو. سوڍل چوڪري کي ڪلهي تي هٿ
رکندي چيو: ”ادل، هاڻ ڏٺي“ کي ٻهرا آهيو، آءُ بتيلا وري
ٿو دڪي مان لڳايان، تون ۽ هي ٻيا نيسگر گڏجي، هنن زائفتان
کي هٿ لاهي، سڀني کي پنهنجي پنهنجي گهر پهچائجو....“

سڀني جا منهن شڪرگذاري ۽ هڪ عجيب فخر جي
احساس کان ٻهڪڻ لڳا هئا. سوڍل وري ٻائي ۾ لهي پيو، ۽
قتل زنجير کي ڇڪي، اٿي دڪي ٽائين پهتو. فيدي تختي تان
هلي، هٿ لهڻ لڳا، ٻين بتيان مان به ڪيترين ئي زائفتان ۽
چوڪرڙا آزاد ٿيا هئا، پٽن تي هٿ مچندو ٿي ويو. سوڍل ٻائي
کان ٻاهر نڪتو ته امير خان به پنهنجن همراهن مان اچي پٽن
تي نڪتو. هن جا ويهارو لشڪري ڪيري پيا هئا، ٻه هنن
ڪافي فرنگين کي جهڙو جهڙي ورتو هو، جن کي رسن ۾ ٻڌيو
گهليندا پئي آيا.

ترخانن بتيان مان لٿل زائغانن کي ڏٺو ته سندن اکين ۾ چمڪ اچي ويئي، ۽ پنهنجي پاڻ ۾ چرچا ڪرڻ لڳا. ڏهن لکيا هئا. سوڍل فارسي چڱي طرح ڄاڻندو هو. هو چٽپ چاپ هنن جي بڪواس ۾ ٻڌندو رهيو. هر جڏهن هڪڙي ترخان گهوڙو وڌائي، هڪڙي زائغان اڳيان جهلي، سندس ٻانهن ۾ هٿ وجهي لاه لٽڻو، تڏهن سوڍل جي سنگهر سندس ڪلهن ۽ ٻن تي کنوڻ وانگر ڪري پئي، ۽ هو ڏيکي جهڙو رانپاٽ ڪري، انهي زائغان جي قدمن ۾ ڪري پيو. سوڍل چين ۾ چيو: ”ڌاربان سي ئي ڌاربان. فرنگي هجن ٻا ڦٽاري!“ ۽ ٻه ڌاربان رڙ ڪري چيائين: ”امير خان، پنهنجن ماڻهن کي لغام ڏي نه ته فرنگين جون هڪڙون منجهانئن ڪڍنداسون!“

خود امير خان کي پنهنجي سپاهين جي ارڙائي ٻري لڳي هئي، سو پاڻ گهوڙي تان لهي سوڍل وٽ آيو، ۽ سندس ڪلهي تي هٿ رکندي چيائين: ”ڇڱو ڪهڻي، هن حرامخور کي تون سزا نه ڏين ها ته آءٌ سندس سر قلم ڪرڻ وارو هوس!“

”هي اسان جون لڇون آهن؛ هنن کي هٿ لائڻ موت مان ڪهڙو آهي، امير خان!“

”بيشڪ بيشڪ!“

سوڍل کي ائين محسوس ٿيو ڇو ته امير خان جي انهيءَ ”بيشڪ“ ۾ وڏي اوڪ سابل هئي، پر ان وقت هن کي ڪي ٻيا خيال ستائي رهيا هئا. بتيان ۾ لڏپل سامان ۽ اسلح، سون، ڪپڙو، هٿيار ۽ سنج سڙا جهڪڻ هنن ڇڏي ڏنا ته هي ڦٽاري پاڻ ۾ ورهائي وڃي ڪٽندا. هي سڌين جو مال متاع هو، سندن هٿن جو پور هو، ان ئي هي ٻه سار ڪجهن وانگر لامارا ڏهن لڳندا. امير خان ڇو سندس خيال پروڙي ورتا، ۽ هن کي پاسيرو وٺي چيائين: ”سوڍا خان، هي بتيلا ۽ سامان اسين پنهنجي قبضي ۾ آڻينداسون. جيسين اهلي مالڪن جي خسر پوي، تيسين هي سورو مال سرڪڙي نوشي خاني ۾ رهندو!“

”هي سڏين جي مينڪ آهي، ۽ سڏي ئي اهي هي سنڌال ڪندا!“ سوڍي مختصر جواب ڏنو.

”ائين وري ڪيئن ٿيندو؟ ائين سرڪاري سڏو آهيو؟ آڻ جهڙڪڻ جو نائب عامل آهين. هي مال اسان جي حفاظت ۾ رهندو.“ امير خان جي آواز ۾ ترشي اچي ويئي.

سوڍل جي اها ڳالهه ٻڌڻ آڻ ٻڌي ڪري چڙهي ۽ هن بهرحال ڪي هڪل ڪئي: ”سوڍا، قبول ٿيا، شهرو... ساڻان بٽيان سوڌو اوهان سوگهو ڪريو!“

سوڍي حيا همراهم گهوڙن سان اهي بٽيان ڏانهن وڌيا. امير خان به پنهنجن ماڻهن کي اشارو ڪيو، ۽ پاڻ گهوڙي ڏانهن وڌيو. سوڍل وڪ اڳيان وڌائي ڪئي پويان پاڪر وڌس، سندس اٿي ٻانڀڙن پويان موڙي ڪئي هڪڙي مٿ ۾ جهليائين ۽ سندس ئي خنجر ڪڍي، هٿ ۾ رکي چيائين: ”اوهان مان ڪو اڳتي وڌيو آهي ته هي خنجر امير خان جي هٿ ۾ ڪوڙي ڏهندس...“

سوڍل جي اڪرن ۾ ڪاوڙ بلڪل ڪانه هئي، پر ترخان سمجهي ويا ته هن جو هڪڙو هڪڙو اکر سچو هو. هن پنهنجي ترارين جي مٿس تي هٿ رکيا هئا، تن پنهنجا هٿ ڪٿي ورتا، هن پنهنجا پاڻا ۽ ٻيا سنڀاليا هئا، تن وري اهي پويان نٽڪائي ڇڏيا. هنن ترخانن اڇوڪي جيتري بي عزتي ڪڏهن به نه سڀي هئي. هنن مان ڪيترا اڇا هئا، جن سڏين جي ڪيترين ئي نڙين ۽ شورشمن کي ڇڏي ڇڏيو هو، جن ڪيترن سڏي سورمن کي پنهنجن گهوڙن جي پٺن ۾ گهاٽي ماريو هو، جن ڪيترن سڏين سورمن جي اکين ۾ نل سڙخون -رمي- ڪاٽي وائڳر گهاٽيون هيون، جن ڪيترن سڏي سوڍن جو سڏو ڪري ڪپو هو، پر هي سوڍو جي ڪنهن مختلف مٿي مان ٺهيل هو، جنهن جي رڱ رڱ جي ٺهيل هئي، جنهن جي دل ۾ ڪو رحم نه هو، جنهن ڏک بهرن تي هو، سوڍو پوءِ ئي! هي آزمودگار ترخان پاڻ کي بئوس لاچار ڏسي ڏند ڪرندا رهيا.

سج به درياءَ جي اُورين ڪنڌي لپي، ٺٽي جي ماڙين ۽ منگين مان ليٽا پائيندو لڪندو لهي ويو هو. قومايو ۽ ٻئي کان اڳ شمار ٻيهر مان چوڙي، هڪ ڊگهي لڙعي سان پٽيلي کي اڳيان ڌڪي ويو. هن فقط هڪڙو سڙو چاڙهائي ڇڏيو، ۽ پٽيلو آهستي آهستي لهواري تي، پاميرو تي لڙهن لڳو. سندس پويان ٻيا پٽيلا به سڏي قطار ۾ رڙهن لڳا، ۽ امير خان جي ماڻهن جي ڏسندي وڃي درياءَ جو وچ ورتائون.

سوڍل پنهنجن ڪن همراهن کي اکين تي اکين ۾ ڪو نياپو ڏنو، ۽ اهي همراھ گهوڙن کي اڙي هڻي، درياءَ جي ڪنڌي ڪنڌي هليا ويا. سوڍل امير خان جي پٽ تان خنجر هٽائي، سندس ٻانهون ڇڏي ڏنيون. امير خان پنهنجن ٻانهن کي مڙهندو سوڍي جي اکين ۾ نهاريندو رهيو. سندس اکين ۾ ڪاوڙ ۽ حيرت جا جذبا هڙي هڙي تي ڀرا تپڻ لڳا، ۽ پوءِ هن مرڪ ڇين تي آڻيندي چيو: ”سوڍا خان، اڄوڪي رات ٺٽي ۾ اسان جي مهماني قبول ڪر!“

”بلاشڪه....!“ ائين چئي سوڍل پنهنجن باقي ساٿين سان گڏجي امير خان جي ٺٽي واري هوٽلي تي پهتو. رستي تي، ٺٽي جي گهٽين ۾ فرنگين جي مڇايل تماهي ۽ بربادي کي ڏسي، رت هن جي لڙڻ ۾ دريا وانگر اڇلون کائڻ لڳو هو. ڪو اٻڪڙ ٻيڪڙ گهر باهه کان بچيو هو. شهر جي گهٽين ۾ دونهون ايترو هو، جو هوڪسگهندا گهٽجندا ترخائي محلي ۾ پھتا هئا.

ترخائي مڇاڻو شهر جي هڪ طرف جامع مسجد جي ويجهو هو. فرنگي جامع مسجد جي سولين نيلن تان به نه ٿريا هئا. ان رات امير خان ميزباني ۾ ڪا ڪٿر نه ڇڏي. جڏهن سوڍل طول تي ٿوڪ ڏيئي انگوري جا ڪجهه پيالا پي چڪو، تڏهن امير خان هن کي وري ٻيگ مٿائڻ جي دعوت ڏني. سوڍل ان وقت نشي ۾ هو، ۽ هن کيندي پنهنجو پينل بٽڪو مٿي تي هڏي، لاهي کلي امير خان جي مٿي تي رکيو، ۽ امير خان بههجي ٻيگ ڪٽي

سوڌي ڪٿي سوڍل جي مٿي تي رکي .
 ”سوڍل، مون کي قسم آهي هن ڀڳ جو ته سنڌي ۽ ترخان
 پاڻ ۾ ڪهڙي به ڌاڙهي پٽ ڪن، آڱا تنهنجي سر کي هٿ نه
 لائيندس!“

سوڍل تي شايد انگوري اهڙي چڙهي ويئي هئي، جو هن
 ڪوبه جواب نه ڏنو. ان کان پوءِ سوڍل جڏهن به ٺٽي ايندو هو،
 تڏهن امير خان وٽ اچي مهمان ٿي ايندو هو. سندس سائين سنگت
 مان ڪيترن کي اها ڳالهه نڻي وئي، پر سوڍل کي چوڻ جي
 مجال ڪنهن کي نه ٿي. ۱۶۸۰ھ واري بغاوت پهرين، جڏهن سوڍل
 ۽ سندس سائين مرزا عيسيٰ جي هڪ ارغون سردار امير تيمور
 جي لشڪر تي راتاهو ڏنو، تڏهن ته ڳالهه سڀني کي ڏکي لڳي.
 سوڍل ۽ شيرو امير تيمور جي تنبو ۾ گهڙيا ته امير خان وٽس
 ويٺو هو. امير خان جي منٿ ڪرڻ تي سوڍل امير تيمور جي
 جان بخشي ڇڏي، شيرو جڏهن اها ڳالهه سنگت مان ڪئي،
 تڏهن باقاعدي پشچاست وٺي نه سوڍل کي ائين ڪرڻ گهربو هو
 يا نه. چاچي ورهام سڀني پاران ڳالهائيندي چيو هو: ”سوڍل ابا
 انهيءَ امير تيمور ٺٽي شهر جي گهٽين مان سنڌي زائفتان جو لنگڻو
 حرام ڪري ڇڏيو آهي. جڏهن دارون ٻي مست هاڻي وانگر
 ٺٽي جي بازارن ۾ ٿو اچي ته ڪنهن جي عزت سلامت ٺٽي رهي
 سنڌين کي زن دختر ڳارئون ڏيندو وڃي، ۽ تو ان ڪمپني کي
 جيئڻان ڏيئي ڇڏيو. ها ڳالهه اسان کي ڪانه ٿي آئي. ڪٿي
 تون، ڪٿي هڪ ترخان؟ اها پاري ڪيئن ٿي ٺهي؟ تون ٻارڙون
 پل رک، پر اسان جي ڪيئي ٿي پائي نه ٿي.“
 سوڍل کي نه ڪارڙ اچي ويئي: ”تنهنجي مرضي، جيئن
 وڻندو، تنهن ڪندس!“

پوڙهو ورهام تڏهن به مات نه ٿيو: ”تنهنجي مرضيءَ جي
 ڪاڻ ڪنهن کي ڪٿي، سوڍل! هي سنڌين جي دشمن جو سوال
 آهي.“ ورهام جي لفظن ۾ سختي اچي ويئي. سوڍل ڪو جواب

نه ڏٺو. هو پنهنجي ڪٿاري سان ڪاٺ جي ٺڪر مان گهوڙي جي شڪل گهڙهندو رهيو.

ڪراڙي ورهه وري چيو: ”مون کي ارغون ۽ ترخانن سان وڙهندي ڄمارون گذري ويون آهن. آءٌ جڏهن تنهنجي ڄمار هوس، تڏهن منهنجي بدن تي ترخانن جي ترارين ۽ پالن جا ايترا ڦٽ هئا، هيترا تنهنجي مٿي تي وار آهن. مرزا شاه حسن جهڙي حدل سان مون ٺڪر کاڌا ۽ مٿس راتاها ڏنر. مرزا عيسيٰ منهنجي مٿي جي قبضت هڪ لک اشرفيون رکي هئي. ٺٽي کان بکر تائين مون ارغونن ۽ ترخانن سان چوٿون ڪاٺيون آهن، پر مون کي قسم آهي هر دروگر جو، جيڪڏهن منهنجو پنهنجو هٿ ڪنهن ترخان جي مٿي جو حشدان گهري ها ته آءٌ بهرين ڪيس ڊگ لائي ڇڏيان ها— تون امير تيمور جهڙي فرعون جي جان بخشي آهه آهين! مون کي بخش ڪج پر مون کي نه تنهنجي سنڌي هجڻ.....“

”بس بس ڇاڇا ورهه، بس.... حد نه اورانگهه....“ ائين هڻي سوڍل پنهنجا ڇڏي هليو ويو هو.

وري ۹۷۸ هه واري اٺل وقت، جڏهن سنڌي هڪ ڀيرو وري پنهنجي گچيءَ مان ڦاهيءَ جو ڦٽو لاهڻ لاءِ سنبهيا هئا، ۽ پنهنجو جن-ٻچو ڪهاڻي ويهي رهيا، تڏهن وري سوڍل ۽ امير خان جي باريءَ جو امتحان آيو هو. ڇاڇو ورهه جهلجي ويو هو، ۽ ڪيس ٺٽي جي سندن واري چونڪ ۾ ڦاهيءَ تي ٺٽي لٽڪايائون، سوڍل ويس بدلائي امير خان وٽ آيو هو، ۽ اچي ڇاڇي ورهه جي سِر جي گهر ڪٿي هئائين. امير خان سندس ڳالهه ٻڌي، وڏا وڏا ٺهڪ ڏيئي چيو هو: ”اول ته اها ڳالهه منهنجي وس کان ٻاهر آهي، حضور مرزا صاحب وٽ هڪ سنڌيءَ جي سر لاءِ وڃي مون کان ڪونه پڇندو. تنهن کان سواءِ سوڍل مون تنهنجي جان بخشيءَ جو قسم کنيو آهي، نه سنڌي باغين جي جان بخشيءَ جو. هينئر به وقت اهڙو آهي، جو جيڪڏهن

منهنجو سڀن ڪيل نه هجي ها ته توکي هتان جيئرو وڃڻ ڪن
ڏهان ها.....!

سوڍل کي ان جواب تان ايتري ڪاوڙ آئي هئي، جو
ڪٺار جو مٿيو سندس هٿ جي نسن ۾ گهڙي ويو هو. هو اتان
ٿي، ڪميت تي چڙهي سڏو آيو سڏن واري چونڪ تي. کيس
ترخانن وارو ڇوڳو پيل هو، ۽ ڪٺي تي پٽڪو. پنهنجي منهن
۽ شهپرڻ کي لڪائڻ لاءِ هن هڪ ترخاني رومال منهن آڏو ڏيئي
چڏيو هو. چونڪ ۾ هزارين ماڻهو ورهال جي ڦاهي ۽ چڙهن جو
بڏي اچي گڏ ٿيا هئا. سڏن جا ڪنڌ هيٺ هئا. ڪهترن اهڙا
سڏي هئا، جيڪي ترخانن جا نوڪر ڇاڪر هئا، يا ترخانن جا
هٿ نوڪرا ماڻهو هئا. گهڻو ٿيو رڳو ٽهه وري ۽ چنگيزي ارغونن
۽ ترخانن جو هجوم هو. سوڍل ترخانن جي وچ ۾ ترخان ٿي
لڳو. اوچتو هاهوڙ تي ويهي: ڏهاڪو ڪن سڀاهي اگهاڙين ترارين
سان ڪراڙي ورهال کي وچ ۾ ڪري وٺي آيا. چونڪ جي وري
وچ تي ڦاهي ۽ جو لباس ڪوڙيو هئائون. ڇاڇو ورهال سڄو رت
۾ رنگيل هو: سندس ڏاڙهي ۽ جا وار ڇهڇ ڳاڙهي رت ۾ رنگجي
چڱون چڱون ٿي ڇٽجي ويا هئا. جڏهن کيس لباس جي وهجهو
آندائون، تڏهن امير تيمور مڇن کي ڦاڪ ڏيندو، لباس تائين آيو،
۽ وڏي واڪي چيائين: ”سڏو، اوهان کي معلوم هئڻ گهرجي
نه ڏاڏا الاهي ۽ سان بغاوت ڪرڻ وارن ڪتن جي سزا هي آهي!“
ائين چئي هن جلاد کي اشارو ڏنو. جلاد لباس جي ڀرسان پل
تختي تان ڪاري پٽي کڻي، ورهال جي اکين ٻڌڻ لاءِ اکين وڌي
آيو. ورهال هٿ سان کيس منع ڪندي، لباس ڏانهن ڏٺو.

اوچتو سوڍل جي ڪميت هٽڪار ڪئي، ۽ سڏن رڳو
گهڙي جي ٿاڙ ٿاڙ ٻڌي. ويڊوڪنوڻ وانگر لباس تائين پهچي
ويو. سندس ٻالو امير تيمور جي نڙي ۾ سان ٻار هاريو ويو. هن
ٻار وانگر جهپ هئي، ورهال جي ڦاهي ۾ ٻانهن ڦيائيندي، کيس
کٽي پنهنجي هٿ تي رکيو. جيسين ترخان سڄاڻ ٿين، تيسين

ڪميت ماڻهن جي سڙڪي ڇپيائيندي، ڇيريندي ٻاهر نڪري ويئي،
خانن جا ڪيترا سوار هن ڪڍ لڳا، پر سوڍي جي ڪميت
کي ڄڻ ٻج ۾ ٻاهر وڇڙيل هئي، ۽ هوءَ ڪوڙا ڇهاڻ ڪري
لاٿي ڪٽڻ وڃي نڪتي.

اهو ڏينهن اڄوڪو ڏينهن، سوڍل وري امير خان جي در
ني نه ويو هو. امير خان جو ڪيس سنڌي ضرور ڪنهن مقصد سان
هوندو. پاننڄي تو ته سنڌين جي اندر جو ڪورو وري نٿي ٿئي
ڇپيون ڪڍڻ لڳو هو، ۽ اهي ڇپيون وري ڦٽارين کي سارڻ
لڳيون هيون. اهو ڄڻ ته هڪ اهڃاڻ هو، هڪ چٽاڪ هو. ٻي
طوفان، نئين هوهي جوا پر هن نئين چوهي جو نتيجو ڇا نڪرندو؟
وري سنڌي ڪڪ پڻ وانگر لڙهي ويندا، وري ڳج ڳرندا، ڪٽ
ڪرندا، سمن جا لاٻارا پوندا، سرن جا لاٻارا لهندا، ڪٽڻ مو
فصل ڳاهيو، ۽ سنڌ غلام رهندي! هن شڪايتي انداز سان مٿي
نهاريو، ڄڻ آسمان جي هن ٻار رهڻ وارن تي به هن کي ڇڙ
اڇڻ لڳي هئي. سنڌ جي سڃاڻپي سڃاڻپي صورت هن جي اکين
اڳيان اچي ويئي، ۽ هو نهايت پيار مان پنهنجي ڪميت جي
ڳچيءَ تي هٿ ڦيرڻ لڳو. هن کي ائين محسوس ٿيڻ لڳو ڄڻ
ان ڪميت گهوڙيءَ ۾ سنڌ جي روح جو ڪو ذرو شامل هو—
وفادار ۽ هميشه قربان ٿيندڙ! سنڌ، هن جي جيجل ماءُ، هن جي
پروردگار، جنهن اهاڻ کان ظلم سٺا هئا؛ يونانين جا، ايرانين
جا، سامانين جا، عربن جا— ۽ هر ڀيري جڏهن سنڌين جي غيرت
کي ڏٺو ٿي آيو ته هزارين سنڌين، پنهنجا ڪٽ ڪپائي، وري
پنهنجي جيجل ماءُ کي عزت سان رهڻ جو منجهو ٿي ڏنو. انهن
ڪٽڻ ۾ هن جي اس ڏاڏن جون سسبون به شامل هيون، هن
زمين، هن ڌرتيءَ ۾ هن جي ابن ڏاڏن جو رت ڇر ماس ۽ هڏا
پهجي وانگر وري وري ڦٽندا، وري لڙجندا رهيا. هر ٻار هن جي
جيجل سنڌ گهوڙيءَ لاءِ ڳاٽ اوچو ٿي ڪيو ته آسمان جي هن
ٻار وسندڙن کيس غيرن جي غلاميءَ ۾ ڏهڻي ٿي ڇڏيو. ائين ڇو

ٿي ٿيو؟ سنڌ ڪهڙو ڏوھ ڪيو هو؟ ڇا انهيءَ ڪري جو منجهس
 هر انسان کي پيار ۽ ٻاهوھ ڏيڻ جي عجيب عادت هئي.... اي
 خدا ڇو؟ هتي جا بهارا بهارا بهاجهڙا ماڻهو، بهارا بهارا ڪيت،
 ماڙا ماڙا گهٽ، سهڻا سهڻا ناچ، سهج - سنوان ڳوٺ، وهيون،
 واعن - هي ٺٽو، هي بکر، هي اربوڙ، هي موعن ڪوٽ، هي برهمڻ آباد،
 هي لکي، جا جبل، پپ، هالار، اڇا ڪارا جبل، هي ساگر،
 هي سمبل، هي درياءَ، هي بهلا - هي ڪائنات جا ٻي مثال تحفا،
 ۽ هي منڙي بههجي - وٺي آسماني سنڌي ٻولي، هي مسجدون،
 هي مندر، هي من، هي راڳ، هي ويراڳ، هي سماج، هي صوفي،
 هي ويڇ، هي پوهيت، هي ڪمي ڪاسي، هي هاري ناري،
 هي لوهار، هي واڍا، هي اوڏ، هي آستا - هي منهنجي ملوڪ
 سنڌ ڇا ڪڏهن به ڌارين کان آزاد ڪانه ٿيندي؟

-وڍل کي بههجي دل ڏانواڊول ٿيندي محسوس ٿي، ۽
 ان گهڙيءَ جي ان ڪمزوريءَ کان هن پنهنجو منهن ڪميت
 جي ڪهرين ڪهرين بشڪن ۾ لڪائي ڇڏيو. هن کي انهن بشڪن
 جي ڪوسي ڪوسي گهس ۾ چڻ آرام ملي ويو. ان پيار پريءَ
 گرائيءَ ڪميت کي به ڪونٽرو ڪري وڌو، ۽ هو ڪنڌ جهواج
 لڳي، ۽ اڳئين سنب سان سنڌ جي مٽيءَ سان پيار وٺيڻ لڳي.
 چڻ هن کي چئي رهي هئي ته 'آءٌ سچڻ، ته آءٌ نوکي سنڌ جي
 آزاديءَ جي راه تي وٺي هلاڻ!' - وڍل چڻ سندس منجهو هئي
 ورتو، ۽ هوريان چيائين "هل مٽي ته هلاو!"

سوڊي لانگ ورائي ته ڪميت هوا مان ڳالهائون ڪرڻ
 اڳي. سندس من ڳرو ڳرو ٿي پيو هو ۽ هن کي پنهنجا احساس
 ۽ آڌا سمجهه ۾ لٽي آيا؛ انهن ۾ بغاوت ۽ نفرت مان گذر
 ڇڻ نه اڪيلائي جو احساس به هو — سڌ جي اڪيلائي جو
 احساس! گهوڙي کي شهر جي وچ مان وٺي وڃڻ بدران، هن گهوڙي
 کي ڪوٽ ڏانهن موڙيو. ڪوٽ جي ٻاهران مينگهواڙن جي
 چونڌون وٺان لنگهيو تڏهن ڪاربنئي مينگهواڙ پنهنجي زال کي
 ٺوٺ هڻندي چيو: ”اڄ وري ڪو پنيٽ پڙڪڻ وارو آهي؛ هي
 واڇوڙو سڀني کي ڪڪ ٻن وانگي لوڙهي ويندو. هاڻ کي وري
 لڏلو هوندو!“

جڏهن به ڪو ظلم ٻڌندو هو، تڏهن غريب سندن جا
 چونڌا ۽ لوڙها سڙندا هئا. سندن ڪلن ۾ ٻه ٻه ٻڙيو ويندو هو.
 هنن سان اهي وارداتون ايتريون ته گهڻيون ٿي گذريون هيون،
 جو هر پيڙهيءَ جا ماڻهو ڪن خاص اهيالن مان ايندڙ آفت کي
 سهي ڪري ويندا هئا.

سوڊل امير خان جي ڏيڍي تي پهتو ته پر ۾ مڙلن واري
 مسجد مان ٻانگي جو ٻر سوز آواز فضا ۾ گونجڻ لڳو. سوڊا،
 کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ اڄ ٻانگي جي آواز ۾ ڪو اهڃاڻ
 هو، ڪو چٽاءُ هو، ڪنهن ٿيڻي جو، ڪنهن ٺٽينءَ وارڊاٽ جو.
 پهريدارن ڪنهن سوار کي چوڻ مان ايندو ڏٺو ته پنهنجا پالا
 سنڌي وائڻر آڏا ڏيڍي ٻيهي رهيا. پر سوڊل ڪميت جي رفتار
 نه گهٽائي، ۽ جيڪڏهن پهريدار هتي نه وڃن ها ته سڀني ۾ ڇڄڻي
 وڃن ها. سوڊل هنن کان گهڻو اڳتي هن ڏيڍيءَ جي صدر دروازي
 اڳيان وهي گهوڙي جهلي. گهوڙيءَ جي سڀني جي آواز تي

هڪ مڱاءُ ٿي ۽ ٿورو در کولي جهاتي پاتي. هر ڪنهن سنڌيءَ کي ڏسي وري جهٽ تڙي ڇاڙهي ڇڏيائين. سوڍل گهوڙي ۽ نان لڻو نه پهريدار به ڀالا ڦاٽيندا اچي پهتا.

”نون ڪير؟“ هڏڙي پهريدار هڪڙڪي سان چيو.
”سوڍل!“ هن مختصر جواب ڏنو.

پهريدار خاموش ٿي ويو. هنن کي شايد سوڍل جي اچڻ جو اڳ ئي ڄاڻ ٿيل هو ۽ کين هن جي اچڻ جي ڍنگ تي جا ڪاوڙ هئي. سا هاڻ حيرت ۾ بدلجي ويئي. هنن مان هڪڙي وڏي مرداني اوطاق جي در جو ٽنگيل ڇڙو وڇايو. گهوڙي کان پوءِ هڪ خواجه سرا (ڪدڙو) سوڍل جي آڇلا لاه ٻاهر نڪري آيو، ۽ ٻيئي هٿ سنڌي وائو پنهنجي پڇاڻي ۽ اڳيان هڏندي چيائين: ”حضور اوهان جي انتظار ۾ آهن.“

سوڍل هن سان گڏجي اندر داخل ٿيو. اڳل جي اڳيان هڪ نهايت خوبصورت چمن هو. جنهن جي عين ڍڄ تي هڪ ڦوهارو رنگين پاڻي جون پڇڪاريون گان تي اڇلائي رهيو هو. هر طرف سنگمرمر جي مرتبانن ۾ مشغولن هري رهيو هيو. ڦوهاري جي چوڌاري چئن ستونن سان هڪ گول چوٽرو ٺهيل هو. هر هڪ ستون جي مٿان هڪ نهايت حسن اگهاري هورت جو بت ٺهيل هو. هر مجسمو چن ڏسندڙ کي پنهنجي خوبصورت ڪم ۽ چڱي ڏسڻ جي آڇ ڪري رهيو هو. سوڍل انهن مجسمن کي دل ٽي دل ۾ ساراهندي رهجي ويو. فن ۽ هنر جو ڪمال هو. جو سونهن سندرتا جي صورت وٺي پيو هو. هن کي پنهنجو سنگتي رتن باد اچي ويو، جيڪو سنگمرمر ۽ آبوس سان اهڙا پيارا پيارا بت ۽ مجسما گهڙيندو هو. جو ڏسندڙ ڍنگ رهجي ويندا هئا. مرزا عسڪر علي هڪ مٿي جي چوڻ تي کيس سنگسار ڪرائي سارائي ڇڏيو هو. هي مجسما به رتن جا ٺاهيل هئا. ۽ سوڍل کي ائين محسوس ٿيو، چن انهن مجسمن ۾ رتن جو روح کيس بدلي وٺڻ لاه ٻاڏائي رهيو هو.

خواجه، سڙا هن کي بتن ڏسڻ ۾ مڃو ڏسي، هلڪي ڪنگهڪار ڪندي چيو: ”حضور جن اوهان جا منتظر آهن!“ ائين چئي وري ادب سان ٻانهون ٻڌي بهي رهيو. سوڍل چمن مان لنگهي دبوانخاني ۾ قدم رکيو. هن جي بلڪل سامهون هڪ وڏي تخت تي، امير خان طول تي لڪ ڏٺو ويٺو هو. سندس سامهون، هڪ وڙي تي هڪ حسين ترڪ چوڪرورباب تي ڪا ايراني ڏن ٻڌائي رهيو هو. امير خان اڪيون بند ڪري ان ڏن ٻڌڻ ۾ لڳن هو. سوڍل جي اچڻ تي چڻ هو چرڪ پري اٿي ويهي رهيو. ”اچ سوڍل اچ، اچي هت منهنجي ڀر ۾ ويه.“ امير خان جي منهن تي سرڪ ٺهائجي ويئي.

سوڍل گهڙيءَ لاءِ پنهنجي چوڌاري ڏسندو رهيو: هر طرف ريشم ٿي ريشم هو — پرڏا ريشم جا، ڦالين ريشم جا، طول ويهاڻا ريشم جا، چادرون ريشم جون. تخت جي ڀر ۾ انوشي مڙ تي بلوري صراحين ۾ انگورن ۽ عرق سجابل هئا، ۽ انهن جي ڀر ۾ دل جي شڪل جا بلوري جام چمڪي رهيا هئا.

”آءُ ويهن ڪونه آيو آهيان، تو مون کي ڇو سڏايو آهي، امير خان؟“ سوڍل جي آواز ۾، نه چاهندي به سختي اچي ويئي. ”ڏاڍي ڪا ڪاوڙ اٿي مون تي! ياد نه اٿي ته پاڻ بگ مٿ ٻار آهيون.“ امير خان صلح جي انداز ۾ چيو.

”آءُ ٻاري نٿاڻ نه، پر تنهنجو نياپو ٻڌڻ آيو آهيان.“ سوڍل پنهنجي آواز کي جهٽو ڪندي چيو.

”نياپا پيا ڏبا وٺيا، پهرين اچ ته انگوريءَ سان ٻاريءَ تي ٽازو ڪٽريون، ادراڪي، منهنجي ن، امان کي پنهنجن انهن خوبصورت هٿن سان جام پري ڏا.“ امير خان ٻيهر مان ترڪ چوڪري کي چيو. هن جون اڪيون هن ليگر جي سراپا کي ڏسي وڌيڪ چمڪڻ ٿي لڳيون. ترڪ سافي ڏاڍي ناز سان اٿيو، رباب هڪ پاڻي تي رکي، هن هڪ خاص ادا سان به جام ڀريا، ۽ هڪ سونئي طشت ۾ رکي اڳتي وڌيو. امير خان کي

ڄام ڏيڻ کان اڳ هن ڄام پنهنجن ڇهن نائين آندو، ۽ سرڪي پري کيس پيش ڪيائين. امير خان مرڪندي، ڄام ورتو، ترڪ ڳيرو ۽ وري سوڍل جو ڄام پنهنجن ڇهن نائين آندو، پر هن جي سرڪ پڻ کان اڳ، سوڍل ڄام سندس هٿن مان کسي ورتو. هن کي ان منظر کان ئي بچان اچي ويئي هئي. ترڪ ڳيرو ڪاوڙجن بدران دل تي هٿ رکي هڪ نئين ادا سان ڪنڌ نمائي بيهي رهيو.

امير خان لھڪ ڏيئي چيو: ”اوهن سنڌي اچا هن ايراني سيوي تي ڪونه هريا آهيو. پر هن سيوي ۾ جو مزدو آهي سو امان کان بچ.“

”اهو مهو اوهان کي نيبه، هجي: امان سڏين کي پنهنجي حال تي ڇڏي ڏيو!“ سوڍل پنهنجي آواز ۾ لوڪ کي اڪانهندي چيو، ۽ ڄام پنهنجن ڇهن سان لڳائي ڇڏيائين.

هو چپ چاپ پيئندا رهيا. سوڍل جي اندر جي آڳ ڀڳوريءَ وڌيڪ پڙڪائي ڇڏي. اڄ انگوري هن جي اندر جي ڪوري تي چنڊو نه وجهي سگهي. هو جيئن جهٽن پيئندو ويو، تيئن تيئن هو وڌيڪ سجاڳ ٿيندو ويو. هن کي رتن جو روح هجي. ڏهوانڌائي ۾ پٽڪندو، هن جي ڪنن ۾ پڻ پڻ ڪندو محسوس ٿيو: ”سوڍل، تون ته ماري نڀائڻ وارو آهين. منهنجي خون جو بدلو ڪڏهن ڏيندس؟“ اها پڻ پڻ هن جي لڙڻ ۾ پڻ لڳي، ۽ ان سان گڏ هن کي سنڌ جا اهي سمورا ڪونڌر باد اچي ويا، جيڪي ترخانن ۽ ٻين ڌاربن سان وڙهندي ڪسي ويا هئا. سڀ هڪ آواز تي هن جي ڪنن ۾ سرگوشيون ڪرڻ لڳا هئا: ”سوڍل، امان جي رت جو سڌ ڪڏهن ڏيندس؟“ اهي سرگوشيون پڙاڏا بنجي هن جي ڪنن، هن جي دل، ۽ هو هن جي رت ۾ هڻڻ هڻڻ لڳيون. رت جي انهيءَ هوراڪورا هن کي ويهڻ نه ڏنو، ۽ هو اٿي بيٺو. گهڙيءَ لاءِ امير خان کي گهوريندي، هن چيو: ”امير خان، تو مون کي ڇا لاء سڏيو آهي؟ ادي بابت ڇا چوڻو اٿي؟“

امير خان به چڻ ننڊ مان جاگي پيو. انگوري هن جي ٻاڙين ۾ پوسرڻ لڳي هئي، ۽ هن سرور مان چيو: ”سوڊل، ڇڏ انهن ڳالهين کي. تون ته منهنجو ٻار آهين، ويه ته اڃ توکي دنيا جي هڪ نرالي شيءِ ڏيکارهان....“ ۽ پوءِ ترڪ ڳيرو ڏانهن منهن ڪري چيائين: ”جان، امين اڪيلا ٿيڻ چاهيون ٿا.“

ترڪ ڳيرو ڪورلش ڪري، پوئتي هٽندو، دٻواڻخاني مان نڪري ويو. امير خان سوڊل کي ويهڻ جو اشارو ڪري، زور سان تازي وڄائي. خواجه سرا بنان ڪنهن آهٽ جي اندر داخل ٿي، ڪنڌ نمائي پيهي رهيو.

”پنهنجي مالڪن کي چئو ته امين سندس منتظر آهيون.“
خواجه سرا کان چڻ چرڪ نڪري ويو. هن کي چڻ آن ڳالهه تي اعتبار ٿي ٿئي آيو، ۽ هو منجهي پيو رهيو.

”سليمان، امين ڳالهه ورجائڻ جا عادي نه آهيون.“ امير خان کي اوچتو ڪاوڙ اچي ويئي.

”جي.... جي آفائي من!“ سليمان هو ڪنڌ اڇائي وڌيڪ جهڪي ويو، ۽ هو تخت جي پٺيان واري دروازي کان زناڻخاني ۾ هليو ويو، سوڊل کي به ڪجهه سمجهه ۾ نه آيو ته امير خان جو مقصد ڇا هو. ڇا هيءُ ڪو نئون ڊاڪ هو سياست جو؟ هي ڪو نئون ڪوڙڪو هو هن کي ڦاسائڻ لاءِ؟ هو اڃا انهن خيالن ۾ هو ته ٻاڙين جي هلڪي چڻ چڻ هن جي ڪن تي پئي، ۽ پوءِ هلڪي پياڙي، شفاف مليل جي چولي ۾ ملبوس ٻرين جي هڪ شهزادي اندر داخل ٿي. سوڊل کي ائين محسوس ٿيو چڻ مٿس ڪنول ڪڙي ويئي، ۽ هن جون اکيون کيريون کيريون ٿي ويون. پياڙي مليل مان جهلڪندڙ هن جا ڪلهه، هن جي چاٽيءَ جي محراب جي پنهي پاسي چڻ ته سجدو ڪرڻ جي دعوت ڏيئي رهيا هئا. سندس منهن ڳلائي ڇپ به محرابي شڪل ۾، ڊگهي سنهي نڪ هيٺان ائين ٿي لڳا چڻ ته ڪو ڳلائي ڪنول ڏانڊيءَ سوڌو ڪڙي پيو هو. سندس اکهن جا پنبڻ هوش حواس پٽهاري

وڃڻ لاءِ آنا هئا، ۽ ريشم کان به نرم کليل وارن سندس سراپا کي عجيب پس منظر ڏيئي ڇڏيو هو، ۽ سڀ کان وڌيڪ هن جي اچڻ سان ڪمري ۾ هڪ عجيب هڪار پکڙجي ويئي ۽ فضا واسجي ويئي. سوڍل کي اها خوشبو کائڻ لڳي. هن جي جسم جي اها آب هن جي لاسن کان ٽيندي، هن جي هيٺئين ڌڙ ۾ پيڙون ڏيڻ لڳي، ۽ سوڍل کي اهو احساس ٿيندي ئي پنهنجي پاڻ تي ڪاوڙ اچڻ لڳي.

”محبوبي، هي منهنجو هڪ مٿ ٻار، سوڍل آهي، هن کان مون کي ڪوبه ڀرو نه آهي. اڄ، اڄ اسان جي قتل دامن تي پنهنجي ملي آواز جي جادو سان ڪو سرور رکڻ“ امير خان تخت تي هن جي ويهڻ لاءِ طول ڏيو رکندي چيو.

هن سوڍل تي هڪ سرسري نظر وڌي، پر ان سرسري نظر تي هن جي سنڌ سنڌ ۾ هڪ عجيب چيڪ پيدا ڪري وڌي. نه چاهيندي به هن جي نگاهه، سوڍل جي پورين ٺهرين اکين کان ٿيندي، سندس موڪري ويڪري چاٽي تي جمي ويئي، جن هوءَ ان چاٽي ۾ پنهنجي لاءِ ڪا جڳهه ڳولڻ لڳي هئي. ان موڪري چاٽي کي ڏسي هن کي پنهنجي وطن ترڪستان جا وسيع ميدان ياد اچي ويا. هن کي انهن ميدانن کي ڪن ۾ ملي ڪندڙ سرڪش گهوڙا ياد اچي ويا، جن جي انگ انگ ۾ آچائي اچل هئي، جن جون مشڪون انسان کي ڏسي ستهجي وڌيڪ آڀري بيهنديون هيون. انهي ويڪري چاٽي کي ڏسندي ڏسندي هو رباب کڻڻ لاءِ هيٺ جهڪي نه سوڍل کي پنهنجي ڪميت گهوڙي مومل ياد اچي ويئي. رباب کڻي، موٽڻ وقت هن جو هٿ اڻ لکو، هن جي پانهن کي چٽي ويو، سوڍل کي ائين محسوس ٿيو جن ڪنهن باهه جو آلو سندس پانهن تي رکي ڇڏيو هو، ۽ هو پئي هٿ سان انهي هٿ کي مٽڻ ۽ اروس ڪرڻ لڳو.

هن رباب تي آڱريون ڦيريندي، هڪ ڪهني ڏن چيڙي،

۽ ان ڪنهن ڏن جي لٽي ۾ هن جو سريلو آواز انگوري شراب
بنجي ويو. هو ڳاڻڻ لڳي — پنهنجي ئي وطن جو هڪ نفو،
جنهن جا سمورا لفظ نه سمجهندي به سوڍل ڄڻ ان جي پيغام
کي پروڙي ويو.

”منهنجي وطن جا جوان، غلام وطن جي ڪنوارين کي
ويجهو ٿا وڃن؛ منهنجي وطن جون ڪنواريون هٿ کڻي هنن
کي گهرائي پائڻ لاءِ وڌن ٿيون، پر هو کين پاڪر ۾ ٿا آڻين،
ڇاڪاڻ ته هنن جو وطن غلام آهي. منهنجي وطن جون ڪنواريون
ڳاڙها پياڙي گل پنهنجي سيند ۾ سڃائي، هنن جي آجيان لاءِ
هنن تي بيهي انتظار پيون ڪن، پر هو اچڻ لاءِ آنا نه آهن،
ڇاڪاڻ ته هنن جو وطن غلام آهي. منهنجي وطن جون ڪنواريون
پنهنجن دروازن اڳيان پٺڻ جي سيج وڄائي، اوسيئڙي جا ٿڌو
يون ڳاڙين. پر هو اچڻ لاءِ آنا نه آهن، ڇاڪاڻ ته هنن جو
وطن غلام آهي... ڇاڪاڻ ته هنن جو وطن غلام آهي...!“

گيت الائي ڪهڙي مهل پورو ٿيو، پر ڏهن سوڍل هن
ڏانهن ٺهاريو ڏهن هن سوڍل جي اکين ۾ هڪ انوکو مڃ مڃندو
ڏٺو: اهو مڃ ان مڃ کان مختلف هو، جو هن جي اکين ۾ کيس
ڏسڻ سان پيدا ٿيو هو. هو به هڪ غم ڳاڙڙ خوشي محسوس
ڪرڻ لڳي: ڪيترو نه ڏکي هو هي غلام دهن جو شهزور انسان!

”اها اڙهي احان جي لولي، سوڍل! احان جي دين ايمان
حي مالڪ! ليلي، جان... اڄ تو احان کي اهو گيت ٻڌائي ٿين
جهاڻي بخشي ڇڏي آهي. اسين تنهنجا احسان ڪيئن لاهي
سگهنداسون...!“ امير خان جام ختم ڪندي چيو. هن جي اکين
۾ انگوري ۽ بدران ليلي، جهلڪي رهي هئي، ۽ هن اکيون اڏ
سنڌ ڪندي چيو: ”ليلي، احان جو جام خالي آهي!“

ليلي آئي، ميز تان هڪ وڏي صراحي کڻي هن ڏانهن موٽي
آئي. جام امير خان جي هٿ مان وٺي، کڻي فرش تي اڇلايائين.
انگوري جام آڻا آڻا ٿي ويو. امير خان حيرت مان ليلي جي منهن

۾ ٺهاري لڳو. ايليءَ جي اکين ۾ شرارت هئي، ۽ چين تي هڪ دانواڙ مرڪ. هن صراحي کڻي امير خان جي هٿ ۾ ڏني، کيس بي وڃڻ جو اشارو ڪيائين. امير خان جي چين تي به مرڪ اچي ويئي. هن صراحي چين سان لڳائي ڇڏي، پر اڌ صراحي هوري ٿي ته انگوري هن جي واچن کان وهڻ لڳي. هن کي هڏڪيءَ اچي ورتو، سندس منهن ڳاڙهو ٿي ويو، ۽ اکيون ٻاهر نڪري آيس. هن کان وڌيڪ پيتو نه ٿيو، ۽ هن لڏندي، ٺاڙجندي صراحي تخت تي رکي، اکيون بند ڪري ڇڏيون.

ليلي وري اٿي، ميز تان اهڙي ساڳي صراحي کڻي، سوڍل اڳيان آڻي، ۽ کيس اهڙين نظرن سان ڏٺو. هن ۾ شوخي ۽ شرارت کان سواءِ هڪ التجا به هئي. هن صراحي سوڍل ڏانهن وڌائي. سوڍل صراحي هن جي هٿ مان وٺي، چين سان لڳائي ڇڏي. هوءَ عجب ۽ ڊپ مان هن وحشي گهوڙي کي ڏسندي رهي. جڏهن صراحي حالي تي ويئي، تڏهن سوڍل صراحيءَ کي زور سان آتشدان ۾ اڇلائي ڇڏيو. باوري صراحي به جام وانگر آڏا آڏا ٿي ويئي. امير خان ڪڏهن سوڍل کي، ڪڏهن ليليءَ کي عجب نظرن سان گهوڙيندو رهيو. سوڍل جي اکين جي ڀڃ هڪاري وڌيڪ مڃڻ لڳو هو. ايليءَ هڪ هاڪو ٽهڪ ڏيئي، امير خان جي چاٽيءَ تي پنهنجي آڱر رکندي چيو: ”ڪائو...!“ ائين چئي، هڪ خاص ادا سان موڙو ڏيئي، رباب امير خان جي هنج ۾ اڇلائيندي، زنانخاني ڏانهن ملي ويئي. سوڍل هن طوفان کي وڻندي ڏسي، گج وقت زنانخاني جي دروازي ڏانهن ٺهاري پيو. امير خان جي انا به صراحي وانگر آڏا ٿي ويئي هئي. هن کي ليلي ۽ سوڍل سان گڏ پنهنجي پاڻ تي به ڪاوڙ اچي ويئي، ۽ هو اٿي بيهي رهيو. ڪمري ۾ اڄ وڃ ڪندي، هو پنهنجي ڪاوڙ کي ڀري ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي چوڻ لڳو: ”سوڍا خان، پاڻهن کي سمجهائي ڇڏ. هن ٿي جي ٻري بازار ۾ ترخانن کي ڳاريون ڏنيون آهن، ۽ امير ڪوڪٽاش کي سندس

اوطاق تي وڃي مارڪيٽ ڪئي آهي. ترخانن ۾ ڏاڍو تاءُ آهي. امير ڪوڪلتاش مون کي چواڻي موڪليو آهي ته آڏو اهو نهاريو تو تائين پهچايان.... هاڻي تون وڃي سگهين ٿو. مون کي پنهنجي باريءَ جي ضرورت نه آهي، سليمان... سليمان....! ... سوڍل هاڻ وڃڻ لاءِ تيار آهي...."

سليمان زنانهائي جو دروازو کولي اندر آيو، ۽ امير خان جي اکين کي ڏسي، سوڍي جي اڳيان سڏو ٿي بيهي رهيو. سوڍو پنهنجي موڙي تي وٺو رهيو ۽ چيائين: "آڏو پنهنجي مرضيءَ مان آيو هوس، ۽ هاڻ ويندس به پنهنجي مرضيءَ مان...!"

"سوڍا، نوڪي پنهنجي هٿ سان نه مارڻ جو قسم مون ڪيو آهي، نه سليمان... ۽ سليمان جي خنجر جو وار ڪڏهن به نه وٺبو آهي...." امير خان تي هاڻ انگوري پنهنجو پورو اثر ڪندي ٿي ويئي. سوڍل چپ چاپ زنانهائي جي دروازي ڏانهن نهاريندو رهيو: هن جي ڪنن ۾ اڃا تائين پازهن جي چم چم جو آواز پري رهيو هو. امير خان هن کي اوڏانهن نهاريندو ڏسي سر ٿي ويو، ۽ هن سليمان ڏانهن نهاريندي چيو: "سليمان، اسان کي ڳالهه ورجائڻ جي عادت نه آهي....!"

سليمان بربت جهڙو جوارو هو: سندس اکين ۾ رحم ۽ انسانيت جو نالو نشان به نه هو. هو جهنگلي سان جهان ڏک مان قونگار ڪيندو رهيو. اوچتو هن پنهنجي ڪمر بند مان ڪاري گڙهن مان هڪ ڊگهيءَ ڦار وارو سنهو خنجر ڇڪي ڪڍيو، ۽ سندس زبان مان لفظ چڻ چيرجي نڪتا: "منڏي، تون حضور جا لفظ ٻڌي ڇڪو آهين!"

سوڍل چڻ نه ڪجهه ٻڌو ٿي ڪونه. هن هڪ صراحيءَ مان جام ڀريو. اڃا جام چڻ تائين آندائين ته انگوريءَ جي تپ تي هن سليمان جو ڪاررو ٻاڇولو ڏٺو. هن ڪنڌ جي هڪي جنبش سان مٿي نهاريو، ۽ خنجر کي تيزيءَ سان پاڻ ڏانهن ايندو ڏٺائين. هٿ جي هڪي اشاري سان هن جام ۾ ٻيل انگوري سليمان جي اکين ۾ اڇلائي وڌي، ۽ پاڻ موڙي نان هڻي ويو.

سليمان جي اکين ۾ اوندهه جا مڙج پئجي ويا، ۽ هن جو وار خالي موڙي تي اچي ڪيريو. خنجر موڙي جي ناسي چمڙي کي آرپار ڪبي ويو. وڌيڪ وار روڪڻ لاءِ، سوڍي جهٽ هڻي، سليمان جي خنجر واري هٿ کي ڪرائي ۽ کان جهلي، پنهنجي هٿ کي هلڪو موڙي ڇڏيو. سليمان جي وات مان ڪجهه نڪري ويئي، ۽ هو پنهنجن پاسي سڄو پوئو ٿي ويو. پر خنجر هٿ مان نه ڇڏيائين. سوڍي پنهنجي گوڏي سان، سليمان جي گوڏي جي هٿ ۾ زور سان ٽوڪر هڻ. سندس ٻانهن ڇڏي ڏني. سليمان مروايل ٻانهن سان هٿ ڀر وڃي ٺهڪو ڪيو، ۽ سندس ٽي آڻنوسي گڻ جي خنجر جي چسب، سندس چيلهه وٽان گهڙي، ڏن وٽان نڪري آئي. هن چين ۾ ٽي ڪاٺ ڊگهي جهڙي رٿپ ڪئي، ۽ سڌو ٿي ويو. سوڍل ڪهن بهر سان ٽڏو هڻي، اونڌو ڪري خنجر چڪي ڪڍي ورتو. خنجر هٿ ۾ جهلي، هو امير خان ڏانهن وڌي آيو. امير خان ڀڄ کان چڻ پنديهڻ ٿي ويو. سوڍل سندس پهراڻ سان خنجر تي لڳل رت صاف ڪندي چيو: ”امير خان هي آڻنوسي خنجر تنهنجي منهنجي پاريءَ جي نشانيءَ طور ڪنهن ٿو وڃان....“

سليمان جي رٿپ تي پهريدار پنهنجا نيزا سڀالي اندر هليا آيا. سليمان کي هٿ تي پيل ۽ سندس پيٽ مان وهندڙ رت کي ڏسي، هو منجهي بيهي رهيا. امير خان سوڍل جي هٿ ۾ خنجر ڏسي، چيو: ”اوهان کي ڪنهن سڏايو، مردودو! وڃو.... هڪدم ٽرو منهنجي منهن تان!“

پهريدار منهن ڀاڙو ڪري ٻاهر هليا ويا. سوڍل خنجر جي ٿار تي اگر ڦيريندي، ڌار ڏسندي چيو: ”امير خان، تنهنجو ٺمايو آ؟ پاڻهن تائين پهچائيندس، پر ڪنهن ترخان هن کي هٿ لاتو آهي ته منهنجو نالو به سوڍو آهي....“ امير خان تي هڪ نظر وجهي، هن وري زنانخاني جي بند دروازي ڏانهن نهاريو، ۽ پوءِ ديوانخاني مان نڪري، چمن مان ٿيندو پنهنجي گهوڙيءَ تائين وڌي آيو.

سڌ آراد هئي ته ڇانڊوڪيون راتيون نه آراد هيون. سمهڻي
 نماز کان پوءِ ننڊا نهڻا وڃي ميدانن ۾ ونجهي وٺيون ۽ ٻيلهاڙا
 کيڏندا هئا. ٻريا مڙس انهن بازين تي شرطون رکندا هئا، ماڻهون
 ورهائيندا هئا. ڪشدرن توڙي هارائيندڙن جون مانيون جهلسيون
 هيون. لونگيون ٻڏيون هيون، پتاشا ورعائيا هئا، ڏورڪا وڇندا
 هئا، چمرون ٻڏيون هيون، سادڪ وجهبا هئا ۽ آزادي ماڻهي هئي.
 پر جڏهن ڪا، ڦٽاري ڪڙڪيا هئا، ۽ سڌ غلام ٿي هئي، تڏهن
 کان چنڊ کڻي ڪهڙا به سورنهن سينگار ڪري، سمهڻي نماز
 کان ٿي اڳ سڀ ٿڙي پکڙي ويندا هئا. پيش امام ويچارا انهيءَ
 اوسيتڙي ۾ هوندا هئا ته من ڪي مومن اچي نڪرن ته ڪا
 جماعت پڙهجي، پر ڪو اٻڪڙ ٻڪڙ نمازي مسجد ڏانهن رخ
 رکندو هو.

اڄ به چنڊ جي سون-ورني -ورهن رات هئي. چوڌاري
 چئن ٽي ڏسڻ تي ڇانڊوڪي جو سون ٻڌاريل هو. سنگهار
 آخوند نور محمد جي حجري ۾ داخل ٿيو ته اتي جالڻ پگهيو،
 دلاور سمون، صاحب آٺڙ ۽ ٻارو -ٻارو اڳي ٿي پٽلي ماريو ويٺا
 هئا. سنگهار کي ڪم ڪاريندي آخوند چيو: ”اها ڀلي ڪري آئين،
 هيءَ ڪري آئين. آ، هتان تي ويهه...“

سنگهار آخوند جي پاسي ۾ ويهي رهيو. جالڻ جي ٻٽ
 کي ڪوڪلتاش ارغون آندو ڪراڻي ڪوهه ۾ وجهائي ڇڏيو هو،
 ۽ سنگهار وٽس عذر خواهي لاءِ وڃي نه سگهيو هو، سو ويهندي
 وقت سندس ڪلهن ۾ ٻانهن وڃي، همدردي ۽ مڇڻي جو

پاڪر وجهندي چيائين: ”ادا جانئ، ڏٺي ۽ جي اها مرضي هئي ۽ سندس شره هئي، مولائي ورتائين. پر سندس موت به موچارو ٿيو هو. سنڌ مٿان سير ڏنائين... ڏٺي صبر ڏيندو!“

جانئ جي عمر اچي موت کاڌي هئي. هڪڙو ئي پٽ هوس دين دنيا ۾، پر دس تان قربان ٿيو هو ۽ ڏک نه گهڻوئي هوس، پر سندس دل ۾ هائ فطاما آرزو هئي هڪو ڪلتاش کان بدلو وٺڻ. ان ڪري آخوند نور محمد جي سڏ تي بهرين بهرين جانئ آيو هو. سندس ڏک سڀني جو پنهنجو ڏک هو. جنهن به سرويچ اهو سڏ ٻڌو هو، سو هلي وٺس آيو هو. هينئر به آخوند سڀني سان گڏهي فاتح پڙهي، وري جانئ سان عذرخواهي ڪئي. جڏهن جن کي اچڻو هو، سي پهتا، تڏهن آخوند سڀني کي چپ رهڻ جو اشارو ڪندي چيو: ”اها، ها، وري دکن لڳي آهي. اڃا ئي سال به ڪونه ٿيا آهن جو وري سنڌين کي سنڌ جي سور جاگهائي وڌو آهي. مون اوهان کي هت سڏ ان ڪري ڏنو آهي، جو سڄي سنڌ ۾ ڪن ڪن ترخانن اها گالهه وڌي آهي ته مرزا جان بابا مرزا باقي“ خلاف شورش ڪرڻ وارو آهي. بهرين وچ ۾ سلطان محمود خان پيو هو، مرزا باقي ۽ ان کي ترڪتال ٻڌائي، ڇهه ڪنواريون ترڪه ڪيڙيون ۽ ٻيا تحفا ڏيئي راضي ڪري موڪلي ڇڏيو. هاڻ مرزا جان بابا پنهنجي منهن ٽٽي تي چڙهڻ وارو آهي. پنهنجو خيال آهي ته اسين مرزا جان بابا جو ساٿ ڏيون!“

”نه سائين نه، مرزا جان بابا به نه ٺهڪ ترخان آهي؛ مرزا باقي ۽ جو پاڻ آهي، ڌارڻو آهي. اسان جي لاءِ گالهه ساڳي؛ مرزا باقي سنڌ جو حاڪم نه ٿيندو ته مرزا جان بابا ٿيندو يا شاهه قاسم ارغون ٿيندو. سنڌ لاءِ ڪهڙو فرق پوندو؟ اهو ٿيو هت وٺي هاڻ کي پوهي ۾ ڏيئو. جي مرزا باقي کڻي ويو ته سنڌين جو جڻ-پڇو رلائي ڇڏيندو؛ جي مرزا جان بابا کڻو ته ان تي وري ڪهڙو اعتبار. هو ائين سمجهندو ته سنڌي اڄ مرزا باقي“ خلاف

منهنجو ساٿ ڏيو بيٺا آهن، سڀاڻي منجهن ئي ڪو زور وارو ماڻهو
 ٿيو ته ان جو ساٿ ڏيندا، ان ڪري، دشمن سو دشمن —
 هن سمورن کي ختم ڪرڻ جي ڪا سوچو.“ سنگهار پنهنجي
 راءِ ڏني.

”چئين ته سچ ٿو، پر مرزا جان جي وري به سنڌين سان
 سڳايندي آهي، سمججا سندس سين آهن. اسان لاءِ وري به مرزا
 جان بابا چڱو.“ دلاور سمجھي ڇڏيو.

”سڳاينديءَ سان ڇا ٿو ٿئي؟ ترخان وري به ترخان،
 هينئر به موچڙا پيا اٿس نڌن وڃي سمجھڻ وٽ اڪو آهي، نه
 ته اهي ساڳيا سمجها پئس جي وقت ۾ وٺي دانهين ٿي ويا ته
 انهن کي ر ڪو جواب ڏنو هئائين.“ سنگهار کي ڳالهه پسند نه
 هوندي هئي ته سڌو چئي ڏيندو هو.

آخوند نور محمد، ناس جي چپٽي ڏيندي چيو: ”منهنجو
 مقصد اهو ڪونهي ته مرزا جان کي سنڌ جي حاڪم ٿيڻ ۾ مدد
 ڪريون، سندس لشڪر ۾ اڌ کان مٿي سمجها ۽ انڙ آهن. اهي
 ته آخر پنهنجا آهن؛ انهن سان ڳالهائون ٻوليون ڪٽجن، جهڪڻ
 مرزا خان بابا کڻي وڃي ته سندن مدد سان کيس ٿيڙڻ ڏکيو ڪونه
 ٿيندو.“ آخوند نور محمد تصور ٿي تصور ۾ سنڌين جي پنهنجي
 راج کي ڏسڻ لڳو هو.

”سنڌين ۾ ڪير آهي جو مرزا جان کي ٿڌي، کيس
 گادي وٺي ڏجي.“ جان پهرين پيرو ڳالهائيندو هو.

”ادل، ڳالهه لک جي ڪٿي اٿئي. اسان جي فيروز سمجھي
 نه ڪو ٻوٽو ڪونه ٻاريو، پاڻ ٻيڙو ٻوڙي راهي ٿيو. اهڙو ڪو
 سردار ڪونهي جنهن کي سمورن راجن جي حمايت هجي، ۽
 ان کي ڪٿي واڳون ڏجن.“ دلاور سمجھي ڇڏيو. فيروز سمجھي جو
 لالو ڪشدي، هن جا ڏند ڪرڙجڻ لڳا هئا. فيروز جي بدبختيءَ
 ۽ ڪمزوريءَ جي ڪري ڇهه-ٽن سالن جي ماليل آزادي سنڌ
 رچائي وٺي هئي.

”اڙي ابا، ڪو سردار نه ملندو ته سنڌ کي آزادي ڪانه ملندي ڇا؟ ڌارن کي ڪڍو. پوءِ پاڻهي ڪو بلو ٿي پوندو. پنجن ڇهن چئن کي سڀ سنڌي چونڊي ملڪ هلائڻ لاءِ مقرر ڪندا ته ملڪ جو ڪونه هليو. اهي سرداريون ۽ بادشاهيون ٿي ته سنڌ جو سير وڃائين ٿيون. پنهنجي سرداري ۽ بادشاهي قائم رکڻ کان ته من ۽ ڦيٽاڙو پيو، ۽ وڃي شاهه بيگ جي سنگهه پنهنجي گچيءَ ۾ وڌائون.“ آخوند نور محمد جون گهڻيون ئي اهڙيون هونديون هيون، جو ماڻهو پاڻ نه وٺو هڏي. ان ڪري کيس عزت به سڀ ڏيندا هئا. وڏي نظر جو ماڻهو هو، ٺاهو ٺڙڪو ماڻهو ڪونه هو، جن مان خالق سچي ڪڏهوڪو پروڙو وڃائي چڪي هئي.

آخوند نور محمد ته سمورين بغاوتن جو منڍ مهاڙ هو. هن جي ذريعي مڪتين، مدرسن ۽ دارالعلومن ۾ اڏل ٿي اڏل پيئي شاگردن کي تربيت ملندي هئي، ۽ باهه جڏهن به ٻرندي هئي ته انهن شاگردن جو ان ۾ وڏو هٿ هوندو هو. ڪمال ته اهو هو، جو خود ترخان به هن کي ڏاڍي عزت ڏيندا هئا. مرزا باقي جهڙي ڪنجوس ۽ بي سروت به کيس حروپاه ڏياري موڪلي. ۽ پائنده بيگ جي اتاليق تيس لاءِ درخواست موڪلي هئائين. سندس عالم ۽ فقيريءَ جو اهڙو ته نالو هو، جو ڪنهن ترخان کي به اهو شڪ نه هوندو هو ته آخوند نور محمد کي پنهنجي درس و تدريس ۽ مسيحت کان سواءِ ٻيو به ڪو مقصد هوندو. سنڌ جي سمورين جا مير وٽس ڪٿا ٿيندا هئا، سي به اهڙيءَ طرح جو ڪنهن ئي پتو ڪونه پوندو هو ته ڪير آيو، ڪير ويو. سندس نام ۽ درويشيءَ جي هاڪ همايون ۽ پوءِ اڪير جي درٻار تائين پهتل هئي. ان ڪري ڪنهن سرڪش ترخان کي به همت نه ٿيندي هئي جو آخوند جو چوڻ موٽائي. بکر کان ٺٽي تائين سندس هزارين فدائي ۽ شاگرد قهليل هئا، جيڪي هن جي حڪم تي سر ڏيڻ لاءِ تيار هوندا هئا.

جڏهن سڀ ڳالهائون بحث مباحثي کان پوءِ صاف ٿيون، تڏهن آخوند چيو: ”پهريون ڪم ته هي آهي ته ارغون ۽ ترخان سردارن کي اهڙو هيسائجي، جو جيڪڏهن ڪا شورش ٿئي، ته هو ڪنهن به ڌر جو ساٿ نه ڏين. هي ڳالهه اها ته سڌ جي سرحدن تي اهڙا ماڻهو موڪلجن، جو ڪنهن به ترخان سردار جو ماڻهو قنڌار کان ڪمڪ آڻي نه سگهي. ٻڌو اٿم ته ڪو ترخان سردار قنڌار وڃي لاءِ سپردو آهي، ان کي ڪنهن طرح روڪڻو آهي.“ آخوند نور محمد هاڻي فيصلي جي انداز ۾ ڳالهائي رهيو هو. سندس اکين ۾ هڪ نمين جوت جلي رهي هئي، جن سڌ جو روح سندس اکين ۾ بکڻ لڳو هو.

”اها خبر ڪنهن وڏي ترخان کي هيسائڻ سان پوندي ته قنڌار کان ڪمڪ وٺڻ ڪير ويو آهي. اهو خط به هٿ ڪجي. جڏهن اهو خط هٿ اچي وڃي ته ..“

”آءٌ حاضر آهيان ..“ سنگهار هڪدم حامي ڀري.

”نه پوءِ آءٌ سنگهار سان گڏو ويندس.“ جانل پنهنجي

پراڻي ٻار کي اڪيلو ڇڏڻ نٿي گهريو.

”ابا سنگهار، تون نه وڃين ها ته چڱو، توکي ترخان

هونئن ئي گهڻو چرڪيل آهن. جڏهن کان ڪوڪلانش کي چڙهيو

اٿي، مون کي ڪيتريون دانهون مايون آهن. پر خير، هاڻ هيئن

ڪڇ، جو ڪنهن طرح اها خبر هٿ ڪر ته قنڌار ڪير ٿو

وڃي، ۽ خط ڪنهن ڏي لکيل آهي. هي خط ئي ملي وڃي ته

واه واه. پوءِ اهو خط کڻي آخوند صالح کي پهچائجو. نهان

پوءِ جيئن آخوند صالح چوي تيئن ڪڇو. آءٌ ڀالهي آخوند صالح

سان صلاح ڪندس، ۽ پوءِ جيئن ٿئي ڪي منظور هوندو،

تيئن ڪنداسون.“

”اسين صبح جو ساحر نٿي وڃي ڪو جتن ڪنداسون...“

چڱو هاڻ موڪلائي ڪانهي.“ سنگهار اٿي بيهي رهيو. آخوند

نور محمد به اٿي بيهي رهيو، ۽ سنگهار جي اکين ۾ ٺهاري پوندي

چيائين: ”ڏٺي ساڻي ٿيندو، ابا!“ الاڻي ڇو آخوند نور محمد کي
اٿين لڳو ڇو هو سنگهار کي آخري پيرو ڏسي رهيو هو. هن
بي اختيار ٿي کٽي سنگهار کي پاڪر هاتو. جذبات کان هن جو
اوار ڪرو ٿي پيو هو. ۽ سنگهار فقط اهڙا لفظ هڻا: ”جهڻي سنڌ!“
”جهڻي سنڌ!“ ڄاڻ ۽ سنگهار گذحي ڇو، ۽ ٻاهر نڪري آيا.
هنن جا گهوڙا مسجد جي پٺڻن پاسي قتل مندر ۾ پڌل
هئا. سنگهار پنهنجي گهوڙي جو توبرو لاهي، هي هيٺان هڻي،
گهوڙي کي لغام ڇاڙهي - واريءَ لاءِ لانگ ورائي. ڄاڻ ٻه سوار
ٽي گهوڙا کي اڙي هڻي. ٻنهي جي داور تي گذريل وارداتن،
عندڙ حالتن ۽ ايندڙ وقت جو غبار هو، ۽ گهوڙن جي رفتار
تي هن جا خيال هن کان به اڳ ۾ ڊوڙ ٿي لڳا. هنن اڳيان جيڪو
آدرش هو، تنهن هنن جي خيال ۾ هڪجهڙي ڳوڙاڻ پيدا ڪري
وڌي هئي، ۽ هو ٻيئي پنهنجي پنهنجي زندگيءَ تي - وڃڻ لڳا.
سنگهار سوڍل کان چار سال ننڍو هو، پر سندس طبيعت
ماڪل جدا ۽ نرالي هئي. اڃا ننڍو ئي هو ته ڪنهن ڳالهه تي
ٻيءَ سان ڪاوڙجي جبل هاريو ويو. اتي هن جي سگت اهڙن
ماڻهن سان ٿي، جن جو ڏٺو ئي هو ڏاڙا هڻڻ ۽ قرون ڪرڻ.
هن جي زندهه رهڻ لاءِ به ضروري هو ته هو به هنن سان هنن
جهڙو ٿي هلي. ان سبب، ان سگت هن کي هڪجهڙو گهري
وٺڻ بدران چڻي ڦري حاصل ڪرڻ جي عادت ڏهڻي ڇڏي هئي.
جنهن به شيءِ کي هن پنهنجي لاءِ ضروري ٿي سمجهيو، يا جنهن
تي سندس دل ٿي، اها هو زوريءَ حاصل ڪندو هو. هن پنهنجن
سگتن کان هڪ ٻيو به سبق پرايو هو: هيٺي کي ڪڏهن به نه
سٺائيندو هو. پورا آٺ سال جبل تي گذاري، جڏهن هو ڳوٺ
موٽي آيو، تڏهن ڳوٺ جي نئين حياتي هن کي بلڪل ڏانهن نه
آڻي. پٺس کي پنهنجي زمين جو لڪر هو، ۽ مالوند ماڻهو هو.
چئن پٽن هوندي به - مورو ڪم اڪيلي سر هن کي هاڻ ڪراڻو
پوندو هو. - سوڍل لهرڪي ڪم کي وڃي چڻيو هو. سنگهار

جبل هليو ويو. تنهن کان ننڍي دادن جي ٻانهن آخوند نور محمد وٺي ويو هو. ۽ وڃي کيس ملتان جي ڪنهن مڪتب پڙو ڪيو هئائين. سڀني کان ننڍو، ڏٺو، البت سائس ٻانهن ٻيلي هو، پر تن ڏينهن اڃا ننڍو هو. هن جي طبيعت به نرالي هئي، سڄو ڏينهن چمڪ ۽ نڙ وڇائيندو وڌندو هو. سنگهار کي ڪهڙي خبر ته مال ڪهڙن پهراڻو، ڊگهيون مينهون ڪهڙن ڏينديون، پر لاچار کي آچار ڪونهي. ٿورن ڏينهن ۾ هن سڄو ڪم سنڀالي ورتو. پوءِ جيڪو وقت بچندو هوس، سو پنهنجي سرخي تي چڙهي بي مقصد پيو سواربون ڪندو هو.

ڪهڙي ڏينهن وڃي سمن جي هڙبن کان نڪتو، ۽ رسڻو پلجي ويو. جيئن تڏهن ڪري هڙبن کان ٻاهر آيو. ساڻهون انهن ئي سمن جون ٻاجهريون هيون. هو پنهنجي سرخي تي سوار، ٻاجهرين مان هٽي لنگهيو ته کانڀائيءَ جو ڳوڙهو اچي ڪياريءَ ۾ کٽس. مڙس ڏک ته پڇائي ويو، پر کانڀائيءَ واري جي ڳولا ۾ نڪري پيو. ٿوروئي پوئتي موٽيو ته پيهي تي بيٺل ڀاڳل کي ڏٺائين. کانڀائي هٿ ۾ هيس، نڪري پيو ڳوڙهو ٽي کنڀائين ته هن به ڳوڙهو اُٿي پيهي جي ڀر ۾ جهليو، ۽ هڪليڪ سندس منهن ۾ نهارڻ لڳو. ڀاڳل حيا کان ڳاڙهي ٿي ويئي، پر هن مڙس جي هٿ کان هٽو. هن مان اک ڪڍي نه سگهي.

”نالو ڇا اٿي؟“ هن امڙيءَ طرح پڇيو ڇو ڪنهن ٻار کان ٿي پڇيائين.

”ڀاڳل!“ ڀاڳل ائين ئي ڀانيو ته جيڪڏهن جواب نه ڏنائين ته هينئر ئي هو کيس کڻي وڃندو.

”ڏي“ ڪنهن جي؟“

”ڀونگر سمي جي!“

بس سوال به اهي، جواب به اهي. هن اکين ۾ فقط هيٽرو نياپو ڀاڳل کي ڏٺو ته آءُ وري انهنس. ڀاڳل ان نياپي کان ڊڄي ويئي، پر ساڳئي وقت سندس دل جي ڪنهن ڪنڊ ۾ اها آس

جاڳي آئي نه شل ائين ٿئي. هو گهوڙو موٽائي، ڳوٺ واپس آيو،
۽ اچڻ شرط ماءُ جون مٿيون منجهائي ڇڏيائين: ”مون کي پاگل
گهرجي — پونگر سمي جي ڏيءَ!“ هن ماءُ کي چيو هو.
”ابا، پنهنجو راڄ ٻيو، هنن جو ٻيو. سڀا ڌارين ۾ نڀايون
ڪونه ڏيندا!“ مائس هن کي سمجهائيندي چيو هو.
”مون کي پاگل گهرجي، سمجهئي. آڏو راڄ ٻاچ مان
نه ڄاڻان!“ هن ضد ڪندي چيو.

مائس پئس سان ڳالهه ڪئي. هرئي مڙس مرڳو ڇڙب ڏيئي
ڪڍيس، ”هراڻن نڀائين جو نالو ڪندي توکي شرم ٿيو اچي؟“
هن کي شرم نه ڄا، ڳالهه ٿي سمجهه ۾ نه آئي. سرخي
ٿي ڇڙهي وري سمن جي ڳوٺ هليو ويو. هڃا ڪري وڃي پونگر
سمي جي لوڙهي تي پيو، ۽ هڏ ڪمائين. پاگل ان مهل جنڊ
پاي پيو. سڏ ٻڌي، هن جو هٿ جنڊ جي هٿي تي ايترو زور
سان ڦٽي ويو، ڇڻ ته هٿي هن جي مٿ کي جهلي ورتو هو.
پونگر سڏ تي ٻاهر نڪتو. نه سلام نه دعا، هن لهندي ئي چيو:
”ڇاچا پونگر، آڏو پاگل جو سڱ گهرڻ آيو آهيان!“

پونگر کي ڇڻ ڇڙاٽا جهڙي ويا. ههڙي ڳالهه نه ٿي نه
ٿيندي. نه ڄاڻ نه سڃاڻ، نه ڪا دعا نه سلام، جي ”آڏو سڱ
گهرڻ آيو آهيان!“ پونگر الائي پاڻ تي ڪيئن ضبط ڪيو، ۽
هن کي گهوريندي چيائين: ”ابا، ڪير مڙس آهيان؟“

”آڏو پاڻ سوڍو آهيان. سنگهار نالو اٿم، عبدالله سوڍي
جو پٽ آهيان.“ سنگهار هن جي گهور کان لهرائيندي چيو.
”ابا، واه جو پنهين جو نالو ڪڍيو اٿئي. چڱو مڙس
ٿي ٿري وڃ نه ته....“ پونگر کان هاڻ پاڻ جهليو نه ٿيو، ڪاوڙ
کان هن جو آواز گهڻو ٿي ويو. هن جون اکيون جنسي رت
ڇڏڻ لڳيون.

”ٽڪڙ ڪانهي، سڀان سانجهي ٺاڻين جي مون کي مٿيون
ستو جواب نه مليو ته آڏو پاگل کي ڪلي ويندس!“ ائين چئي،

هو گهوڙي تي چڙهي وري باجهرين ۾ لهي پيو. پونگر حيرت سان ڏسندو ئي رهجي ويو.

ٻئي ڏينهن سانجهي نائين ۾ انتظار ڪندو رهيو. اڳ ۾ سندس اچ وڃ لڳي پئي هئي. ڪنڌي مهل ڪهڙي ۾ ئي هٿ وڌائين ته ڪوڏي مهل اندران ترار کڻي ٿي آيو. مٿس کي من ۾ چير پوڻ لڳا ته چورو الاڻي ڇا ڪندو. کيس سنگهار جي طبيعت جي خبر هئي، سندن هوڏ جي خبر هئي. هر جهمڻ جهمڻ سانجهي ٿرندي ويئي، نهئن نهئن هن جي طبيعت ۾ سانتيڪي ٿيندي ويئي. ٽپهريءَ کان پوءِ هن تڙ ڪري وڃي گهوڙو سڀرايو هو. سانجهي ٻانگ آئي، ته ڪهڙي هئي ۾ هئي ڇڏيائين. ٻائي جي منهن تي ڦاٽل رليءَ سان موٽرو ٺاهي ويڙهي ڇڏيائون. ٽوپري ۾ باءِ ٻارڻ جو سامان رکي، گهوڙي تي چڙهي، وري سمن جي باجهرين ڏانهن رخ ڪيائين.

جڏهن ڪجهه اوندهڙو ٿيو ته اهي ان هٿ پيو، هتي پاڳل کي ڏٺو هئائين. پيهي جي پنهان بڻه. جون ۾ ڏٺون لسيل هيون. هن گهوڙي تان لهي، بڻه تان مٽي جو لپو ڪڙڙي کوٽي لاهي ڇڏيو، ۽ اتي ئي باءِ ٻارڻ ويهي رهيو. باءِ ڏکائي، ٻائي ۾ ٻڌل موٽري کي ساڙڻ لڳو. جڏهن موٽرو مچڻ لڳو، تڏهن وٺي بڻه کي باءِ ڏنائين. ڏکڻ وٺي لڳو. ٽوپريءَ دور ۾ باءِ آسمان سان ڳالهائون ڪرڻ لڳي. پاڻ باجهرين ۾ لڪي بهي رهيو. گهوڙيءَ کان پوءِ باءِ جي شعاع ۾ هن ويهارو مڙن کي ڪهڙين ۽ ترارين سان باءِ ڏانهن ڊوڙندو ڏٺو. همراه ٻرندڙ باءِ نائين بهتا ته هو گهوڙي کي آهستي آهستي باجهرين مان ڪڍي آيو. باءِ جي آواز ۽ سمن جي رڙين ۾ هن جي گهوڙي جي سنڌ جو آواز ڊهجي ويو، ۽ جڏهن پونگر جي لوڙهي وٽ پهتو تڏهن ميدان خالي ڏٺائين. گهوڙي جي رفتار ڊري ڪري هو لوڙهي اندر هليو آيو. گهر جون زالون به باءِ ڏسي پٿر ۾ نڪري آيون هيون. جيسين زالون پاڻ ڇپائين، تيسين هن پاڳل کي کڻي اڳيان ويهاريو، گهوڙو مولائي ٻاهر نڪري ويو.

گهوٽ وڃڻ بدران، هن شهر ڏانهن واپس ورائي. ڇهه مهيناگه هو. انهن ڇهن مهينن ۾ سما به روز هن جي راه ڏسندا رهيا، جي هو کين ڪٿي ملي وڃي ها ته ڳياڳيا ڪري ڇڏينس ها، ۽ لاش به ڪونه مليس ها. ڇهن مهيني کان پوءِ هو گهوٽ موٽيو ته سمن کي چواڻي موڪليائين ته، ڀاڳل منهنجي نڪاح ٻڌي جوڙ آهي، جي اوهان کي اها به خارون هجن ته ڀل اچي پنهنجي ٻانهن وٺي وڃو! سما مٺي به ماٺ ته مٺي به ماٺ ڪري، دل من هڻي ويهي رهيا.

پنهنجي پرائي زندگيءَ جي ارڙهين ايلينين کي ياد ڪري سنگهار پنهنجي منهن کڻي ڏيکيو. ڇا ته ڏينهن هئا! پر اوچتو کيس هڪ اهڙي ڳالهه ياد آئي، جنهن ڄڻ مرڪ سندس ڇين تان روڙي ڪڍي ڇڏي، نئون نئون شهر کان موٽيو هو، ۽ وري هيءُ سان گڏ ڪم ۾ جنسي دٻو هو. گهوٽ ۾ جيڪڏهن ڪو دوست ۽ سنگتي هوس ته ڏاڪه سڀائيءَ وارو روپو، روپي جو هيءُ مٺائيءَ جو دڪان هلائيندو هو. سندس مٺائي ٺٽي تائين مشهور هئي؛ ڏٺي جا امير آراءِ ۽ نواب ارباب مٺائيءَ جي ٿاڻن جا ٿاڻا، ولاندر گهرائيندا هئا. سندس موٽيون، ميسو پاڪ، لڪيون، ڄمون گهٽ ڏسندي ئي ماڻهو ۾ جي دل هرڪجي ويندي هئي. جهڙي هيس مٺائي، اهڙو ئي مٺو ماڻهو هو. هڪڙو ئي پٽ هوس روپو. روپي کي پتلين ٺاهڻ ۽ ڏاڪه ڪرڻ جو مرض هوندو هو. شام جو دڪان تان اٿي، لڪائي جي پرواري ميدان ۾، يا پنهنجي گهر جي وڏي دالان ۾ دوستن ٻارن سان پتلون نچائيندو هو يا ڏاڪه رچائيندو هو. سندس پوريون ته ملڪان ملڪ مشهور ٿي ويون هيون، ۽ ڪٿان ڪٿان جا ماڻهو انهن کي ڏسڻ لاه ڪهي ايندا هئا. سندس رام لالا، مومل راڻو، لاڏي ۽ ڏاهر ايترو ته مشهور هئا، جو سال ۾ هڪڙو ڀيرو سڄي سنڌ اچي انهن ڏاڪن کي ڏسڻ لاه گڏ ٿيندي هئي. روپو جيڪڏهن پيسو ڪمائڻ گهري ها، ته هوند الاهي ڪمائي ها. پر هو سنگهار کي چونڊو هو ته

’پر پنهنجا مٿا ماڻهو آهن سڀ پورهيت ۽ پورهئي ڪمان ۽ ۽
جهڙڪڏهن گهڙو ۽ لاه ڪين ڪا سُرڪ سُرڪ ۽ وندر ورونهن
ڏيئي سگهون ته ان کان وڌيڪ هو ڪهڙو انعام اڪرام ٿي ٿو
سگهي؟‘ پر جڏهن کان سنڌ آزادي وڃائي هئي، روپي ۽ سندس
جيئن ٻارن رام ليلا ۽ ٻين داستانن بدران سنڌ جي سورھين ۽
ٻين مڙن جا ڪردار ناٿڪن ذريعي ماڻهن کي ڏيکارڻ شروع
ڪيا هئا. نٿي کان ملتان تائين هر شهر هر ڳوٺ ۾ ناٿڪ سڀالين
۽ پگتن جي ڌرم لڳي ويئي، ۽ سنڌ جي ٻچي ٻچي تائين وندر
ورونهن ذريعي ڳالهه ٻهتي ته سنڌ غلام آهي، سنڌي غلام آهن،
سڌن ٻولي نه ٻڌجي ٻولي ڪانهي. سنگهار پهرين ته انهن
ڳالهين کان پري هو، پر روپي جي زور ڀرڻ تي هو به اهي ڪيل
۽ ناٿڪ ڏسڻ هليو ايندو هو. روپي جي دالان ۾ هشام ماڻهن
جا اچي ڪنا ٽپدا هئا. تير چٽڻ جي جاءِ نه بچندي هئي. روپو
۽ سندس ساٿي سنڌ جي تاريخ جا اهڙا اهڙا واقعا ناٿڪن ۾ پيش
ڪندا هئا، جو پيرهن ۽ پوڙها لڙڪ اڳهندا ايندا هئا، ۽ جوانن
۾ چٽڻ پٽڻ ۽ سرگوشيون شروع ٿي وينديون هيون. اهڙيون ڳالههون
ليڪليون نه آهن، ۽ ويدي ويندي ڳالهه وڃي ترخان عامل تائين
ٻهتي. هڪڙي ڏينهن روپي جي سڀاڻي جا همراه دولهه درياخان
۽ شاه بيگ ارغون جو ڏٺڪ ڪري رهيا هئا ته پٺيان آهستي
آهستي ترخان عامل هن ٽن سپاهين سان اچي ميڙ ۾ شامل ٿيو.
هنن ٽن سپاهين نه ڪجهه نه چيو، پر جڏهن ماڻهن ناٿڪ ختم ٿيڻ
ڏٺو ته ان کي پنهنجي وچ ۾ ڏٺو، تڏهن ڪن کي ڳالهه ڪنڪڻ
لڳي ته هن مان ڪو وڏو خلم ٻرندو. ٿيو به ائين. عامل ان ئي
ڏينهن نٿي چڙهي ويو. هن چئن ڏينهن کان پوءِ روپي کي ترخان
جهلي ويا. سنگهار ۽ ٻين جوانن ۾ ڏاڍو ڌاءُ هو. سنگهار روز
روپي جي پيءُ وٽ وڃي ويهندو هو ۽ کيس دلداري ڏيندو هو.
ماڻهو آخوند نور محمد وٽ به ڏانهن ٿي ويا. هن ڪن ترخانن
کي اشارو ڏنو ته جڏڪڏهن روپي کي ڪجهه ٿو ته ڳوٺن جا

پنهنجي اڪيلي ٻٽ جو اهو حال ڏسي ڪپڙا ڦاڙڻ ۽ وار ٻٽڻ لڳو. سنگهار کي سمجه ۾ نه آيو ته ڇا ڪري، نيٺ ٻاهر نڪري ڏيئي سوناري جي گهر وارن کي سنڌي ورتائين، جن اچي روپي جي ماءُ ٻيءَ کي سنڀاليو. ڳوٺ ۾ چڻ راکس گهمي ويو. هرڪنهن جو ڪڏهن ٻٽ ٿي ويو. پوڙهن کي پنهنجا ٻچا ياد آيا ۽ جوانن کي پنهنجو هميشه ڪلندو ٽهڪندو ٻار روپو ياد اچڻ لڳو. روپي جي ارٽي ۾ ڳوٺ جو هر ماڻهو، مسلمان، هندو ۽ ٻوڏي ائين شامل ٿيو چڻ روپو هرڪنهن جو پنهنجو ٻٽ، پنهنجو سڳو ڀاءُ هو. مسالن کان مونڊي، سنگهار پنهنجي سموري سنگت کي اشارو ڪري، قتل ڍوري ۾ لهي پيو. ويهارو مڙس جو هو. سنگهار کي لفظ ڏانهه نه پيا اچن، جن سان هو همراهن کي پنهنجي ڳالهه سمجهائي: رڳو ايترو چئي سگهيو ته ”امين سنڌي آخر هي ڳالهيون ڳهڻو وقت سهندا-ون. اچو ته هميشه هميشه لاه هنن ڍونڍ ڪائونڊڙن ترخانن جو خاتمو ڪريون!“

سنڌ ۾ جتي ڪٿي جوانن ۾ اگهمي غلامي خلاف مڇ ٻئي ٻريا، صلاح اها ٻئي ته هڪڙو هڪڙو همراھ سنڌ جي ڳوٺن ۾ وڃي، سڀني -روپين کي سنڌ ڏئي ته ان ڏينهن کن پورا ڏهه ڏينهن پوءِ، سانجهي ٻهر هر ڳوٺ، هر شهر ۾ سنڌي ترخانن جي چواڪين تي راتاھو ڏين ۽ سنڌ مان سندن نالو نشان ميساري ڇڏين. جتي جتي اهو نياھو پهچي، اتان جو ڪو ماڻهو وري پنهنجي ڀر واري ڳوٺ، واهن و-ي ۾ اهو -نيھو پهچائي. ڪن جو خيال هو ته ڏهه ڏينهن به صبر نه ڪجي. پر سڀني جي آخري صلاح اها ٻيئي ته جهڪڻهن هڪڙي ٻيا ٻن هڏن تي اڳواٽ ڪو قدم کڻو، ته شهرن ۽ ڇانوڻين مان ترخانن جا لشڪر ڳوٺن ۾ ٻاهيون ٻاري ڏيندا.

سنگهار جا ساٿي سنگتي سنڌ ۾ ٿڙي پکڙي ويا. ٺٽي، سوهڻ، بکر، بدین ۽ امرڪوٽ تائين بغاوت جي اها چٽنگ ماڻهن جي دلين ۾ مڇ ٻاريندي رهي. جتي ڪٿي ماڻهن لاه ان

ڏينهن جو اوسهٿڙو ڏکيو ٿي پيو. هاري ناري، ڪمي ڪاسبي ۽ پورهيت پنهنجو ڪم هاج وساري ويٺا. ماڻهن جي منهن ۾ سرهائي اچي ويئي. وسين واٽن ۾ ٻار به ٽوليون ٺاهي بيت ڏيندا لڳندا هئا.

”بدينسي بچڙا، ماري ڪنداسين مڇ“
ڏونگرا ڏرندا ڏيهه ۾، لهندي سنڌوءَ آڃ،
نه ڪي ڀاپ نه ڪي ڀڄ، ڏسندا ڏيهه، ڏٺي اٿا

ان ڏينهن جي اوسهٿڙي ۾ آپ به آگهجي آيو. صبح کان ئي سنهي سنهي بوند پوڻ لڳي. ماڻهن ٽپهريءَ کان اڳي ئي مال بهرائي ڇڏيو. ڳوٺن ۽ شهرن ۾ چن ڪا ڌرتي ڏيڻ واري هئي؛ ٻهرن کان پوءِ هر هنڌ هٿ تاز ٿي ويئي. زالن زانفائن سوڀري ئي ڌرن کي ڪڙا ڏيئي، ٻارن کي چن ٻوٽاڙا ڇاڙهي اندر ويهاري ڇڏيو. سندن دٻين ۾ آڇاڻو ڊپ هو، پڻ هو، ۽ ان سان گڏ ڪي آسون اميدون ۽ ڪي آسرا هئا. هو ڏٺي در دعائون گهرندڙيون رهيون ته ڏيهه تان هي ڌاريون گهٽ لهي پوي، نه وري ڪي ساوڪون ۽ سڪار ٿين، نه جيئن وري ونيون پهچن ورن سان مٿي مرڪ سان ڪا رهائ ڪن.

سنگهار ۽ سندس ساٿي سانجهيءَ کان اڳي وري ڏوري ۾ لهي پيا. ڪنهن ڪجهه نٿي چيو، چن هنن کي ڪا خبر نه هئي ته ڪن ڇا ڪرڻو هو، ڪين ڇا ٿيڻو هو. اوچتو سموري آسمان ۾ ڳاڙهو ڳاڙهو - وجهرو قهيجي ويو، چن ته آپ به رت سان رنگجي ويو هو. ماڻهو سنڌ جي هن رت سان ڳاڙهي آپ ڏانهن ڏسي، دل ٿي دل ۾ ڪي باسون باسڻ لڳا. لڪائڻ ۾ ڇوڪرا ٻار ٿاڻون ڪرڻ لڳا، مسجدن ۾ جهور پوڙها ويهي ڏٺي. در آرائيءَ لاءِ ٻاڏائڻ لڳا. اوچتو ترخانن جون رڙيون ۽ ڪهڪون آسمان ڌارڻ لڳيون. سنگهار ۽ سندس ساٿي ڏورو ٽپي، ترخانن جي چوٽي تي چڙهي آيا. ڪن وٽ پالا هئا، ته ڪن وٽ ڪهاڙيون. هڪ ٻن وٽ ته رڳو ڊگهون گربون لوڙهيون هيون. پر سڄي جي ڪمر بندن ۾ ڪٿارن جا گن هاف چڪي رهيا

هئا، جڏهن هنن چونڊڪي تي حملو ڪيو، تڏهن ترخانن کي سمجهو،
 پر نه آيو ته هي آسماني آفت ڪٿان ڪڙڪي هئي. ترخانن وٽ
 به موڪلڻ سڀاهي هئا، ٻئي طرف سنڌي، سالوڪي کان ستر مڙس
 جي هئي، تڏهن ۽ ڪٿلا، پٽ تي لوڙڻ لڳا، ڪنڌ ڪڇجي،
 ڪورجي دروازن جي چائنٺن اڳيان ڏهر ٿيڻ لڳا، سنگهار پٺي
 سان ترخانن جا سڀا ڌار بندو عامل جي دروازي تائين پهتو، دروازي
 تي پيل ٽي سڀاهي ترارون آيون ڪري هن تي چڙهي آيا،
 سنگهار کي ان وقت ڇڻ سڱ ڇمي پها هئا، ۽ هو مست سان
 وانگر ڇڻ ٽونا هڻندو اڳتي وڌندو ويو، هن سڀاهين کي پنهنجي
 پالي جو ڪاڇ ٻڌائي، تنهن کي گچي ۽ کان جهلي کلي مٿي ڪيائين
 ترخان سندس هٿن ۾ ڪڙڙي وانگر ٽڪڻ لڳو، ۽ هو کيس
 پنهني هٿن سان کڻندي، پنهنجي مٿان ورائي کيس دروازي ڏانهن
 آڇل ڏنائين، دروازو زور سان ڌڪ لڳڻ سان کلي پيو، ۽ سڀاهي
 عامل جي قدمن ۾ لوڙڻ لڳو، عامل پنهنجي ترار سنڀالي، ان
 کان اڳ، سنگهار وٽس پهچي ويو، عامل هن ڏيو جهڙي مڙس
 کي پنهنجي سامهون ڏٺو ته سڄو ٽڪڻ لڳو، ۽ بچاءُ وڙهڻ
 جي سنگهار اڳيان هٿ پئي، پنهنجي جان بخشي، لاه آريون
 هزاريون ڪرڻ لڳو، سنگهار کي لائي ڪهڙو خيال آيو، هن
 پالو هڪ ڪنڊ ۾ اڇلائي ڇڏيو، ۽ خالي هٿين عامل ڏانهن وڌيو،
 عامل کي ڇڻ پنهنجي جيئڻدان جي اميد نظر اچڻ لڳي، ۽ هن
 هڪڪري چيو: ”هي پيتي هيرن جواهرن سان ڀري پئي آهي،
 هي سڀاهي جان بخشين ته اها تنهنجي مياڪ آهي!“

سنگهار کان کيل نڪري ويئي، ۽ هن ويجهو پهچي پيتي
 هو ٽاڪ مٿي کنيو، ان ۾ پيل سون ۽ چانديءَ جي زبونن ۽ هورن
 موتين کي ڏسي هن جون اکيون کهر پون ٿي ويون، هن عامل
 لائي ڪيترن سنڌين کي قربو لٽيو هو جو پيتي منهن منهن ڏئي
 پيتي هئي، سنگهار جو ڏيان پيتي ۾ هو، تڏهن عامل موقعو
 ڏسي ترار ڪري سنگهار تي وار ڪيو، سنگهار چيتي وانگر

ٿيو ڏهني هتي ويو، ۽ ترخان وار خالي وڃڻ ڪري اونڌي منهن وڃي زبورن مٿان ڪريو. سنگهار سنڌ ڏهني کڻي ڳوٺ کان جهليو. ”ڪميٽا ڪنهن جاءِ ها!“

ائين هن کي ڪنڌ کان جهلي، ڪمس ٻاهر وٺي آيو. ڊپ کان عامل جي منهن تي چڻ هوب هارجي ويئي هئي. هن کي پنهنجي موت جي ايتري پڪ ٿي ويئي، جو هاڻ پاڻ بچائڻ لاءِ ڪوشش به ڇڏي ڏنائين. ترخان جو پنهنجي عملدار جو اهو حال ڏٺو، تن وڙهڻ ڇڏي کڻي ڪڙين تي زور رکيو. ترخان پڇندا ئي ويا، پر سنگهار جي ساٿين سندن پٺ نه ڇڏي. جڏهن ڳوٺ کان گهڻو پري نڪري ويا، تڏهن همراه موٽي آيا.

سنگهار جي چوڻ تي سندس ساٿي، ڳوٺ جي سمورن ماڻهن کي سميت واري چونڪ ۾ گڏائڻ جو چئي آيا. مشعلون هاري، عامل کي ڇوڪيو هڏي، هڪ گهرو ٺاهي بيهي رهيا. فيصلو ڳوٺ جي ماڻهن تي ڇڏيائون ته عامل کي ڪهڙي سزا ڏني وڃي، جو هن جي ڇرچ تي روپي کي ترخان قتل ڪيو هو. ڪن اهو چيو ته عامل جو پٽ امير خان جهلي آئي، ۽ عامل جي سامهون ڪيس ڦاهي تي چاڙهجي. پر جيئن ته امير خان ٺٽي وٺل هو، ان لاءِ ترسب اڃاڻو هو. ڳوٺ جي ماڻهن اها سزا مقرر ڪئي ته ان چونڪ ۾ ٽپاس ڪوڙي، عامل کي ان ۾ ايتوڻنگي ڇڏجي. جيڪڏهن صبح تائين جيئرو رهيو ته سندس جان بخشڻي ويندي. ڳوٺ جي ڇوڪرن ٻاڪرن کي روشو تي آيو. ٽپاس ڪوڙي جڏهن عامل کي ايتو لنگيائون ته ڇوڪرا ڊير تائين ڪيس ڇيڙائيندا رهيا.

ان رات سڌين سڪ جو ساه ڪيو هو، ۽ بي اونا ٿي سهي رهيا. پر صبح جو اوچتو گهوڙن جي آواز تي سڀني جي اک کلي. ائين ئي ڀانئو چڻ درياءُ آڻي پيو هو يا ڪو زلزلو اچڻ وارو هو. ڳوٺ جي ڪتن جي يونڪ هڪاري ان هٿل هڪامي کي ٽڪو ڪري ڇڏيو، ۽ پوءِ هن ننڍڙي ڳوٺ کي

هزار کن هٿيار بند ترخان لشڪري گهيري ڪري آيا. سنگهار ۽
 سندس ساٿي هڪڙي گهر کان هٿي گهر تائين 'هٿيار، خبردار'
 جو هڪو ڏيندا، گهوٽ ڪي بچائڻ جو بيلو ڪرڻ لڳي ويا.
 هر هنن اندازو لڳايو ته جي هنن مقابلو ڪيو ته گهڙي ۽ ترخان
 هنن جي لاشن کي لٽائيندا گهرن ۾ ڪاهي پوندا. ان ڪري
 ضروري هو ته ڪنهن طرح سان زالن ٻارن کي محفوظ ڪجي.
 ايتري توري دير ۾ ترخانن جي گهيري کي لوڙڻ به محال هو.
 فقط اهوئي سجهي آين ته ڪنهن طرح سان تڙتڪڙ ۾ زالن ۽
 ٻارڙن کي گهوٽ جي مسجدن ۾ پهچائجي. سنگهار پنهنجي ماءُ
 ۽ زال ڀاڳل کي چيو ته هو پاڙي جي ٻين زالن ٻارن سان ۽
 واري مسبت ۾ هليون وڃن. اها به پنهنجي پنهنجي زالن کي
 اٿڻ ڪرڻ لاءِ چئي آيا. جڏهن زالون ٻار ۽ پنهنجي پيرسڻ مسجدن
 ۾ پهتا، تڏهن سنگهار پنهنجو حلقو ساڻ ڪري ترخانن جي مقابلي
 لاءِ تيار ٿي بيٺو. هر مقابلو ڇا هو: هڪ هنديءَ جي مقابلي ۾
 ڏهن کان به مٿي ترخان هئا — ترارين، ڀالن ۽ ڍالن سان سينگاريل
 سڌين وٽ ته ڪهاڙيون به پورپون سورپون هيون. ڪن وٽ ڀالا
 ۽ ترارينون به هيون، هر جهڙيون اٿي ۾ لوڻ. سنگهار پنهنجي
 سرخي تي سوار شينهن وانگر ننگوڙ ڪندو ترخانن تي ڪڙڪندو
 رهيو. سندس ساٿين به ڄڻ مرڻ ويا مارڻ جو سنهن کنيو هو.
 وڙهندي وڙهندي پهر سج جو چڙهي آيو. لوڪ هندي ڀرا پوندا
 ويا، ڪرندا ويا. سنگهار جو سڄو بدن رت ۾ ڳاڙهو ٿي وڌو
 هو. اوچتو پري کان اڇلاهل هڪ ڀالو هن جي ڪلهي جي ٿڌ
 ۾ ڪٽي ويو، ۽ هو هني تي لٽڪي پيو. سرخي جي رهنن کي
 جهڻن ئي ڀر ماري، نيئن هوا سان ڳالهائون ڪرڻ لڳو. سنگهار
 جي ڪلهي مان رت وهي، سنجن مان ٿيندو، گهوڙي جي پوٽ
 تان لار ڪري وڃڻ لڳو. گهوڙي، دوري ۾ لهي، سمن جي
 ٻنن ڏانهن کڻي رخ رکيو. ان هاموڙ جو ٻڙاڏو سمن تائين اڳيئي
 پهچي چڪو هو، سي به پنهنجي بچاءُ ۾ هٿيار کنيو ٻين ۾

ڪپ ڏيو بيٺا هئا. سرخو پنهنجي مالڪ کي کڻي، ڪنڌ ڏماڻي
 سمن اڳيان اچي بيٺي رهيو، ڇن چونڊو هجي: ”هي منهنجو
 ساٿين آهي، هن جي ڀارت آڏو!“ جڏهن سمن هن کي سڃاتو،
 ۽ هن جي حالت ڏٺائون، تڏهن سندن دل ۾ هن لاءِ نفرت
 ڇن هن جي رت سان ڌوبجي لڪري ويئي، ۽ ڇاڇو ڀولگر هن
 کي گهر کڻي آيو.

ان بغاوت ۾ ترخان سوين ڳوٺ ساڙي جلائي ڇڏيا. ان
 جي ڪرڻ ۾ گناهه جي ڏکڻ نان به نه لڙيا. جيڪو جوان، ڀاريا
 ٻيڙو سندن راهه ۾ آيو، تنهن کي لمڙي جي نوڪن تي چاڙهي
 ڇڏيائون. سنڌين جي رت سنڌوءَ جي ڌارائن ۾ گڏجي، درياءَ
 کي ڳاڙهي ڪنوار ٻڌائي وڌو هو. اهو گهر نه هو، جتان هڪ
 ماڻهو نه هڪڙو هجي. هزارين سنڌي ڪنواريون ٺاريون ترخان
 جون ڀانڀيون بنجي ويون. سنگهار جڏهن چڱو ڀاو ٿي ڳوٺ موٽيو
 تڏهن ڪيترهون جاتل سڃاتل شڪاڻيون هن کي نظر نه آيون.
 جيڪي ساٿي، سنگتي بچيا هئا، سي به هن وانگر ڇچرجي وڃي
 وري جهيڙا ٿيا هئا. جاتل به انهن مان هو. اهي ڳالهون ياد ڪري
 هن وري پنهنجي ٻائي يار ڏانهن نهاريو. پر جاتل، اڏامندڙ دڙ
 ۾ ڪجهه نهاريندو، ڳوليندو رهيو، ۽ سنگهار سمجهي ويو ته
 جاتل پنهنجي ڪونڌر پٽ کي، اندر ئي اندر ۾ وري جهيڙڻ ۽
 ساڻس رهائڻ ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو.

ڄاڻڻ جو راج ملهين کان ڌڙي ۽ ٻني جي وچ ۾ وسيل
 هو. گهڻو ڏٺو سڀ ڌڙا ۽ ٻيا مالوند ۽ پورهيت، پنهنجا
 کير مڪڻ، پنهنجي آن پنهنجي ڏاس، پنهنجي ڪڪڙ پنهنجي
 ڪجهه ۽ هنن کي خدا جو ڏنو ڪجهه هو. ڪاٺي پري، وانجهه وٺيون،
 ماهون، ٻياهاڙا وڙهي، وري وڃي ۽ چولي ۽ جي پري جهلمندا هئا.
 زالون به سگهڙ — پنهنجو ست پاڻ ڪنهن، پنهنجي ڏاس مان
 ڪرڙيون پاڻ ئي ٺاهين، پنهنجي ڪن مان ڪٽا ۽ ٺوٺيون ٺاهين.
 آن پيهي، گهر هاج لاهي، ٻاڙي جون زالون اٿت ۽ چرخا ڪشي،
 ڪنهن هڪڙي گهر اچي گڏ ٿيڻيون جهون، ۽ پوءِ اٿت به پيو
 هلندو هو، ۽ رهاڻ به پيئي رڙهي هئي، جهان جي نه هئي ۽
 ۾ نه ڪشي ۽ ۾، جيڪڏهن ڏک سور هئن. تڏهن به پنهنجي راج
 جا، ڪٿائون ڪهائون به پنهنجون، پنهنجي مال جون، پنهنجي
 کير پتن جون، پنهنجي ٺاڻن سمائون جون، پنهنجي ٻين جون،
 نسلن جون، گائي مائي قرن ٺڪرن جون، ڪن جي ڪا گهٽي
 ۽ اون هتي نه بس اهو اها نه ڳوٺ مان ڪڏهن چار ڪڏهن
 ڇهه، مڙس اوچتو وڃي ڪنهن لشڪر سان شامل ٿيندا هئا، جڏهن
 سومرا هوندا هئا ته سورتن جي سڀا ۾، جي سڀا هئا ته سڀ
 جي ڪاهوڙين سان، ڪي ورندا هئا ته مون سان ڪرڙيون پري
 ايندا هئا، پٽ ۽ ريشم جا ٽاڪيا، ڪنجهي جا وڻا، ٽامي جا
 ٽالا، ٽاهيون، چاندي مڙهيل جتيون ۽ هئا، ڀرت پريل نل ۽
 جهڙيون.... ۽ پنهنجن سنگتين جي سورهياڻين دلاورين جون ڪهائون،
 اهي جهانگي مانجهي جوان ڄڻ نه ڳوٺ جو نت نئون دهستان
 هئا ۽ منن مات انهن ۽ ۽ ۽ جون گهائون ڪهائون هون

تہہ سڀاري ۾ سوزين ۾ پرڙجي، پوڙهيون پڪيون، جوانن ۽ جوانڙين کي اهي ٽينهن جا داستان وڙ وڙ ڪري پڙائينديون هيون، ۽ جوان اهي ئي داستان ٻڌي وڃي لشڪرن ۾ شامل ٿيندا هئا، ۽ جوانڙيون اعڙن ئي جوانن جا ويهي اوسيٽڙا ڪڍنديون هيون.

پر جڏهن کان فئداري، مڪڙن جتان سنڌ تي ورهيا هئا، تڏهن کان چڻ انهن داستانن جي ڪا ڪٿي وڃائجي ويئي هئي. قصا ڪهاڻيون ۽ داستان اُتي ئي بيهي رهيا، اڳتي وڌي نه سگهيا. انهن جي اڳ جي خبر هئي، پر پڇاڙيءَ جي ڪنهن کي خبر نه هئي. پوڙهيون پڪيون هاڻ فقط پراڻا قصا، پراڻيون ڪٿائون ڪڍنديون هيون، جن ۾ سنڌ جي مانجهي مڙس جون رس رهاڻيون هونديون هيون، ۽ پوءِ چڻ ٺوڪ هئي چونديو هيون ته هاڻ اهڙا مانجهي مڙس ڪٿي؟ اهي قصا ڪهاڻيون پڪنديون ٿي ويون، زندگي هلندي رهي، فقط پورهي ٽائين معدوم رائجي ويئي. ظاهر ته ڪنهن کي سمجهه ۾ ڪونه ٿي آيو ته ڇو زندگيءَ جي ڪهاڻين جي ڌارا روڪجي ويئي هئي، ڇو زندگي مائي ٿي، ڪنهي تهندي ٿي ويئي، مڙس جي سڻن ۾ سرهائي ڇو نه هئي؟ اوسيٽڙن ڪڍڻ جهڙا جوان ڇو نه هئا؟ پر سڻن کي هڪ ڳالهه ضرور اڇڻاڻ طور ٻڌ ٿي آئي. اڳي سنڌ ۾ فئداري ڪونه هئي، پنهنجا هئا ڌاربان، پراڻا اڀرا ڪي به نه هئا، ۽ هاڻ سنڌ ۾ چڻي ڪٿي فئداري هئا، جن پاڻ کي ڪڏهن ارغون نه ڪڏهن ترخان ٿي سگهيو، ۽ سڻن جي ڪري فئدار جي رستي کان، يا ملتان جي رستي کان ڪڏهن ايراني ٿي آيا ته ڪڏهن توراني، ڪڏهن نيموري ته ڪڏهن مغل، ڪڏهن عراتي ته ڪڏهن شيرازي، ڪي مولوي پنجبي ٿي آيا ته ڪي مسجدن جا پوش امام، ڪي سوداگر پنجبي هتي آيا ته ڪي سوداگر، ڪي لشڪري هئا ته ڪي هزاري ۽ پنجهڙاري. سڻن مان هرڪن ترخانن ۽ ارغون سردارن مان پنهنجي مٿي ماڻي ٿي ڏيکاري، ڪي ماما ته ڪي چاچا، ڪي چاچي جا پٽ ته ڪي صافي جاءِ جيئن به فارسي ٿي ڳالهائي سو سرڪار جو ماڻو هئا!

ٺهين ۾ سرڪار جي ڇاڻي ۾ جانل جو راج ۽ ٻين پوزيٽن مان مائڪوڙين وانگر پورهيو ڪندو رهيو. راج جي وڏڙن کي ڪنهن ڪن پوک ڏهڻي ڇڏي نه جوانن کي گهر کان ٻاهر نه ڪڍندا نه حواتي ائين ئي بنان ڪنهن ٻاهر ڀرڻ جي گذري ويندي. ٻيڙن ۽ اها گالهه کڻي ڳنڍ ٻڌي هئي. جوانن کي ٻاهر جي هوا کان روڪڻ ڪاڻ، اڃا مڇن جي ساوڪ ٿي نڪتن ته ڪن ٻه ٻه ٿي ڇڏيائون، ۽ ٻنڌا نيٽا جواڙا پنهنجي وٽن سان خوش، پنهنجي هٿر پنهنجي ڪيڙ ۾ جنبي ويندا هئا. ٻه جوانن جي منهن ۾ اها سرهائي نه هئي. جا هنن جي پنهنجي منهن ۾ جواني ۾ پوري هوندي هئي. هنن جي عمر جيئن جيئن گذرندي ويئي، تيئن تيئن سندن منهن وڌڪ آڻيا ۽ ٻنڌا ٿي ويا، ۽ ٻيڙا ڪن چٽي ڏيندا هئا. ”ابا، ڪو اهڙو واڌو رهيو آهي، جو اوهان ۾ اها گالهه ئي ڪانهي، جا اسان ۾ هوندي هئي!“ هو ڪن سمجهائي به نٿي سگهيا، جو توريڪ گالهه هميشه سندن چين ٿاين اچي ئي ويندي هئي.

ٻه رت بدلي، ۽ واپو منڊل ٻه رت جي ٻوه ٻه رت جي وٺي. ڪڏهن جا لاٻارا هئا، ڪرا آن کان ٻنھ. ڏاڏا ٿي. ڳوٺ جا سورا ٽس اچي ڪرن اڳيان بيٺا. جنهن جهڙي ٻني ڪهڙي، اهو اوترو آن ڪشندو. پورهئي جي ورڇ هئي، آن جي ورڇ ڪانه هئي. ۽ ڏاڏا هيڏانهن ڪي هوڏانهن. ساڳئي ابي ڏاڏي جو اولاد هئا. آن جي ڏاڏن تان ڪهڙيون لليون ڪهڙيون ڪٽيون. ٺهاري واپي کي، رازي کي، ۽ مسيت جي مٺي کي وٺ ڏيئي، باقي آن ڳوٺ وارا پنهنجي پنهنجي ورڇ آهر گهر کڻي ويندا هئا. هياوڪو فصل به پل پلان جهڙو ٿيو هو. هاڪ ٻئي ٻئي راجن ۾. پوڙعا پيرن پاڻ ۾ چرچا گهڻا ڪري رهيا هئا ته ٻه رت جي جو هڪ واپوڙو هنن ڏانهن وڌندو آيو. واپوڙي ۾ گهوڙن جي سمن جو آواز هو، چن ڪو لشڪر چڙهندو ٿي آيو. جن ورهين جنگين وارا ڏينهن ڏٺا هئا، تن انهن سمن جي آواز مان ئي ڄاڻو

تہ هي ڪي ويري وريا آهن. کين اها آئين وئي وئي تہ نديو رت آهي، جيڪڏهن ڪنهن ڳالهه تان بحثا بحثي ٿي تہ رتو ڇان ضرور ٿيندي. ان ڪري ننڍن ٽيٽن کي وڏڙن اها هدايت ڪري ڇڏي تہ ڪير به هجي، هنن مان ڪو سوال جواب نہ ڪري ٻالهي وڏا ڳالهائيندا.

اها هنن جوانن کي اها صلاح مس ڏني، تہ پهريون سوار ڪون نظر آيو. ترخان پري کان ٿي پڌرو. هن جي پويان پنجاهي کن رها به ترخان هئا. هو همراه وڏي اچي ڪرن اگهان لڳو، ۽ فارسيءَ ۾ ڪجهه چيائين.

”اسين اها ٻولي ڪانه ڄاڻون، جوان! سنڌي ڳالهه تہ سمجهون!“ هڪڙي ٻڌڙي چيو.

سپاهين مان هڪڙو چئو وڏي اگهان آيو، ۽ گهڙيءَ لاءِ هو پنهنجي سردار سان ڪجهه ڳالهائيندو رهيو، ۽ پوءِ هنن ڏانهن منهن ڪري چيائين: ”هي زمينون امير ڪوڪلتاش ارغون جون آهن، انهن جي پيدائش به هن جي آهي. اسين اها ڪٿي آيا آهيون.“ ههڙي ڳالهه نہ ٻڌي نہ سٽي؛ نہ ٿي نہ ٿيندي. هي ڪهڙو واڌ وريو هو جو ماڻهن جو دائو ٻالي به محفوظ ڪونه هو. هڪڙي پهرين چڻ ڳالهه نہ سمجهندي چيو: ”ابا، اسين هتي اها من کان ويٺل آهيون؛ ابي ڏاڏي هتان جا آهيون. اسان کي تہ سڌ ٿي ڪانهي تہ هي پنهنون ڪي پئي ڪنهن جون آهن!“ ”هي زمينون اصل ۾ منهن جون هيون. منهن کان حڪومت اسان ورتي آهي، ۽ منهنن جا ماڻڪ سما ڪڇ لڏي ويا آهن. ان ڪري حضور جن هيءَ سڄي جاگير امير ڪوڪلتاش کي عنايت ڪئي آهي،“ سپاهيءَ چيو.

۽ ”ابا، الله الله ڪريو، هي پنهنون منهن جون وري ڪٿان آيون؟ هنن پنهن جي لاءِ ڪا اڳي ڪنهن اسان کان گهڻو ڪئي آهي، نہ ڪو گهرندو به. اسان جي ابن ڏاڏن هنن زمينن کي ڪيڏون ڏيئي، جهنگ صاف ڪري منهنون پٽ ڪيو. اسان جي

وڏڙن هتي هر کپڙيا، پوکون پوکيون، تنهان پوءِ اسان انهن کي پنهنجو رت ست ڏنو، ۽ هاڻ اسان جو هي اولاد پوءِ انهن کي سنڀالي. هر کپڙيون اسن، ٻئي ڪنهن ٻئي جي، سا ڳالهه ڪيئن ٿيندي؟“ ٻيڙي چڻ ڪچهري مچائڻ واري ڌنگ ۾ چيو.

سڀاهي وري پنهنجي سردار سان پڻ پڻ ۾ لڳي ويو، ۽ پوءِ سڌو ٿي چيائين: ”سرڪار اوهان جي حقن تي ويچار ڪندي. پر هيءَ زمين امير ڪوڪلائڻ جي جاگير آهي، سو پيدائش مان آڏو اُن جو آهي. باقي اڌ مان به اڌ اوهان جو، اڌ سرڪار جو.“ گهوٽ جي ماڻهن ۾ چوريلو ٿي ويو. نوجوانن جي ڪاٺين ۾ چڻ نه چڪي پوندي ٿي ويئي. سڌڻ هٿن ۾ ڪنهن سانگي گهوٽائي کڻي لاه ڪهه. ٽوڻ لڳي. پر ٻيڙن کين اکين تي اکين ۾ ميڙون مستون ڪيون، ان ڪري لاچار هو چپ ڪري رهيا. رها. سڌڻ نظرون سپاهن ۾ کڻل هون. هو اهو ئي سوچي رهيا. عنا: مڙس مڙس جو ست آهي، اهڙا هي ڪهڙا آسمان ڏان لهر آيا آهن، جو ائين زوري اسان جو اُن کڻي ويندا.

ٻيڙا پنهنجي پاڻ ۾ چڻ پڻ ۾ لڳي ويا. هو ايترو سمجهي ويا ته سڀاهي جنهن مقصد لاءِ آيا هئا، تنهن کي پوري ڪرڻ به ناهندا ڪونه، ۽ پوءِ نئين نئين کي ڪهڙو جهلجو. آخر هڪڙي برسن سڀاهيءَ کي سڏ ڪري چيو: ”اها، اها ڳالهه ائين ڪانه ٿيندي. اوهان ٻري کان پنڌ پيا ٿا ڏسجو. لهو. چالڻو پاڻي ڪريو، ٽڪه پڇو. ڳالهه ڳالهه. سان چئندي. پوءِ به اُن اهو ٻيو آهي، نجي ڪونه ٿو وڃي.“

سڀاهيءَ سمجهيو ته گهوٽ جا ماڻهو ٻڌي ويا آهن. هو واقعي وڏي منزل آهي آيا هئا، ههڙي صلاح لاءِ چڻ اڳهه ئي آيا هئا. هن پنهنجي سردار کي فارسيءَ ۾ اها ڳالهه سمجهائي. اُن کڻي وڃڻ لاءِ کين ڊگهي گاڏين جي ۽ وهڻ جي به ضرورت هئي، جي نه گهوٽ وارن کان ٿي وٺيا هئا. ان ڪري سياست کان ڪم وٺڻ بهتر هو. اها صلاح ڪري هو اهي ويا، ۽ اتي ئي

تسو هٿن کي لڳي ويا. پڙڏن گهرن ڏانهن ساهو ڊوڙايا ته ڳوٺان ماني ٺهرائي ڪٿائي اچن. مڏسان نوازي ته هنن جو مرڪ هو. مٿان ڌارين ائين سمجهن ته پيلي مڏين وٽ وياسون ته مانيءَ جي صلاح به ڪانه هنيائون.

ديگيون چڙهي ويون، قمبرون ڪسجن لڳيون، ۽ ڳوٺ جون زائفتون ٿوپين تي ڀڳڙن مٿان ڀڳڙ لاهڻ ويهي رهيون. پوڙها مڙس مهالن کي ماني ڪرائڻ کي لڳي ويا، پر ڳوٺ جا جوان جن اڄ خود پنهنجي وڏرن کان باغي ٿي پيا هئا. سڀني مان ڄاڻ جي پٽ عمر کان ويٺو ٿي نٿي ٿيو، عمر کي ڳوٺ ۾ هونئن ئي اربيلو پيروا، مڏيندا هئا. ڪهن کي وٽ ئي نه ڏيندو هو. وڏن جي نه چوڻ ۾ ئي ڪونه هو. خود ڄاڻ به ڪس ڪوڊ جهليندو هو. چاچهنس ٺٻو نه کلهو ڪلايو چونڊو وٽندو هو نه ”ادا، جڏهن کان چورو به ٿي پيراشهر گهمي آيو آهي، اصل وڻ گهوڙو ٻڌڻ نٿو ڏئي. رڳو سنڌ سنڌ ڪري منجهي پيو آهي.“ سنڌي هيئن، سنڌي هونئن، جن سنڌ جو ڪاڄ مڙس جهلي پيو آهي!“ اڄ به عمر اک هلي، پنهنجن ساٿين جيڏن کي وڃهه وٺي واري پٽ تي گڏ ٿيڻ جي نيبڊ ڏني. هڪڙو هڪڙو ٿي، وڏرن جي نظر گسائيندو، ڪسڪندو ويو. جڏهن ويهارو مڙس جو گڏ ٿيو، تڏهن عمر چيو: ”آءُ اوهان کي اڳي ئي چونڊو هوس ته هي ڌاريون نانگ ڪڏهن نه ڪڏهن اسان کي به ڏنگيندو. هاڻ ته پنهنجي ڪنهن ٻڌو، پنهنجي اکيون ڏاڍو.“ هاڻ چا صلاح آهي؟“ ”جيڪا صلاح سڄي سنگت جي، پر وڏا چا چوندا؟“ ”وڏا اهوئي چوندا جيڪي ترخانن کي چيائون. هينئر اڏ ڏيڻ تي راضي ٿيندا، پيالي هو ٿي پٽيون کڻي ويندا، ۽ پرڏهن ... پرڏهن اسان جي اکين اڳيان اسان جي ننگن کي ڪاهي ويندا انهن جي نه پٽي ٿيندي وهرم ڪانه لڳندي!“ عمر جي اکرن مان حسبي باهه جا آلا نڪري، سڀني ساڙڻ لڳا. ”ڌرتي اسان جي، پر صبر اسان جو، آن آهاريون اسان

۱ ڪلي وڃن ڌاربان، اُن کان ٻڌي مرڻ پلو، هڪ ٻئي جوان خفي ٿيندي چيو.

”سچ پچ جي اڃ ملڪ ڪري ويهي رهيا سون ته هر لاپاري مل، پراڻي مال تي ٿوڀي نراڙ تي، ترخان اچي سڀڪجهه ٻهاري ويندا، هڪڙي ٻئي همراھ چيو، جنهن کي اڃا مڃن جي ساوڪ مس آڻي هلي.

۲ ۲۰۰ ۲۰۰ ۲۰۰ وارو ايندو مال جو، وهڻ جو، جوڪا گهڻون منهن پسند آهن، سا ٿيندي سرڪاري مال....“ رعدرڪان صبر ڪيو ٿي ٿيو. هو اڃا ڪجهه چوڻ تي هو، پر ڪجهه سوچي چپ ٿي ويو.

”هي ته ’سئو ٻه، پنج ٻه‘ واري ڳالهه ٿي — جي سا هتان لڏي ڪڇ هليا ويا، ان ڪري هيءَ زمين سرڪار جاگير ڪري ڪنهن کي ڏني آهي، ۽ اسان جي وڙڻ جا هڏا، جي پورهو ڪندي ڪندي هن ڌرتيءَ ۾ گڏجي مسجي ويا آهن، ڪيڏون ڏيندي، هر هلائيندي، گڏون ڪڍندي، آرٽون سوارن ۾ جو اسان پنهنجو رت ست هن ڌرتيءَ کي ڏنو، سو ڪنهن کي ياد ٿي ڪونه ٿو پوي!“ هڪڙي جوان چڻ شڪايت پيش ڪندي چيو، ”ٻيلي ڳالهه ٻڌي اٿو، مڙس آهي جي پنهنجي لهن تان گهورجي وڃن. هيءَ ڌرتي اسان جي لڄ آهي، اسان جي جيجل ماءُ آهي، جيسين منهنجي مريءَ ۾ ساهه آهي، تيسين ته ڪو ترخان هجي ڪلي ترخان جو ٻاٻو هجي، ان ڏاڻي ۾ هٿ ڪونه وجهندو، اوهين جي مون سان ساٿ نه ڏيندا ته آڏا اڪيلو به هنن سان وڙهڻ کان نه مڙندس!“ عمر پنهنجو فيصلو ڪندي چيو، جوانن ۾ چوڻو پئجي ويو، ”اسين سڀ ساٿ آهون.“

ان اسان جي لاش تان لنگهي ڪڍدا!

”ته ٻوه اچو ته پڪو ٺهرو ڪريون، يا هو اسان کي ماري ان ڪلي وڃن يا اسان جون ڪهاڙيون هنن جي رت سان رنگجي مرائ چڙهندون!“ عمر آڻندي چيو.

سڀڪو بههجي گهران وڃي ڪهاڙي ڪلي آهيو. زالن جو پنهنجي پٽن، ڀائرن ۽ گهوٽن کي ڪهاڙيون ڪڍندو ڏٺو، تڏهن سندن پٽن به گائون مائون ٿيڻ لڳا. يا الاهي خير، هي ويٺي ويٺي نينگرن کي ڇا ٿيو؟ هي ڪهاڙيون ڇا لاه؟ هو هڪ ڪٿي ڏٺي در پاڙائڻ لڳيون. 'ڏٺي منهنجا، پنهنجي رسول جي مدد ڪي هن کي هر ويڙهي کان بچائج!' هنن الائي ڪيترهون باهون ٻاهيون. الائي ڪهترا سوڻ آهيو ڪا، رڳو ان لاه ته نينگر صحيح سلامت موٽي آهن.

جڏهن ترخان ماني ڪاٺي واپس آيا، تڏهن سنڌي گالهائيندڙ سپاهيءَ ڪٽراڙن کي چيو ته، ان ڪٿي وڃڻ لاه گڏيون به هنن کي ڏيئون ٻولديون ۽ هنن اهو به فيصلو ڪيو هو ته ٽن پٽن بدران رڳو اڌ ان ڪٿي ويندا جو هارپ جو حق جتي ڪٿي اڌ حصو هو. پير مڙدن جا ڪٽ هٿ ٿي ويا. هنن الڏير جو هنن وٽ سواءِ صبر جي ڪوبه جواب نه هو. جڏهن سپاهي ان جي ڪرڻ ڏانهن وڌيا، تڏهن هنن ويهارو مڙس کي ڪهاڙين سان اڳي ئي اٽي پيٽل ڏنو، جن هنن کي اهڙين نظرن سان ڏٺو، جن ۾ هاڻ ڪابه بهاننوازي نه هئي.

پير مڙدن به پنهنجي نينگرن کي ڪهاڙين سان ڏنو ته هو به حيران ٿي ويا. ڄاڻڻ پٽ کان پڇيو "ابا عمر، هي ڇا آهي؟" "بابا، امان هي جيئري جي ترخان ان ڪٿي وڃن ته اهڙي حياتي تي حيف آهي!"

ڄاڻڻ ۽ ٻيا به منجهي بهه رهيا. گالهه جوانن جي سڄي هئي. ڪو وقت هو جو هنن به ترخانن سان چوڻون ڪاڏيون هيون. وهي چري چوندا آهن هت ته ڇمار چري ٿي پئي هئي. هنن کي منجهل ڏئي، سنڌي گالهائيندڙ سپاهيءَ چيو، "اڃا ئي رتو ڇاڻ ٿيندي مڙي وڃو!" هنن آهستي ڇهيو، پر سندس لفظن جو ڌڙڪو ڪنهن کان گجهو نه هو.

اوهتو سردار پنهنجي ترار آڀي ڪندي، گهوڙي کي اڙي

هئي. هوڏانهن ڪهاڙيون آپتون تي پنهنجا نشانا گولائي لکيون. پير-نن مان هڪ به نه اڳ به هجڻ ڪري پهرين وارن ۾ اچي ڏڪجي ڪري پيا. ٻين هيڏانهن هوڏانهن ڏسي، ٻيو ڪجهه نظر نه آين ته تن جا ڪلا، ۽ مڪل بانڌاڪڻي ورتا ۽ پنهنجن ٻچن سان گڏ وڙعڻ بهي رهيا. راڙو راڙ مڇي ويهي. گهوڙن جي هٿڪارن، ترارين ۽ ڪهاڙين جي ٽڪرائڻ جي آوازن، ترخانن جي رڙين، ۽ گونائڻ جي مڪان اهڙو هڪٻئي پيدا ڪيو، جنهن جا پڙاڏا دور دور پهچڻ لڳا. عمر جي ڪهاڙي باهه جي رڙين وانگر ترخانن تي ڪڙڪڻ لڳي. جوانن ڪهاڙيون ائين ئي هلايون، جن ڪهاڙين ۾ ساهه پئجي ويو، ۽ باز وانگر هڪڙي هڪڙي کي ڏڪ هڻندي، ٻئي ٽائين تي پهتئون. جانن وٽ ڪوبه هٿيار ڪونه هو. هڪڙي ترخان جو وار بچائي، هن کڻي ڇهه ۾ هٿ وڌس، ۽ هو کيس پنهني هٿن ۾ کڻي، وٺي ٻين ترخانن جي وچ ۾ اڇلايائين. ترخان جي ترار هيٺ ڪري پئي، سا جهڻ نٿڙي ئي کنڀائين، ته پئي هڪڙي ترخان جي ترار سندس ڏورو ڪپي ويهي. سور کان هو وري آيو تي ويو، ان ترخان وري مٿس ٻيو وار ڪيو، پر هن جي پانهن مٿي رهجي ويهي. هڪڙي سنڌي جي ڪهاڙي سندس ڇاهه ڪپي ويهي، ۽ هو رليپ ڪري منهن ڀر زمين ۾ گڏجي ويو. جانن جهٽ هڻي سندس ترار کسي ڀرتي، ۽ پاسي ۾ هڪ ترخان جي هٿ ۾ لنگهائي ڏني. ترخان اهڙي ڪيڪ ڪئي، جو خود جانن جا وار آيا ئي ويا. هن ترار ڇڪي ڪڍي ته ترار سان گڏ ترخان به اچي مٿائينس ڪيريو، ٻي پانهن ڏڪيل هجڻ ڪري هو پاڻ سنڀالي نه سگهيو، ۽ اٽڙجي ڪري ويو. جوانن مان عمر ۽ سندس ٻه ساٿي سردار ڏانهن وڌيا، پر سردار جي چوڌاري ترخانن اهڙو گهيرو ٺاهيو هو، جو جيڪڏهن ڪو ترخان ڪريو ئي ته هڪدم پئي ان جي جاءِ تي والاري. عمر اڳيان وڌي بچاءُ ترخان تي وار ڪرڻ جي گهوڙي جي هٿ تي وار ڪيو. گهوڙي کي ڏڪ لڳو ته اڳيون پئي ٽنگون مٿي

کٽي، پوپن ٽنگن ۾ ويهي، وري اٿل جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. گهيري کي ٿوڙڻ لاءِ اهو وجهه ڪافي هو. عمر ۴ ۾ ٻيا همراھ گهيري جي وچ ۾ پهچي ويا. هر جي ڪهڙي سردار جي ٻانهن ڪاهي وڌان ڪڍي ويئي. سردار ڪريو، ته ترخانن ۾ ٿاڪوڙو پهچي ويو، ۴ وار ڪندا، پوئتي هٽڻ لڳا. گهڙي به نه گذري ته گهوڙن کي اڙيون هڻدا، پڇڻ لڳا. پڇڻ ۾ ٻيا ته ڪٿي ورائي پويان ڪونه نهاريائون.

زالن جو، هاموڪار ۽ رڙيون ڪوڪون ٻڌيون، هي پهرين آگهڙيون ڪرڻ ڏانهن پڳيون. اتي پهچي، جيڪي ڏٺائون، تنهن هٿن جي هٿيان ۽ چڪ وجهي ڇڏيو. ۴ سڀڪا پنهنجي پاڻ يا مڙس کي ڪرپلن ۽ ڏڪيلن ۾ گولن ۾ لڳي ويئي. ٽي بيرسن، ۽ ٻه جوان سنڌين جا آفت سري ٻيا هئا پنج ڇهه ڏڪجي ٻيا هئا. عمر کي جنهن تي ڏٺو، تنهن تي سمجهيو ته هو ڪو سڄو ڏڪيو پيو هو، پر هن کي رڳو ڪلهي وٽ هڪ ترار جو ڏڪ لڳل هو. باقي ٻين جي رت هن جا ڪپڙا رت ورنا ڪري ڇڏيا هئا. ترخانن مان نو ڇڏا ته مٿا پيا هئا، ڇهه ڇڏا اهڙا ڏڪيل هئا، جو پڇڻ جو آسرو ڪونه هو. ٽي چار ڇڏا پنهنجن ڏڪن کان ڪجهه ڪرڪندا نظر آيا. انهن مان هڪڙي جي لنگ سِر وٺان ڪڍي ويئي هئي. اهو سنڌي ڳالهائيندڙ ترخان هو. جوان ڊوڙي گهرن مان ڪٽيون ۽ نڌا کڻي آيا، ۽ لاشن ۽ قتلن کي گهر پهچائڻ لڳا. سڀني جي اکين ۾ هڪ عجيب چمڪ هئي، جهڙو سندن منهن تي هڪ عجيب رونق آئي ڇڏي هئي. سندن دليون بههجي ٿي سورهيڻي کان سرشار هيون. ڪي البت اهو سوچي رهيا هئا ته هيل ته ان جا ڪرا بچي ويا، پر آهستي ڇا ٿيندو؟ ڪوڪلتاش کي اهو نياپو مليو ته سانڍي وانگر ڳاڙهو ٿي ويندو ۽ بدلي وٺڻ لاءِ ضرور ڪاهي ايندو. قتلن کي گهر پهچائي، وري حوانن نه پاڻ ۾ سس سس ڪرڻ شروع ڪئي، ۽ بههجي وائڻ کي راتامي کان بچائڻ جون رٿون رٿڻ ويهي رهيا.

گهوٽ ڏانهن ايندڙ رستر تي پهري ڏيڻ جون صلاحون ڪندي،
هنن عمر جي هڪ رت تي عمل ڪرڻ شروع ڪري ڏنو. ان
رستي کي هٿان ئي هيٺان سرنگهه وانگر کولي، مٿان وري ٻهه
۽ هڪ اهڙيءَ طرح ساندري ڇڏيائون، جو ٻريان ڪنهن کي
به شڪ نه هجي ته انهن هڪڙن هٿان ڪي ڪاهيون کوليون.
جائن جي ڇوڻ تي گهوٽ جا ٻه ٻه ٻه هٿان صلاح ٻڌرائن
پنهنجين زمين ۽ پنهنجي آبرو لاه وڙهن لاه تيار ٿي ويا.
جائن ته ترخانن سان جهيڙي چڪو هو، تنهن کي هڪ هٿي ته
ڪوڪلناتش حملو ضرور ڪندو. هن ويجهي ۽ چڱي ۽ پنهنجن سمورن
سگهين کي چوڻي موڪليو ته سڄي ڏيکارڻ جو وقت اچي
وڌو آهي، ۽ جنهن کي واهر ڪرڻي هجي، سو هليو اچي. ٿورن
ڏينهن ۾ هي نيزو ٽوڙو ڇڳي موچاري ڇانوڻي بڻجي ويو. سالهن
۾ هاڻ ٻپ ۽ هراس ٻڌرائن ايمان ۽ گهمند مولي آيو هو. رات
جو پهري وقت همداه ڪچهريون ڪندي، ترخانن سان ڪڏل
چوان جون ڪهڙيون ڪٿي ويهندا هئا. چار ٻه رڳڙاڻ لاه سنڌ جي
سورهين بابت ٿڌو ٻيٽ، گجهارتون ۽ ٻروليون سر ڪرڻ ويهي
رهندا هئا، ۽ پوءِ جڏهن لڄر جي ڀنگ ايندي هئي، تڏهن هڪو
ڪلهو پري مسجد جو رخ ڪندو هو، پنهنجي وڏڙن جون گالهليون
ٻڌي، ندين جوانن جا حوصلا جهڙن پوءِ تيان وڌندا ويا. هو روز
انسٽا ٺاهيندا هئا، مورچن تي ويهي دشمن جو انتظار ڪندا هئا،
ملهون ۽ ٻيلهاڙا وڙهندا هئا، ۽ ڪڏهن ڪڏهن دشمن جي حملي
جا سانگ ڪري، پنهنجي رٿائن جي اولائن کي ظاهر ڪندا هئا.
زائفاڻون پنهنجي منهن سٺهن جوانن ۽ وڏڙن جون چوڻيون
ٻڌي پنهنجا انسٽا ٺاهينديون هيون. پٿارين کي ڏهي، سڏيون ڪٿي،
۽ ٻه چار چار گڏجي ڏڏ واورڻ ويهنديون هيون ته بچاءُ سٺي
سيبي، يا سگن ۽ مٿن مائٽين جي گالهون جي، پنهنجي مڙسان
جي سورهائين جون گالهون ڪڍنديون هيون. ڏڏ مڪن کان وانڌڪائي
کان پوءِ، هو هٿيارن کي هٿ مهٽ ڪرڻ ويهي رهنديون هيون.

وڌو. ۽ گهڙيءَ ساهت کان پوءِ ”لااله“ جي آواز جو سوز هڪ
 نئين معنيٰ سان سمورن ماڻهن تي ڄاڻجي ويو، ۽ دينو ڄاڙهيءَ
 جي ڏاڪڻ ڏان تڙندو ٽاهڙندو اچي ڪن نمازن جي وچ ۾ ڪريو.
 هڪ ڦير سدس ٽڙگهٽ ۾ ڪٽل هو، ۽ هن جو ساه ڀڻڪ جا
 آخري حرف آلهن جي ڪوشش ڪري رهيو هو. ان ساڳي گهڙيءَ
 ۾ زالن ۽ ٻارن جون ڪمڪون آسمان ڌارڻ لڳيون. گهوڙن
 جون هڪڪارون، هٿيارن جا شپڪا، ۽ سوارن جون هڪلون،
 دڙ ۽ مٽيءَ جي غبار سان گڏجي، فطرت ۽ محشر جو غوغاءُ
 ٻنڄي ويون. جوان هڪدم پنهنجن مورچن ڏانهن پڳا ڪي پنهنجي
 گهرن ڏانهن ڊوڙيا، ۽ ڪي پيرس اتي ئي سڄڙي ۾ ڪري
 ڏئي. در پاڏائڻ لڳا. ڪنهن کي به پنهنجو هوش نه هو: پيرن
 اگهاڙا، هٿيارن بنا هرڪو پنهنجي منزل ڏانهن وڌي ويو. هر
 ترخان هيل ڪنهن گهٽ تي ڪاه ڪرڻ بدران وڌي. جنگ
 لاه سڀري آيا هئا. مسجد مان نڪرڻ تي ئي ماڻهن ڏٺو ته ترخان
 ماڪڙ وانگر گهٽ ۾ ٽهليجي ويا هئا، ۽ جهڪو ئي سامهون آين،
 ان تي هڪ ئي وقت ڏم ڏم ته ترارهيون ۽ پالا لٽي ٿي پيا.
 جوان مورچن تي پهچي کان اڳ ڏڪجندا، ڦٽجندا، ڪرندا ويا.
 ڪن جوانن مڙسي ڪري ڪنهن نه ڪنهن ترخان کي گهڙي
 ڏان لاهي، ڪو پالوڪا ترار هٿ ڪري وڌي، ۽ ان طرح سان
 وڙهندي وڙهندي پنهنجن مورچن ڏانهن وڌڻ لڳا. هر ترخان جي
 ڪٽ خلع هزارن جي تعداد ۾ هئي. انهن مان وڙهي پوري
 ٻوڏ ان ٿيئي هئي ۽ پوءِ جڏهن ترخانن گهرن ۽
 لوڙهن کي سامهون ڏيڻ شروع ڪيون، تڏهن سڀني جون هٿيون
 جواب ڏئي ويون. پنهنجن هٿن کي بچائڻ لاه هرڪو پنهنجي
 پنهنجي گهر ڏانهن پڳو. هڪڙو ترخان گهوڙو ڊوڙائيندو وڌي
 واک چوندو ويو: ”سندبو، پنهنجي زائيفائن ۽ ٻارن جي جان
 پياري اٿو ته پيش هئو“
 جڏهن هڪڙو ڀري ٿي، تڏهن امير ڪوڪلتاش اڳيان
 ويهاريو ڪن جوان، ۽ گهٽ جا سمورا پيرس ڪٽڻ جهڪايو بيٺا

هئا. ستر آهي مڙس ته ترخانن جي قتل عام جو شڪار ٿي چڪا هئا. ڪوڪلتاش جي منهن تي عجيب مرڪ هئي. هن هڪڙي ترخان کي اشارو ڪيو. ترخان اڳيان وڌي سنڌيءَ ۾ چيو: ”اوهان جي گهوٽ جو ڀرو مڙس ڪير آهي؟“

ڳوٺاڻن جون نظرون جانن کي ڳولڻ لڳيون. پر مڙس ۾ جانن ڪونه هو. پاڻ ۾ سس ۾ سس ڪندي هنن پهرين حاجي خالقدني کي کڻي اڳيان ڪيو.

”سو تون آهين هتان جو ڀرو مڙس؟“ ترخان چڻ لوڪ هڻندي چيو.

”ابا، جهڪا سڀني جي صلاح، سان منهنجي“ ترخان فارسيءَ ۾ امير ڪوڪلتاش سان ڳالهائڻ ۾ لڳي ويو. ڪجهه دير کان پوءِ وري گهوٽ وارن ڏانهن منهن ڪري چيائون: ”حضور جن اوهان جي اڳين سرڪشيءَ تي سخت ڪاوڙيل آهن. پر خدا جي خوف ۽ حضور قبل مرزا باقي بيگ جي رعيت ٻڙوريءَ کي خيال ۾ رکي، هي فيصلو ڪيو ويو آهي ته ها ته اوهين سڀ هيءَ گهوٽ ۽ زمينون خالي ڪري هتان هليا وڃو، ها هت رهي، حضور جن جي زمين تي هارين وانگر رهي، اڌ پيدائش جو سال بسال حضور جن کي ٺٽي پهچائي وڃو.“

ڪنهن به جواب ڪونه ڏنو. جوانن مان هڪيترن چيو ته هو لڏي وڃڻ لاءِ تيار آهن، پر پهرين ان تي راضي نه ٿيا. ابا ڪڪ چڙي ڪٿي درٻار ٿيو! نيٺ صلاح ٻيئي ته اڌ اُن ڏيڻ لاءِ راضي ٿجي. حاجي خالقدني چيو: ”ابا، آهي ته اڏهر، پر امين اڌ اُن جو پهچائي ڏينداسون!“

سڀاهي وري امير ڪوڪلتاش سان ڳالهائڻ ۾ لڳي ويو. ۽ پوءِ وري چيائون: ”حضور جن اوهان جي جواب کان خوش ٿيا آهن. پر اڳين شورش جي عيوض، پنج ڪنواريون نينگرهون حضور جن جي حرم لاءِ بخش ڪريو.“

هن اڃا پنهنجا لفظ ئي پورا مس ڪيا ته عمر لوڻ پائي

کلي پک وٽس. اهو ٻيڪجهه ايترو اوچتو ٿيو، جو ڪنهن کي به سمجهه نه آيو ته ٿيو ڇا. ترخان جي رنڀ جي وري سڀني کي هوش ۾ آڻي ڇڏيو. ترخان جي پنهنجي قرار سندس پوت جي آڙار لنگهي ويئي، ۽ هو آني ٿي ڪڪل ڳڙهي جيان مڙ ۾ لهڻيون ٻاڻ لڳو. ڇيڙي مهل عمر قرار چڪي ڪڍي ته ڏهه پالا سندس سڀني جو گهرو ڪري بيٺا هئا. عمر پنهنجي چوڌرڻ نهاري بندي، قرار ڦٽي ڪري ڇڏي.

گهڙي لاه ماٺ ٿي ويئي. ڪوڪاڻاش جو منهن ڪاڙڙ کان اودو ڪارو ٿي ويو، ۽ هو فارسي ۾ ڳاريون ڏيڻ لڳو. هن جي حڪم تي عمر کسي رسن سان چوڪنيو کڻي ٻڌائون. اوه هڪ ترخان اڳيان وڌي چيو: ”حضور جن اوهان تي رحم ڪاڻي، اوهان کي ڳوٺ ۾ رهڻ جي اجازت ڏئي، هي ان جو بدلو ٿا ڏيو. هن ڪمبڻي هاڻ حضور جي دل مان رحم پاڙون پڻي ڪڍي ڇڏيو آهي. هن کي سزا خود حضور جن تجويز ڪندا. اوهان لاه جي حڪم آهي ته ڳوٺ ۾ جيڪو به آن آهي، سو آڻي پيش ڪريو. سون کي حضور جن نوازش ڪري هن ڳوٺ جو عامل مقرر ڪيو آهي. آڻ سڄو سپاهين سان هت ڇانوئي هلي رهندس. جيئن آڻ اوهان سڏين کي اطاعت ۽ فضيلت سهڪاريان. باد رکو، منهنجو نالو شهباز خان آهي، جنهن کان شيطان به پناهه گهرندو آهي. هاڻ وڃو، ڪرن ۾، گهرن ۾ پائڻن ۾ جيڪو به آن آهي، سو گاڏين تي لڏي حضور جن سان روانو ڪريو. جنهن به گهر ۾ ڪو هٿيار هجي، سو به ڇانوئي تي پهچايو، ۽ باد رکو، ڪنهن به ماڻهو ڪا سرڪشي ڪئي آهي، سرڪاري حڪم جي انحرافي ڪئي آهي، ته ان جي گهر جي سمورن ماڻهن، زالن ۽ ٻارن کي آڻ ٺٽي جي بازارن ۾ نيلام ڪندس. وڃو، ڪٽو! اها بيٺا آهيو!“

هن جي اشاري تي ترخان سپاهين، ڀالن جي نوڪن سان گهرن ڏانهن وڌڻ جو اشارو ڏنو، سڀ ڪنڌ هيٺ ڪري پنهنجي

پنهنجي گهرن ڏانهن وڌڻ لڳا. عمر جا هڪي ماڻي سنگتي ڪجهه وقت بيٺا رهيا، پر ترارين ۽ ٻالن جي ڇوڪن هنن کي، به پنهنجي بار کي ڇڏڻ لاءِ مجبور ڪري وڌو.

ڪهترن گهر سڙي ويا هئا. گهڻين مان لاشن ۽ قنيل همراهن کي ڪڍندي ئي کين فجر ٿي ويئي. جانن ايترو ڏڪجي پيو جو پهرين ته سڀني سمجهو ته وڃي ڏئي در پرتو. سڄي رات مختلف گهرن مان ڏانهن، ڪوڪن ۽ رڙين جا آواز ايندا رهيا. ههڙي قياست جهڙي رات نه هنن شاه بيگ واري واردات پوري به ڪانه ڏني.

فجر نماز تي جڏهن نمازي آيا، تڏهن مسجد جي ٻاهران ڪوھ ٿي هنن جيڪي ڪجهه ڏٺو، تنهن سندن ڦٽن تي نسورو لوڻ ٻرڪي ڇڏيو. ڳوٺ جو شهزور جوان عمر ڪوھ ۾ آيو ٽنگيل هو. جڏهن کيس ڪوھ مان ڪڍيائون تڏهن هن ۾ اڃا ساه باقي هو. پر هن جي بدن تي جتي ڪٿي ڏين جا نشان هئا، جتان ڪچو گوشت سڙي اُهو ٿي ويو هو، ۽ ڪٿان ڪٿان ان اُهي رنگ مان رت جا ڦڙا پڙڪي ٻاهر ٿي نڪتا. جتي سندس اکيون هون، اتي هينئر ڪچي گوشت جا ڀرپور ٻاهر لڙڪي پيا هئا. هن کي مسجد جي هڪ ٺڪڻ تي سمهاري، حڪيم ڏانهن ماڻهو ٿي ٻوڙايائون، تڏهن هن پنهنجو ڏڪندڙ هٿ مٿي کڻي کين مع ڪئي، ۽ پوءِ هنن جي ڏسندي ڏسندي، عمر جي ڇين مان ”جيئي سنڌ!“ جو جهيٺو سڏ، هن جو ساهه بلجي، عرش اڏامي ويو.

جڏهن جانن پنهنجي هن ڪونڌر پٽ جو اهو حال اکين ڏٺو، تڏهن الائي ڇو هن آه به نه ڪئي. هو ايترو قنيل هو، جو هن لاءِ اٺن به محال هو. پر ان جي باوجود هو ست ڏيئي اٿي بيٺو، ۽ جهڪي سندس لرڙ ٿي. ڇمي ڏهندي، آهستي آهستي ٻڙڪندي چيائون..... ”ابا، سنڌ کي پرهن..... ڏئي ڪن پرنس!“

۵

پوءِ جي ٿڌي هير نٿي مٿان ائين گهلي رهي هئي ڇڻ
 ڪا سڃي پنهنجي لڏاڪري ساجن کي هڪ سان واءُ ڪري رهي
 هجي. مٿا مٿا سيءُ وٺن جي پنن کي ساڪ جي موتين سان رهائ
 ڪرائڻ لڳا، ۽ سنڌ جي وٺن ۾ اهي ساڪ جا موتي ڇڻ سنڌ
 جي دڪن تي آسمانن جي مالڪ جا لڙڪ پئجي ويا هئا. پوڙهي
 ٻيبي خانم امير خان جي خواب گاهه ڏانهن ويندي، ڇڻ ۾ پئڪندي
 ٿي ويندي. ديوانخاني ۾ قالچي تي چمڪل رت ۽ پڳل جان
 سراجن جا لڪر ڏسي هن کي راتوڪي رات ياد اچي ويئي
 سلیمان جو نٿو ٿيل مڙم جڏهن پهريدارن کنيو هو، تڏهن ائين
 ٿي پاليو، ڇڻ ته هو ڪو جان جو مئل هو. منجهانئس هڪ
 گندي بانس سڄي معالي ۾ ٿلهجي ويندي هئي. سندس اکيون ڪنهن
 اچرج کان ڦاٽل هيون، ڇڻ مڙدي کي پنهنجي مئل هجڻ جو
 يقين ٿي نه هو. سندس ڇڻ تي ڪنهن گجوراڙيءَ جون ڪڙيون
 ٻڌ جي ويون هيون. امير خان هڪ - لڪ هن جي منهن ۾
 ٺهريندو رهيو هو. خود امير خان جي منهن تي ڇڻ ڪنهن
 تازي هيٺ هاري چڙهي هئي. سندس اکيون، جهڪي هونئن ئي
 انگوري کان پوءِ، اڏو ڪاريون بند رهنديون هيون، سي اکين کان
 اکريون کليل هيون. پڙي ٻيبي خانم کي مٿس ڪهل اچي ويئي
 هئي. هن امير خان کي ڪڏهن به ايترو ڊنل نه ڏٺو هو. هن جي
 پريشان پهچي، جڏهن کيس هٿ لائو هڻائين، تڏهن هو سرڪ جي
 سڪل ٻن جمان تڙڪڻ لڳو هو، ۽ ٻيبي خانم ڏٺو هو ته هن
 اکيون جي ڪنڊن ۾ لڙڪ پرجندا ٿي آيا، ٻيبي خانم جي هيٺي

۽ هڪو هڪٻئي سور جاگي پيو، ۽ هن دل ئي دل ۾ ڏٺي ۽ در
هاڏائيندي، هن جي وڏي ۽ عمر لاءِ دعا گهري هئي. هن جي پڙي
آره ۾ هن ترخان لاءِ مانتا جوڙ لطف لهرون جاگي اٿيون هيون،
۽ سندس هٿ وٺي کيس خواب گاه تائين وٺي آئي هئي. کيس
پلنگ تي ويهاري، هو ليليءَ کي وٺڻ لاءِ، هن جي ڪمري
ڏانهن وڌي آئي. ليلي پنهنجي ڪمري ۾ پنهنجي پلنگ تي اڏ
لهيل هئي. سندس ڊگها وار وهائي تان وري، پلنگ کان هيٺ
لڙڪي رهيا هئا، سندس اڏ کليل آره ڇڻ ته سيالي کان ڏڪي
رهيو هو، سندس اکيون ڇت ۾ لنگيل فانوس ۾ ڪٽل هيون،
سندس هڪڙو هٿ هنڌ جي ريشمي هار تي پيسٽ ٿيو پيو هو،
۽ ٻيو هٿ سندس دن تي اولڙو رکيل هو. بيبي خانم هري هري
ٿي، اچي سندس سيراڻيءَ کان پيهي رهي، ۽ آهستي آهستي
پنهنجي جهور پوڙهي گهٽيل هٿ سان هن جي وارن ۾ آڱريون
ڦهرائڻ لڳي هئي.

”ڏي، اڄ هو بيحد آداس آهي، وڃ، وڃي سندس دل
ولندرا!“ پڙي بيبي خانم جي آواز ۾ التجا هئي.
”آءُ نه وينديس هن وٽ! هو ڪانڌر آهي، ٻڌل آهي،
هن مون کي هڪ سنڌيءَ اڳيان بيهرڊو ڪيو آهي، آءُ نه وينديس
.....“ ليليءَ جي اکين ۾ اڙڪ اچي ويا.

بيبي خانم منجهي پئي. هن کي ليليءَ جي هوڏ جي خبر
هئي. هن جيڪڏهن کيس وڃڻ لاءِ زور پيو ته هو ۽ خنجر پنهنجي
پيٽ ۾ لٽي ڏيندي، ٻرا سهر خان آداس هو، سندس دل گهاٻل هئي،
ان تي دلداريءَ جو ٻيو رڪن فقط ليليءَ جي هٿ ۾ هو. هن
جي اندر جي عورت جاگي پئي، ۽ هن چيو: ”اڄ تنهنجي اکين
۾ ڇمڪ پئي ڏسان، تنهنجي آره جي هيءَ مونجهه، مون اڳ ڪڏهن
به نه ڏٺي آهي، ستان چوري، سنڌيءَ کي دل ڏهڻي وٺي آهين؟“
ليليءَ کي ڇڻ ڪنهن نانگ ڏنگي وڌو، جنهن پوڙا کي
اڃا هو سمجهڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي، سا هڪ تير

ٻنڄي هن جي دل ۾ چيڻ لڳي، هڪ چَر ٻنڄي هن جي جسم کي ساڙيندي ويئي، ۽ هو ان جي لاس کان آبي ٿي ويئي. سندس اکين مان چڻ نظر گر ٿي ويئي، ۽ بنا ڪنهن ديد جي هو بيبي خانم کي گهورڻ لڳي. هر هن جي اکين ۾ ترڪستان جا وسيع ميدان هئا، تيار وڻ هئا، وحشي اڻ ٻاليل گهوڙا هئا، موڪرين چاتين، مضبوط پانهن ۽ نرين اکين وارا دلاور مڙس هئا. ۽ هو هن جي اکين ۾ سويل مولي آيو. هن جي اکين ۾ لڙڪ مولي آيا، ۽ چين تي به به، ڪنڌڙ مرڪ مولي آئي. هن جي اکين ۾ ديد به مولي آئي، ۽ هن بيبي خانم جي ڪلهي تي هٿ رکندڙ چو هو: ”ها، بيبي خانم! آءُ چاهيان ٿي ته ان سنڌي جي چاتي ۾، مضبوط پانهن ۾ ۽ نرين اکين ۾ سمائجي گر ٿي وڃان، بيبي خانم، جيئڙ! مون کي اهو سنڌي آئي ڏي، ها مون کي ولس پهچائي اچ!“

”آهستي ته ڳالهه چوري! امير خان جي مڪن تي پڪهه پئي ته توکي مون کي گهالي ۾ پيڙائي ڇڏيندو!“ پڙيءَ کي پوءِ کان ڏڪڻي وٺي ويئي. ترخانن جي ڪاوڙ ۽ غضب کان هو واقف هئي، چنگيز ۽ هلاڪو جي اولاد کي هن پاڻ به نه لوليون ڏهلي، مڃن جي ساوڪ ڏني هئي.

”هون ٻڌندو ته ڇا ڪندو، اهو ٻڌل!“ ليليءَ نفرت مان چيو: ۽ هو ٻنهنجي آرم سان ارڙائي ڪندي، ان کي ڪڍائيندي هن چيو هو: ”اڄ کان پوءِ هي آرم، هي پانهون هڪ نئين انتظار، نئين اوسٽري ۾ رهندون، امير خان هاڻ هنن کي هٿ به نه لائي سگهندو.....“

هن اڃا جملو پورو مس ڪيو هو ته دروازي تي امير خان کي ٻيٺل ڏٺائون. بيبي خانم سڪل بن جهان ڏڪڻ لڳي، ۽ هن کي ليليءَ جي سر جو خير نظر نه آيو. امير خان اندراجي، اکين تي اکين ۾ بيبي خانم کي وڃڻ جو اشارو ڏنو، هو ٻاهر هلي ويئي هئي، ۽ هينئر جڏهن هو موليءَ هن جي خواب ڳاهه

ڏانهن وڌي رهي هئي، تڏهن دل ٿي دل ۾ سرڪڻ لڳي هئي. هو روز لوليءَ جي سڀني تي امير خان کي مثل ڏسڻ جي عادي ٿي ويئي هئي ۽ اهو منظر هن کي ڏاڍو وڻندو هو. ڪيترو وقت هن خوبصورت جسمن کي پاڻ ۾ ويڙهيل ويڙهيل ڏسندي رهندي هئي، هو اڳتي وڌي، چادر سان کين ڍڪندي، سڌ ڪري جاڳائيندي هئي. اڃ به ساڳئي منظر ڏسڻ لاءِ هو سرڪندي، خواب گاه ۾ داخل ٿي، پر هنڌ خالي ڏسي، کيس راتوڪي گالهه باد اچي ويئي. هو لوليءَ جي خواب گاه ۾ پهتي ته اتي ليليءَ کي به اڪيلو مثل ڏنائين. هن کي هڏڪ پهچي ويو؛ مٿان سندن وري ڪا بغاوت ڪئي آهي، ۽ راتو رات مرزا باغي بيگ کيس سڏايو هجي. پهريدارن کان پڇڻ کان سواءِ، هن گهوڙن جي ڪڙم ڏانهن رخ رکيو. امير خان جو اهلڪ سڀني گهوڙن کان جدا ۽ ڪ خاص ڪڙم ۾ پڌل هوندو هو. اتي پهچي، هن ڪڙم جو ڪرسي هٽايو. گهوڙن جي پيرن وٽ، ليڌ جي ڀر تي امير خان ستل هو، ۽ سندس پيرانديءَ کان ادراڪي ويڙهيو ويڙهيو ستو پيو هو. امير خان جي وارن ۽ ڪپڙن تي لڌ ٿيل هئي، سندس هڪڙو کيل نه تازي ليڌ سان ليل هو. بيبي خانم ويجهو وڃي پهرين ادراڪيءَ کي اٿاريو. ادراڪي چرڪ پري آئي ويٺو. بيبي خانم کي پاڻ ڏانهن گهوريندو ڏسي، سندس هوش حواس درست ٿيڻ لڳا. هن بيبي خانم کي پڏايو ته رات امير خان اوچتو هن جي ڪوٺيءَ ۾ آيو هو، ۽ هو وري ديوان خاني ۾ موٽي آيا هئا. ڪڇ ڊهر امير خان انگوري پيئندو، راڳ ٻڌندو رهيو، هو ڪڙم ۾ اچي گهوڙي جي ڪچيءَ ۾ پانهون وجهي، گالههون ڪرڻ لڳو هو، ۽ کيس ائين ٿي اتي نٿو اچي ويئي هئي.

بيبي خانم ادراڪي کي موڪلي، هڪ صاف چادر گهرائي ورتي. پنهنجي گنديءَ جو پلاند آلو ڪري، هن آهستي آهستي امير خان جو منهن ۽ وار صاف ڪرڻ شروع ڪيا. تڏي تڏي پاڻي لڳڻ سان، امير خان پاسو ورائي وري سڀني بيبي خانم

لاچار ڪيس ڏولڌاري جا ڪاٺن جي ڪوشش ڪرڻ لڳي. نيٺ امير خان اڪيون کوليوندي، پنهنجي چوڌاري ٺهاريو، پاڻ کي ڪڙهه ۾، ليڏ مٿان مٿل ڏسي، هن چيو: ”اها ان کي هٿ ڪنهن آندو؟“

ببي خانم ڪوبه جواب نه ڏنو، فقط صاف چادر کڻي سندس ڪاٺن آڏو ڏنائين. هري هري ڪري رات جا سمورا واقعا امير خان جي دل تي هري آيا ۽ ڪاوڙ کان هن جون مليون ڀڃڻديون ويون. هو چادر ڍڪي، هلي ديوانخاني تائين آيو. غاليجي تي پهل رت کي ڏسي، ۽ هن کي پنهنجي وفادار خواجہ سرا سليماني جي يادگيري اچي ويئي، ۽ هن ٿڙي جميل رت مان چپٽي ڀري، نرين ۾ ملندي، پنهنجي منهن تي مڪي ڇڏيو، ۽ پٺڪندي چيائين ته ”آءُ پنهنجي پيءُ جو ۽ تنهنجو بدلو ضرور وٺندس، سليمان! مون کي قسم آهي پروردگار جو، آءُ بدحو ضرور وٺندس!“ هن ٿڙي وڃائي، پهريندارن کي گهرايو، ۽ ڪن ڪهوڙو سبرائڻ لاءِ چئي، پاڻ ٿڙ ڪرڻ هليو ويو.

مرزا باقي ۽ جي محل ڏانهن ويندي، هو پوئين رات بابت سوچڻ لڳو. جيئن جهڻ سويل باد ايندو ويس، تهئن تهڙ هن جي رت جو دورو تهڙ ٿيندو ويو. هن کي ليلي باد اچي ويئي، جنهن چيو هو ته ”آءُ توکي پاڻ وٽ سهڻ تڏهن ڏيندس، جڏهن ان سنڌيءَ کي گرفتار ڪري منهنجي اڳيان پيش ڪندس!“ ۽ پوءِ ڏڪار مان خنجر جي لوڪ مان هن کي پنهنجي خواب گاه مان ڪڍي، دروازي کي ڪڙو ڏيئي ڇڏيو هئائين.

مرزا باقي بچي اڳي ئي هن جي انتظار ۾ هو، ۽ پريان ئي چيائينس: ”امير خان توجهرن دلير سردارن جي هوندي، ترخانن ارغون کي هيڏيون بي عزتيون سهليون ٿيون پون. ترخان اميرن کي جاگيرن تان آن ڪوله ٿو ملي. ڪوڪلتاش جهڙي سردار کي گهر ويئي سنڌي بيعزتو ڪيو ٿا وڃن. هٿ ٿئي ۽ اسان کي ڪلايو ڪلايو ڪارهنون ٿيون مان. آخوند صالح دارالعلوم ۽ فارسي پڙهائڻ کان انڪار ڪرڻ جي جرات ٿو ڪري، ۽

اسان جي فرمان جي جواب ۾ اسان کي نصيحتون تو ڪري! ”
 امير خان ڪنڌ جهڪائي ٻي رهيو. اهيءَ اک مان
 ڪوڪلتاش ارغون، خسرو خان، برق انداز خان ۽ مرزا باقي بيگ
 ڏانهن ڏٺائين. سڀ ڀڳ ڀڳ هئا. مرزا باقي پنهنجي ڏاڙهيءَ
 ۾ مٿ وجهندي چيو: ”اسان کي سلطنت جون گالهون سنڀالڻيون
 آهن، اسين ڪيترو وقت انهن ننڍين ننڍين شورشن کي منهن
 ڏينداسون، جيڪڏهن اهي حال رهيا ته سنڌي اسان کي جوڻا
 هڻي وري ڦٽار پھچائي ايندا. هوڏانهن شهنشاه ڏن نه مان ڪري
 چئو ٿي پيو آهي، ۽ ڪالهه ايلچي آيو آهي، ته ظل سبحاني لاهور
 ۾ منزل انداز آهي ۽ اسين وڃي سندس قدم بوسيءَ لاءِ حاضر
 ٿيون. هن کي ڪهڙي خبر ته ترخانن ۽ ارغونن جو خون هالي
 ٿيندو وڃي، ۽ هو ڪاروبون کڻي ڇڏ ڪري ويهي ٿا رهن، ۽
 هر گالهه جو تدارڪ اسان کي ڪرڻو تو پوي. امير ڪوڪلتاش
 جي جاگهر جي بحاليءَ لاءِ اسان کي ڪس لشڪر ڏيڻو پيو،
 ٿئي جي ميدن جي اهڙي مجال ٿي آهي، جو ترخانن کي پنهنجي
 محالي مان ٿڌا لنگهن ڏيڻ جو هو دارون هي گهرن ۽ گهڙي ٿا
 پون. ويندي ڪافرن جي اهڙي همت ٿي آهي جو پنهنجا فيصلا
 نبيرا اسان جي فاضلن اڳيان ڪرائڻ بدران آخوند صالح وٽ ٿا
 وڃن. امير خان، اسين ٿئي جي عملداري توکي ٿا سونپيون. اسين
 ڏسي ٿا چاهيون ته تون ڪيئن تو شورش کي منهن ڏين!“
 ڪوڪلتاش ارغون ڪجهه چوڻ تي چاهيو، پر مرزا باقيءَ
 جي منهن تي ڪاوڙ جا ڪڪر ڏسي، وري چپ ٿي ويو. هن
 کي خبر هئي ته مرزا جي ڪنهن گالهه تي اعتراض ڪرڻ جي
 معنيٰ سڄي خاندان کي مارائڻ هو.
 ”۽ امير خان اسين توکي پنج هزاري مرتبو ٿا بخشيون،
 اسان کي اميد آهي ته اسان کي مابوس نه ڪندين!“
 چوڌاري ”مبارڪ سلامت!“ جو شور برپا ٿي ويو. امير خان
 ادب مان ڪنڌ جهڪائيندي چيو: ”حضور جن جو هر حڪم
 پورو ٿيندو!“

اوڏي ۾ مهل توشي خالي جو نائب عامل حاضر ٿيو ، ۽
چيائون، ”حضور جو الال بلند هجي! حضور ڪڪڙ جو ذخيرو
ختم ٿيندو تو وڃي. سرن هڻي سموري ڪڪڙ جو ٻوڙ ٻوڙي
چڏيو آهي، ۽ سڄي ڪڪڙ مٽي بلجي ويئي آهي، ۽ کاڌي جي
لائق نه رهي آهي. عملدار ۽ سپاهي اها ڪڪڙ کائڻ کان انڪار
ڪرڻ لڳا آهن. حڪم هجي ته اهو ان اچلائي ڇڏيون!“

”هون هون! آڄ ٻيهر ٿي انهيءَ ڪڪڙ جون
ماڻهون ٺاهي. ٻيڻ ڪيون وڃن، ۽ توشي خان جا عملدار اسان سان
مالي کائيندا ۽ اهو به حڪم ڏنو وڃي ته ڪجهه ماءون
مٽيءَ جون پڇائي آنديون وڃن!“

توشي خالي جو نائب ”جي حضور“ چئي هاءِ وڌو. گهڙيءَ کان
پوءِ چوڌدار عرض ڪيو: ”ترخان جي محلي ۾ شورش ڪندڙ، سنڌي
حاضر آهن!“

”ٻيڻ ڪما وڃن!“ مرزا ٻائي بيگ جي اکين ۾ خونخوار
ڇڪ پيدا ٿي ويئي.

گهڙيءَ کان پوءِ ٻه اڏڙوت عمر جا سنڌي چوڪيا ٻڌل
ٻيڻ ڪما ويا. مرزا ٻائي کين ڏسي تخت تان هيٺ لهي آيو،
۽ ڀرين وانگر رڙيون ڪندي ٻي تڏاشا کين ٽٽڙ ۽ مڪرن هڻڻ
لڳو. جڏهن سندس هٿ ٽڪجي پيا، تڏهن هن چوڌدار ڏانهن
منهن ڪري چيو: ”هنن کان ڪو سنڌيءَ ۾ ٻڃي نه ڏوه قبول
ڪن ٿا يا نه، ۽ آئوندي اطاعت لاءِ اقرار ڪن ٿا يا نه؟“

هڪڙي ترخان امير، اڳتي وڌي سنڌيءَ ۾ چيو: ”ڙي
ڏوه قبولو ته جهٽان ملندو!“

سنڌي خاموش رهيا، فقط هڪڪي مرڪ سندن چپن تي
ڪيڏڻ لڳي. هڪڙي ٿورو ڏاڍاڻا ڪندي چيو: ”ترخان جي
محلي مان لنگهن جي ڏوه آهي، ته اسين ٻروڀر ڏوهي آهون.“

”پر اوهان هڪ ترخان امير زاديءَ سان هٿ ڇراند ڪئي
آهي“ ترخان امير ڪاڙڙ ۾ چيو.

”هن پاڻ اسان کي سڏ ڪيو، ۽ پنهنجو آرم ڏيکاريندي
چيائين ته هٿ لائي ڏسو ته هي ڦٽاري ڏاڙهون ڀڪل آهي يا
نه اسان ته رڳو هن جو چوڻ مڃيو: هو به نه ترخان آهي،
۽ ترخان حاکمن جو حڪم ڪيئن نه مڃون!“ هن پنهنجي ڪيل
روڪيندي چيو.

ترخان امير پنهنجي ڪارڙ روڪيندي، مرزا باقي ڏانهن منهن
ڪري چيو: ”حضور هي پنهنجو ڏوه قبولين ٿا.“
”هون چئن ته آئينده وري ترخان اميرن جي مدد
۾ نه ايندا، ۽ اسان جي اطاعت جو قسم ڪان!“

ترخان امير وري سنڌين ڏانهن منهن ڪري چيو: ”چورا
ڇو ته حضور جو هر سلامت، اميرن اوهان جا غلام آهيون ته جان
بچي ڀوندو نه ته“

”ڌارن جي حڪومت تي لک لعنت مرزا باقي سڳ
است!“ ٻنهي سنڌين هڪ زبان تي فارسي“ ۽ چيو.
سڀني اميرن کي چڻ ڏيڻو چئبڙي ويا. مرزا باقي به تخت
تان آيو ئي ويو، ۽ هن چڻ وڦلندي چيو: ”هنن جي جوئري ڪل
لائي وڃي اسان جي سامهون هينئر جو هينئر
چوبدار!“

چار سپاهي تراريون کڻي سنڌين اڳيان اچي بيهي رهيا.
ترخان امير مزو ڏسڻ لاءِ اڳتي وڌي، گهيرو ٺاهي بيهي رهيا.
هڪڙي سپاهي اڳتي وڌي ترار جي نوڪ هڪڙي سڌي ۽ جي
نرڙ تي رکي وٺي جهڪ ڏنو. رت جي نڪي ڪوسي ڌار سڌي ۽
جي نرڙ مان لڪري سپاهي جي سفيد جامي کي رنگي ڇڏيو.
هڪڙو سپاهي هري هري ترار جا جهڪ ڏيندو ويو، ۽ ٻيو ڪل
کي ڇڪيندو لاهيندو ويو. حڏهن ڳالڻ جو ڪچو ڪچو ماس
ظاهر ٿيو، نڌهن هڪڙي ترخان امير کان دل جهلي نه ٿي، ۽
هن اتي ئي ٻيٽ کي هٿ ڏئي الڳ ڪري وڌي. مرزا باقي
هن کي اهڙين نظرن سان ڏٺو چڻ سندس ڪل لاهرائڻ جو حڪم

ڏيڻ وارو هو. امير کي پنهنجو ڀڄ وٺي ويو، ۽ هو وات آڳاٽو،
آت ڏيندو، ٻوٽي هڻندو ويو.

جڏهن سمن جي سڄي ڪل لهي ويئي، ۽ ڪڇي ڪڇي
گوشت جي ٻوٽو ماحول ۾ ڦهلجي ويئي، تڏهن هتي سنڌيءَ کان
رهيو نه ٿيو، ۽ هن هاڻ چڏائڻ لاءِ زور لائڻ شروع ڪيا، ۽
رڙيون ڪرڻ لڳو. ”اوھين انسان ڏاڍو ڳڙهيون آھيو! حر مخور،
آدمخور، ڳوٺخوڙ...!“ هڪ سپاهي خمير ڪڍي سندس ٺرڙ
تي رکيو، ۽ عيٺ ڇهڪ ڏنائين. هن جو ٺرڙ وڃي ۽ ڦاسڪون
ٿي پيو، ۽ رت جو هڪ ڦوهارو سامهون بيل اميرن جي ڪپڙن
کي ڳاڙهو ڪري ويو. اوڏيءَ مهل، پنهنجي هاڻ کي ڪجهه
سميٽندي، سنڌيءَ پنهنجي وات ۾ ٽڪ ڪڍ ڪري، زور سان
مرزا باقيءَ ڏانهن اڇلائي: ٽڪ جو ٻوٽو مرزا باقيءَ جي ڏاڙهيءَ
۾ وڃي کٽو. هڪ ترخان امير هڪ ئي ڏڪ سان ان سنڌيءَ
جي سسي ڌڙ کان جدا ڪري ڇڏي.

مرزا باقيءَ جي اکين ۾ وحشت نچڻ لڳي، ۽ انهيءَ امير
جو تڙو لاهندي، ان سان پنهنجي ڏاڙهي صاف ڪرڻ لڳو. سڀ
امير ششدر ٿي، ڪسڪن جي وات ڳولڻ لڳا. هن ان وقت
چوڌار عرض ڪيو: ”حضور، پهريءَ جي ماني لڳائي ويئي
آهي؛ حضور جن قدم رنج فرمائين!“

هو سڀ ديوانخاني ڏانهن وڌيا. دسترخوان تي فسسين فسسين
طعام سجاول هئا، ۽ هڪ طرف انگوريءَ جون ڳاڙهيون، گلابي
۽ قزمزي صراحيون سجاول هيون. سمن ٽڪ ٽڪ ٽڪ ٽڪ ٽڪ ٽڪ ٽڪ
وڌي سڀني جا هٿ ڏٺاريا. امير ۽ سردار انهن ڇوڪرن جي
گيلن ۾ جهنڊيون هائيندا، کلندا، مذاق ڪندا، مرزا باقيءَ جي
خوشامد ڪندا، صراحين ڏانهن وڌيا. ٽڪ ساڻن نازن نخرن ۽
اڏائڻ سان جام پري پري پيش ڪيا. جڏهن انگوريءَ جو دور
ختم ٿيو، تڏهن هن مانيءَ ڏانهن هٿ وڌايو. مرزا باقي هٿ
مٿي کڻي سڀني کي منع ڪئي، ۽ ٻوٽو نوشي خاني جي اعليٰ عامل
ڏانهن سمن ڪري چيو: ”پهرين تون!“

سانهون ٽن قسمن جون مانيون رکيل هيون؛ سٺي ۽ ڪڻڪ مان ٺهيل اڇا کير جهڙا ڍڳڙ، سُريل ڪڻڪ مان ٺهيل ڪارڙيون مانيون، ۽ چيڪي مٽي ۽ سان ٺهيل ڪارڙيون پوريون مانيون. عامل سٺي ماني ۽ ڏانهن هٿ وڌائيندي، جيئن ڪڙي ماني ڪڍي ته مرزا باقي ڏانهن ۽ ڏک هڻندي چيس: ”اها نه، هي ۽ ماني ڪاه!“ ۽ مٽي ۽ ماني ڏانهن اشارو ڪيائين.

نوشي خاني جي عملدارن جي منهن جو پتو لهي ويو. هن مرزا باقي ۽ ڏانهن رحم طاب نگاهن سان ٺهاريو. مرزا باقي ۽ جي چين تي هڪ خونخوار مڙڪ ٻڄل لڳي. لاچار هن هٿ وڌائي، مٽي ۽ جي ماني ۽ مان پور پڳو، ۽ وات ۽ وجهي ڇيڙڻ لڳو. مٽي ۽ هن جي وات ۽ ڪڙي گپ ٻڄل لڳي، ۽ هو آڏوڏي لڳو. سندس چين جي ڪنڊن مان ڪارمي ڪاري گچي نڪري، هن جي پهرائ تي ڪرڻ لڳي. سندس اکين ۾ پاڻي پرجي آيو. هن گهٽ ٻڻي گپ جو ڍڪ هٿ لائو، سڀني اميرن جو سامهون وقت سٺ ۽ اچي ويو هو. امير خان به ششدر ٿي، ذري مرزا باقي ۽ ڏانهن ٿي ڏٺو ته ذري هن مٽي ڪڍيندڙ عامل ڏانهن، جڏهن عامل پاڻ تي جر ڪري، گپ جو گراه هٿ لائو، تڏهن مرزا باقي سُريل مانيون هن ڏانهن وڌايون. هن سُريل ماني ۽ جوڳيو وات ۽ وجهي ڇاڻا ڏيڻ شروع ڪيا، ۽ گپ جو سواد وات ۽ نڙيءَ مان ڪڍڻ لاءِ ٽڪڙا ٽڪڙا گرهه کڻڻ شروع ڪيا. مرزا باقي هن جي منهن ۾ ٺهاريون، هن کي ڇاچيندو رهيو، ۽ پوءِ کلي چيائين: ”ڪيئن ڪهڙي ماني بهتر آهي؟ مٽي ۽ جي يا سُريل ڪڻڪ جي؟“

عامل ڪنڌ هٿ ڪري بيٺي رهيو. سڀني جا ڪنڌ هٿ هئا. مرزا باقي ۽ غضبناڪ آواز ۾ چيو: ”ڦٽار ۽ ته اوهان کي ڪاڻ لاءِ چيڪي مٽي نه ڪاڌ ملندي هئي، ۽ ت سُريل ڪڻڪ ڪاڻ کان عار ٿو ٿيو! خبردار، آءٌ وري شڪايت نه ٻڌائ!“

نوشي خاني جو عامل ”جي حضور، جي سرڪار!“

ڪندي، پوئين پير اتان لڪري ويو، ۽ باقي آسپر ۽ سردار مرزا باقيءَ سان گڏ بڪل گوشت، ڪڪڙ جي ڍڪڙن، پلاٽن ۽ نٽي جي آچارن تي ڪري پيا، جن تہ هنن ماني زندگيءَ ۾ بهربون پيرو ڏني هئي، يا جن تہ هو آخري پيرو ماني کائي رهيا هئا. امير خان کي الائي ڇو هنن هيجي ترخانن کان بچان اچڻ لڳي. هو سوچڻ لڳو: جيڪڏهن سنڌين کي سنئين دڳ لائڻو آهي، تہ پهرين هنن ترخانن ۾ وري تنظيم آڻڻ جي سخت ضرورت آهي. جڏهن ماني کائي لائڻون، تڏهن مرزا باقي امير خان ڏانهن منهن ڪندي چيو: ”ايمان ڏنڌار کان به سؤ مولوي ۽ استاد گهرايا آهن. ان جو بندوبست ٿيڻ گهرجي تہ آخوند صالح واري مدرسي ۽ ٻين سمورن مدرسن ۽ دارالعلومن ۾ هو شاگردن کي فارسي پڙهائين. سنڌي جيسين خيام، حافظ ۽ روميءَ کي نه پڙهندا، تيسين هو بغاوتن کان ڪو نه مڙندا. زندگيءَ جي لذت شين، شيرازي ترڪن، ۽ صراحن جامن، ۽ زندگيءَ جي ٻي ثباتيءَ ۽ لامڪاني منزلن جي ڄاڻ کان پوءِ بغاوت جو خيال اچڻ محال آهي. ان ڪري ضروري آهي تہ سنڌي پنهنجي چٽڪي زبان ڇڏي، فارسيءَ ڏانهن مائل ٿين!“

”جي، حضور جن سچ ٿا فرمائين!“ امير خان ڪنڌ ڏولندي چيو.

جڏهن مرزا باقي محل اندر هليو ويو، تڏهن امير خان سمورن سردارن کي چيو تہ قهلولي کان پوءِ سڀ ترخاني ماني خالي ۽ گڏ ٿين تہ جيئن نٽي جي انتظامي ڪمن بابت ڪي صلاحون ڪجن. هيتري ساري ماني کائڻ کان پوءِ، سڀني سردارن کي اوهاسيون اچڻ لڳيون هيون، پر مرزا باقيءَ جي موجودگيءَ ۾ اوهاسي ڏيڻ موت کي سڏ ڪرڻو هو. مرزا باقيءَ جي وڃڻ کان پوءِ، هنن دل کولي اوهاسيون ڏيڻ ۽ ڪر سوڙڻ شروع ڪيا هئا. امير خان هنن جي اها حالت ڏسي، پنهنجي ڇن ۾ پنگڪندو، پنهنجي محل ڏانهن روانو ٿيو.

ترخائي سالي خاني ۾ هر ڪنهن ارغون ۽ ترخان سردار
 لاه جدا جدا مسند ۽ تخت ٺهيل هو. قهوي خاني جو مالڪ
 آتش خان جن هر امير جو ذاتي دوست هو. هن کي هر هڪ امير
 جي اندر ٻاهر جي خبر هئي. هن کي اها به خبر هوندي هئي
 ته اڄ فلاڻو امير ڪهڙي ٻانهي يا ٻانهي سان صحبت ڪندو.
 هن جي جاسوسيءَ جو انتظام ايترو پختو هو، جو هن کي اهي
 خبرون پهچنديون رهنديون هيون ته ڪهڙي امير جي ڪهڙي
 زال ڪهڙي ٻانهي يا ڪهڙو غلام ڪهڙي امير سان ڦٽل هو،
 سندن ملاقاتون ڪٿي، ۽ ڪيئن ٿينديون هيون. هر خبر ٻڌي،
 هو پنهنجي منڍي ٽنگ تي ٽيڪ ٽيڪي، ٽيڪ ٽيڪ ٻڌڻ لڳندو هو.
 امير به هن کان ڏاڍو ڊڄندا هئا؛ هنن کي هميشه اهو ڪٽڪو
 رهندو هو ته آتش خان سندن راز مرزا باقيءَ يا ٻئي ڪنهن سردار
 تائين نه پهچائي، ۽ سڀ کان وڏي ڳالهه اها هئي، جو هن جا
 سالي بيحد حسين هوندا هئا. هر مهيني ايران، ترڪستان، افغانستان
 ۽ قندار کان ٻارهن کان سورنهن ورهين جا خوبصورت مست اکين
 وارا چوڪرا غلامن طور وڪامڻ پهرين آتش خان وٽ آندا ويندا
 هئا، ۽ هو خريد ڪرڻ وقت انهن چوڪرن جي جانچ جونچ
 بلڪل ائين ڪندو هو جن ڪو وقت خريد ڪرڻو هوس؛ سندس
 ڏند، سندس ڇيٽو، سندس اکيون، سندس ڳاڙها گل، منهن تي
 ٿر ۽ سڀ کان وڌيڪ سندس دڏا جانچي پوءِ خريد ڪندو هو.
 ترخان امير ان ڏينهن جي انتظار ۾ هوندا هئا، جنهن ڏينهن نوان
 سالي قهوي يا انگوري پيئارڻ ايندا هئا، ۽ پوءِ ڪنهن نه ڪنهن
 ساليءَ تي امير پاڻ ۾ وڙهڻ لڳندا هئا. هن جي سالي خاني ۾

انهن گبالهين تان خون ٿيڻ ته معمولي ڳالهه هئي ۽ جڏهن به ترخان پاڻ ۾ ڪنهن سافيءَ تان وڙهندا هئا، تڏهن آتشخان به ڪي سالي خاني جي پٺيان هڪ ٻڏي دالان ۾ وٺي ايندو هو، ۽ هر هڪ کي هڪجهڙو ذخيرو ڏئي، سرڪندو وري سافي خاني اندر موٽي ايندو هو. جيڪو امير سوڀ ڪٿي موٽي ايندو هو، سافر ڏاڍي نياز ۽ ادب سان ان کي پهتو ۽ انگوري پيئڻ لڳندو هو، ۽ هاريل ترخان کي، جو هڪو اڪثر مثل هوندو به مرڻ ۾ هوندو هو، لڳ ڳالهه، پنهنجي ٻن بهربدارن هٿان، سنڌ سندس گهر موڪلي ڏيندو هو. اهي سافي ڏينهن جو سافي خاني ۾ اهرن جي خدمت ڪندا هئا، ۽ رات جو ڪنهن خاص امير جي خوابگاهه ۾ پنهنجا فرش بچا آڻيندا هئا.

پر اڄ آتش خان ڪنهن ڳوڙهيءَ سوچ ۾ گرفتار، پنهنجي منڍيءَ لنگ تي ليڪ ٺهي، چٽ ۾ لنگيل فانوسن ۾ بهاري رهيو هو. هن جي جاسوسن هن تائين اهو نٿا ڳڻي ٿي پهچائي چڏيو هو ته اميرخان کي ٺٽي جو عامل مقرر ڪيو ويو هو. اميرخان هونئن ته آتش خان تي خاص طرحهربان هو؛ جڏهن کان هن کيس لڳائي وڪيو هو، اميرخان مٿس وڏيون نوازشون ڪرڻ لڳو هو، ۽ هاڻ ته ٺٽي جي حاڪم جي هوشييت ۾ اچا نه وڌيڪ مهربانيون ڪري ٿي سگهيو، پر ان ۾ هڪڙيءَ ڳالهه خيال پيدا ڪري وڌو هو. مرزا باغيءَ کي اسر خان جو ترڪ سافي اڌراڪي بيحد پسند اچي ويو هو، ۽ هن آتش خان کي گهرائي حڪم ڏنو هو ته اڌراڪيءَ کي ڪنهن به طرح هٿ ڪري وٺس پيش ڪري. امير خان اڌراڪيءَ کي وڪڻڻ لاءِ ڪڏهن به تيار نه ٿيندو، سا آتش خان کي هڪ هئي، ۽ هو سمورن ترخان اميرن ۾ نرالو سردار هو. جيڪڏهن مهربانن تي اچي ته لڪ مهربانيون ڪندو، پر جيڪڏهن ڪاوڙيو ته هن جهڙو خونخوار ترخان ٻيو نه هو. اڳيان مرزا باغي به گهٽ نه هو. اميرخان کي ٺٽي جو عامل مقرر ڪري، هن هڪ ٺٽي تير سان به شڪار ڪيا هئا؛ هڪ طرف

سڏين جو زور ڀڄڻ لاءِ امير خان کان بهتر ماڻهو نه هو ؛ هتي
 طرف امير خان انتظامي ڳالهين ۾ ايترو مصروف هو، جو ادارڪي
 کي مرزا باقيءَ جي خدمت ۾ پهچائڻ آتش خان لاءِ ڏکيو نه
 ٿيندو. پر آتش خان لاءِ سڻاڻ اهو هو ته جيڪڏهن مڏو سٺون
 امير خان کان ادارڪيءَ کي خريد ڪرڻ جي ڳالهه ڪندو ته
 ممڪن هو ته امير خان پالو سندس چاٽيءَ ۾ ٽنسي ڏئي ۽ جيڪڏهن
 لڪچوريءَ ادارڪيءَ کي مرزا باقيءَ تائين پهچائي ته اهو امڪان
 هو ته ادارڪي مرزا باقيءَ کي اهڙو پسند اچي وڃي، جو هو
 کيس موٽائڻ کان انڪار ڪري وجهي. ان صورت ۾ به امير خان
 فوراً نازي ويندو ته ان ۾ آتش خان کان سواءِ هتي ڪنهن جو
 هٿ ٿي نٿو سگهي. اڄ امير خان کيس اڳي ئي چواڻي موڪليو
 هو ته هن کي ٿي جي انتظامي مسئلن لاءِ اميرن سان صلاح ڪرڻي
 هئي، ۽ و شام ڌاري ساڻي خاني ۾ مجلس ڪندا. ٻيئي خادم
 به کيس ٻڌائي ويئي هئي ته امير خان سخت ٽٺل آهي ؛ سندس
 خاص خواجه سرا سليمان کي هڪ سنڌي سندس اکين آڏو خون
 ڪري ويو هو، ۽ وري لهي به رات کيس پنهنجي خوابگاهه سان
 ڏڪا ڏيئي ٻاهر ڪڍي ڇڏيو هو. اهڙي موقعي تي ادارڪيءَ
 جي ڳالهه ڇوڙن به موت کي مڏ ڪرڻو هو. هو اڃا انهن ئي
 خيالن ۾ هو ته ترخان اميرن ساڻي خاني ۾ اچڻ شروع ڪيو .
 جيئن جيئن امير ۽ سردار پهچندا ويا، ساڻي خاني ۾ هلڻ
 هڪڙو وڌندو ويو. ساڻي لهوي جون پيالون ۽ انگوريءَ جا
 جام کڻندا، مٽڪندا، چيلهه ڇهي ڪندا، نازنخري سان اميرن اڳيان
 پيش ڪندا رهيا، ۽ امير به هنن سان خوش طبعي ڪندا، جهنڊين
 ۽ چمن جي ڪوشش ڪندا، جام پيئندا ويا. جڏهن امير خان ساڻي
 خاني ۾ داخل ٿيو، تڏهن ڪيترا امير احترام کان اٿي بيهي
 رهيا. پر سرڪش قسم جي ارغون سردارن پنهنجي انگوريءَ ۽
 پنهنجي ساڻيءَ ۾ مڱن، هن ڏانهن ٺهاريو به ڪونه. آتش خان،
 اڳتي وڌي، ڪورنش ڪري، امير خان جي نئين مسجد ڏانهن

اشارو ڪري. هٿ ٻڌي بهي رهيو. اها مسند هونئن امير ڪوڪلتاش ارغون لاءِ هوندي هئي. ڪوڪلتاش جو ننڍو ڀاءُ خسروخان باهي واريءَ مسند تي ويٺو هو. سو اميرخان کي انهيءَ مسند ڏانهن وڌندو ڏسي گهنڊ پائي ڪهس گهورڻ لڳو. اميرخان انهن نظرن کان بي نياز نٿين مسند تي اچي ويٺو. هڪ ڊگهڙي قد جي سافريءَ پنهنجي چين تي مٿي مرڪ آڻيندي، سندس اڃيان ڪٽي: ”خوش آمدید آفائي“ سڙي.

اميرخان جي چين تي به مرڪ اچي ويئي، ۽ سندس گل ۾ چٽي وجهندي چيائين: ”تنهنجا گل ته ڏاڙهونءَ کان به ڳاڙها آهن، سافيءَ تون شايد نٿون ٿو ڏسجيز!“

”ادراڪيءَ جا گل ته هن کان به ڳاڙها آهن، اميرخان!“ خسروخان ٺهڪ ڏيندي چيو. سمورا امير خسروخان سان گڏ ٺهڪ ڏيڻ لڳا. اميرخان جو منهن ٽاسي هلي ويو، ۽ هن رڙ ڪري چيو: ”خسروخان، ادراڪيءَ جو نالو وٺڻ کان اڳ، پنهنجو وات عطر عسبر سان ڌوئي اچ! تنهنجو وات نه ڪونهن سان ڀريل آهي!“

امير وري ٺهڪ ڏيئي کليل لڳا. خسروخان ڪاوڙ کان آيو ٿي ويو، ۽ هن پنهنجي خنجر جي مٿي تي هٿ رکندي چيو: ”اميرخان، زبان سڀائي ڳالهه! نٿي جو عامل هولدڙن، نه پنهنجي لاءِ هولدڙن!“

اميرخان جي اڳيان ننڍي خوبصورت لٽائيءَ تي انگوريءَ جو جام رکيو هو. هن اک چنڀ کان سواءِ اهو ڪٿي، خسروخان جي ٻوٽ ۾ اڇلايو. خسروخان جو منهن ۽ ڪپڙا ڳاڙهي انگوريءَ سان رنگجي ويا. خسروخان ٺپ ڏيئي اٿي بيٺو ۽ هي گهڙيءَ خنجر ڪڍي اميرخان ڏانهن وڌيو. سڀ امير اٿي بهي رهيا. آتش خان منڊڪائيندو، هنن ڦاٿن پهتو، ۽ کين مٿون آڙيون ڪرڻ لڳو ته مڙي وڃن. پر خسروخان کيس هٿ سان هٽائيندي چيو: ”هن منهنجي بي عزتي ڪئي، ان جو حساب کيس هيٺر ئي ڏيڻو

پوئلڏو! مون کي قسم آهي پنهنجي پيءُ جي ڏاڙهيءَ جو ته ادراڪي
اڄ رات منهنجي بقل ۾ هوندا!

امير خان به اڏي بههي رهيو. هن جو هٿ پنهنجي خنجر
مدان نيت جي ڊگهي لڪڻ ۾ هو، جهڪو مٿي وٽان گولائي
۾ ورهڻ هو. هن لڪڻ کي پڇڙيءَ کان جهاري، تيزيءَ سان اڏي
جو هٿيو خسرو خان جي گچيءَ ۾ وجهي، رور سان چڪ ڏني.
خسرو خان هاڻ سنڀالي نه سگهيو، ۽ هو ٽاڙجي. امير خان جي
مسند جي پايڻ اڳيان اچي منهن ڀر ڪريو. امير خان لت کڻي
سندس سسيءَ تي رکي، ۽ رڙ ڪري چيائين: ”اوهان جهڙن
ڏاهل ارغون سردارن جي ڪري اڄ سنڌين جو من وڌي ويو
آهي. اوهان ۾ پنهنجي عزت ۽ شرافت جو هاڻ فرو ۽ نه بچيو
آهي. پر باد رکو، سنڌين کان اڳي آءُ اوهان کي سڏو ڪندس!“
خسرو خان اٿڻ جي ڪوشش ڪئي ته امير خان هري لت هڻي
زمين ۾ گڏي چٽس.

آتش خان امير خان کي آڙيون ٺهرارئون ڪرڻ ۽ صداقت وڃي
اڳو، تڏهن وڃي امير خان جي ڪاوڙ ڀري ٿي، ۽ هن ترخانن
کي سڏي چيائين: ”هن حراسخور کي کڻي ڪنهن گند جي ڀير
تي ڇڏي اچو! ۽ آتش خان، مون هن کي وري تنهنجي ساٿي خان
۾ ڏنو آهي ته آءُ توکي اگهاڙو ڪري ٿي کان ٺٽار موڪلندس!“
خسرو خان جي ڪاوڙ شرمساريءَ ۾ بدلجي وئي. ۽ تڏهن
هن کي هن ترخانن اچي اٿاريو، تڏهن سندس ڪنڌ هيٺ هو.
سندس منهن سڄو گپ ٿي ويو هو، ۽ زريءَ جا ڪپڙا مٽيءَ ۽
انگوريءَ ۾ لٽجي ويا هئا هن خنجر مهاڻ ۾ واپس رکندي چيو:
”امير خان، ارغوان سان هٿ چراند ڪرڻ جي سزا اڄ نه ته هٿان،
تو کي ضرور ملندي....“

ائين چئي، ترخانن کان پنهنجي پانهن ڇڏائيندي. هو تيزيءَ
سان دروازي ڏانهن وڌيو. دروازي تي هڪ هيربت جهڙو مڙس
ٻيٺل هو، ۽ هو دروازي کي اٿڻ والاري پيو هو، جو ٻاهر

ٺڪرڻ يا اندر اچڻ جي پري جا به نه ڇڏي هئا. سندس ويڪري ڇاني ۽ ڀڳهن شهرن کي ڏسي هيٺ وٺي ٿي ويئي. هڪ وڏو سنڌو سندس ڪمر بند ۾ کٽل هو، پر سندس هٿن ۾ رسي جي ڀڪڙ ڪر کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه هو. خسرو خان کي ويٺو ڏسي، سڀ امير دروازي ڏانهن نهارڻ لڳا هئا. هن کي دروازي اڳيان بيٺل ڏسي سڀ حيرت مان هڪٻئي جو منهن ٽڪڻ لڳا. آتش خان به حيرت مان هن شخص کي ڏسڻو رهيو، هيءُ پورهون ٻيرو هو جو ڪنهن سنڌيءَ ساقي خاني ۾ اچڻ جي جرات ڪئي هئي. هو به پنهنجي منڍي ٽنگ تي لاکڻو دروازي ڏانهن وٺيو.

”ڪير آهن تون ڙي؟“ آتش خان ٻڌڻ تي واکو ڪري چيو. ”نرختن جو موت!“ هن شخص ڪلندي چيو.

خسرو خان کي وري پنهنجي ارغوني نرخاني ٻاڏ اچي ويئي، ۽ هن خنجر ڪڍندي، ڪار ڏيندي چيو: ”اوهان سنڌين جي هٿن اها همت ٿي آهي جو....“ ائين چئي هن خنجر جو وار ڪيو، ۽ هو شخص پنهنجي جاءِ تان تر جيترو به نه هتيو، جيئن ئي خسرو خان وار ڪيو، هن کي خنجر واري هٿن ۾ هٿ وڌيس. هتي هٿ ۾ رسي جو ٺڪر زور سان سندس پوت ۾ ڦهڪائي ڪڍيائين. ٽڪ ڪان خسرو خان جي اکين ۾ اولهه ڄاڻجي ويئي، ۽ هن جي خنجر وارو هٿ نٿو ٿي ويو. آتش خان کي به ڪاوڙ اچي ويئي، ۽ هن به پنهنجو خنجر ڪڍي جيئن وار ڪيو، تيئن هن شخص خسرو خان جي هٿن ۾ روڙيندي، کلي کيس اڳيان ڪيو. آتش خان جو وار خالي نه ويو، ۽ خنجر خسرو خان جي چٽيءَ ۾ ڪپي ويو. خسرو خان جي اکين ۾ ان ٽڪ جي ابڙا ڪان وڌيڪ آتش خان جي ڪيل وار تي حيرت جهلڪڻ لڳي، ۽ هو هڪ ڀڳي ”ا... آ...“ ڪندي اڳيان جهڪي پيو. ان گهڙيءَ هن شخص خسرو خان کي زور سان ٽڪو ڏنو. خسرو خان چڻ هن جي هٿن ۾ ڪينهن هو، جهڙن سان مرضيءَ مطابق ڪوڏڻ لڳو هو.

خسرو خان جو مٿو زور سان اچي آتش خان جي مٿي ۾ لڳو
آتش خان پنهنجي منڊي ۾ ٽنگ کي سنڀالي نه سگهيو، ۽ هٿن ۾
وڃي ڦهڪو ڪيائين. اهو سڀڪجهه ايترو جلد ۽ تيزيءَ سان
ٿيو جو ٻين ترخانن کي سمجهڻ جو وقت نه ماڻو ته ڇا ٿي
رهيو هو.

”لڪرو هتان ٻاهر، اوهان جي کور کي ...“ هن شخص
رڙ ڪري چيو. هن اڳيان وڏي هڪ وڏي صندل کي پهي هٿن
۾ کڻي، اڳيان پھل اهرن ڏانهن. اچلايو. ترخان پاڻ بچائڻ لاءِ
هيٺ جهڪي ويا، ۽ صندل زور سان اچي مٿن ڪريو. رڙو رڙو
مچي ويئي. امير خان چپ چاپ اهو سڀڪجهه ڏسندو رهيو. هو
پنهنجي جاءِ تان چريو به ڪونه هن سنگهار کي سڃاڻي ورتو هو،
۽ هن تي هڪ ئي گهڙيءَ ۾ به احساس ڄاڻجي ويا: هڪ بدلي
وٺڻ جو، ۽ هڪ ڊپ جو. انگوري“ هن جي لهڪندڙ رت تي
چل هائيءَ وارو ڪم ڪرڻ لڳي، ۽ ڊپ هن جي ڪاڙ ۾ بدلي
وٺڻ جي ايت تي غالب ٻوندو ويو. هن شخص سان مقابلو ڪرڻ
موت کي سڌي سئين دعوت ڏيئي هئي. هن کي مارڻ لاءِ ڪنهن
دغا دولاڻ کان سواءِ ڪو چاروئي ڪونه هو.

”لڪرو ٻاهر اوهان کي چيو، رو جا پٽ، هڪدم
ٻاهر نڪرو“ سنگهار وري رڙ ڪئي، ۽ هڪ ٻئي صندل کي
کڻي پنهائي هٿن ۾ کنيائين. ترخان هالا کي ڏک کان بچائڻ لاءِ
وري هيٺ جهڪي ويا. امير خان به اٿي بيٺي رهيو، ۽ هن فارسيءَ
۾ ترخانن کي چيو ته اتان هليا وڃن. ترخانن کي چڻ سامت جو
سوءِ کڻڻ هو موقعو ملي ويو، ۽ هو هڪڙو هڪڙو ٿي ٻاهر
نڪري ويا.

امير خان ڦڪي مرڪ ڇڏي ٿي آئيندي چيو: ”سنگهار خان،
ڇ نه گڏجي انگوري پيئون!“

سنگهار چپ چاپ هن ڏانهن وڌندو رهيو، هن جي رڳو
پڇڻ، رسي جو هڪڙو ڇيڙو، جنهن ۾ مرڪ سامي ٺهيل هئي.

هن ڏانهن اڇلايائين. سرڪساهي هن جي گچي ۾ هوندي ئي،
ڪچي ڏاڍي ٿي ويئي، ۽ سنگهار لوڙي کي پاڻ ڏانهن ڇڪ
ڏني. اميرخان هوت ڀر ڪري، گوڏن ڀرڙهن لڳو. هن جي خون
۾ بدلي جي باهه وري پڙڪڻ لڳي، ۽ هو ڄڻ ته چٽي وائي
۽ بي عزتي سهندو ويو، جيئن اها باهه ايترو پڙڪڻ لڳي، جو
ڀڄ جو ان تي ڪوبه غلبو نه ٿي سگهي. هي منهنجي پيءُ جو
قاتل آهي.... هن منهنجي پيءُ کي لباس ۾ ايتو لنگي ماريو هو....
ان جي عورتي اسان سنڌين جو سنڌ سنڌ ڪهي، نازي ڪنن کي
ڪارايو هو. هر سنگهار ڀڄي ويو هو... يا خدا، مون کي ايترو
مير ڏي، جيئن آءٌ هي بي عزتيءَ جا لڙڪا ان حد تائين پهچندو
رهان، جيئن منهنجي بدلي جي آڳ ڄڻ سرائي ٿي ڇڙهي پيڙ
ٻڄي، سنڌين هي ڀڄي ڀڄي کي ساڙي جلائي قلهار ڪري
ڇڏي.....!

هن گهٽل گهگهي لڙيءَ مان چيو: ”سنگهار، مون ته
ترڪي انگوريءَ جي دعوت ڏني.... ۽ تون....“
سنگهار هن کي چڙپ ڏيندي چيو: ”مون کي انگوري
پهڻي هوندي ته آءٌ هت اهي حڪمان حڪم هي وٺندس —
ڏسان ڪهڙو ترخان ٿو مون کي روڪي. هر هينئر آءٌ خاص ڪم
سان آيو آهيان.“

اميرخان ڪوبه جواب نه ڏنو. سنگهار سرڪساهيءَ جي مهر
کي جهلندي، اميرخان کي منهنجي سامهون اڏاري بيهاريو. هن
جي هٿ جي هر جهٽڪي سان اميرخان جو اکيون ڇڻ ٻاهر
نڪرنديون ٿي نظر آيون.

”مرزا باقيءَ لندارڪان وڌيڪ لشڪر ڇو گهرايو آهي؟“
هن اميرخان جي اکين ۾ اکيون وجهندي چيو.

”مون کي خبر نه آهي،“ اميرخان گهگهي آواز ۾ چيو.
”هون...، توکي خبر نه آهي....“ هن سرڪساهيءَ جي
ڦندي کي هڪ زوردار جهٽڪو ڏيندي چيو. ”تون ائين ڪونه

پڙاڏيندين.... امير خان تون مون کي سڃاڻين ٿو. آڻ ڪنهن ترخان کي مارڻ وقت پهر سوچيندو ڪونه آهن. ”سنگهار جي آواز ۾ ايترو يقين ۽ پختگي هئي، جو امير خان تي نه چاهيندي ۽ ڊپ وري چاهين لڳو. پر هيءُ ڪجهه ته ترخان جي موت ۽ زندگيءَ جو ڪجهه هو. ان لاءِ هو هر قرباني ڏيڻ لاءِ تيار هو، ۽ هن ميڻ ميڻ ڪندي چيو: ”مون کي ڪا خبر نه آهي. جوڪڏهن مون کي خبر هوندي به ته تون اهو ڪيئن ٿو سوچين ته آڻ حڪومت جو راز توکي پڙاڏيندس..“

”ڇڏو، نه پڙاڏ...“ سنگهار گهڙيءَ لاءِ ويچار ۾ پئجي ويو. هي راز اهڙو هو، جو امير خان کي سامهون کان وڌيڪ بيمارو هو. پر اهو راز ڄاڻڻ هن لاءِ به ضروري هو، هو ۽ ڄاڻڻ آخوند نور محمد سان وعدو ڪري نڪتا هئا ته نه رڳو اهو راز هٿ ڪري ايندا، پر اهو خط به هٿ ڪندا جيڪو قنڌار موڪليو ويو هو. هن پنهنجي چوڌاري نظر ڊوڙائي، اوچتو هن جي نظر هڪڙي گهرو ساليءَ تي پوي، جو هڪ مهڙ هيٺان ڪروندڙو ٿيو اهو سڀڪجهه ڏسي رهيو هو، ۽ ڊپ کان ڏکي رهيو هو. هن کي هڪ ترڪيب سجهي آئي، ۽ هن رڙ ڪري ان ساليءَ کي سڏ ڪيو. سالي ڪنڀندو، ڏڪندو، ڪورلشون ڪندو، ٻانهون پڙندو اڳيان آيو ته سنگهار کي کل اچي ويئي. ساليءَ هن کي کلندو ڏٺو ته هن جو سامهون به ڪجهه سست ۽ آيو، ۽ هو ڪجهه اهڙيءَ ادا سان سرڪڻ ۽ اکين تي اکين ۾ ڪي ٺاهيا ڏيڻ لڳو، جو ڪو ترخان هجي ها ته هو ان هڪڙيءَ ادا تي سڀڪجهه قربان ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وڃي ها. هن سنڌي هٿ تي ان جو اثر بلڪل ابتو ٿيو ۽ هو وڏا وڏا ٽهڪ ڏيئي کلڻ لڳو. هن جي بيخبريءَ جو فائدو وٺندي، امير خان نوڙيءَ ۾ پئي هٿ وجهي وئي ڇڪ ڏني. نوڙي سنگهار جي هٿ مان نڪري ويئي، ۽ امير خان ٿيو ڏيئي دروازي ڏانهن پڳو. سنگهار جا ٽهڪ اتي جو اتي بند ٿي ويا، ۽ هو ششدر ٿي دروازي ڏانهن پڳو. پر هن

ان وقت جانن پالي جي نوڪ سان امير خان کي پوئتي هٽائيندو، کيس سنگهار تائين آڻي پهچايو.

”واه جانن پاتو واه ... مون ته سمجهيو هو ته سڄو ڪم

خراب ٿي ويو! پر تون ائين دروازي تان هٽي نه اچين ها ته چڱو. الائي ترخان ڪٿا، پنهنجي ڪٽڪ سان ڪهڙي مهل اچي نڪرن، ۽ ائين پيٽيرا ڦاسي پئون. تون وري وڃي دڳ جهلي پيه.“

سنگهار جو هڪڙو هٿ امير خان جي منهن تي اهڙي طرح وڌو جهڙن سرڻ ڪنهن ننڍي پکي تي لاهڻو ڏيندي آهي. امير خان پنج آڻ قدم پوئتي ٽڙندو وڃي هڪ موڙي مٿان اچي ڪريو.

حسدس لڪ ۽ ڇن مان رت ٽپنديون ڪري وڃڻ لڳو، ۽ هو سنگهار ساليءَ کي ڦارسيءَ ۽ جيڪي ڪجهه چيو، انهن لفظن تي ساليءَ کي ته ڇا، خود امير خان کي به اعتبار نه آيو. امير خان ائين

چرڪيو جهڙن ڪنهن ڦاٽڪ ڏنگي وڌس. سالي به اهو حڪم ٻڌي اچرج ۽ پوڳان سنگهار جي اکين ۾ ڏمڻ لڳو. سنگهار ڪٿارو ڪڍي، ساليءَ جي ٽڙڪهٽ تي رکندي چيو: ”ڇورا، هي چوڻ

نه ڪيو اٿئي ته هيءُ خنجر تنهنجي ٽڙڪهٽ جي ٻار هوندو!“ ائين چئي هو وري امير خان ڏانهن وڌي آيو. هن جي ٻانهن کي پويان مروڻيندي، کيس اڳيان وڌائيندي، هن ساليءَ کي اشارو ڪيو.

سالي ڏهنڊو، ڪنڊنو، لڙڪندو اڳيان وڌو ۽ پنهنجو ننڍڙو خنجر ڪڍي، هن امير خان جي شلوار ڏانهن هٿ وڌايو. امير خان ڪرڙيءَ وانگر ڦٽڪڻ لڳو، اڃا ساليءَ هن جي

شلوار ڏانهن هٿ وڌايو ته، امير خان مٿل آواز ۾ چيو: ”سنگهار خان، واسطو اٿئي رتب جو، ان کان ته مون کي ختم ڪري ڇڏ.“ سنگهار وري ساليءَ کي اشارو ڪيو، ۽ ساليءَ امير خان

جي شلوار ڏانهن هٿ وڌايو. امير خان ڏانهن ڪري چيو: ”بس بس ... ٻڌايان ٿو!“ پگهر هن جي ارڙ تان وهي اکين ۾ پوڻ لڳو. هن جو منهن ڪڪل ٻن جهڙو اودو اودو ٿي ويو هو.

”مرزا باقيءَ کي مرزا جان بابا ۽ شاه قاسم ارغون جي ٻڌائين جي ڪڙڪ پئجي ويئي آهي، ۽ تنهن کان سواءِ شهيد شاه

اڪبر به سنڌ تي چڙهائين جون تياريون پيو ڪري، ان ڪري
مرزا فدار مان ڪڪڙ ڪهراڻي آهي!“ امير خان ڪنڌ هيٺ ڪري
گهنگهي آواز ۾ چيو.

”ڪير ويو آهي آها ڪڪڙ وان؟ سنگهار سوال ڪيو.
”امير ڪوڪلتاش ارغون....“
”ڪڏهن نڪتو آهي ڪوڪلتاش؟“

”اڃ صبح جو....!“ امير خان ۾ چڻ ساهه ٺي ڪونه هو.
”هون...“ ائين چئي سنگهار ساقيءَ کي اشارو ڪيو.
ساقي پوئتي هٽي ويو.

سنگهار امير خان کي اڳيان ڪري دروازي ڏانهن وڌيو.
جائن ڪڙڪو ٻڌي، اندر لنگهي آيو، ۽ اڳين ٺي اڳين ۾ سنگهار
کي ڪوٺايو ڏٺو. سنگهار ڪٿارو امير خان جي پٺ تي رکندي
دروازي کان ٻاهر نڪري آيو. ٻاهر ويهارو کن ترخان پالن ۽
نارارين سان چڻ هنن جي انتظار ۾ هئا. سنگهار امير خان کي
اڳيان ڪندي چيو: ”اوهان مان ڪوبه اڳتي وڌيو آهي ته آ؟“
هي خنجر هن جي پٺ ۾ ٽسي ڏيندس!

سڀ ترخان خونخوار اڳين سان هنن کڻي ڏسندا رهيا.
امير خان — مٿي اڳهاڙو، نڪ ۽ وات مان وهندڙ رت سان، ڪنڌ
هيٺ ڪريو، اڳتي وڌندو رهيو. سنگهار ۽ جائن پنهنجن گهوڙن
ٽائين وڌي آيا. امير خان جون ٻانهون ڇڏي، سنگهار وري سرڪسائي
هو چوڙو هٿ ۾ جهلي، گهوڙي تي چڙهيو. جڏهن جائن به سوار
ٿيو، تڏهن سنگهار چيو: ”امير خان، تون ٿئي جو نقون عامل
مقرر ٿيو آهين. سنڌين تي ظلم ڪرڻ وقت پنهنجي پيءُ جي
پڇاڙي باد رکجاءُ.... ظلم ڪنهن کي به نه ڦهندو!“

ائين چئي پنهنجي گهوڙي کي آڙي هڻي، ۽ سرڪسائي
واري رستي کي ڇڏي ڏٺو. هنن جا گهوڙا دڙ، جو هڪ واچوڙو
پويان ڇڏيندا نظرن کان اوجھل ٿي ويا. امير خان پنهنجي سامهون
بيٺل ترخانن تي نفرت پري نظر وجهندي ڇهن ۾ پڻ پڻ ڪئي،
۽ ساقي خاني ۾ اندر گهڙي ويو.

شهر-سکھي جڏهن هر پاڙي ۾ اهو پڙهو ڏٺو ته اڄ کان اميرخان ٺٽي جو عامل مقرر ٿيو آهي ته ڪيترن جون دليون دهاجي ويون. هنن کي هڪ ٽي ته هن جي عامل ٿيڻ سان شهر ۾ اهي ظالم ٿيندا، جو اڳي ڪنهن ٻڌو به ڪونه هوندو. پهرين جو شهر جي جامع مسجد جي بلاڪل پاهران چوسول ٿي، بڙ جي وٺ ۾ ٻن سنڌين جا ڪڏل لٿل جسم لنگي ڇڏيائون. جنهن تي هنن کي ڏٺو، سو آت ڏيندو الٽيون ڪندو، دل ٿي دل ۾ ترخانن کي ڳارئون ڏيندو، پڙهندو ٿي ويو. اميرخان جي عملداري ۾ جي هي پهرين سو ڪڙي هئي سنڌين لاءِ. جڏهن پوءِ ماڻهو سانجهي نماز پڙهڻ لاءِ مسجدن ڏانهن ٿي ويا ته اميرخان کي پنجاهي کن حواري سان آخوند صالح جي مدرسي ڏانهن رهندي ڏٺائون. ماڻهن ۾ ٽپن هورا ڪورا جاڳڻ لڳي. جيڪڏهن آخوند صالح جي مدرسي کي هٿ لائائون ته شهر ۾ بغاوت ٿيڻ لازمي هئي. سمورن مدرسن جا شاگرد ترخانن ۾ ڪاهي پوندا. پوءِ ڇا ٿيندو، سو ڪنهن به سوچڻ ٺٽي چاهيو. ٻيڙا ماڻهو، ٽڪڙا ٽڪڙا مسجدن ۾ داخل ٿي، وقت کان اڳ نفل پڙهي، دعائون گهرڻ لڳا ته ”الله سائين ٺٽي ۽ سموري سنڌ کي هنن ظالمن جي شرڪان پناهه ۾ رکيج!“ اڃا اڳيان گهاٽ ٿي ڪونه چٽا آهن ته ٺٽون ڪوس ٿيڻ نه ڏج!“ هندو پنهنجي مدرسن ۽ لڪائن ۾ پنهنجي مورتن اڳيان پاڏائڻ لڳا ته ٺٽي تان آفت ٿري.

اميرخان پنهنجي حواري سان اچي آخوند صالح جي دارالعلوم اڳيان لٿو. هن سان چار پنج قنداري مولوي گڏ هئا، جن کي

مرزا باقيءَ فٽار کان سنڌين کي فارسي ۽ صحيح اسلام پڙهائڻ لاءِ گهرايو هئو. دروازي اڳيان ننڍيءَ منجھيءَ تي هڪ ٻيڙو ماڻهو چام جو نڙ وات ۾ وجهي، جن دنيا کان بي خبر پنهنجي ئي خيالن ۾ غرق هو. گهوڙن جي ٽپ ٽپ تي به هن ڪنڌ ورائي ڪونه ٺاهيو. جڏهن امير خان باڪل سندس ڀرسان اچي گهوڙو جهليو، تڏهن به هو پنهنجي چام سان گڙڙات ڪڍندو رهيو. امير خان بير تي ويو، ۽ تيزو ڪڍي، هن ٻيڙي کي چوڪ ڏئي ته ٻيڙو چرڪ ڀري اتي بيٺو، ۽ ترخانن کي حيرت مان ڏسڻ لڳو.

”بي ادب گڏه، توکي اها مجال جو اسان جي اچڻ جو ٻڌي، پنهنجي چام ۾ لڳو ٻيو آهين؟“ امير خان ڪڙڪو ڪندي چيو.

ٻيڙي ڏند ڪڍندي، پنهنجي ڪنن ڏانهن اشارو ڪندي چيو: ”ڏاڍيان ڳالهه، آءٌ ڪنن کان ٻنهي ٻوڙو آهيان. ڪير مڙس آهين؟“

ترخان کلڻ لڳا. هنن کي ڪلندو ڏسي، امير خان جي ڪاوڙ هڪاري تيز ٿي ويئي، ۽ هن واکو ڪري چيو: ”خانووش! آءٌ آهيان، امير خان، نتي جو نئون عامل!“

”هوندين، پر هت ڪهڙو ڪم آئي؟“ ٻيڙي لاهروائيءَ مان چيو.

امير خان کي ٻڙي مڙس تي اهڙي ڪاوڙ آئي، جو هن نيزي سان کيس زور سان ڌڪو ڏنو، ته پيرسڻ ٽوڙ ڪاٽيندي رهي منجھيءَ جي پويان ڪردو. پر هو ڪپڙا چنڊيندي وري اتي بيٺو ”ابا، مڙس ٿو مارين! هاڻ وڏن سان ائين هليو آهي. وا، جو پشهين سيڪاريو آئي!“ ٻيڙي جن رنج ٿيندي چيو.

امير خان هن کي ٻنهي مارڻ وارو هو، پر هڪ فٽاري مولويءَ کيس فارسيءَ ۾ چيو: ”هينئر ئي سختي ڪبي ته شاگرد ۽ استاد اسان سان ٺهي ڪين ملندا. سياست کان ڪم وٺ: - هو هڪم خراب نه ڪر!“

پڙي جي ڪجهه پڙوئي ڪونه. وري پنهنجي ڪٽ تي ويهي رهيو. ۽ پنهنجي چلم جي نڙ ۾ ڦوڪون ڏيڻ لڳو. امير خان پڻ پڻ ڪندي، پڙي کي سزا ڏيڻ جو ارادو ٿرڪ ڪري ڇڏيو. ۽ فرسي سان چيائين: ”پوڙها، در ڪول، اسان کي آخوند صالح سان ملڻو آهي. هي عالم سڳورا ڦنڌار کان هلي سٺس ملڻ آيا آهن.“

”جي، ڇا چيئي؟ ٿورو ڏاڍيان ڳالهه، مون ڪونه پڙو.“ هن وري پنهنجي ڪنن ڏانهن اشارو ڪري پنهنجي پوڙاڻ ظاهر ڪئي.

امير خان پنهنجي ڪاوڙ کي روڪندي، ڏاڍيان پنهنجي ڳالهه ورجائي چئي.

”پوءِ ائين چئو نه، ائين چئي، پڙو اٿو، ۽ اچي مولوين کي هٿ ڏنائين، ۽ سنڌي ۽ سائن خوش خيرو عافيت ڪرڻ لڳو. هاڻ ته امير خان کي به ڪل اچي ويئي، ۽ چيائين: ”هريا سٺس، هي اڃا ڪالهه ڦنڌار کان آيا آهن. هي پنهنجي سنڌي ڪيئن سمجهندا!“

”ابا، ڦنڌار کان آيا آهن، پلي ڪري آيا، جي ڪري آيا!“ ۽ پوءِ آهستي چيائين: ”جڏهن تڏهن ڙي سنڌي، نوکي ڦنڌارئون جوکو!“

”امير خان رڙ ڪري چيو: پوڙها، ڇا چيئي؟“ ”ابا، ڇهر ته دين جا عالم سڳورا آهن. سنڌ جي قسمت، جو ڦنڌارئون هلي آيا آهن!“

”ڇڱو، هاڻ در ڪول!“ امير خان وري حفي ٿيندي چيو. ”هي مدرسو آهي علم جو گهر. هن ۾ هٿيار بهري لنگهن ڪيبرو گناهه آهي، ۽ هنن سپاهين جو وري عالم سان ڪهڙو واسطو؟ هي دروازو دين جي عالمن سڳورن لاءِ بيشڪ ڪلندو، پر هنن سپاهين لاءِ هرگز نه ڪلندو!“ پوڙهي ۽ لائسي ڪٿان جان اچي ويئي. هن جو سٺو اڳيان وڌي آيو، ۽ سندس اکين ۾ هڪ نئين جوت جاگي آئي.

امير خان فنڌاري مولوين سان هري هري مشورو ڪرڻ لڳو. هو فقط پنهنجون ڏاڙهيون لوڏيندا رهيا. آخر ڪنهن ڳالهه تي هو پاڻ ۾ بڪراهه ٿيا، تڏهن امير خان ڏاڍيان چيو: ”تون دروازو کول. فقط آ! هنن عالمن سڳورن سان آخوند صاحب جي خدمت ۾ حاضر نهلس. سياهو، اوھين چاليھ، قدر ٻوٽي هٿي ٻيو، ۽ اسان جو انتظار ڪريو!“

سپاهي هڪدم گهوڙا موڙي ٻوٽي هٿي ويا. امير خان دروازي ڏانهن وڌيو. پيڙي تي چڻ ڪو اثر نه ٿيو، ڇهائين ”چڻ چڻ چڻ، هٿمار لاهي هٿ رکو، دروازو پوءِ کليلو!“

امير خان لاچار ٿي نرار مياڻ مان ڪڍي، پوڙهي جي ڪٽ تي رکي، ۽ اوزو هيٺ زمين تي رکي ڇڏيائين. پيڙو پاڻ اڳتي وڌي آيو، ۽ هڪ ڏيئي امير خان جي ڪمرينءَ مان خنجر هڪي ورتائين. پوءِ ڏاڍي لغزت سان فنڌاري موٽي ڏانهن وڌي آيو، ۽ هڪ هڪ ڪري مولوين جي ڪمرينن مان خنجر ڪڍي ورتائين. مولوي همراڻيءَ مان هن پيرن جي چستي ۽ ڦڙتيءَ کي ڏسندا رهيا. خنجر پاڻ وٽ قابو ڪري، پوڙهو دروازي تائين آيو، ۽ دروازي تي هٿ سان ٽڪ ٽڪ ڪيائين، اندران ڪو ملڪو آواز آيو. پيڙي چيو: ”دين جا عالم سڳورا فنڌار کان پنڌ ٻيا آهن. هنن جي آجهان لاه دروازو کوليو!“

پيڙي جا لفظ پورا ٿيا ته وڏي دروازي ۾ هڪڙو ننڍڙو دَرُ کلي پيو. اهو دروازو اهڙو هو جنهن مان هڪ ئي وقت فقط هڪڙو ماڻهو لنگهي ٿي سگهي، ۽ ان کي به هيٺ جهڪڻو ٿي پيو. پيڙي چيو: ”هيءُ علم جو در آهي. هٿ جهڪڻ نسبت وارن کي نصيب ٿيندو آهي!“

امير خان دل ٿي دل ۾ خار کائيندو، مولوين جي پويان اندر داخل ٿيو. اندرئين پاسي ننڍي قدر جو هڪ همراھ کين وٺي، آخوند صالح جي حجري ڏانهن هال لڳو. اتي پهچي، هن سڀني کي جتهون لاهڻ جو اشارو ڪيو. جتيون لاهي هو اندر داخل

ٿيا نه هڪ نڌي تي هڪڙي ڪرڙوڊ مالھوءَ کي ويٺل ڏٺئون،
جهن جي ڇهڇ ڪار ڏاڙهي ۽ ڪٽي ڪٽي اچا وار به ظاهر
ٿيل لڳا هئا. سندس منهن ۽ عجيب چڪ ۽ ڏها هئي. هو ڪنهن
ڪتاب پڙهڻ ۾ مشغول هو. هنن کي ايندو ڏسي هو آئي پيلو،
۽ سندن آجيان ڪندي، کين ويهن لاه چيائين. امير خان کي پٽ
تي نڌي تي ويهن ڏاڍو ڏکيو لڳو. زمين سندس ڏڻ ۾ چپن لڳي،
۽ هو ذري ذري پاڻا بدلائي سڌو ٿي ويهن جي ڪوشش ڪندو رهيو.
ڦٽارين مان هڪ مولوي پنهنجي اچڻ جو مقصد بيان
ڪندي چيو: ”حضور مرزا باقي بيگ جن جي راه آهي ته سنڌ
۾ تعليم جو خاطر خواه بندوبست ڪرڻ لاه، ملڪ جي سمورن
مدرس ۽ فارسي ۽ دينيات پڙهائي وڃي. ان ڪري هن ڦٽار
کان دين جا عالم گهرايا آهن. جن کي درس تدريس جو ڊگهو
تجربو آهي. هن دارالعلوم ۾ اسان پنجن ڄڻن کي پڙهائڻ جو
حڪم مليو آهي.“

آخوند صالح ڪنهن ڳوڙهي خيال ۾ ٻڌي ويو، ۽ پوءِ
ڪجهه سوچيندي چيائين: ”گهڻو ٿاڻو سڀ مدرسا ۽ دارالعلوم
آهن ٿي ديني تعليم لاه، ۽ اسان جي مدرسن ۾ هڪي شاگرد
هونئن ئي فارسي پڙهن پيا.“

”مرڪار چاهي ٿي ته فارسي جي تعليم عام ڪئي وڃي.
هر شاگرد ضرور فارسي پڙهي، علم جي دنيا سان روشناس ٿئي.“
مولوين مان هڪڙي چيو.

”فارسي هتان جي ماڻهن جي ٻولي ڪانهي. انهيءَ ڪري
ان کي فقط ڪي ڪي اعڙا شاگرد پڙهن گهرندا جن کي ان
جي سکڻ جو شوق هوندو. تنهن کان سواءِ مرڪاري طرح فارسي
پڙهائڻ جو ڪهڙو ضرور آهي، جڏهن اسان وٽ فارسي هڪڙو
جا استاد اڳي ئي موجود آهن.“ آخوند صالح نهايت آهستي ۽
ڌيڄ سان ڳالهائي رهيو هو.

هڪ مولوي کي شايد جوش اچڻ لڳو هو: ”فارسي

هتان جي حاڪمن جي زبان آهي، اسلامي حڪومت جي زبان آهي، اسلامي زبان آهي، ايران، افغانستان ۽ هندستان جي مسلمانن جي واحد سڌريل زبان آهي. قنڌار کان دهلي ۽ ٿاڻون فارسي ۽ جو چرچو آهي. فارسي سڪن سان سنڌي پنهنجي حاڪمن جي قريب ايندا، مسجھن اسلام جو درد پيدا ٿيندو، ترخانن ۽ سنڌين جي وچ ۾ هن وقت جيڪي غلط فهميون آهن، سي دور ٿي وينديون.“

آخوند صالح فوراً ڪوبه جواب نه ڏنو. هو چئن ئي سولون تي هڪ نظر وجهندي، امير خان حسي اکين ۾ اکيون اٽڪائيندي، کيس گهوريندي چيائين: ”سنڌين جي مٿان سرڪاري طرح سان زور زبردستيءَ سان ڪابه زبان مڙهي ويندي نه هو هرگز هرگز ڪونه پڙهندا. هنن کي پنهنجي زبان سان پهچاءُ محبت آهي. هنن جي ٻولي دنيا جي قديم ٻولين مان آهي — فارسيءَ وانگر هزارين سال پراڻي، فارسيءَ جهڙي ئي مائيدار ۽ مٺي ٻولي آهي. اڄ تائين هنن ڪابه ٻاهرين زبان قبول نه ڪئي آهي پر هتان کين پنهنجي ڌرم سان گڏ سنسڪرت پڙهائڻ جي ڪوشش ڪئي. پر هو نه پڙهيا. عربن اسلام آندو، پر هو سنڌين تي عربي مڙهي آه سگهيا. تاريخ شاهد آهي ته هين ڪڏهن به زور زبردستيءَ سان ڌارين زبان قبول نه ڪئي آهي. فارسيءَ کان هنن کي ڪابه نفرت نه آهي، فارسيءَ کي هر ڪنهي زبان — مسجھن ٿا، فارسيءَ جي عام، شاعريءَ ۽ ادب کي هو ڏاڍي چاهه سان پڙهن ٿا، پر جيڪڏهن فارسي هنن تي زوريءَ مڙهي وڃي، ته هنن ۾ ان جي خلاف نفرت پيدا ٿي پوندي!“

”هي سرڪاري حڪم آهي، ان جي تعميل سنڌين کي ڪرڻي پوندي. سرڪاري ڪاروبار لاءِ به ضروري آهي ته سنڌي فارسي سڪن، جهڙن هو حڪومت جو ساٿ ڏيئي سگهن. جيڪي فارسي سکيا آهن، سي فارسيءَ ۾ شاعري ڪرڻ لڳا آهن. سرڪار طرفان اهڙن ماڻهن کي وظيفا ملي رهيا آهن. هنن تي عام بخششون ڪيون ويون آهن.“ امير خان ڳالهه کي ختم ڪرڻ لاءِ چيو.

”اهڙن ماڻهن کي ڪو به سنڌي عزت جي نگاهه سان نٿو ڏسي، جيڪي محض سرڪاري خوشنودي حاصل ڪرڻ لاءِ فارسيءَ ۾ ڏکيندي ڪرڻ لڳا آهن. اوهان کي خود خبر آهي، ته آءٌ به چڱيءَ ۾ ڄاڻان ٿو ته ايراني، مغل ۽ خود اسان جا حاڪم ڀرپٽ سندن فارسيءَ تي ڪيئن ڳولندا تارهن. ان ڪري جيڪڏهن فارسيءَ خلاف نفرت پيدا ڪرڻ لڳا گهرو، ته ان هونءَ تان بهي وڃو.“ آخوند صالح نهايت نرم لهجي ۾ ڳالهائي رهيو هو، مگر سندس اٿل ارادي ۽ اڌول شخصيت مولوبن تي رعب طاري ڪري ڇڏيو هو.

”پر سرڪار جي حڪم جي انحرافي ڪرڻ جي مجال ڪنهن کي ٿيندي؟ جيڪو فارسي سڳن کان انڪار ڪندو، ان جي زبان ڪٿي وڌي ويندي.“ امير خان ڪاوڙجندي چيو.

”نه هوءَ سرڪار کي هر سنڌيءَ جي زبان ڪٿي ٻولي؛ فارسي ٻولي کان هو گونگا رهن وڌيڪ پسند ڪندا.“ آخوند صالح ساڳئي ڌيرج سان چيو.

”پر اوهين ته کين صحيح صلاح ڏيندا ته شاگرد اوهان جو چوڻ ضرور مڃيندا.“ هڪڙي مولويءَ مرعوب ٿيندي چيو.

”اوهان شايد وڌيڪ چڱو آهي ته آءٌ به سنڌي آهيان. تنهن کان سواءِ آءٌ ڪڏهن به پنهنجي شاگردن کي غلط صلاح نه ڏيندس.“ آخوند جواب ڏنو.

امير خان اتي بهي رهيو. هو ڪجهه وقت غور سان آخوند صالح ڏانهن ٺهاري ٻڌو رهيو، ۽ پوءِ آهستي چيائين: ”آءٌ نٿي ڇو عامل آهيان. يا نٿي پر هر شاگرد فارسي پڙهندو يا سمورا مدرسا بند ڪيا ويندا.“ ائين چئي هو حجري کان ٻاهر نڪري آيو.

قنڌاري مولوي به چپ چاپ امير خان جي پويان اڪري آيا.

امير خان جنهن به مدرسي ۾ ويو، اتي اهڙوئي ڪٿو جواب ملهس. هر ملاقات کان پوءِ هن جي ڪاوڙ جو مڃڻ پنهنجي ٻڌڻو ويو. اتي ڏينهن صبح جو ساڄو هو وري سو ڪن سپاهي سان

ڪري آخوند صالح جي دارالعلوم ڏانهن ويو. قنڌاري مولوي هن سان گڏ هئا. ٻيڙي وري دروازي کولڻ کان انڪار ڪيو. پر امير خان مولوين جي صلاح تي نه هليو، ۽ هن پنهنجو ڀالو ٻيڙي جي نڙگهٽ ۾ لٽي ڇڏيو. سپاهين کي حڪم ڏنائين ته دروازي کي ڀڃي کولين. سپاهي ڪامون ڪئي دروازي کي ڀڃڻ بهي رهيا. پر اڻو دروازو اٿڻ ڏهن ڏڪن کان پوءِ ڇيرجي پيو. دروازي ڇيرجڻ سان ننڍو در هڪدم چوڙڻ کان لڪري ويو. سپاهي اگهاڙين ترارين سان مدرسي ۾ گهڙي پيا. امير خان مولوين سان گڏجي پڙهڻ جي ڪوئين ڏانهن وڌيو. پهرين ئي ڪوئي ۽ ۽ آخوند صالح درس ڏيئي رهيو هو. امير خان جي اشاري تي هڪڙو مولوي اچي آخوند جي ڀر ۾ بهي رهيو.

آخوند صالح جن هن کي ڏٺوئي ڪونه، ۽ هو شاگردن کي چئي رهيو هو: ”اڄ شايد آءُ اوهان کي آخري درس ڏيئي رهيو آهيان. هي قنڌاري مولوي، اوهان کي ترارين جي زور تي فارسي پڙهائڻ آيا آهن. منهنجي اوهان کي ڏٺو اها صلاح آهي ته...“ هن اڃا جمادو ختم ٿي نه ڪيو ته امير خان جي اشاري تي ٻه سپاهي هن کي ڪمري مان گهلي ٻاهر ڪڍي ويا. هي درس نئين چوڪرن جو هو، ۽ ڪنهن جي به عمر پندرهن - ورهين ورهين کان مٿي نه هئي. قنڌاري مولوي ۽ امير خان ڏانهن ڏٺو، ۽ منبر تي چڙهي چيائين، ”طفلان من...“ اڃا هن ايترو چيو ته ٻه چوڪرا اٿي پيا، ۽ ٻنهي گڏجي چيو: ”امين فارسي ڪونه پڙهنداسون!“

امير خان وري ٻيو اشارو ڏنو، ۽ ٻن سپاهين اڳتي وڌي چوڪرن کي گهلي ٻاهر ڪڍيو، ۽ گهلڻ وقت کين ٽڙن سان ڪٽيندا ويا. ٻارڙا هيسجي ويا. ڪمري ۾ موت جهڙي خاموشي ڇانئجي ويئي. چوڪرا هراس ۽ ڊپ کان سپاهين ۽ قنڌاري مولوين کي ڏسندا رهيا. امير خان کين سنڌي ۾ چيو: ”چوڪرا، هي عالم اوهان کي پڙهائڻ لاءِ قنڌار کان آيو آهي. جيڪو چوڪرو

فارسي نه پڙهندو، ان کي اگهارو ڪري، هن نيت سان ڪڍيندي ...
 ٻڌايو اوهين فارسي پڙهندو يا نه؟

ٻار اڳيئي هيسبل هئا، ان ڪري ڪنهن به جواب نه ڏنو.
 امير خان ڪجهه سوچي، قنڌاري مولويءَ کي اتي ئي ڇڏي ٻاهر
 نڪري آيو. سپاهين کي پنهنجي پويان اچڻ جو اشارو ڪري،
 هن گهوڙي کي جامع مسجد واري چونڪ ڏانهن موڙيو. سپاهين
 کي چيائين ته قاضيءَ جو ڦٽو تيار ڪن. قاضيءَ جو لباس ٺهندو
 ڏسي، آپاس کان ماڻهو اتي گڏ ٿيڻ لڳا. امير خان جا سپاهي
 لباس جي چوڌاري ڪڪ وڌو گهيرو ٺاهي بيٺي رهيا. گالهه شهر
 ۾ باءِ جيهن قهلجندي ويئي ته ترخان آخوند صالح کي قاضيءَ تي
 ڏاڍا ڇاڙهين. ماڻهو پنهنجا ڏندا ڌارون ڇڏي، اگهارن پيرن، ڪٽي
 اگهارِي جامع مسجد ڏانهن پڳا.

حڏهن قاضي تيار ٿي ويئي، تڏهن امير خان آخوند صالح
 جي اڳيان اچي بيٺي رهيو، چيائين: ”آخوند، توکي مارو ري
 مون کي خوشي ڪانه ٿي ٿئي. اڃا به مڙي وڃ؛ پنهنجي مدرسي
 ۾ قنڌاري مولودن هٿان فارسي پڙهائڻ جو رضامناسو لکي ڏي ته
 توکي ڇڏي ڏيندس، نه ته“

آخوند صالح جي منهن تي عجيب نور پهڪي رهيو هو،
 ۽ هن چيو: ”نو جهڙا هزارن جاهل مون ڏٺا آهن. جيڪڏهن
 مون کي قاضيءَ تي چاڙهندين ته سنڌ فارسي ٻولي لکندي ڇا؟
 اوهين هڪڙي هڪڙي سنڌي استاد کي قاضيءَ تي چاڙهي ڇڏيو.
 تڏهن به سنڌي مدرسن ۾ فارسي زبوريءَ پڙهائي نه سگهندو!“

امير خان هڪ سپاهيءَ کي اشارو ڏنو، جنهن وڏي قاضيءَ
 جي سرڪسهي آخوند صالح جي گچي ۾ وڌي. ميڙ ۾ چرپر
 ٿيڻ لڳي. ۽ ماڻهن جي دلين ۾ وڏو ٻوڏ لڳا. پر سپاهين جي
 پالن هنن کي اڳيان وڌڻ نه ڏنو. امير خان وري لباس واري سپاهيءَ
 کي اشارو ڏنو: هن هڪ ئي ڌڪ سان قاضيءَ وارو تختو آخوند
 جي پيرن هيٺان ڪڍي ڇڏيو. آخوند جي وات مان ڌرو نه آواز

نه اڪتو، الاڻي ڪيئن هن جي لڙڪندڙ جسم جي منهن تي
اهڻي نوراني سرڪ اڃا تائين قائم هئي. امير خان حيرت مان
هن کي ڏسندو رهيو. هن سوچيو ته ڦاهي جي تختي تي هنن
سڌن سرڪن ڪٿان سگهو آهي؟

هن وري چوڪرن ڏانهن ڏٺو، ۽ هڪ ڀيرو وري هنن
کان پڇيائين: ”اڙي چورا ٻڌايو، فارسي پڙهندو يا نه؟“

چوڪرن جواب نه ڏنو. هو ته پنهنجي استاد جي لڙڪندڙ
جسم کي ڏسي روئندا رهيا، امير خان وري سپاهين کي اشارو ڪيو.
سپاهين چوڪرن کي چوڪيو ٻڌي، پهرين هڪ چوڪري جي،
۽ پوءِ ٻئي جي جيب ۾ پڙون وڌي ڇڏي، چوڪرا ٻڪرن جيان
رانيات ڪرڻ لڳا. رت سندن واچن مان وهڻ لڳو. ڪجهه رت
ٽڙي ۽ وڃڻ ڪري، هو انورجن ۽ ڪنگهن لڳا، ڪنگهي وري
هاڪارڻ تي لڳا. ميڙ ٿيل ماڻهن کي چڻ ڪو ناڪ ڏنگي ويو
هو، ۽ هو ٻه ٻه ٽي هن ڪييس کي نه ڏسندڙ اکين سان ڏسندا رهيا.
امير خان ڏهاڪو ڪن سپاهي اتي ڇڏي، اتان هليو ويو.

۽ شهر ۾ پڙهو ڏيارين ته جيڪو آخوند پنهنجي مدرسي ۾
فارسي نه پڙهائيندو، ان جو حشر آخوند صالح جهڙو ٿيندو،
جيڪو شاگرد فارسي پڙهڻ کان انڪار ڪندو، ان جي زبان
ڪهي ويندي، ۽ جيڪو مائٽ فارسي پڙهائڻ ڪري ٻارن کي
مدرس مان اٿاريندو، ان جو سمورو مال متاع ضبط ڪيو ويندو.
شام تائين آخوند صالح ۽ ٻنهي شاگردن کي ڏسڻ لاءِ هٿام

منڊن جا اچي گڏ ٿيا. جهڙو ڪييس نه ٿيو نه ٿيندو. ماڻهن جي
آنڊن ۾ ويهڻ لڳا. هزارين ماڻهو اوچنگارون ڏيئي روئڻ لڳا،
۽ ڪي خاموش هنن ٽن قربان ٿيندڙن کي ڏسندا، اندر ئي اندر
ڪڙهندا، گوڙها ڳاڙهندا رهيا. ٻڌڙا ۽ پيرس پنهنجن آنڊن کي
مهڻندا مسجدن ۾ وڃي پنهنجي رب سان شڪايتون ڪرڻ لڳا.
چونڪ ۾ چپ ويٺل شاگردن جا منهن سڄندا ويا. سندن ڪمڌ
هڪڙي پاسي لٽڪي پيا، ۽ مڪيون مڙي سندن رت ڀريل واڙن
تي گڏ ٿيل لڳيون!



ٺٽي جي سيند اڃا ستارن مان سينگاريل هئي. ٺٽي ڪهر جهڙي چانڊوڪي ٻاڇولن سان راند ڪندي، سوڍل جي دل جيئن ٽلڪن لڳي هئي. ترخانن جي محلي ۾ سپاهين ۽ چوڪيدارن جي هوڪن کان سواءِ سڄو ٺٽو بي خبريءَ جي ننڊ ستل هو. سوڍل سوچڻ لڳو هي ننڊ پيل ماڻهو ٺٽي جو شهر الائي پنهنجي گهرن اندر ڪهڙن سائن ۽ روچن کي لڪايو هتو پيو آهي. سنڌ جي هن سولهاري شهر جي گهٽين مان اڪيلو لنگهندي هن کي عجب لڳي رهيو هو. هن ڏاڍي بهار مان ڪميت جي پشڪن تي ٺٽي ٺٽي هئي، ۽ ڪميت سراه جي اڳيان ڪٽڻ نمائي بهي وئي. سوڍل ڪڙوڪڙڪايو. ڪو جواب نه مليس. وري ڏاڍيان ڪڙو هڻڻ شروع ڪيائين. ٺٽ ٻچندي ٻچندي ٻيڙي علوه اچي دروازو کوليو. هتيءَ رات جو ڪنهن مسافر جو اچڻ هن کي هميشه ٻيچاري ڇڏيندو هو. ترخان پنهنجي پڇي ويل ترڪ چوڪرن يا ٻانهن جي ڳولا ۾ اڪثر اڏي ويل اچي سراه جو دروازو کولاڻيندا هئا، ۽ مسافرن ۽ کيس مارڪٽ ڪري هليا ويندا هئا.

”ڪير؟“ ٻيڙي علوه ٻچندي ٻچندي سوال ڪيو.

”آءٌ آهيان سوڍل!“ سوڍل مختصر جواب ڏنو.

”سوڍل، تون؟ هن محل؟ اچ، اچ، ٻاهر ڇو پيو آهين؟“

تون هل اندر ته آءٌ گهوڙي ڪڙم ۾ ٻڏي ٿو اڃان.... دائو ڏرانس؟“ ٻيڙي گهوڙيءَ جو لغام هن کان وٺندي پهچو.

سوڍل سراه ۾ اندر اچي، ٺٽي جي وٽ کي ٿورو ڇڏي

رت سندس مغز ۾ ڪنهن درياءَ وانگر چوليون هڻي رهيو هو. هن جو سمورو بدن ڪنهن عجيب آڳاٽن جلي رهيو هو. هن جي اکين اڳيان رکي رکي ٻه ڳاڙها چپ چميءَ جي شڪل ڏاهي اُڀري ٿي آيا، ۽ هن ڄڻ ان تصور کي هٿان لاه پنهنيون اڳيون هٿن تي شروع ڪيون.

ٻڙو علو سولي آيو. هن کي ائين ڪنهن سوچ ۾ ويٺل ڏٺائين، ته ڏاڍي ٻاڙهه مان چيائين: ”جو سوڍل، ڪهڙين ڳوٺن ۾ آهين؟“

”ڪجهه به ڪونهي، تون منهنجي لاءِ ڪا ڪوٺڙي ڪول،“ هن ڄڻ سوال کان پاڻ بچائڻ ڪاڻ چيو.

ڪوٺڙيءَ ۾ وڃايل هئي، هو جڻي لاهن بنان ٿي لپتي پيو، علو به سندس آڏو بيهي، غور سان سندس منهن ۾ ٺهاري ڏٺو رهيو. هو سوڍل کي ورهين کان سڃاڻندو هو. ترخان خلاف هن جي ڪارنامن کان ڪير واقف ڪونه هو؟ هرڪنهن بغاوت جي سيد مهاڙ ۾ سوڍل هوندو هو. ڇاچي ورهين واري راندي کان پوءِ ته سمورا ماڻهو سوڍل کي پنهنجو سڳو ميت سمجهندا هئا ۽ وڏي ڳالهه ته ترخان ۾ جيترو ڀڄ سوڍل هو هوندو هو، ايترو ڪنهن جو نه هو.

سوڍل جڏهن به ٿئي ايندو هو، رهندو علوءَ جي سراه ۾ هو، علو به هن جي خاص ڪوٺڙي هن لاءِ ڏيئي رکندو هو، ڇاهي هن کي مسافرن کي پٺڙ ۾ سهارڻو پوي، مسافرن جي خدمت چاڪريءَ لاءِ هن وٽ به ٿي ماڻهو هئا، پر سوڍل لاءِ ماني ٺڪي هو پاڻ کڻي ايندو هو، سندس هنڌ پنهنجن هٿن سان وڃائيندو هو، سندس گهوڙي کي دائو ٻائي پاڻ ڏيندو هو. سوڍل جي باغي هجڻ جي خبر هونئن ته سڄيءَ سنڌ کي هئي، پر سندس اندر جي آدم کان ٻڙو علو وڌيڪ واقف هو. هن کي هن جي طبيعت، هن جي مزاج جي چڱيءَ طرح خبر هئي. اڄ به هو سمجهي ويو ته سوڍل ڳالهائڻ نٿو گهري. پر کائڻس رهيو نه ٿو. ۽ پڇيائين: ”ٻڙو، ڪير هوندو؟ ڪجهه شمار ڪرائي.“

”نه چاچا، البت آجيو آهيان. اٿئي ڪجهه رکيل؟“
سوڍي آهستي چيو.

”بابل، تنهنجي لاءِ سڀڪجهه آهي. ڪالهه اچي جي مائي
ڪلاڻ ڏيئي ويئي آهي، ها تنهنجي ملڪ آهي!“
گهڙيءَ کان پوءِ هو مائي ۽ وڏي سوڍي اڳيان رکي،
چٻڙي ڪري ٻاهر نڪري ويو. سوڍي وٺي پري سرڪ پيئي
ته چڻ ته مڇ تي چٻڙو پئجي ويو. هو الاڻي هڪٿري دير پيئندو
رهيو: جئن جئن پيئندو ويو، تئن تئن ننڊ هن جي اکين کان ڪوهين
نور پيچندي ويئي. هو پنهنجي ڪوٺڙيءَ ۾ اڇ وچ ڪڍو رهيو.
هن جي ذهن ۾ واڇوڙا ورندا رهيا، ۽ هو انهن مان جلد ڇڏائڻ
لاءِ وري مائيءَ ڏانهن موٽي ٿي آيو. لهليءَ جو هر انگ هن
حي جسم ۾ ڪوٺ وائڻ ڪموندو رهيو: هن جا چپ، هن جون
اڳاڙيون هانئون، هن جو اُڀرو، هن جو دٺ، هن جي جسم
جي جهڪ، هن جي آواز جي لي رڪي رڪي هن جي ذهن
کي ڏينين وانگر ڏنگيندا رهيا، ۽ هن کي پنهنجي پاڻ تي ڪاوڙ
’حي ويئي.‘ [۲] ايترو بيٺو ٿي ويو آهيان، جو هڪ زال منهنجي
جسم، دل ۽ دماغ تي چاڻجندي ٿي وڃي. [۳] هڪ ترخان
زال جو مقابلو ٿي نٿو ڪري سگهان ته سنڌ ترخانن کان ڪيئن
آراد ٿيندي!

اوچتو ’سنڌ‘ جو نالو زبان تي ايندي ٿي، هن جي ذهن
۽ جسم جي ۽ ۽ ٽڪ لهي ويئي. واڇوڙا بيهي رهيا. هن وري
اهو نالو اچارڻو ”سنڌ!“ ۽ هن کي ائين محسوس ٿيو چڻ ته
هن جي بدن ۾ نئون رت اوتجندو ٿي ويو. هن کي ائين محسوس
ٿيو چڻ هن کي امرت جو پيالو ملي ويو. هن هڪ دفعي وري
سنڌ جو نالو زبان تي آندو، ۽ هن کي ائين محسوس ٿيڻ لڳو
چڻ هن جي اندر ۾ جيڪا به چڪتاڻ هئي، جيڪا به ڪشمڪش
هئي، ها بههه رهي هئي. ان نالي چڻ لانگ جي مڻ وانگر، هن
جي جسم مان زهر ڇڪي ڪڍي ورتو هو، ۽ هن ائين ٻاندو ته

ان ڀارس جي سندس زبان مان ڇههه جي ڪري، هو سڄو سونو ٿي پيو هو. هن جو هر انگ، هن جو لڱ لڱ سونو ٿي پيو هو، ۽ هن کي هڪ ئي ته هن جو رت به سونو ٿي ويو هو. جيڪڏهن هن جو رت وهيو ته هر رت ڦڙي مان هڪ نئون سونو سنڌي پيدا ٿيندو. هن جي هر انگ وڌڻ سان سوين انگ پيدا ٿي پوندا، ۽ هن کي سنڌ جي آسرحڃڻ جو يقين ٿي ويو، ۽ سڄي آسرحڃڻ جو يقين اچي ويو، ۽ هن ڄڻ نعرو هڻندي چيو: ”جيئي سنڌ، سدا جيئي سنڌ!“

ان نعري لحظي ۾ هن جا سڀ دڪ دور ڪري ڇڏيا، ۽ هو من ٿي من ۾ تجويزون ۽ رٿائون ٺاهيندو، بستري تي لپتي پيو. هن سوچيو ته سنگهار کي امير خان جي نهايي ڏيڻ جي بهاني پهنجيءَ رٿ ۾ شامل ڪري، جبل هليو ويندو ۽ لشڪر گڏ ڪري ٺٽي تي چڙهي ايندو. سنگهار جي گهر جو سوچيندي هن کي سانول باد اچي ويو. سانول جو معصوم مڪڙو باد ڪندي هو آئي چيو. چاچي علوه کي گهوڙي-سراڻڻ لاءِ سنڌ ڪيائين. جڏهن پڙي علوه کيس گهوڙيءَ جي تياري جو ٻڌايو، تڏهن الائي ڇو-ويل کيس پاڪر پائيندي چيو: ”چاچا علو، آڻ گهڙان ٿي ٿو اچان، ڏينهنڪ موٽندس. پر ان وچ ۾ ٺٽي ۾ سنگهار جو ٻڌڻ ته ماڻهو موڪلي، کيس منهنجي لاءِ ترسانج!“ پڙو علو سنڌ جي هن حوڏي جوان کي پيار ۽ مڪمان ڏسندو رهيو، ۽ جڏهن ويل جي ڪميٽ سندس نظرن کان اوجھل ٿي ويئي، تڏهن هن آسمان ڏانهن نهاريندي، ٻيل پڻ ڪندي چيو: ”ڏي منهنجا، اسان بروبر سڄي عمر گناهه ۾ گذاري، پر تون اسان جي گناهه ڏانهن نه ڏس.... ههڙن سوين کي سلامت رکج.... من سنڌ وري منهن کڻي موچاري ٿي.“ ۽ پوءِ دل ٿي دل ۾ ڪجهه پڙهي، هڪ ڊگهو شوڪارو ڀري، ويڙي جي ڪوٺڙيءَ ۾ داخل ٿيو.

سنگهار جي زال، پاڳل ڇاڏيءَ مان مڪل تاربندي هڪ وڏو ڇاڙو ٺاهي کڻي وٺي ۾ رکيو، ۽ پاڻ وري لهر سڏي ڪري، سڏيءَ کي قبراني ويهي رهي. ڏٺو وٺوڙيندي، خود هن جي دل ۾ واوڙجندڙ ٿي ويئي. سنگهار کي اڄ ٿيون ڏينءِ وٺي ٿيو هو؛ پاڻ چئي وڌو هو ته ڏينھڪ سوئندو، ۽ سٿان هي چوٽون سڄ چڙهي آيو هو ”ڏٺي منهنجا، تون خير سان ورائينس!“ هن دل ٿي دل ۾ ڪا ناس بامندي چيو. منڏي قبراني هن جون آروڙ اڪيون، هر هر در ڏانهن ڪڇيو ٿي ويون. هن جي دل کي وسوسا ڪڍڻ لڳا هئا. مڙس سان ۽ بي ڪانه سگهڻي هئي ته ته هوند کيس شهر ڏانهن ڪڏهن به نه ڇڏي ها. هن ڪڏهن به مڙس سان هوند ڪانه ڪئي هئي، ۽ هوند ڪري ها ته به سنگهار مڇيس ٿورو ٿي ها. هو پاڻ هوند تي چڙهندو هو ته پنهنجي سڄو ٿي سائڳو نه ڪندو هو، ۽ شهر ۾ هن جي هوند نه ۽. هڪ ڏين رات لائيندي هئي، هاڻيءَ جي مڙس علو بنوهر کيس ڪهڻا ٿي مڙا چيو هو ته ”مامي، ڇاچو سنگهار ڇڏي ٿو شهر وڃي ته ته ٿو. ارغونن ۽ ترخانن سان وڙهي. تون ٿي مڇهائينس؟ ترخان ته نيٺ به ساڪ جا والي آهن؛ لڏائينس ته منهنجو نالو لاهي ڇڏجان!“

پاڳل رڳو هڪڙو ٻيو ٻڌو ٻڌ ڪري کيس چيو هو: ”آ، سٺين ٿو؛ علو بنوهر ٿو چئي ته تون ترخان سان ٿو ڪوٺائينس، ۽ ترخان مرڳو اسان کي لڏائيندا!“ سنگهار جو جواب ٻڌي هر حا ته ٿاڪ لڳي ويا هئا. ”ترخان لڏائيندا منهنجي آڱوٺي کي! آءُ ڪو علو بنوهر ٿورو ئي آهيان، جو ٻيءَ کي جهلائي، جاگير پنهنجي نالي لکائي آيو آهي. هو ته ترخانن جو نهڪ ويٺو ڪاٺو، سو هن کي پنهنجي لڏائڻ جو پڻ ٿو ٿئي! علو پنهنجي ماريٽ جو پٽ آهي ته ڇا ٿيو، مڇهائي ڇڏينس ته منهنجي گهر ۽ اهڙيون ڪانڌرتا جون ڳالهون نه ڪري. هن، ترخان لڏائيند جو آءُ سڏن ڪڙي ٿي ويٺو آهيان! سنگهار کي لڏائڻ وارو نه پٽ اڃا ڇاڻو ٿي ڪونهي!“

هو ۽ وري نيهار لاهي، مڪن آگهڻ لڳي. وٺي ۽ تي نظر
پيس ته مڪن جو ڇاڻو غائب ٿي ويو هو. هن حيرت مان پنهنجي
ڏيرائي ۽ ڏانهن نهاريو، جا پٿر ۾ سوڙ سڀي رهي هئي. هيڏانهن
هوڏانهن نهاريندي هن چيو: ”اٿي پڙي، ڏٺي! رڻ هلي منهنجي
اکين اڳيان. مڪن جو ڇاڻو ڇٽ ڪري ويئي!“

ڏيراليس منهن مٿي ڪري هن ڏانهن نهاريو، ۽ ڪجهه
ڏسي چيائين: ”ادي، هلي ته ڪانهي، البت تنهنجي پٺيان هڪ
نور ويٺو پنهنجا چٽا صاف ڪري. پنهنجا ٿي ته مڪن انهيءَ نور
کنيو آهي!“

ڀاڳل حيران ٿي پويان نهاريو، ۽ پويان سانول کي وٺڻ
ڏسي، اچي ٽهڪڙن ۾ پئي. ”گهوري وڃانه، اها ڇٽ وٺار
تو کي هارائو ڏياريندي. آءٌ ته سچ وچ نور کي پٺڻ واري هيس.
اچي ها، هي ٻيو ڇاڻو به کڻي ڇڏ ڪر!“ هن وٺي سانول
ڏانهن وڌائيندي چيو. سانول سندس ننڍي ڏير جو اڪيلو پٽ
هو. گهر ۾ ٻار به اهو هڪڙو ئي هو، ۽ پنهنجو اولاد به ڪوبه
هوس. ان ڪري سانول ٿي هن لاءِ سڀڪجهه هو. ماءُ کان وڌيڪ
گهرندي هيس. سانول سندس لاڏ هي ڪري، نه گه، به کيس ئي
ڪندو هو. پر هوءُ سڏائين گهوري پئي ويندي هئس. چنچل به
هر درجي جو هو. ڪنهن کان ڪونه ٻڌندو هو. سڄو ڏينهن
گهٽ جي نيسگرن سان ڪنهن نه ڪنهن ڪيچل ۾ لڳو پيو هوندو هو.
”جيئي، چوريءَ جي مڪن ۾ جهڪو مزدو هو، سو هن
۾ ڪٿي. پر جيئي تو مڪن لاهي ڇڏيو، اڄ منهنجي مهڻي به
وسري ويئي؟“

”صدق وڃانه، هوءَ رکي آئي جاري ۾. وٺو پرڏل اٿي،
هي بچائي آئي ته پاڻ ٿو ڇڏين!“ ڀاڳل ڪلمدي چيو. گهڙيءَ
لاءِ هن کي سنگهار هي اون به وري ويئي.

سانول ٽيڪ ڏيندو جاري تائين پهتو، ۽ هتي جو وٺو
گهٽ گهٽ ڪري ٻي ويو. ڀاڳل ۽ مائس ڪيس ٻيهر مان ڏسندڙون

رهيون. حُرمَن وٺو خالي ڪري پهن جاري تي رکيو، تڏهن مائس سٽي ۾ ڏاڳو پوئندي چيو: ”ابا، اڄ ڪتاب کان سوڀري ڪهڻ آيو آهين؟“

”اسان آخوند کي ڳالهه ئي اهڙي ٻڌائي، جو سڀي کي موڪل ڏنائون،“ سانول مادگي ۾ سان جواب ڏنو.

”پلا اسان کي ڪونه ٻڌائين ڇا اها ڳالهه؟“ پاگل منڌيءَ تان آئندي چيو. سانول کلي ڏنو. هن کي اڃا تائين آخوند جي ڊپ تي ڪل پئي آئي. هن سڄي ڳالهه ڪري ٻڌائي ته ڪتاب ۾ نئون فنڌاري مواري آيو هو. سڀني چوڪرن گڏجي ”نرخاني“ ٺهرا. وات تي، جيئن گڏهه هلن گهاٽ تي! ”ڳاڻي، نرخاني مولويءَ جي آجيان ڪئي هئي، ۽ آخوند فنڌاريءَ جي ڪاوڙ جي ڊپ کان سڀني کي موڪل ڏيڻي چڙهي. سانول اها ڳالهه، هڪئي ته پاگل کي وري سگهار باد پيو. تڏهن چئبو ته اهي ڳالهه مون سچيون هيون ته سچيءَ سڌ ۾ نرخان خلاف سنڌين ۾ وري تاءِ پيدا ٿيل لڳو هو، ۽ وري ڪا هلاچل ٿيل واري هئي. هن جو نه هيون ئي هجي ويو. اڳين هلاچان ۾ به هن جا به ڪوئٽر پاءُ ۽ هڪڙو پائٽيو قربان ٿي چڪا هئا. اڳين بغاوت ڌاري نه هئس به ڏڪجي پيو هو، ۽ مري بچيو هو.“ اي ڏيئي سهنجاءِ اسان سنڌين ڪهڙو ڏوڪ ڪيو آهي؟ ملڪ اسان جو، جڙو اسان جي، پورهيو اسان جو، پوءِ به سڙ ڏيڻ لاءِ سنڌي اڳ ۾! هي ڪهڙو اندر آهي، سهنجاءِ مالڪ! نرخان ته پراڻي مال تي، ٽوپي نراڙ تي، رڳو ترارون نڪيون ڪندا وٺن!“

”ابا، تو وري به ڪا ڪيچل نه ڪانه ڪئي آهي؟“ مائس به هن جي ڳالهه ٻڌي، ڪنهن ڳرڙهي ويچار ۾ پئجي ويٺس هئي. هن کي سانول جي ڪيچان مان هميشه ڊپ ٿيندو هو. اڳئين سري نه هڪڙي ارغون کي ذري گهٽ ڪوهه ۾ ٻوڙي ماريو هئائون، هڪڙي ٻوڙي گونگي فقير کي اڳيان ڪري ارغون ڪرڻ جهڻون نه مسجد واري پابندي ۾ خزانو ٻوريل هو، جنهن جي گونگي

فقير کي خبر آهي. ارغون خراڻي جو ڏالو ٻڌي هرڪجي ويو،
 ۽ گونگي کان پڇڻون ڪرڻ لڳي. گونگو رڳو هٿ جا اشارا
 ڏيڻ لڳا، تڏهن سائول ۽ سندس ساٿين کيس چيو ته هي درويش
 تڏهن جو وٽ مان ڪو نه ڳالهائيندو آهي، پر چوي ٿو ته جيڪڏهن
 اکيون ٻڌي اسان سان هليز ته توکي هلي خزانو ڏيکارين.
 ارغون جهٽ راضي ٿي ويو. سائول ڪڙي چوڪري جي پٽڪي
 سان اکيون ٻڌيون ۽ کيس مسجد واري ڪوه وٽ وٺي آيا.
 ڪوه جي ڪنڌي وٽ پهچي، چوڪري گونگي فقير کي وٺي
 اتان کسي ويا. ارغون به خرابي جي لوب ۾ جهڙو اڳتي وڌو
 تهڙو ڏو وڃي ڪوه ۾ اڏڪو ڪيائين. شڪر جو ڪوه ڪاري
 ٻاٿر ڪري لٽي ڇڏيو هئڻو. نه ارغون ٻڌي مري ها،
 هن کي ڏاڍا ڏس لڳا، پر منو ڪونه. رڙين تي ڪن نمازين
 اچي کيس ڪوه مان ڪڍيو. ارغون ترخان عالمي وٽ داندين ٿي
 ويا پر سڄي ڪنهن نه ڪئي، ۽ ڳالهه لاءِ مٿي ٿي ويئي.
 ”نه امان، اڄ رڳو زمار خان چرڪس جي ڪوٺرن
 جي وڏي بحري ۾، ٻين وٽ ڇڏي ورتسون.“ سائول ڪلهي چيو.
 ”ا اها اهو ڪهڙو ڪيسر ڪيو؟ ويهڙا آواها پڪڙڻا
 انهن کي ڇو ٿا ڏکويا؟“ ٻاگڻن کي ڪوٺرن تي رحم اچي ويو.
 هن اڃا ڳالهه موري سس ڪئي ته برتي ڪن گهوڙي جي سس
 جو آواز ويجهو هوندو ويو. ٻاگڻن دل تي دل ۾ دعا گهرڻ لڳي
 ته شل اهو سنگهار هجي. پر هو ۽ ٻال سنگهار جي گهوڙي جي
 ڪانه هئي. حذعن آواز ويجهو ٿيو تڏهن گهوڙي جي هٿڪار مان
 ٻاگڻن هٿ ڪيو ته هي سندس ڏير سوڍل جي ڪميت اچي در
 تي جهلي هئي. سوڍل جو اچڻ هميشه ٻاگڻن کي ڪو اڏڪو
 ڏيئي ڇڏيندو هو. سوڍو ۽ سنگهار پاڻ ۾ ٺهڻا ٿي ڪن هئا،
 ۽ ٻاگڻن هميشه سوڍل جو طرف وٺندي هئي. سوڍل جو اچڻ
 سڏائين ڪنهن ايندڙ مٿي جو اهڃاڻ هوندو هو. هن جي ڏاڻي
 اک زور سان ڦڙڪي لڳي، ۽ دل تي دل ۾ هو وري سامون
 داسي ۽ دعائون گهرڻ لڳي.

- سوڍل ڇاڻ ڪري اندر هليو آيو. سائول جو - سوڍل کي ڏٺو
 ته ڀرڙي سندس پٺن تي چڙهي ويو. ”ڇاڇا... ڇاڇا!“
 سائول کي پنهنجن - سورن ڇاڇن مان - سوڍل سان دل هڻي؛
 هن جي ڏها، هن جي هيبت ۽ هن جي ڏاهوڪي شڪل کان - واه
 هن ماڻهن کان - سوڍل جي بهلواني ۽ سورهمائيءَ جون اهڙيون
 نگاراهيون پڙيون هيون. جو هن دل تي دل ۽ کيس پنهنجو - ورمو
 پٺائي ڇڏيو هو. - سوڍل کي به پنهنجي پائڻي سان ڏاڍي محبت
 هئي. هن ۾ کيس شايد پنهنجي ئي طبيعت جي ارڙائي نظر ايندي
 هئي - اها ئي بهلپائي، هاڻ ئي ڀروسو، ۽ سڀ کان وڌيڪ سندس
 - وڪري ڇاڻي، هڪشادو نرڙ، نهڙيون پوريون اکيون ۽ گهٽل
 جسم کيس ڏاڍو وڻندو هو. هو جڏهن به ايندو هو تڏهن گهڻو تڻو
 وقت سائول سان گذاريندو هو. سائول سان گڏجي کيڏڻ به درياهه
 جي ڪپ تي يا ٽڪرين تي گهٽل هليو ويندو هو، ۽ هن کي
 هن سر زمين جي ذري ذري جي ڪهاڻي پڙائيندو هو، ٻولائين
 کان وٺي ڄام فروز تائين سنڌ جي - وري تاريخ مان سنڌين
 جي بهادري، قربانين ۽ بغاوت جا قصا پڙائيندو هو. سنڌين جي
 پاڻ ۾ نا اتفاق، ڌارين جي دغا بازين، خونريزين ۽ فرلٽ جا
 واقعا هن کي پڙائيندو هو. هو هن کي آزاديءَ ۽ غلاميءَ جو
 فرق پڙائيندو هو. هن کيس ڪيترا ڀيرا اهي گالهڙيون پڙاهون هيون
 ته - سورن کان اڳ جڏهن ڌارين سنڌ کي هڙپ ڪيو ويٺا هئا،
 تڏهن هر ٽئين سال ڏڪر هوندو هو. - سورن ۽ سمن جي راڄ
 ۾ هڪ ڀيرو به سنڌ ڏڪر نه ڏٺو. وري جڏهن قنڌاري ڪڙڪيا
 ۽ سنڌ وري غلام ٿي ته سنڌ ۾ هر ٻئي ٽئين سال ڏڪر هون
 اڳو. ماڻهن جو رت ست ڪڪندو ٿي ويو. سنڌين جوڪي ئي
 آيا هو، سي پرمار قنڌاري هڙندا ٿي ويا. ماڻهو پنهنجو پورو هو،
 - هڻجو ان هوندي، بهت سان پٺيون پٽڻ لڳا هئا. سڀ کان وڏي
 گالهه ته جڏهن به سنڌ غلام رهي، تڏهن ماڻهن کي پنهنجي ٻولي
 گالهائي تي به بندشون - هڻيون ٿي آيون. عرب آيا ته عربي گالهائي

ٿي پين، ڦٽاري آيا ته فارسيءَ جو غلام ٿيو پين! جنهن قوم جي زبان تي نالا لڳايا وڃن، ان قوم لاءِ سر ڏيڻ جو وقت ايندو آهي، ڇاڪاڻ ته زبان تي آهي جا ماڻهوءَ کي ماڻهپو ٿي ڏئي، ۽ ڌاريون ماڻهپو، اورو ماڻهپو ائين آهي، جيئن ڌڙ رڍيو سڀي ٻاڪري! سانول کي الائي ڇو آهي ڳالهائون ايتريون وڻنديون هيون، جو انهن ڏينهن ۾ هن کان هر ڪوچل وسري ويندي هئي. هن کان مڪتب وسري ويندو هو، پنهنجا سنگني ساڻي وسري ويندا هئا، ۽ هو اهو ئي چاهيندو هو ته سوڍل سان گڏ هو سنڌ جي وسين واهين جا سير ڪندو رهي!

پر اڄ سوڍل ڪنهن اهڙي اونهي ويچار ۾ هو، جو پاڇاين سان خوش خبر عانيت ڪرڻ کان ٿوه ڪٽ تي ويهي، هو ڪهڙي دير ڇپ ڇاپ ڌرتيءَ ۾ نهاريندو رهيو. ڪافي وقت ائين ويهي کان پوءِ هن ڀڄيو، ”پاڇائي، سنگهار ڪٿي آهي؟“

”ادا، اڄ چوٿون سج چڙهيو آهي پر اڃا نه وريو آهي— ڇٽي ويو هو ته ڏينھڪ مولدس،“ ٻاڳل پنهنجي شوڪاري کي روڪيندي چيو.

”ويو ڪيڏانهن؟“ سوڍل مختصر سڙال ڪيو.

”نڪر ٺٽي، ڏاس ڪٿائي ويو هو. ڇهو هائين ته مولندي ۾. ٽي کيس ۽ اجرڪون وٺيون آهن.“

”هون....!“ ان هون ۾ هن جي دل جي سهوري وارڊاب اونجي آئي هئي، پر پاڇايس هي خبري نه سگهي.

سوڍل اتي بيٺو، ۽ ٻاهر وڃڻ لاءِ در ڏانهن وڌيو. ٻاڳل جي هينون ۾ هٽڪ پئجي ويئي. سوڍل اڄ ڏهريون پيرو نڪر کائڻ کان سواءِ وڃڻ لاءِ سنڀريو هو. هن وسوسي کي دور ڪرڻ لاءِ چيو: ”ادا، مانم ته کائين ها!“

”نه پاڇائي، مون کي سنگهار کي نهارو آهي، ۽ اڳيان ڀرست جهڙو پٽ آهي، چڱو، سانول، همل پنهنجي ڪچهري نه

ٿي. وري آئيندي.... ڏٺي ۽ کي پرڻو! ۽ هو دروازي کان ٻاهر
شهر ۾ وڃو.

....

....

....

ٻيهر ۽ کان ٿي آتر لڳي شروع ٿيو هو ۽ اوچتو ٿي
اوچتو آسمان تي نيرا نيرا ڪڪر نه ڊوڙڻ لڳا، هن جي روه
جشن هو جشن ڪاري ٿيندي ويئي. هوا ۾ نه ٽڪاڻي اچي ويئي،
۽ مسڪين ۾ هوا لڳي، سوسائٽي ڪندي ماڻهن جي ڪن ۾ پڙاڻا
پيدا ڪندي ويئي. ماڻهن اچرڪن، لوڻين ۽ شان سان پهچيا.
ڪن ڊڪن شروع ڪيا. شهر ۾ جيڪي مسافر هئا، سي سوڀري
ٿي پنهنجن گهون ڏانهن ورڻ لاءِ ٽڪڙا ٽڪڙا وقت پلاڻ لڳا
هئا. شهر جا دڪان دڙا به سوڀر بند ٿيڻ لڳا ۽ هٿ تڙ ٿي
ويئي. هر هٿ تڙ جو سبب هي ڪونه هو. ماڻهن جي دلين کي
جيئي تب تب اچي ورتو هو: ٿئي جو ٺڪ، آخوند صالح، جن
جي نهڪي ۽ حو قسم ڪيو ويٺو هو، اڄ جامع مسجد واري
چونڪ ۾ ڦاٽي ٿي لٽڪيل هو. سنڌين جا پراڻا گهاٽ وري
چڪڻ لڳا هئا. زالون ٻارن کي ٻوٽاڙي، گهرن کي ڪڙا ڏيئي ويهي
رهيون، ۽ پنهنجي مڙسان جي صحيح سلامت اچڻ لاءِ ڏٺي در
هاڏاڻ لڳيون. ڪو سوار ٽڪو ٽڪو ڪٿان لنگهيو ٿي نه سوين
اڪيون دروازن جي ٽوڪين مان ان کي ڏسڻ ٿي لڳيون، هين
آتر واءِ، سر سان گڏ رت جي بوه به پاڻ سان آندي هئي.
دڪان دڙا بند ڪري ماڻهو پنهنجن گهرن بدران جامع مسجد
واري چوڪ ڏانهن وڃي رهيا هئا — هنن پنهنجي پاڻ، آخوند
صالح، جو آخري دهار ڪرڻ ٿي گهريو. اهو آخوند صالح جنهن
وٽ سڀ چيڙا نيرا ٿيندا هئا، ڪنهن لڻج جي سزا کان وٺي
مرئي ٻرئي جون ڳالهيون آخوند صالح سان اوريندا هئا، ۽ هو
هرڪنهن سان ڪلهو، چرچا پوڳ ڪندو، جيڪو فيصلو ڪندو
هو، اهو سڀني کي وٺندو هو. لڻج کان لڇ ماڻهو به آخوند صالح
جي ڏنل سزا ڪاڏي روڪيندو هو. پاڻ ماڻهو ڪنهن وٽ چڙهندا

نمبر ۹ هن جي هوندي ته ترخانن جا مقرر ڪيل قاضي زنگو
مڪيون ويٺا ماريندا هئا. هن جي هوندي شهر ۾ ڏوهه گهٽ ٿي ويا
هو، هن جي هوندي نياڻيون سائون بنان ڪنهن پڻ جي بازارن
سان سودو وٺڻ اينديون هيون ۽ هن جي هوندي سائون پنهنجا
دڪان ڌڙا بنان نالي جي چڙي نماز پڙهڻ هليا ويندا هئا. هن
جو ڏکيو ايترو هوندو هو، جو ترمذين کي به پنهنجي مڃاڻ کان
ٻاهر ڪا لچائي ڪندي ڊپ ٿيندو هو ۽ اهو آخوند صاحب اڄ
هزارين سنڌين جي اکين اڳيان ٿياس ۽ ٽنگيل هو. هو چپ چاپ
هن معصومن جي ويڙيل زبانن کي، رتور ٿيل وات کي ڏسندا
رهيا. هنن جي اندر ۾ مڇ ڏڪندو رهيو ۽ اڌ مڇ کي پنهنجي ٻڌڻ
۾ آڻي وٺي بڪار هو، ڀيڙ پڙڪائڻ لاءِ ته ڪنهن چڙهي جي
گهرج هئي، ڪنهن طوفان جي ضرورت هئي.

چاچو علو به هنن کي ڏسي آيو هو، ۽ ذري ذري پنهنجي
ڏاڙهي وات ۾ وجهي، چڪ هڻي پنهنجا لڙڪ روڪڻ جي ڪوشش
ڪري رهيو هو. واپس ويندڙ مسافرن سان گالهائي بدران سندن
اکين ۾ ڪجهه گوليونڊو رهيو ۽ سنان ڪيا جوت، ڪو ٻارڻ،
ڪو مڇ مچندو هجي، هر هن انهن ۾ به پنهنجي اکين وانگيان
زنگو لڙڪ چمڪندا ڏٺا. سندن اکيون وسال هيون، سندن منهن
ني هيٺ هاريل هئي، ۽ هو چپ چاپ پنهنجا آب، پنهنجا گهوڙا
پلائي رهيا هئا— واپس وڃڻ لاءِ، پنهنجي بچڻ بچڻ ٿيڻ لاءِ،
ڪنهن گوشائين ۽ ڪنهن ۾ سٺن اڪائي روئڻ لاءِ!

اوچتو ڪنهن تيز گهوڙي جي ٽاپ ٽاپ ٻڌي، چاچو علو
ٻاهر نڪري آيو. هن ٻريهان تي سوڍل کي سڃاتو ۽ هو ٻريهان
تي ويو ته— ويڙيل ايترو ترٽ ڪيئن موٽيو هو، هر سندس دل
جي هڪ ڪٻڙ ۾ اميد جو ڏيئرو ازخود ٻري هو. اسان جو
سوڍل ضرور ان جو تدارڪ ڪندو! ٻيڙو علو چڻ سندس
انتظار ۾ هو، ۽ هن ڊوڙندي وڃي ڪميٽ جي لنگر ۾ هٿ رکي
ڪميٽ آيو، ٻيئي ٽرا کڻي ذري گهٽ ڪٽس ماريو هو.

”ڇا، خير نه آهي؟“ سويل هن جي منهن جي رنگ ۽ هن جي ناولاڻي ڏسي چيو.

”بال، ڪهڙو خبر تو ڇڏين! مدرسن ۾ فارسي پڙهائڻ جي ماسري تان، ترخانن آخوند صالح کي ڦاهي ۽ پاڙهي ڇڏيو آهي، ۽ ان معصومن جي ڇپ ڪئي ڪن جامع مسجد واري چونڪ ۾ لڙڪائي ڇڏيو آهي!“

سويل ائين ٻانهو ڄڻ ڪنهن کيس منهن وارو ڇهڪو هڻي ڪيو، ۽ هن حادث گهوڙي جي زين تي اهڙو ڇڪجي ويا، جو ڪميت کان به ڏانهن نڪري ويو. هن چپ ۾ ڇڪ هڻندي چيو:

”سگهار نه شهر ۾ ڪونهي؟“

ٻڌو هو، ته آخوند نور محمد کيس ڪنهن ضروري ڪم سان موڪليو آهي.

سويل ڄڻ ته هن جو جواب ٻڌو ئي ڪونه. رت هن جي هٿن ٻهرن مان ڇڙهي هر جي ٿوڻن ۽ اکين ۾ چاڪل لڳو. رت جي انهيءَ چوهي هن جي اکين ۾ ڪوهره پيدا ڪري رکي، ۽ لڙڪن کان بچڻ لاءِ هن وري گهوڙيءَ جي اڏام کي اهڙي سخت ڏني، جو ڪميت جو ذري گهٽ ڪند پڳو هو، ۽ هر ٻنهنجي لڪ جي اشاري سمجهڻ واري هن تسوهر تي حيران ٿي ويهي. پر هن جيڪا وڪ ڪئي، اهڙي وڪ هن ڪڏهن به ڪئي هئي. گهوڙيءَ دهر کان پوءِ سويل درٻار تي آخوند صالح کي ٿلاس تي ٽنگيل ڏٺو. هٿام ماڻهن جا سندس چوڌاري مڙيل هئا، فقط هڪڙو پاڻو خالي هو جتي سپاهي پنهنجا بالا تيار هئا. هئا هئا، سويل گهوڙي کي هڪو اشارو ڏنو، ۽ ڪميت هڪڙي سپاهي جي گهوڙي جي ٻر مان کنوڻ وانگر لنگهي ويهي. ان ت سويل جو ڪٿارو گهوڙيسوار جي چيلهه ڪڍندو ويو، ۽ هو رڙ ڪري اڳيان جهڪي پيو. سويل ساڳيءَ گهوڙي هن کان ٻاڻو ڪسي ورتو هو. ڪميت تيزيءَ ۾ گهڻو اڳيان نڪري آئي هئي، پر وري سويل جي اشاري تي پڙڪو ڏيئي، واپس وري ٻاهر ٻڏي وڃي ماڻا سرڙاڻ ڪري نڪتي. سويل ٻڌو.

سپاهين جي چانين کي ڏارهندو رهيو. هن آسماني آفت ترخان جا
اوهان خطا ڪري ڇڏيا، ۽ جيسين هو پاڻ سڃاڻين، تيسين سويل
جي ڪميت وري هڪ ڀيرو ڪاروبار وارو ور کائڻ، ۽ هڪ
ترخان جي ڏانهن آسمان ڌارڻ لڳي. باقي ترخان سپاهين، گالهه
کي نه سمجهي، گهوڙن کي پوئتي هٽائڻ شروع ڪيو، ۽ پوئين
ٻاهر ڀڄڻ جي واٽ تيار ٿي. سوڍي تي چڻ هڪو من پوت
سوار هو، ۽ هن سندن پويان ڪميت کي ڇڏندي، هن ترخان
جي پٺيان ۽ واري واري سان ڀالو ٿئي ڏٺو، ۽ هو ڪميت
کي ورائي، اچي آخوند صالح جي لڙڪندڙ لاش اڳيان پهچي
رهيو. ماڻهو حيرت ۽ ڀڄڻ کان هن موت جي فرشتي جي اچڻ
تي سوچي رهيا هئا. سويل آخوند صالح جي گچيءَ مان رسو
ڪمپندي، سندس لاش کي آهستي آهستي پنهنجي گهوڙي تي لاهڻ،
ميڙ ڏانهن منهن ڪندي چيو: ”سڏهو حيف هجيو! اوهان ترخان
کان سڏوئا هوندي به ماڻ ڪريو تماشو ڏسي رهيا آهيو. اوهان
جي دل جي ٽڪرن جي چپ وڍي ترخان اوهان کي ۽ گونگو
ڪري ڇڏيو آهي. اوهان جيڪڏهن هاڻي هٿين ترخان تي وري
پيو هاڻي تڏهن ۽ آخوند صالح هٿن جوڙو هجي هاڻي هاڻي، هي وٺو
آخوند صالح جو لاش، وهي کيس دفن ڪريو، ۽ پوءِ راتن ۾
منهن ڏهڻي وڃي رو!“

هو لاش کڻي ساهن جي ميڙ ڏانهن موٽي آيو. هن چڻ
چڻ وڌي لاش کي هٿ لائڻو. سويل وري گهوڙي ورائي، پوءِ
ڇوڪرن وٽ آيو. ڇوڪرا ايترو رت ڇڏڻ ڪري منهن رڙدا ٿي
وڃا هئا. انهن مان هڪڙي جو جسم سڄو سڀڙجي ويو هو، سويل
سمجهي ويو ته نيمگر جهان ڇڏي ويو هو. پٺي کي به هوش ڪونه
هو. سويل بن چڻ کي اشارو ڪري، ڇوڪرا سندن حوالي ڪيا.
اوچتو ماڻهن جي پويان چڻ رهيو جو بند ٿئي پيو. گهوڙن
جي لڳڻ جو هڪ سمنڊ هن ڏانهن وڌي رهيو هو. رخ مان ئي
ماڻهن سمجهيو ته گهوڙا ان طرف ٿي وڌي رهيا هئا. هنن کي
ڪجهه خبر نه پئي. انهيءَ وقت تي سڀني جي پٺيان ٻنهي

نه هو ۽ پريان ۽ ن ڪن شاگردن کي ڊوڙي ايندو ڏٺو. سوڍل
.. ان لاءِ ان جو انتظار ڪندو رهيو. شاگرد رڙهون ڪندا
آيا: ”مرزا بابا جو لشڪر ٿئي ۾ ڪاهي پيو آهي، ۽ مرزا
باقيءَ جي ڪند آهي. مرزا باقيءَ جو لشڪر چانوڻيون ڇڏي
پڇندو پيو وڃي... سنڌيو، وقت اچي ويو آهي! مرزا باقيءَ جهڙي
ظالم مان جلد ڇڏائڻ جو وقت اچي ويو...!“

سڏهو جي ان اعلان جي انتظار ۾ هئا، ۽ هزارين سنڌين
جو ۽ عجم طوفان وانگيان ترخانن جي مداح ڏانهن وڌڻ لڳو:
ڪنهن ڪالٽ ڪملي، ڪنهن بانڊو، ڪن بههجي ڪمرندن مان
ڪٽارا ۽ خمير ڪڍيائون ڪي خالي هٿن اڳيان وڌڻ لڳا، ٿوريءَ
دور ۾ مرزا جان بابا جو لشڪر به اچي ساڻن گڏيو، ۽ سنڌين
نعره هڻيو: ”مرزا جان بابا زنده باد!“ ”مرزا باقي ڪتو مرده باد!“
مرزا جان بابا لشڪر جي اڳيان هو، اهي نعره ٻڌي هن
جي همت ٻيڻي ٿي ويئي، ۽ هن زور سان چيو: ”شاهاڻي بهادرو،
مرزا باقي بيگ خون ٻوڙيون ٻوڙيون ڪري ٿي جي ڪٽڻ کي
ڏيو... الله ڪر، وڌو ۽ مٿن عقابن وانگر ڦهائجي وڃو...!“

ڳڙن جي هٽڪارن، هٿيارن جي چٽڪي، گهوڙن جي
سڻ جي آوازن، پويان ايندڙ ٻيڙي لشڪر جي قدمن، ماڻهن
جي نعرن ۽ رڙهين جي قيامت جو شور برها ڪري وڌو. ائين
ڏاڏو جي ڌرتي ڏهي، قاتل ٿي هئي، جن سمنڊ شهر کي ٻائي
رهي هو، جي آسمان ٽڪرا ٽڪرا ٿي ٿي ڪيرڻ وارو هو.
سوڍل منجهي بيهي رهيو، هن کي ڪجهه سمجهه ۾ نه
ٿي. سنڌين جي ان بغاوت کي هو ڪاڻ سمجهي نه سگهيو.
شهنشاهه جي خلاف بگهو ڪي بههجي واري ۾ اٿل جي سڌي
مت هن جي من کي ڪانه آڻي، ۽ هن جو شرم کان ڪٽ
ڪٽڪي ويو، هن کي پنهنجي هن قوم جي بيوقوفيءَ تي ڪاوڙ
مدان اچي لڳي. اهي سنڌي، جن کي ترخانن کي سنڌ مان
ٻوڏي ڪڍيو هو، جي اڃا ائين ئي ترخانن مان ٻانهن ٻولي ٿي

ديئا هئا. الاڻي ڇو هن وان کي پهريون پهرو ويچارو، بهوس ۽
 نيتو محسوس ڪيو، ۽ ان پيرميءَ مان ڪميٽ جي بيهڪن
 ۾ مٿيون وجهندي، هن جي دل سان ڏانهن نڪري وئي؛ ”هيءَ
 جنگ سهنجي جنگ نه آهي!“ دل مڪامي جو طوفان، ۽ هي
 بيهڪر چن هن جي دل مٿان لنگهي رهيو هو، ۽ هو چپ چاپ
 ان ڏسندڙ اکين سان هن کي ڏسندڙ رهيو. ڏهن هو اڪيلو
 رهجي ويو، ڏهن هن کان زندگيءَ ۾ پهريون پهرو تڏو شوڪارو
 نڪري ويو، ۽ هن ڪميٽ کي علاوه جي سراه ڏانهن موڙي ڇڏيو.

رات جو پهريون ڀيرو گذريو ته سنڌ جو سهندو آسمان به
 جي ننڍاڪرو ٿي اڪمون ٻولڻ لڳو هو. رکي رکي تارن پاڻ
 کي سجاڳ رکڻ لاءِ اڪڻ ٿي شروع ڪيو. ڇنڊ ٻه تارن کي
 اوجاڳي جا ويڻ ڏيڻ لڳو هو. ان تڏيري ننڍاڪري واپو منڊل
 ۾ گهنگهرن ۽ دف جو اوڀرو آواز وراڪا ڏيندو، ٻڙاڏا ڪڍندو
 سنگهار جي ڪن تي پيو. ڄاڻڻ به اهو آواز ٻڌو هو، ۽ ٻنهي
 ڄڻ ته ڪڙي ٿي دل سان سوچيندي، گهوڙن کي اڙي هڻي.
 گهوڙن پڙڪو کائي، رهيل رت ست سپاري وڪ وڌائي، پريان
 سنڌ ٻڌ تي هٿن کي مشغلن جي روشني لڪندي نظر آئي. ڄڻ
 ان ويجهو هوندا ويا، تنهن ٽين جا پاڇولا مشغلن جي سوجهري
 ۾ ڇڏي نظر آيا، وٿن جي هڪ جهنگي اڳيان اچي، هو لهي
 پيا. جي پهرين ڀيري، ڪيترن ماڻهن جي کلي ۽ لهڪ ڏيڻ
 ۾ آڏو ڇڏي رهيا هئا. ڄاڻڻ ۽ سنگهار ڪجهه وقت گهوڙن کي
 اٿس ٺهلائيندا رهيا، ۽ ساڳئي وقت پنهنجي اڳئين قدم تي چپ
 ڇاپ سوچيندا رهيا. ڪجهه سوچيندي ڄاڻڻ چيو: ”سنگهار، ڀائو،
 ڪوڪلناش تي سهڄو حق آهي، تنهن جو خيال رکجانءِ!“
 سنگهار پهرين ته جواب ٿي نه ڏنو، پر پوءِ هڪ ڊگهو
 ساهه کڻندي چيائين: ”ڄاڻڻ پنهنجي ذاتي وهر کي سنڌ جي جهيڙي
 کان مٿانهون مٿان سمجهن!“
 ”سنڌ جو جهيڙو به ته اسان جو ذاتي جهيڙو آهي، ادا!“
 ”ڇڏن - ڇڏن، پر اسان کي پهرين اهو خط هٿ ڪرڻو
 آهي، جيڪو ڪوڪلناش ڏنار ڪندو ٿو وڃي. جيڪڏهن ڪوڪلناش

مري پيو ته اهو خط ملڻ ڏکيو ٿي پوندو، ”سنگهار کيس
سمجھائيندي چيو.“

جانل ڪجهه سوچ ۾ پئجي ويو. هو چپ چاپ گهوڙن
کي ٻڌي، آهستي آهستي هنن نسن ڏانهن وڌڻ شروع ڪيو. هنن
ملاح اها بيهاري نه لکندي لکندي هو ڪوڪلتاش جي تنو
۾ گهوڙن جي ڪوشش ڪندا، ۽ ڪوڪلتاش کي مارڻ جو ٻپ
ڏياري، خط هٿ ڪري اٽڪل سان نڪري ايندا. پر نسن جي
ويجهو پهچڻ تي هنن جيڪي ڏٺو، تنهن وري آسڪا هنن جي
دلين ۾ ذاتي وير جو اهڙو زهر ڦهلائي ڇڏيو، جنهن ۾ انسان
۾ جو سانگهو واري ويهندو آهي. اهو ذاتي وير ذاتي نفرت
کان به وڌيڪ ڇيچيلائيندڙ هو — اهڙو وير جو انسان جي انسان
تي ظلم جي رد عمل طور پيدا ٿيندو آهي. هن ڏٺو ته هڪ گول
دائري ۾ ويهارو کن ترخان ويٺل هئا. هڪڙي سسند تي ڪوڪلتاش
ويٺل هو؛ سندس هٿ ۾ انگوريءَ جو جام هو، ۽ سندس گوڏي
تي هڪ خوبصورت سافي لٽل هو، جنهن جي گلن تي هٿ
ڦوري رهيو هو. سندس نظرون دائري جي وچ تي ڪل هيون.
دائري جي پوري وچ تي تنل ٿاندا پڪڙيل هئا، جن تي به سنڌي
ٺپ ڏيئي رهيا هئا. پر ٽي ترخان پٺان جي چوڪن سان هن
کي ٿاندين تي نچائي رهيا هئا، ۽ ٻه ڳيرو سافي گهمگهم ٻڌل
دف وڇائي رهيا هئا. باقي ويٺل ترخان ٺهڪ ڏيئي کلي رهيا هئا.
ڪن جي بغل ۾ ڳيرو سافي لٽيل هئا، جي هنن جي ڪل ۽
ٺهڪن کي وڌائڻ لاءِ هنن کي ڪٽڪٽائون ڪري رهيا هئا.
انهن ٺهڪن جي شور ۾ سنڌي پاڻ کي ٿاندين جي سڪ کان
بچائڻ لاءِ ٺپ ڏيندا ٿي ويا. اهو منظر ايترو ڇيچيلائيندڙ هو،
جو سنگهار پنهنجي چپ کي چڪ هڻي ڦٽي وڌو، ۽ خود پنهنجو
ٽي رت هن جي نڙيءَ ۾ ڪنهن چر وانگر ساڙيندو محسوس
هيو. جانل حا هٿ ۾ پنهنجي نالي ۾ ڪهي ويا. ۽ پوءِ هڪ ئي
وقت به دالا هوا کي تير وانگر گهمائڻ لڳا ڪوڪلتاش جي سڀني

۾ ڪهي ويا. سنگهار جابل ڪي هلڪو اشارو ڪري. پاڻ ٽانڊن ۾ ۽ ۾ ٻيل ۾ ڪر خان ڏانهن ائين ٿو وڌي. جو ذري گهٽ ۽ ۾ ٽانڊن ۾ ڪريو هو. ترخان هوت ۾ وڃي ٽانڊن ۾ ڪريو. ۽ ۾ ٽان جي وات مان نڪرندڙ ڪيڪ به چڻ ٽانڊن تي ڪيڪجي نڪتي. اهو ڪيڪجي ايترو جلد ٿيو. جو ترخانن کي ڪجهه سمجهه ۾ نه آيو. ڪيترا ته نشي ۾ ايترا چور هئا جو هنن ان کي به تماشو سمجهي وڌيڪ لهڪ ڏيڻ شروع ڪيا.

سنگهار ڪيرهل ترخان کي اتي ئي ڇڏي. هتي ترخان ڏانهن رخ رکيو. اهو ترخان ڪجهه پاهرو ٻيل هو. ۽ خطرو محسوس ڪندي جنن پالو پوئتي ورائيائين تن سنگهار جو هڪڙو عٺ پالي جي وچ تي ڪهي ويو. هتي هٿ جي پٺ ڪهاڙي ۽ وانگر عن جي ڪلهي جي ٿڌن عيٺان اهڙي زور سان هنيائين جو ترخان سوز کان پيو ٿي ويو. پالي مان سندس هٿ ڇڏائجي ويو. ۽ اتي ئي ڊيري تي ڪيري پيو. سنگهار چڻ ته اڪيون پوري اهو ڪيڪجهه ڪندو ٿي ويو. ڪاوڙ کان هن جي اکين اکيان ٿاڻي ڪهاڙا ڏنڌ ڇانڻجي ويا هئا. جن مان هن کي فقط ترخان ئي ترخان نظر اچي رهيا هئا. هيڪي ترخان نشي ۾ هئا. سي پاڻ ڇاڻو ڪاڻ. پڇڻ بدلمان اتي ئي ڪروندڙا ٿي ٿرتي ۽ ۾ اڪڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا. سنگهار جو پالو ڪنوڻ وانگر سڌن نڙگهٽ ٿاڙيندو. سڀا چمريئدو. هڪ ائين ورجا سان چمڪندو رهيو. جن ترخانن ۾ ايت ڪجهه هوش هو. تن مان سڀي ۾ جن جي ڪوشش ۾ وڃي ٿل ٽانڊن ۾ ڪيريا. ترخانن جي رڙين ۽ ڏانهن سان گڏ. سندن هنج ۾ ايتل ساقين جون ڪيڪون آسمان ڌارڻ لڳيون. سنگهار تي چڻ ڪو پوت سوار هو. ۽ پالي سان گڏ. هن پنهنجي لٽن ۽ ٿڌن سان ترخانن ۽ ساقين کي ٽانڊن ۾ ڌڪڻ شروع ڪيو.

ٽانڊن تي نچڻ وارا سڌي حيرت مان هي خواب جوڙو مظهر ڏسندا رهيا. پوءِ پنهنجي واهروءَ کي اڪيلي سر ڏسي. پاڻ

۱۰. ٿاڊن کن ۾ اهو نڪري، ويهي رهو بدران ڪرڻل ترخانن جا
 رڳا ڪٽي، بههجي دل جون ٺاهيون ڪيڻ بهي رهيا. هنن کي
 بههڻا سڙي اگر ٽول پيو. ۱۱. وسري ويا: پيون جي چالن کان
 وڌيڪ هو ڏامن جي چالن جي باءِ ڇوڏڻ بهي رهيا. جنهن ترخان
 کي من ڪم ٿيو ڪرڪڙو ٿي ڏٺو، انهيءَ جي ڪجهه ڪرڪ
 کي من ۾ ۽ ۱۲. لاءِ بند ڪري ٿو ڇڏيو.

حذرن جانن ڪوڪائين جي نسوڻ مان هڪ شامي پيئي
 ڪڍي ٻاهر نڪتو، تڏهن هن جيڪي ڏٺو، سو اعتبار جوڳو نه
 هو. مشران جي فزڪل رويي ۾ منگهار کي هڪ سسرو
 ڏٺو. سسرون ئي مٿس آيون، ڏهاڪو ڪن ترخان آفت مٿا
 پيا هئا، ڪي ترخان ٽنن مان نڪرڻ جي ڪوشش ۾ هئا ته
 ٻين ٻارا سمراهه انهن کي ڊگه لائيندا ٿي ويا. ٻه چار ترخان
 شادمان ٻڃائي ٻيچي نڪتا هئا. ٻه ٻي شامي پنهنجي منهن کي
 انهن مان ڌڪي ڇڏي ڪا ٻري روئي رهيا هئا.
 سگهار حلقن کي ڏسي ٻيڙي مان سوال ڪيو: ”ڇاڻي،
 ڇاڻي ڇاڻي؟“

”آه، تو، من، پستی“ هر سه درین سوکونین پاکونین ساق خط
.. مودود آهی!“ ساق جواب دمو.

سگهار جي سهرن جي تشڪل ڏيکاري ٿي وئي، ۽ هو وڏي
ڪوڪڙن جي ڀر ۾ اچي بيٺي رهيو. ڪا ڪهڙي هو بيٺي
۽ ڪوڪڙن جي ڀر ۾ ڏسندا رهيا. جنهن جي سڀي
ڏاڍو رت وڃي ۽ سڄي ڪاڙو ڪري ڇڏيو هو. سگهار
ڏاڍي ڪاڙي ۽ پائون وڃي چيو: ”ادا، سڄي وڃي
مان ڪوڪڙو نه ڳهت ٿيو!“

هن منڙي منهن ٻن سڌي هڪڙي ڏانهن ڏٺو، جن کي
ڀري پرن هي چٽاڻ ۽ ٽوڙيل پٿر ٽي ويهاري ڇڏيو هو، ۽
هو ٻڌي مٿي پرن تي وجهي رهيا هئا. حال احوال ڏهن
ٽي من ٻڌايو ته هو هٿر هٿا هيءَ سندن ئي هيئي ۽

ٿورو ئي پريان سندن آن جو ڪرو هو. ترخانن جي آرڪٽي وڃڻ جي پ کان هو ڪري ٿي چوانگي ڏيئي رهيا هئا ته اوچتو هنن ترخانن لنگهندي ڪين ڏسي ورتو. بس پوءِ ته ري گناهه ڪين جهلي آيا، ۽ رونشي خاطر چيائون ته سنڌي ترخانن جا غلام هئا ان ڪري هو بهمي - مورن ترخانن جا پير ڌارين. انڪار ڪرڻ تي هنن پهرين ته ڪين لٽن ۽ مڪن سان ڏاڍي مار ڪڍي، پوءِ گوشت پچائڻ وارن ٿانڀن تي ڪين اچائڻ شروع ڪيائون.

جانڻ کان رهيو نه ٿيو، ۽ چيائين: ”پائو، حسين سڌ غلام هوندي، تيسين سندن کي عقوبتون - هٿيون هونديون، شل ٿئي سندن کي ڪا ساڄهه ڏئي!“

سنگهار ترخانن جا به گهوڙا پلائي، هنن ٻنهي پٿرن کي ڏنا ته چڙهي ڳوٺ پهچن. هلندي وقت ڪين چيائين: ”ادل، جيڪڏهن پنهنجي گهٽين ۽ آن جي آڻ کي ڪن ڪا وار ڪاڻي ملن ته پنهنجي ڏهه کي هنن ڏڪارين کان ڇڏائڻ تي به ٿورو وڃجو. پاڻ وٽ چوندا آهن ته به ته ٻارهن، هر ڳوٺڙي جا ماڻهو مو به پچائين ته هنن ڌارين کي ٽڙي ڪڍي، ته اهو ڏينهن بري ڪونهي جو سڌ هنن کان آهي ٿي هوندي!“

هو ٻئي پائر هڪ نئين ساڄهه ٻائي، ڪو اونهو ويچار ويچاريندي پنهنجي ڳوٺ ڏانهن هليا. سنگهار ۽ جانڻ به ترخانن جا به پلا گهوڙا پلائي، ٻري ٿئي ڏانهن رخ رکيو. هنن جون دليون ڄڻ ڪنهن ٻار کان هلاڪيون ٿي پيون هيون. سنڌ جي آسمان جي دل به ڄڻ هلاڪي ٿي پئي، ۽ چنڊ تارن کي اک هلي، ڪن جا ڳاڻي وڌو، ۽ هڪ نئين جوت تارن جي آڇي پئي پر ٿلهجندي ويئي.

....

....

....

ٿئي کان ٿي - چار ڪوهه. پري هئا ته جانوه جو گهوڙو ٿاهو ڪاڻي منهن پر وڃي ڪيريو. جانو پاڻ ته سنڀالي ها ته پاڻ به گهوڙي جي هيٺان آڇي وڃي ها. پهر سج جو چڙهي آيو هو،

۽ هو الائي ڪيڏي منزل ڪري آيا هئا. گهوڙا پگهر کان ڇڻ وڃڻجي ويا هئا. هنن جي پنهنجي جسم ۾ به ٽڪ ٽڪو ڪوڙهندو ٿي ويو. جانل پاڻ منيائي گهوڙي کي اٿارڻ جي ڪوشش ڪئي، پر گهوڙو جيئن ڪيريو، تيئن وري چيريو به ڪوندو.

سگهار به گهوڙي تان لهي پيو، پنهنجي گهوڙي کي ڀاڙو سان مٿي تي هٿ رکندي چيائين: ”جانل، ويچارو ڪندار وڃي ٿي ۽ سان ماڻهو. ان ۾ به ڪا چڱائي هوندي. ڪا گهوڙي اسان به ٽڪ ٽڪ پيڇون نه چڱو!“

”جيڪا تههجي صلاح!“ جانل جو آواز به انداڪرو ٿيڻ لڳو هو.

ٿوهرن جي ڊگهن پوڙن جي وچ ۾ ٿورو هٿ صاف ڪري ڪنڌ عيٺان ٻانهن ڏيئي ٻيئي لپٽي پيا. ٽڪ هنن جي بدن مان اڇوئجي اڪين ۾ اچي ويو، ۽ نه چاهيندي به هنن جون اکيون پورهي ويون. هنن اڃا ائين پانيو هو ته سنڌو اک مٿي لڳي هئي ته پريان گهوڙي جي ٿاڙ ٿاڙ جي آواز تي ڀرڪ ڀري اٿي ويٺا. سڄ لڙي وڃي درياءَ جي ٻيڙن ڀر ڪشي مٽي، ڀاڙو ۽ آهڻا ٽي جهڪا ٿيڻ لڳا هئا.

”ٻڌ، پاڻ کي نه سمجهي ٿي ويئي.“ جانل اڻ مٽو چيو. سگهار کي پاڻ تي ڪاوڙ آهي ويئي. هٿي ۽ هٿي ۽ نظر ٻوندي، هن کي آخوند صالح جي هدايت ياد اچي ويئي، جنهن آخوند نور محمد جو ٺاهو هڏي، کين چيو هو: ”پاڻو، ان تي سڄو دارومدار آهي. جي ترخانن جو اهو خط ڦٽار پهچي ويو ته سمجهه نه سنڌ ڪڏهن به آزاد نه ٿيندي. هتي طرف جيڪڏهن خط ملي ويو ته گهڻيون گالهون صاف ٿي پونديون. يانهان تو نه ڦٽارين شهنشاهه اڪبر خلاف ايران جي بادشاهه ڏانهن لکيو آهي. اهو خط اڪبر تائين پهچايو. هن ته اڪبر ترخانن جو سنڌ مان ٽڌو پٺائي ڇڏندو، ۽ سنڌ جي آزاديءَ جي ڪا مڙئي صورت نڪري پوندي. ٽڏي سوڀارو ڪريو: ٽڪ ٽڪ اچي پيڇو!“

شرمساريء کان سنگهار جو ڪنڌ هيٺ ٿي ويو. ٿورن کان ٻاهر اڪري پيچري جي منهن تي بيهي رهيو. گهوڙيسوار کي ڀرپان ٿي هٿ کڻي بيهڻ لاءِ اشارو ڪيائين. گهوڙيسوار به ان ٻڌڻ ۾ هو ته هي الائي ڪير هو؟ بيهي يا نه بيهي! هر ڪجهه سوچي هو بيهي رهيو.

”ياڻو، ڪير مڙس آهي؟ ايترو نڪڙو ڪهڙنهن منبت
آهي؟ سنگهار وڃيو.“

"آه هاں سيد آهيان — شيرازي - ميدن مانا نئي ۾ . حشر
متو پيو آهي، ڏٺي پيو پناه ڏي. آءٌ پنهنجي گهٽ پيو وڃان!"
سيد - هڪندي چيو .

”ڇو، خير نه آهي؟ ٺٽي ۾ ڪهڙو محشر متو هيو آهي؟
وري ڪا شورش ٿي آهي ڇا؟“ سگهار اٿڻ مان وري پڇيو.
حائڻ به اچي سندس پير ۾ ويهي رهيو.

”اوهان ڪونه ٻڌو آهي ڇا؟ ڪانه ٿئي جي عامل آخوند
صالح کي مرائي وڌو آهي. مرزا جان بابا جو لشڪر ٺٽي ۾ ڪاهي
پيو، هر شهر ۾ ڪامياب ڪانه ٿي ... ۽ اڄ مرزا باقي چٽو ٿي
پيو آهي، ۽ جوکو ٿو سامهون اچي تنهن کي هاڻي جي پهرن
۾ ٿو لسري ... لشڪر کي چوٽ ڇڏي ڏنو اٿس ته ٺٽي ۾
گهرن ۾ گهڙي پون ۽ باغين کي جهلي اچن ...“ سيد وڃي چارو
ڏاڍو ڊنل ٿي ڏنو.

”هان! ڇا چيئو؟ امير خان آخوند صالح کي مارائي وڌو
اهي...“ سنگهار جي دل مان دانھن نڪري ويئي، ۽ هن ڇا
... گھوڙي جي بئڪن ۾ پيڙجي ويا.

”هاڻو، فارسي پڙهائڻ تي آخوند صالح راضي نٿي ٿيو....
 حاسع مسجد واري چونڪ ۾ کيس لباس تي ٽنگي ڇڏيائون....
 ادا، هنن ڪميٽن کي....“ مسافر ڪجهه چوڻ تي هو، پر سگهار
 سندس ڳالهه ڪٽيندي چيو: ”شاهه حائين، بخش ڪجانءِ، پر
 اهو گهوڙو ڇڏڻو پوندو. اسان کي ٺٽي پهچڻو آهي، ۽ اسان هر
 ڪڙو وقت مري پيو آهي....“

سنگھار ڄڻ ته پنهنجي پاڻ مان ڳالهائي رهيو هو. هن کي ته اها به خبر نه پيئي ته شاھ سائين گهوڙي ڇڏڻ کان صفا نابري واري بيٺو، هن کي اهو به ياد نه رهيو ته هن شاھ کي هڪ ٻاڪ حيان ڇڏيو، کان جهلي کڻي هيٺ لائو، ۽ ٻي گهوڙي ۽ هو شاھ جي گهوڙي تي سوار ٿي، ٻئي گوڏاگهوڙي جي ڪکين ۾ هڻندو ويو. هن کي ته پنهنجو ساٿي ڄاڻڻ به ياد نه پيو، ڄاڻڻ ٻيئي سان ڪري هن جي ڪلهه لڳو آيو، هن جي اکين مان ته اڙڪن پنه، ٻي ڦٽي ڪئي. آخوند صالح کي ڪيئن ماريو هوندائون.... ٺٽي جو لڪ، آخوند صالح.. ٺٽي جي آبرو، ٺٽي جي لڄ.... ڄاڻڻ الائي ڇا ڇا سوچيندو رهيو.

درياء تي پهچندي، شهر ڏانهن وڃڻ. دران سنگهار ترخانن جي ان محلي ڏانهن رخ رکيو، جنهن ۾ ترخانن جون حويليون هيون. سرزا باقيءَ جي حويلي ته بهم درياءَ جي ڪپ تي هئي. ترخانن جي حويلن تي سخت پهرو هوندو هو، هر اڃ ته جتي ڪٿي به ڪا به نظر آيا، پرڏيان شهر مان گوڙگهمسان، نعرن ۽ نوبتن جو هڪ پڙاڏو پيدا ڪندو هن جي ڪنن ۾ ايندو رهيو، پر ائين ئي ٻانڌو ڄڻ ته سنگهار جي ڪنن ۾ تازيون پئجي ويون هيون. محلي جي منهن تي پهتو ته پري کان ڏهاڪو ڪن ترخانن کي پهرو ڏيندي ڏٺائين. ڄڻ ته کيس هڪل ڪئي. سنگهار کي اچڻو وري پنهجو ٻار ڄاڻڻ ياد اچي ويو، گهوڙي ۽ لاه هو بهي رهيو، ۽ هو ترخانن ڏانهن ڏسندي ڄاڻڻ کي چيائين ”ڄاڻڻ، آخوند صالح سان انجام ته ڪونه پازڻو هون. هاڻ تون خط کڻي وڃي آخوند نور محمد کي پهچا. ٺٽي ۽ ٺٽي کي پرتين، جيئرا هوندائون ته جدائون ڪونهن!“

ڄاڻڻ ۽ خود به وڌيڪ ٻڌڻ جي طاقت نه رهي هئي. هن جي اندر ۾ وڏو پوندا ئي ويا. هر خط آخوند نور محمد کي پهچائڻ به ضروري هو. هن سنگهار جي اکين ۾ ٺهائڻ جي ڪوشش ڪندي چيو: ”سنگهار پنهنجو خيال رکجانءِ.... سنڌ کي اڃا

تو جهڙن مڙن جي گهرج آهي ڇڏو، موڪلائي ڪانهي
جيئي سنڌ!

جانن گهوڙو موڙي پوئتي موٽي ويو، ۽ سنگهار وري
گهوڙي کي اڙي هڻي. محلي اڳيان بيٺل ترخان جيسين پنهنجا
ڀالا سڻالين، تنهن کان اڳي سنگهار جو گهوڙو منڊن وچان نڪري
ويو. جتي ڪٿي پهريدار هن سوار کي حيرت مان ڏسندا رهيا.
سامهون هڪ وڏي حويلي ۽ اڳيان چوٽدار پالن جا ويهارو منڊهڙا
ٺاهيو بيٺا هئا، ۽ شاهي دروازي اڳاڙ وڏيون مشاؤون ڀري رهيون
هيون. سنگهار سمجهي ويو ته هجي ته هجي پر اها حويلي باقي بچ
جي هئي. ان حويلي ۾ داخل ٿيڻ ناممڪن هو. ان ڪري
هو آسپاس جو جائزو وٺندي اها حويلي به ڏسي ويو. ان مان گذر
جيڪي لاکو حويليون هيون، تن جي ڪنگرن کي ڏسندو هو
اڳيان وڌندو رهيو. جڏهن هو حويلين جي هڪ قطار کان اڳتي
نڪري آيو، تڏهن هو گهوڙو جهلي لهي پيو. ان هنڌ تي اوندهه
۾ هن اڪڙ ٻيڪڙ ترخانن کي پهرو ڏيندو ڏٺو. حويلين کان پوءِ
گهوڙن جون ڪڙهيون هيون، ۽ ان کان پوءِ چانوئي شروع ٿي
ٿي. مرزا باقي جي حويلي ۾ داخل ٿيڻ جو هڪڙوئي طريقو
هو: پر واري حويلي ۾ داخل ٿي، حويلي جي پٺئين پاسي
درياهه ۾ ٿي، اتان مرزا جي حويلي جي پٺئين ديوار ذريعي داخل
ٿجي. پر واري حويلي تي به سخت پهرو هو، ۽ الائي پنهان
فصيلن تي پهرو آهي يا نه؟ اها ڳڻ ڳوت ڪندو، اوندهه مان
هلندو، هو مرزا باقي جي حويلي کان اڳيان نڪري، ساڳي
قطار جي اڳئين حويلي ڏانهن هلڻ لڳو. پهريدارن ڏانهن ائين
وڌو، ڇڏ ته هو ڪنهن ڪم سانگي هن ڏانهن اچي رهيو هو.
پهريدارن مان ۾ چڻا هڪ سنڌي کي اڳيان وڌندو ڏسي،
هاڻ اڳيان وڌي آيا. هڪڙي پهريدار خونخوار اکين سان ڪيس
ڏسندي چيو: ”ڪير آهن تون؟“ ترخان اميرن جي محلي ۾
اچڻ جي توکي ڪهڙن جرأت ٿي؟“

”هيءَ جوابي ڪنهن جي آهي؟“ سنگهار چڻ هن جي ڳالهه ٻڌي ئي ڪاٺه.

”ٺٽي جي عامل، امير خان جي،“ بهرپدار جواب ڏنو. ”نه پوءِ آءٌ صحيح جاءِ تي آيو آهيان،“ ائين چئي، سنگهار اڳيان وڌڻ لڳو. کيس ڄاڻ ڪريو ته سنگهار خان ملڻ آيو آهي، ۽ ڪو خاص پيغام آندو اٿس....“

”امير خان جوابي ۽ موجود ڪونهي،“ بهرپدار هن جي ڳالهه ڪاٺندي چيو.

سنگهار چڻ ڪنهن سوچ ۾ پئجي ويو، ۽ پوءِ بهرپدار کي گهوريندي چيائين: ”پوءِ ڪو اهڙو ماڻهو هجي، جنهن کي آءٌ اهو پيغام پهچايان....“

بهرپدار به ڪجهه سوچ ۾ پئجي ويا. ”ڪنهن جو پيغام آهي؟“ هڪڙي بهرپدار چيو.

”اهو ته اوهان کي ڪونه ٻڌائينس.... پر آهي مرزا جان بابا بابت....“ سنگهار ڏک ۽ هندي چيو.

بهرپدارن کان چرڪ ڏکري ويو. مرزا جان بابا سنڌين وٽ وڃي لڪو هو، ساکين خبر به هئي. متان هي ماڻهو اها خبر کڻي آيو هجي. بهرپدار هڪٻئي جي منهن ۾ ڏسندا رهيا. پوءِ هڪڙي بهرپدار چيو: ”ڪٿي آهي مرزا جان بابا؟“

”نه بابا نه، اوهان کي ڪونه ٻڌائيندس. مون کي پنهنجي سسي پياري آهي، آءٌ ڳالهه ڪمدس به ته امير خان جي ڪمڻ خاص ماڻهو سان.... نه ته نهيو!“ سنگهار سمجهي ويو ته ڏک ۽ صحيح لڳو هو. مرزا جان بابا جي سسيءَ جي قيمت لکين اشرفيون لڳي هوندي. ان جو ڪو آڻو پتو وٺڻ لاءِ امير خان جا ماڻهو سولا ڳالهه کي ڪونه ڇڏيندا. ڳالهه ڪري هو واپس موٽڻ لاءِ پوئتي مڙيو ته هڪ بهرپدار کڻي ٻانهن مان ورتس. ”ڇڱو اچ، مهر منشيءَ کي سڏي ٿا پڇون!“

هو کيس وٺي دروازي تائين آيا، جتي چار ٻيا به بهرپدار موجود هئا. تن به پڇيو ته ڳالهه ڇا هئي. ٺٽ هنن به اها صلاح

ڏٺي ته مير منشيءَ سان صلاح ڪجي، جيڪڏهن ٺاهيو ضروري
هجي ته سنڌيءَ کي زوريءَ ترسانجي. سنگهار اهڙو ڏيک ڏنو
جن هنن جي ڪا ڳالهه ڪانه ٿي سمجهيائين. هڪڙي پهريدار
دروازي تي ڏٺڪ ڏٺڪ ڪئي. دروازي سان هڪ ننڍڙي ٽاڪي
کلي پئي، ۽ اندرئين پهريدار پڇيو ته ڇا هو. پهريدار کيس
سمجهائي.

”چنگڙ بيهه ته آڻه ڪيس سنڌائي تو وٽان!“ ائين چئي،
هن وري ٽاڪي بند ڪري ڇڏي.

پهريدار مرزا جان بابا بابت چرچاگهيا ڪرڻ لڳا. سنگهار
اهڙيءَ طرح هن سان گڏ بيٺو هو، جن هنن جي ڳالهين سمجهڻ
جي ڪوشش ٿئي ڪيائين. هنن کي ڪلندو ڏسي، پاڻ به کلي شروع
ڪيائين. ڪجهه دير کان پوءِ، ٽاڪي وري کلي ۽ اندرئين پهريدار
پڇيو، ”مير منشي پيو اچي!“

پهريدارن هڪدم ڳالههون بند ڪري، ڀالا سنڀاليا. سنگهار
هنن جي اکيان ائين بيٺو هو، جن پهريدارن کيس اتي بهن لاه
مجبور ڪيو هو. ٿوريءَ دير کان پوءِ شاهي دروازي ۾ هڪڙي
ننڍڙي دروازي کان جو آواز آيو، ۽ ان ننڍي در سان ننڍڙي
قد جو هڪڙو ماڻهو ٻاهر نڪرڻ لڳو. مشعلن جي روشنيءَ ۾
سنگهار پهرين هن جي ٻچي ڏاڙهيءَ ۽ هڪ ڪاٺي اک ڏٺي. هو
اڃا دروازي جي ٽاڪن جي وچ ۾ ئي هو ته سنگهار ڪرڻ وارو
ڇاڻ ڏيئي دروازي ڏانهن ڌوڪي وٺو. مير منشي هڪ ننڍي ٻار
وانگر هن جي نمکڙ ۾ وڇڙي، وهي ٻوٽ ڀر ڪريو، پر ايتري
۾ سنگهار دروازي جي اندر پهچي چڪو هو، ۽ اندرئين پهريدار
جهڙين ڪجهه سوچي، تنهن کان اڳ سنگهار هر ڪٿارو سندس
هٿ ۾ کڻي ويو ساڳئي وقت هن ڌوڪو ڏيئي، دروازي جي
ٽاڪي ڇاڙهي ڇڏي. ٻاهريان پهريدار دروازي تي آواز ڪندار هيا.
سنگهار مير منشيءَ کي سندس جامي کان چڪي اٽاريو، ۽ کيس
اکيان وڌڻ جو اشارو ڪيائين. مير منشي ڪٽوڙيءَ وانگر ڪنبندي،
ليڏيءَ اک سان هن ڀرپٽ جهڙي مڙس کي ڏسندو رهيو.

حويليءَ جي ايوان ۾، اڳيان گهوڙن جي ڪٽڙ، هٿي،
 ڇهن ۾ پنج ڇهه، سلا گهوڙا ٻڌل هئا. انهن کان اڳتي هڪ پٿرائون
 رستو هو جو اڳيان ديواڏيخاني، ۽ زاناڏيخاني ڏانهن ٿي ويو. مير منشيءَ
 کي اڳيان ڪندي سنگهار هيڏانهن هوڏانهن ڏسندو اڳيان وڌندو
 رهيو، جڏهن حويليءَ جي چمن ۾ پهتا، تڏهن خوبصورت پٿر جي
 مرتبانن ۾ ٻرندڙ مشعلن جي روشنيءَ ۾ هن جيڪو ڏٺو، تنهن
 هن کي خيالن ٿي خيالن ۾ اندر جي آکاڙي ۾ پهچائي ڇڏيو.
 اچي گڙهي پٿر سان ٺهيل سهڻيون سهڻيون آپسراڻون ڇڻ نه
 حيرتون جاڳنديون هن جي آڇيان ڪري رهيون هيون. انهن
 خوبصورت مجسمن ۽ بتن کي ڏسڻ ۾ هو ڪجهه اهڙو محو ٿيو
 هو مير منشي وڃي، ڏسي، گهٽ هٿي، ۽ زاناڏيخاني ڏانهن پڳو.
 ۾ جي ڊوڙن جي آواز تي سنگهار ڇڻ جواب مان هاڳي پيو،
 ۽ هن کي پنهنجي پاڻ تي ڪاوڙ اچي ويئي. مير منشي زاناڏيخاني
 جي دروازي تي لڪ لڪ ڪندي ٽڪڙو ٽڪڙو فارسيءَ ۾ رڙهيون
 ڪندو ٿي ويو. جڏهن سنگهار به ٺوڻهه پائي هن تائين پهتو تڏهن
 دروازو کلي پيو، ۽ ۾ ڪارا ديو جهڙا خواجہ سرا هن ڏانهن
 وڌيا، ۾هي جي هٿن ۾ ڊگهن ڳن وارا خنجر هئا، گهڙيءَ لاءِ
 سنگهار نه هٿن جي ٽولڻ، ڏسي هيٺ ۾ پئجي ويو هو پاڻ به
 ڪافي گهري بدن جو هو، پر هنن مان هر هڪ هن کان پيلي
 بدن جو هو. ۾هي جي باوجود، پيٽ کان مٿي هن جو جسم
 گهاڙو هو، ۽ ڏهاڻن ۽ مشعلن جي لڏندڙ سوحهري ۾ هن جا
 ڪارا بدن ٽپل جي ڪري چمڪي رهيا هئا. سندن اکين ۾
 بگهڙ جي اکين واري نيرحمي ۽ خواڏواري جهاڪي رهي هئي،
 ۽ هڪ ٻل ۾ هنن کي منهن ڏيڻ جا ڪنهنهن انسانن جي اکين
 اڳيان لنگهي ويا، ۽ ڪجهه سوچندي هو پوئتي هٽڻ لڳو.
 خواجہ سرا ڇڻ بي اونا ٿي هن ڏانهن وڌندا رهيا. هنن کي اهو
 يقين ٿي چڪو هو ته سندن شڪار ڊچي پڇڻ جون راءِون ڳواڻ
 لڳو هو، ۽ هنن جي اکين اڳيان اهي شڪار لنگهي ويا، جن

کي ۽ ان ڪنهن هٿيار جي، سڪڻ هٿن مان چوري ٿڙي ماربو هو. پوئتي هٿي، سنگهار هڪ وڏي مشعل وٽان لنگهيو ته جهٽ ڏيئي اها کڻي ورتائين، ۽ ٻي گهڙي مشعل جو پيٽ هڪڙي ڪڏڙي جي منهن ۾ ٽپي ڏنائين. سنگهار پنهنجي چمار ۾ اهڙي دل ڌار بندڙ ۽ لنگهندڙ ڏانهن ڪانه ٻڌي هئي، ڇو ڪنهن وقت کي هٿ ٻڌڻ کان سواءِ ڪا اٿي ڪا ٿي ڏني هجي. ان رڙ هجي حويلي ۾ ٻيچار بندڙ پڙاڏو پيدا ڪري وڌا، ڏيو جهڙو خواجه سا پنهنجي منهن تي هٿ ڏيئي اٿي ٿي ويهي رهيو. ٻيو خواجه سا پنهنجي ساٿي جو حال ڏسي، مشعل کان چرڪڻ لڳو هو، ۽ هاڻ سنگهار بدران پوئتي هٿ لڳو، زناڻي جي دروازي وٽ پهچندي، دڪان اڳيان سنگهار مشعل ڏانهن وڌائي. خواجه سراکي دڪان جو خيال ٿي نه رهيو، ۽ جهڙو پاڻ پڇاڻي لاءِ پوئتي هٿيو ته ٿاڙجي وڃي پٺيان ڪريو. خنجر سندس هٿ مان ٽجي ويو. سنگهار مشعل جو پيٽ سندس منهن ۾ لڳندي، ڪرڊل خنجر کڻي ورتو، هن جي رڙ ۾، رنپ بدران زناڻي جهٽ جو آنگ هو، ۽ هو اونڌو ٿي دڪان تي ڦٽڪڻ لڳو.

سنگهار مشعل هٿ ۾ جهلي دروازي ڏانهن وڌيو، دروازو ٻڪر بل ڏسي، هن کي شڪ پئجي ويو، ۽ ٻي پور پوئتي هٿي، وار کان جهلي، دڪان تي ڪرڊل خواجه سراکي هٿن آڏاري پوهاريو، ۽ کيس آهستي فارسي ۾ چيائين: ”جي ڪا حرڪت ڪئي اٿي، ته خنجر پيٽ ۾ ٽپي ڏيندو سان!“

هن ڏيو الائي ڳالهه سمجهي يا نه، پر هو خاموش ايئن وانگر اڳيان هٿ وڌائي، اڳيان وڌندو رهيو. دروازي جي ويجهو، سنگهار خواجه سراکي زور سان ڌڪو ڏنو، دروازو چرڙاٽ ڪري کلي پيو، ۽ هٿن تي هو ٿاڙجي اڳيان ڪرڻ تي هو نه هڪ ئي وقت ٻه خنجر سندس جسم ۾ کپي ويا. خواجه سراکي ڏانهن سندس ٽڙڪهٽ ۾ ئي پورجي ويئي. سنگهار مشعل جي روشنيءَ ۾ ٻن نون خواجه سرائن کي پنهنجي همراھ تي حملو ڪندو ڏٺو.

جيسين هو پنهنجي غاڙي محسوس ڪن، تنهن کان اڳ سنگهار جو خمير هڪڙي جي ٻيٽ ۾ کڻي ويو. هو ڏانهن ڪري پنهنجي ڪيريل ساٿي ۾ مٿان جهڪي پيو. ٻئي خواجہ سرا جڏهن هن ڏٺين حملہ آور ڏانهن ڏٺو تڏهن هن باوجود هو هڪ ڀڄ پنهنجي منهن ڏانهن وڌندو ڏٺو. اهو مڇ، ويجهو اچڻ تي ايڏو وڏو ٿيندو ويو، جو خواجہ سرا کي پنهنجي اکين ۾ مڇ پوندا محسوس ٿيا، ۽ هن اکين کي ان مڇ کان بچائڻ لاءِ پنهنجا ٻئي هٿ مٿي کڻي جي ڪوشش ڪئي. پر هن جا هٿ اکين تائين پهچن، تنهن کان اڳ هن جي اکين ۾ هميشه لاءِ اوندھ چاڻججي ويئي، ۽ هو ٻارڻ وانگر مڙڪا پري، اوچنگارون ڏيڻ لڳو.

سنگهار هن کي اتي ئي ڇڏي، اندر وڌي ويو، ۽ ڪيترن ڪمرن مان ٿيندو، ترخانن جي گڏ ڪيل دوائ تي، دل تي دل ۾ کين ڪاربون ڏيندي، هو اهڙي ڪمري اڳيان اچي رهي رهيو، جنهن لاءِ هن سوچيو ته اهو ڪمرو ئي سگهي ٿو، جتان درياهه ۾ لهي سگهجي ٿو. ان ڪمري جي در مان، هڪ ٻيڙي عورت هٿ ٻڌندي، ٻي کان ٿڙڪندي ٻاهر نڪتي: ”رحم، آقا، رحم!“

ٻيڙيءَ جي آواز ۾ اهڙي نيزاري هئي جو سنگهار جي دل ۾ رحم چڻ پهريون ڀيرو موٽي آيو هو. ٻيڙيءَ کي مٿي تي هٿ رکندي چيائين: ”امان، اسين سنڌي، وس پڄندي، زائغائن تي هٿ نه ڪندا آهيون!“ ائين چئي هن دروازي کي هري هري ڏڪو ڏٺو. دروازي کليل سان هن جيڪي ڪجهه ڏٺو، سو جهڪڻ هو ڪوشش ڪري ها تڏهن به بيان نه ڪري سگهي ها. هن جي بلڪل سامهون اندر سڀا جي ڪا آهيرا، آرسپ، ۽ ٻين جهلي، پنهنجي ڊگهن وارن کي ڦٽي ڏيئي رهي هئي. سندس ٻانهون ڪلهن تائين اڳهاڙيون هيون، سندس اڏ منهن وارن ۾ اچي ويو هو، ۽ باقي اڏ منهن ۾ جا سونهن هئي، سا سنگهار جي دل ۾ ڏانئون وجهندي ويئي. نير شفاف مليل جي پهرائ مان هن جو جسم ائين جهاتوون پائي رهيو هو چڻ هن جي انگ انگ ۾ ڪا هلڪي

مشتعل ٿي رهڻ لڳو، جنهن جي روشني مامل مان ڇڏي هن جي اکين ۾ ترورا پيدا ڪرڻ لڳي. سندس چاٽيءَ کي ڏسڻ تي هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ سندس جي اهرن تي ڪا ٻيڙي هڪڙا ٻوڏا کائيندي، هن کي پنهنجي پٺاهه ۾ وٺڻ لاءِ سڏي رهي هئي. هن ڏهن هن ڳالهائون، تڏهن ته سگهار پنهنجي پاڻ کان ڊڄڻ ويو. هن جو آدرش هن جي ذهن جي ڪنهن ڪنڊ ۾ لڪڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو.

”سڏي، تون اچي وٺين! مون کي هڪ هٿي ته تون ضرور ايندين: پر ايترو انتظار ڪرائڻو آهي....!“

هن جي آواز جو جادو، هن جي ڪنن مان نهندو، دل ڌڻين بهتو، ۽ هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ ان ماحول کي پوري ڏهڻي سهارڻ شروع ڪيو هو. هو نه انهيءَ ڏند ۾ بند بيهڻ ٿيندو ٿي ويو. هو هن وري ان جادو کي ٻڌڪندو ڏٺو، ۽ ان پڻ پڻ ۾ ڪجهه غير يقيني ڪونهت هئي: ”نه نه... تون نه اهو ڪونه آهين... پر هيءَ دل جو توڏانهن مائل ٿيڻ لڳي... اچ، پنهنجي ويجهو اچ... ها خدا، مون ڪيترو نه انتظار ڪيو آهي... هو نه هتي، تون هتي... تو ۾ مون کي هونئي نظر اچي رهيو آهي....!“

هو آرمي رکي، آڻي بيٺي. سگهار هن کي ڏسندو ئي رهيو. هن جي دل ڪشري ڪشري ٿيندي، پُرڪڻ لڳي. پر اوچتو ٻاهران ماڻهن جي اچڻ جا ٽڪڙا ٽڪڙا قدم ٻڌي، سگهار پنهنجي ننڊ مان جاڳي پيو. ساڳئي وقت هن جادو به چيو: ”پهرين ٻه اچن... اهو دروازو بند ڪر!“

سگهار وري حقيقتن جي دنيا ۾ موٽي آيو، ۽ هن وڏي دروازي جي ٽاڪي چاڙهي ڇڏي. دروازي کولڻ لاءِ ماڻهن دروازي کي زور سان ٽڪا ڏيڻ شروع ڪيا. سگهار هڪڙي نظر هن تي وجهندي، مٿي ٺهاريو. آها ٺهاريءَ آها نگاهه هڪ ٺهاريو هئي، ڄڻ چواريءَ جي: ”خاني، جيئرو بچيس ته موٽي ايندس. ههڙو انتظار ڪجانءِ!“

پوءِ آڀاس لهاريندي، هن ڇت ۾ لنگهه جهليءَ جي رهندي
 رهي ڪي چڪ ڏهلي لوڙي وڌو ۽ ان مان سرڪسائي ٺاهي،
 هن ڀت جي ڪنگرن مٿان اچلائي. سرڪسائي هڪڙي ڪنگر
 ۾ ڦاٽي ته رهي جي اڌڪ تي هو ڀت تي چڙهي ويو. مٿي چڙهي،
 هن چوڌاري نظر ڦيرائي. مرزا ٻائيءَ جي حوالي چڱي پري هئي.
 وچ تي پهرو به سخت هو. هن رهي چڪي ڀت جي ٻئي پاسي
 لڙڪائي، ۽ آهستي آهستي لهندي، درياءَ ۾ ٽپي پيو. هاڻيءَ ۾
 اندران ئي اندران هو مرزا ٻائيءَ جي حواليءَ جي فصل ڏانهن
 ترڻ لڳو.

حواليءَ جي ٻه ميدان هن ۾. چار پهڙيون پيٽل ڏيون؛
 هڪ چڱيءَ موچاريءَ سينگاريل پهڙيءَ جي ڀر مان، رهي جي،
 هڪ ڏاڪڻ هڪ وڏي دريءَ تائين هئي وهي. پر اتي به پهريدارن
 جا ٻاچولا نظر اچي رهيا هئا. هو ٻائيءَ اندران پهڙيون به ٽپي
 ويو — ۽ اتان وڃي منهن ڪڍيائين، جتي پهريدار هڪو اهڪڙو
 پهڪڙ تي نظر آيو. حواليءَ جي ان چوڙي تي پهچڻ کان پوءِ،
 فصل تئين چڙهي ٿورو مسئلو هو، جهڙن تي سگهار اڃا تائين
 ڪونه سوچيو هو. فصل چڱي موچاري اچي هئي، ۽ رهيءَ
 کان سواءِ ان تي چڙهڻ نه هئو. لاچار هو وري ٻڌاڻ ڪنهن
 آواز جي پهڙين وٽ پهتو، ۽ هڪڙي پهڙيءَ جي پٺيان ڪنڌ
 مٿي ڪيائين. ان پهڙيءَ ۾ هڪڙي ترخان جو مٿيون ڏڙ هن کي
 نظر اچي رهيو هو. سگهار سوچيو ته جي زوريءَ پهڙيءَ تي
 چڙهي، سڙه مان نوڙي هٿ ڪبي، ته ٻين پهڙين ۽ فصلن وارا
 پهريدار هوشيار ٿي ويندا، ۽ پوءِ حواليءَ ۾ داخل ٿيڻ ناممڪن
 ٿي پوندو. اهو سوچي هو پهڙيءَ کي ڦري آيو. اها پهڙي ٻي
 هڪ وڏي پهڙيءَ سان ٻنهن سڀني رهي سان ٻڌل هئي. ٻڌاڻ ڪنهن
 آواز جي، هن ڪتاري سان رهي ڪپي چڙهي، ۽ ننڍي پهڙيءَ
 کي هڪو لوڏو ڏنائين. پهڙي لهاري تي هري هري ٿي لڙهي
 لڳي. هو به پهڙيءَ جي ڪپي لڳو آيو. جڏهن پهڙي چڱي موچاري

اڳتي نڪري، وهڪري جي نيزي تي نڪي ٿوڻ لڳي، تڏهن
 رخاڙ کي هوش آيو هو اتي بڻو، ۽ هاڻ کي هن پيڙين کان
 ايترو پري، لهواري تي لڙهندو ڏٺائين، تڏهن هن پنهنجن هٿن
 کي سڌ ڪرڻ شروع ڪيا. پر تيسين پيڙي ايترو پري نڪري
 چڪي هئي، جو هن جي سڌ تي ڪنهن به ڌيان نه ڏنو. ترخان
 سڌن کي ڏيکارڻ سمجهي، ونجهه کڻي پيڙيءَ کي موڙڻ جي ڪوشش
 ڪرڻ لڳو، ونجهه تي نظر پوندي ئي، سنگهار جهڙي ڏيئي کڻي
 منجهس مٿ وڌو، ۽ چڪو جو ڏٺائين ته ترخان ونجهه موڙو اچي
 مٿان مٿس ڪريو، هن هاڻ بچائيندي، ترخان کي گچي ۽ کان جهلي،
 ڪسي مٿ ٽوڙو ڏنو، گهڙيءَ کان پوءِ ترخان بدران رڳو پاڻيءَ
 جي پڙ پڙ ۾ آيو، ۽ هن ترخان کي ڇڏي ڏنو، پيڙي ٽهين
 اڳيان وڌي ويئي. هو نيزي، هاڻ پوڙيءَ ڏانهن وڌو، پيڙيءَ
 ۾ هن کي چڱي ڊگهي نيزي مٿ اچي ويئي، هو پيڙيءَ کي
 ائين ئي ڇڏي حويليءَ جي ڪوٽ جي پٺ ڏانهن ٽرڻ لڳو.
 ڪوٽ جي پٺ تان هاندو هو هڪڪڙ تي لهي پيو. اتان
 سمورا کڏ هڪٻئي سان گڏيل هئا. اوندهه جو فائدو وٺندي،
 سنگهن جي پويان لڪندي، هو ان کڏ تي پهتو، جتي هن سمجهو
 ته اتان رسي جي ڏاڪڻ پيڙين تائين ئي پهتي. ان کڏ جا سمورا
 سنگهه ٻاڙهي پٿر ۽ ساڳ جي ڪاٺ جا ٺهيل ٿي پيا. سنگهن
 تي ٽپائيندو، هو هڪ اهڙي وهڪري منگهه وٽ پهتو جنهن
 جو پٿر مٿي ڪيل هو، هن هيٺ ٺهاريو: ڪمري ۾ هلڪي زرد
 روشني ڦهلل هئي، منگهه جي ٻيهر هيٺان هڪ ٽپائي تي مراحيون
 ۽ جامر سجابل هئا، ۽ ان مٿي جي ڀر ۾ چن ڪنهن ڪٽ جي
 پاسي ۾، هڪ نرار ميان ۾ پيل رکي هئي. اهو جائزو وٺي،
 سنگهار ٽڪ ٻيڙي لاءِ منگهه کي ايڪو ڏيئي ويهي رهيو هو. آسمان
 ۾ تارا ٽمڪندا چن چن کي مٿي اڏاڻ جي دعوت ڏيندا رهيا.
 پيل ڪپڙن، ۽ ڪليل هوا ۾ هن کي سڀ به ڏکيو لڳڻ لڳو،
 ته ۽ هيءَ کان نه هن جي اکهن ۾ مورچا هڻڻ لڳي. جئن

تفن ڪري عور ٻانگي جاڳائڻ جا جتن ڪرڻ لڳو. هن سمجهندو ته رات اچي آڏي ٿي هئي، ۽ پهرين ڏٺو جا آواز به ڏير تڻندا ٿي ويا.

هن منگهه جي ٽلهي رسي کي وٽ ڏهڻي مٿي ڦاسائي ڇڏيو، جهڻن رسي تي زور اچڻ ڪري منگهه جو پڙ نه بند ٿي وڃي. ۽ عور هو آهستي آهستي رسيءَ جي ذريعي هيٺ لهڻ لڳو. هيٺ پهچڻ تي هن جيڪي ڏٺو، ان لاءِ هو بالڪل تيار نه هو. اهڙيءَ صورتحال ۾ سنڌ جي هن قاتل تي حماو ڪرڻ به هن کي ڪانفرنزا نظر آئي. مرزا باقي بچڪ هڻڻ تي بالڪل سمجهڻ سنڌو ستل هو، سندس عور جي ڪڙي لنگ هن جي مٿان واري لاهي، ۽ عور هن کي اهڙيءَ طرح پاڪر ۾ جهلي وڃي پيئي هئي، جن ٽنڊ ۾ به هن مٿان پنهنجي ٻانگي کي قربان ڪرڻ لاءِ تيار هئي. هلڪ جي ٻر ۾، ڪڙي سوئي ٽالهيءَ تي هڪ ننڍڙي شمع ٿر ٿر ڪندي، هلڪي زرد روشني پکيڙي رهي هئي. هو دل ۾ ڪيئن لڳو: ان نظاري هن کي انسان جو هن ڪمزور ٻڌڻ تي سوچڻ تي مجبور ڪيو، وڌو.

هو اڃا دل ۾ هڻي رهيو هو ته اوچتو ڪنهن هڪڙي جو هٿل در جي ٻاهران ٻڌائين. هن جهٽ ڏهڻي، مرزا ٻاڦيءَ جي نرار ميان مان ڪڍي ورتي. هن ان وقت دروازو وڌو جيڪا ڪري کلي هئي، ۽ هن هن ترخانن کي اڳواڻين ترارين سان مرزا ٻاڦيءَ جي هلڪ ڏانهن وڌندو ڏٺو. دروازي کلي مان شمع پڙڪو ڏهڻي وساري وئي، ۽ ڪوري ۾ پٽ اوندهه ڇانئجي وئي. منگهار ترار سنڀالي هلڪ ڏانهن وڌو. اڃا وڪ اڳتي وڌايائين ته سندس مٿ شمع واري ٽالهيءَ کي وڃي لڳو. ٽالهي زور سان پٽ تي ٻڌڻ سان وڌو ٽڙڪاٽ ڪندي، ڪنهن ڪڍ ۾ هلي وئي. عين ان وقت هن هڪ زنانيءَ رڙ جو آواز ٻڌو. اهو آواز ٻڌندي ئي هن هلڪ تي وار ڪيو، پر سندس ترار خالي هڻڻ کي ڪڍي وئي. جهڻن هن ٻانگي سنڀالي هيڏانهن هوڏانهن ڏسڻ

جي ڪوشش ڪئي. تيسين ڪو ماڻهو، ڀت ۾ لڳل دريءَ جو
 ٽاڪڪولي، درياءَ واري پاسي ٽپي ويو. هن به دريءَ ڏانهن لٽو.
 وڌي — ۽ پوءِ هن ماڻهي سنڌوءَ ۾ ڪنهن ماڻهوءَ جي ڪيرڻ
 جو ڀالائو پڙاڏو ٻڌو. هن دريءَ ۾ منهن وجهي هيٺ نهاريو؛
 هڪ ٻيڙي ٽڪڙو ٽڪڙو ان هنڌ ڏانهن وڌڻ لڳي، جتي ماڻهوءَ
 جي ڪيرڻ جو آواز آيو هو. ان وقت سنگهار کي پنهنجي پويان
 ڪنهن ماڻهوءَ جي سامهون ڪيل جو آواز ڪن تي پيو، ۽ هو اڇانگ
 ڏيئي دريءَ کان پري هتي ويو. ايندڙ ترخان جو وار ۽ ۽ جي
 ڄاڻت ۾ ڪٿي ويو. سنگهار ٿورو اڳيان وڌي، هن ئي پنهنجي
 پير سان هلڪي ٺوڪر ڏني. ترخان، دريءَ تان ٽاهڙجي، هوا ۾
 هٿوراوڻ ڏيندي، وڃي درياءَ ۾ ٽهڪو ڪيو.

ڪمري ۾ ماڻ ٿي ويئي. سنگهار کي هڪ ئي تڙهڙيءَ
 کان پوءِ مرزا باقيءَ جا واهرو پهريدار ٻيا انهن مٽلي ڪنڌڙن
 ترخانن جا ساڻي ڪمري ۾ ڪاهي پوند ا. هو تيزيءَ سان دروازي
 ڏانهن پڳو. دروازي مان ايندڙ هلڪي ڳاڙهي روشنيءَ ۾ هن
 مرزا باقيءَ جي زال کي ٻوٽ ۾ ڪيريل ڏٺو، سندس مٿس
 ٻيئي تي سندس ڌڙ هيٺان اچي ويئي هئي. هاڻ هن کي هڪ ئي
 ته دريءَ مان ٻڃي ويل ماڻهو خود مرزا باقي هو. هن کي پنهنجي
 بهولوفيءَ تي ڪاوڙ اچي ويئي. اڄ سنڌ جو قاتل، آخوند صالح
 جو خوني، هڪ ڪوڙي جذبي جي ڪري هن جي هٿن مان
 نڪري ويو.

هن اوندهه ۾ ٻئي ترخان کي لهارڻ جي ڪوشش ڪئي.
 پنهنجي پويان کڙڪو ٻڌي، هن پٺيان نهاريو. ترخان اڳيان وڌي
 مرزا باقيءَ جي زال جي لاش کي سڌو ڪري، سندس گچيءَ ۾
 ڪنن سان زور هڻي لاهڻ جي ڪوشش ۾ لڳل هو. هن سوچيو
 هي لالچي ڪتا، گجهن وانگر لاشن تان به نٿا ٽرن. ۽ پوءِ
 هڪ ئي ڌڪ سان هن جهڪيل ترخان جي مٿي تي ڌڙ کان ڌار
 ڪري ڇڏي. گهڙيءَ لاءِ ڪمري ۾ ماڻ ٿي ويئي، پوءِ

ترخانن جي هڪ البوم جو ان ڪمري ڏانهن وڌڻ جو آواز هن
 جي ڪن تي پيو، ۽ هو وري منگهه هيٺ پهچي مٿي چڙهي ويو.
 درياءُ ۾ لپندي، هو اهوئي سوچيندو رهيو ته هو اڄ
 پنهنجو آدرش ڪن ڪوڙن جذبن ڪري وڃائي ويٺو هو. هر مساري
 ۽ لڄ کان هن جي اکين ۾ لڙڪ مڙڻ لڳا. جيڪڏهن هو مرزا
 باقيءَ کي محترم ڪري ڇڏي ها ته دنيا ائين ئي سمجهي ها ته
 ترخان پاڻ ۾ وڙهي مئا هئا، ۽ سنڌين تي اهو الزام ڪونه اچي
 ها. گهڙيءَ جي غلطيءَ مرزا باقيءَ کي حماني مولائي ڏني.
 اسيرخان جي حواليءَ جي ديوار تي چڙهندي، الائي ڇو هن کي
 بار بار اهو خيال اچڻ لڳو ته هاڻ جيئن جائز آهي. آخوند صالح
 جي وٽ وٺڻ جو موقعو هٿ سان لڪاري ويو. آخوند صالح جو
 نالو زبان تي ايندي ئي، هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ هن جو
 روح هن کي ملاست ڪرڻ لاءِ هن جي چوڌاري وسڻ لڳو هو،
 ۽ پوءِ الائي ڇو هن کي سوڍل باد اچي ويو. شل، سوڍل اهو
 بدلو مرزا باقيءَ کان وٺي، پر سوڍل به هن جي ناکاميءَ جو
 ٻڌي ڇا سوچيندو؟ پر سوڍل ڇو ٻڌي؟ هو ڪنهن اهڙي طرف
 نڪري ويندو جتي هن جو ڪوبه سائي سنگتي نه پهچي سگهندو!
 اهو سوچيندو هو ايليءَ جي ڪمري ۾ ٺهي پيو!

آخوند نور محمد فجر جي نماز پڙهائي، واندو ئي جماعتين
 ڏانهن ڏي لڳو. سندس بلڪل سامهون هڪڙو پيڙو ترخان دهر
 ڪمڊي، امريءَ طرح جهومي ۽ جهولي رهيو هو چڻ ته وجد ۾
 اچي ويو هو. ڪل آٺ ڏهه جماعتي وڃي پڇها هئا، جيڪي
 تلاوت ڪرڻ لڳا هئا. گهڻا نسا نماز پڙهي هليا ويا هئا. جيڪي
 دور ڪري رهيا هئا، تن مان گهڻو ٿيو سورا ترخان ئي هئا.
 آخوند پاڻ به تسبيح پڙهندي، سوچڻ لڳو ته نمازون هي پڙهن،
 مذهب جو هر ڏڻ هي قوم ڌار مان ملهائون، مذهب جي نالي
 ۾ حڪومت هي ڪن، دين جو نالو کڻي زڪوانون ۽ ڏڻ هي
 وصول ڪن، ۽ ظلم ۽ ڪهس ڪرڻ ۾ به سڀ کان خونخوار
 - انور هي آهن. هر قسم جي ذلت عنن ۾ آهي، شرابي، زاني
 منافق هي آهن، ۽ الله سائين به هنن جو سٺ ڏيندو اچي.
 ”نعوذ بالله... استغفرالله!“ هن جي وات مان ڏاڍيان نڪري
 ويون. ”ڏاڻي منهنجا، بخش ڪجان، منهنجي وات مان ڪفر جا
 ڪلما نڪري ويا!“ ۽ هو وري اتي ئي - جڏي ۾ ڪيري پيو،
 ۽ ڪيترو وقت ڏئي ۽ در ٻاڏائيندو رهيو. مسجد مان آئي، هن
 وري ان ترخان ڏانهن ڏٺو، جنهن جي دور ڪرڻ جو آواز - سڄي
 مسجد ۾ پڙڻ لڳو هو. آهستي آهستي ئي ماڻهو دور ختم ڪري،
 آخوند کان موڪلائي، آندا ويا. آخر ۾ فقط آخوند ۽ اهو پوڙهو
 ترخان رهجي ويا.

پوڙهي ترخان مسجد خالي ڏي قرآن مجيد بند ڪري،
 رحل - وڌو، سامهون جاري ۾ رکي موٽي آيو. آخوند وٽ پهچندي
 ئي هن هوربان چيو: ”جوئي سنڌ، سائين!“

آخوند نور محمد کان چرڪ نڪري ويو. هو پنهنجن خيالن ۾ محو، گذريل ڏينهن جي حالتن تي سوچي رهيو هو، جهتو لڳ ڀڳ تسبيح سوريندي، سندس وات مان ”الله هو، الله هو“ جو ڀڳو نڪرندو رهيو. مرزا جان بابا جي شورش، شاه قاسم ارغون جو راتا، مرزا باقيءَ جو پنهنجي محل مان ٽپو ڏيئي پڄي وڃڻ، ۽ ترخان لشڪر گڏ ڪري مرزا جان بابا پويان وڃڻ، ۽ ٺٽي ۾ لشڪرين هتان عام ڪوس جون ڳالهائون وڙ وڙ ڪري هن جي دل ۾ چير وجهنديون ٿي ويون، سنڌين جو رت ڀليءَ وانگر وهي رهيو هو، سنڌين جون لڄون وڃ شهر ۾ لڳي رهيون هيون، ڪنهن اڪڙ ٻيڪڙ محلي ۾، جي سنڌين مقابلو ٿي ڪيو ته انهن گهرن کي باهيون ٿي ڏنائون. مرزا باقي چڻ ته چٽي ڪٽي وانگر چڪ وجهي رهيو هو. رڳو پنهنجي چٽي رت تو سنڌين جي رت سان چٽي وجهي لاءِ، سنڌي محان ۾ مست هاتي هڪلارائي چڏها هڻائين، ۽ ڪهترا سنڌي، ٻار ٻچا، وڏا ننڍا، انهن جي پيرن ۾ چٽا لڳي چڙجي ويا هئا. آخوند نور محمد جي اکين ۾ درياءُ اٿلندو ٿي آيو. ”اي سنهنجا سولا سئو، هي ڪهڙو انصاف آهي!“ هو ورد ڪري پنهنجي ڏليءَ مان شڪايتون ڪندو ٿي ويو، ۽ جڏهن هن ”جيئي سنڌ“ جو سلا مڙيو، تڏهن هن کان چرڪ نڪري ويو. هن هيڏانهن هوڏانهن ٺهاريندي، ٻيڙي ترخان ڏانهن ڏٺو. ٻيڙي ترخان جي اکين ۾ نئين چڪ مرڪي رهي هئي، ۽ هو آخوند جي سامهون اچي، سندس پير چمڻ لاءِ هيٺ جهڪي ويو. آخوند ميرت مان ترخان جي حرڪت ڏسندو رهيو، ۽ پوءِ سندس ڪنن تي اهو آواز آيو: ”آءُ ڏان آهيان، سائين!“

آخوند جي مغز ۾ چڻ ڦيري پئجي ويئي، ۽ هن اٿل جي ڪوشش ڪندي چيو: ”ڏان.... تون!“ پوءِ هن کي پاڪر پائيندي، ٺرڙ تي چمي ڏيندي چيائين: ”چريا، هي ڪهڙو ويس ڪو اٿئي. مون نه ذري گهٽ، تو سوڌو هنن ترخانن جماعتين کي ٻارا تو تي ڏنو!“

”سائين هن ويس کان سواءِ سلامت پهچڻ به نه مشڪل هو.“ دادن پنهنجي مٿي تان ڪلو لاهيندي چيو. پوءِ هٿ وجهي هٿرادو اچي ڏاڙهي به لاهي ورتائين.

”چئو ته اهي خبرون چئني پاسي لاهجي ويون آهن.“
 آخوند تسبيح پنهنجي صدر تي جي ڪوسي ۾ وجهندي چيو.
 ”ها سائين، مون کي اها خبر سبب ۾ پئي ته مرزا جان بابا جي شورش ناڪام ٿي ويئي، ۽ ترخانن لٽي ۽ ٻين شهرن ۾ سنڌين کان وٺي شروع ڪيو آهي. مرزا باقي سمجهي ٿو ته مرزا جان رڳو سنڌين، خاص طرح سميجن، انڙن ۽ جاڙيجن جي چرچ تي بغاوت ڪئي آهي.“

”مون کان هن پيري وڌي چٽڪ ٿي ويئي. اڳئين وانگر سنڌين جا جٿا، شهرن ۾ سنڌي پاڙن جي بچاءِ لاءِ گڏ ڪوٺا ڪرايم، مون کي الائي ڇو هڪ ٿي ويئي هئي ته خود ترخان لشڪري مرزا باقيءَ جي ظلمن خلاف اُتي ڪڙا ٿيندا. پر ائين نه ٿيو. مدرسن جي شاگردن کان جهڪي پڳو، سو ڪهائون. پر آخوند صالح کان پوءِ شاگردن جي به دل لٽي پئي آهي!“
 آخوند نور محمد کان ٿڌو شوڪارو نڪري ويو.

”آخوند صالح کان پوءِ؟... ڇو سائين، خير نه آهي؟ آخوند صالح کي ڇا ٿيو؟“ دادن کي ڪو وسوسو ويڙهي ويو.
 ”ظالمن آخوند صالح کي ان ڏينهن ئي قاضيءَ ڇاڙهي ڇڏيو، جنهن ڏينهن مرزا جان بابا جو لشڪر لٽي ۾ داخل ٿي رهيو هو.“
 ”پر به ڇو؟“

”مرزا باقيءَ قدار کان هڪي مولوي گهرايا آهن ته مدرسن ۾ زوريءَ فارسي پڙهائين. آخوند صالح کين پنهنجي دارالعلوم ۾ فارسي پڙهائڻ جي اجازت نٿي ڏئي... الا، هاڻ اهڙو ماڻهو ڪٿان آئيندا-ون... ته دادن، تون هاڻ سڀ ڪم ڪارئون ڦٽا ڪري، وڃ لٽي، ۽ وڃي آخوند صالح وارو دارالعلوم سنڀال. آڳ چئي لکي ٿو ڏيان...“ آخوند دادن جي اکين ۾ نهاريندي چيو.

پڙاڏو سوئي سنڌ

”پر سائين، دعليءَ وارو ڪم اڌ ۾ پيو آهي.... هي خط ملتان مان نواب سعيد اوهان لاءِ ڏنو آهي.“ دادن صديءَ اندران خط ڪڍندي چيو.

”منهنجي نظر هاڻ وڃي.... تون ئي پڙهي ٻڌاه.“ آخوند کيس حڪم ڪيو.

دادن خط پڙهي لڳو، ۽ آخوند اڪيون بند ڪري هڻندو ويو. نواب سعيد لکيو هو ته شهنشاهه اڪبر سڌو سنئون سنڌ جي معاملن ۾ دخل ڪيو ڏيندو. البت هو شهنشاهه اڪبر کي مرزا باقيءَ جي ظلمن کان آگاهه ضرور ڪندو. جيڪڏهن قنڌار بابت مرزا باقيءَ جون ايران سان گالهيون ثبوت سان اڪبر اڳيان پيش ڪجن ته ڪم ٺهي پوندو. شهنشاهه شايد ايندڙ بهار ۾ لاهور اچي، اتي هو قدم بوسي حاصل ڪري سنڌ بابت مٿس ذڪر چوريندو. آخر ۾ هن ماهر تحفن جو شڪريو ادا ڪيو هو.

”هون.... چئبو، امان خون - وڪڙيون ٻاڪڙيون هاڻ نواب سعيد تي به اثر ڪونه ٿيون ڪن.... ڀلا ملتان ۾ عام ماڻهن جو ڇا خيال آهي؟“ آخوند ڪجهه سوچندي چيو.

”ملتان وارا ظاهر آهي ته ترخانن جي حڪومت کان دعليءَ جي پانهپ کي وڌيڪ پسند ٿا ڪن. مغل شهنشاهت سان هن وقت جهيڙ بلڪل ڪونه گهرندا. البت جيڪڏهن سنڌ ۾ ڪا تحريڪ شروع ٿي ته هو هميشه وانگر پنهنجي وطن جي ماڻهن کي مدد ڏيڻ کان ڪونه لهرائيندا؛ مورا، لانگام ۽ ٻيا راج ته پنهنجا ماڻهو به ڏيڻ لاءِ تيار آهن...!“ دادن جواب ڏنو.

”سنڌ ۾ تحريڪ.... سنڌ ۾ تحريڪ! جڏهن ته سنڌ ۾ ڪا تحريڪ ئي هلي ته سنڌين جو جيئن مشڪل ٿيو پوي.

هنن کي نڌڻو ڏسي، ترخان سندن اچڻ کي گهڙڻ ۾ پڙايو ڇڏين، رهي مغلن کان سڌو سنئون مدد گهرڻ، سو سنڌ ۾ ڪيترا اعزا ماڻهو آهن، جيڪي هڪڙي غلاميءَ مان نڪري هيءَ غلاميءَ ۾ وڃڻ نه گهرن. هو اهو ٿا چون ته ترخان ته سنڌ اندر محدود

آهن. جيڪڏهن سنڌين ۾ ڪا منظم رڪي پختي بغاوت، ٺٽي کان
ماٿان تائين، پڙڪي آئي ته ترخانن کي ٺٽي ڪڍڻ ايترو ڏکيو
نه آهي، جيترو ان وقت ٿيندو، جڏهن مغل لشڪر ترخانن کي
ڪڍي، چانوڻي هڻي سڏ ۾ ٿي ويهي رهندو هڪ طرح سان
هنن جو چوڻ به صحيح آهي: مغل شهنشاھت سان وڙهڻ سنڌين
کان زور آهي!

”پر سائين، ترخان ته خوني آهن، ظالم آهن. مغل وري
به مٿاهن طرح حاڪم رهندا هي روز روز جي رتو چاڻ ته بند
ٿي پوندي. سنڌين کي ڪا گهڙي صامت جو ساھ کڻڻ جو نه
وجه ملندو“ دادن چڻ خفا ٿيندي چيو.

”پر مغل هڪڙو پيرو چمي ويا ته کين ٺٽڻ ناممڪن
ٿي پوندو. ترخان ته پاڻ ۾ وڙهڻ ۾ پورا آهڙو کين ڏکي ڪڍڻ
ايترو ڏکيو ڪونهي، هونئن به هو ايترا مضبوط نه آهن. جڏهن
به ڪو حاڪم ظلم ڪرڻ ٿي سگهيو ته پڙي پڙي پڙي نه اها
سندس ڪمزوريءَ جي نشاني آهي، بلڪ ائين سمجهه ته هن جو
موت ويجهو آهي پهتو آهي. هو ائين ٿو سمجهي ته ظلم ڪرڻ
سان هو ماڻهن کي همسائي سگهندو. پر اصل ۾ اهو ظلم ٿي غلام
ماڻهن کي هڪٻئي جي وڌيڪ ويجهو آئي، آخري ڏڪ لاه تيار
ڪندو آهي. رڳو سنڌين ۾ ٿوري تهظم نه پيدا ٿي پوي، ته ڪا
پنهنجي فوج ناهي وجهن، ته هنن ظالمن کي قنڌار جي واٽ ڏيکارڻ
ڏکيو نه آهي.“ آخوند دل ٿي دل ۾ آئسٽا ٺاهندي چيو.

”جيسين تنظيم جو اوسڙو ڪڍائون، تيسين ترخان به
نه قنڌار کان مڪڙن وانگر لهندا ٿا اچن. ايران سان اندروني
طرح ته سنڌين به ڪانه ٿي پوي. سنڌ ۾ هڻيو ڏڪر ڏسي، قنڌار
جا قاتلا ٿا روز اچن!“ دادن ڏند پيڙهندي چيو.

”مون کي خبر آهي. قنڌار ۾ ايران بابت نواب سعيد
واري ڳالهه به سچي آهي. مغل قنڌار هٿ ڪرڻ جا بهانا پيا
ڳولين، مغلن تائون رڳو اها خبر پهچي ته مرزا باقي شاه عباس

مان ڪهڙا ٻيو آسنا ڪري، ته مغل هڪڙو ڏهن به ترخانن کي رهڻ ڪونه ڏين... پر ٻيو، هي خط پالهن سنگهار امير ڪوڪلتاش کان هٿ ڪري موڪليو آهي، مون کي ته ياد ئي ڪونه پيو. آخوند صالح پنهنجي ڪنهن ماڻهوءَ کان ان خط جي باري ۾ پڇو هو؟“

آخوند نورمحمد اُٿي، قرآن رکڻ واري جاري مان قرآن هٿ منبر تي رکندي، چاري جي پوئين ڪاٺ جي تختي کي هڪڙي پاسي سيريو ته ان ۾ هڪ ٻيو جاريو نظر اچڻ لڳو. هٿ وجهي آخوند ان مان هڪ فرمان ڪڍي، دادن کي ڏنو، ۽ چيائين: ”پڙه، مان ڪا ڪم جي ڳالهه هجي.“

دادن فرمان کولي پڙهڻ لڳو. خط قنڌار جي حاڪم ڏانهن مرزا باغيءَ جو لکيل هو. ان ۾ حاڪم جي سوکڙين سان گڏ، ايران جي بادشاهه لاءِ به سوکڙين جو ذڪر هو، ۽ منجهس مغلن، خاص طرح اڪبر لاءِ، بفرت جو دل کولي اظهار ڪيل هو.

آخوند خط ٻڌي، هڪدم اُٿندي چيو: ”دادن، هي خط ضرور اڪبر تائين پهچڻ گهرجي. تون اڄ ئي دهليءَ روانو ٿي وڃ. ڪنهن طرح درٻار تائين پهچي، شهنشاهه کي سنڌين جي اطاعت جو يقين ڏيار. ترخانن تي اڪبري لشڪر ڪڙڪيو، ته پوءِ سنڌ جي آزاديءَ جو ڪو ٻلو ئي پوندو!“

دادن ڪو جواب نه ڏنو، هو سنڌ جي آئيندي جي خيالن ۾ محو ٿي ويو. ايترو وقت سنڌ کان ٻاهر رهيو هو، جو هن کي اهو اندازو ئي ڪونه هو ته سنڌ ۾ ڪهڙو محشر متل هو، هو محض ترخانن کي ڪڍڻ لاءِ، ۽ سنڌ کي هڪ لئون دور، حالت، سائهن ستيءَ ۽ امن جي دور ڏيڻ لاءِ، مغلن جي مدد وٺڻ لاءِ تيار هو. سالن جا سال ملتان، لاهور، دهليءَ ۽ آگري ۾ رهي مغلن کي ترخانن جي ظلمن بابت ٻڌائيندو رهيو هو. مغل پنهنجي ڪامرائيءَ جي نشي ۾ چٽور، فقط همدرديءَ طور هن کي ۱۰ چار اکر عمت افزائيءَ لاءِ چوندا رهندا هئا. دادن کي خار نه ڏاڍا

ايندا هئا، هر وقت جو خيال ڪري، هو نئين وڌيڪ سندن
 خوشامدون ڪندو هو. درٻارين کي لت اوان تحفا، ۽ ٻيون ٻيون
 -وڪڙيون پيش ڪندو هو. آخوند نورمحمد جا شاگرد هن لاءِ
 ڪٿان ڪٿان جا عجائب آڻي گذ ڪندا هئا. هن کي الائي ڇو
 اڪبر ۾ اميد هئي ته هو سنڌ لاءِ ضرور ڪجهه ڪندو. اڪبري
 درٻار نئين پهچڻ لاءِ هن طرح طرح جا نسخا آزمايا هئا. موڪلڻ
 هاڪڙين کان وٺي سنڌ جي علمداريءَ جون لالچون آڻڻ جي
 باوجود هو اڪبري تخت تائين نه پهچي سگهيو. ان راه ۾ هن
 کي جيڪي تجربا ٿيا، ۽ هئا ٻيا، تن کي ياد ڪري اڄ به
 هن جا وار ڪاٺيار جي ٿي ويا. خاص طرح هڪ واقعو اهڙو هو،
 جنهن هن جي زندگيءَ کي هڪ نئين موڙ ڏيڻ جي ڪوشش
 ڪئي هئي. ان جي ياد ايندي ٿي، هن جي دل الائي ڇو زور
 زور سان ٽڙڪڻ لڳي. وري آگري وڃڻ جو ٻڌي، هن جو
 ذهن ڪجهه وساري ويٺو، ۽ بيخيالو ٿي، هن آخوند نورمحمد
 کان موڪل ورتي، رستي تي هن کي وري اهو واقعو سڻيڻو
 ياد اچڻ لڳو.

هو نئون نئون آگري ويو هو، هڪ سنڌي - وڏاگر
جي ويس هو، هن اڪيري دربار تائين پهچڻ جي ڪوشش ڪئي
هئي. هن ڪيترائي ڪيس، آجرو ڪيون، لونگيون ۽ ٻيا پتيل
راڻا ۽ نثار ڪري ڇڏيا، پر ڪٿان به ڪو اميد جو ترورو نظر
نه آيو، هو دلشڪستو ٿي واپس ملتان وڃڻ جو - وڃڻ لڳو،
آگري جي آخري سِر ڪرڻ ۽ گهوڙن جي بندوبست ڪرڻ لاءِ
هو پنهنجي سَراھ ڪان ٻاهر نڪتو. آگري جي نين عمارتن ۽
محلاتن کي اچرڇ مان ڏسندو، پنهنجي ئي خيالن ۾، هڪ چمن
۾ گهڙي آيو هو. ڪا گهڙي نه پيڻ لاءِ، سنگمرمر جي هڪ
ڦوھاري جي دڪي ۾ ٿي ويهي رهيو. پنهنجي سفر ۽ هن شهر جي
ناڪامي ۾ ٿي - سوچيندي، پنهنجي خيالن جي وهڪري کي ڇڻ
ڇهي ڏيڻ لاءِ ڦوھاري جي ٻالي ۾ هٿ سان لھرون پيدا ڪرڻ

لڳو، اڏو ۽ هن پنهنجي پٺيان، ٽڪڙن ٽڪڙن قدمن جو آواز ٻڌو،
 ۽ پٺيان ڪنهن جي ٻوڙن جو آواز به هن جي ڪن تي ٻڌو.
 ڦوهاري جي پٺيان سروي جي وٺن جي هڪ گهاٽي قطار پٺيان،
 ڪنهن جي ٽڪڙي ٽڪڙي سامهون ڪنن جو آواز اچڻ لڳو، ۽ پوءِ
 ٻوڙي ايندڙ قدم به اتي اچي روڪجي ويا.
 ”هان ٻڌاء، تون ڪٿي لڪنديءَ؟“ ڪنهن مرد ڪلمدي

فارسيءَ ۾ چيو.

”عجبت خان، توکي رب جو واسطو آهي، منهنجي پڇر
 ڇڏ!“ ڪنهن زناني آواز لٻلائيندي چيو.

”اڄ مس مس ته اڪهلو ساڻ جو موقعو ملو آهي، سو
 ڪنهن وڃڻ ڏيو، بس، هڪ ڇمي عنايت ڪر، ۽ آءٌ ڪٿي وانگر
 ٻڃ لوڏيندو هليو ويندس.“ مرداني آواز ڪلمدي چيو.

”خدا جي واسطي، شرم ڪر! ڪا ڪنهن به ڪو
 خواجه سرا اچي ويو ته اسان ٻنهي جي مڙسهن جو خير ڪونهي!“
 زال لٻلائيندي چيو.

مون سڀ بندوبست ڪري ڇڏيو آهي. هت هن وقت
 ڪو به ماڻهو ڪونه ايندو، ڏس زيبا، آءٌ ته منهنجي صحبت ۾ ڪباب
 وانگر پيو پڇان، ۽ توکي خيال ٿي ڪونهي، ۽ تهن کان سواءِ
 هن نوروز تي اسان جي مڱڻي جو به اعلان ٿي ويندو!“ مردانو
 آواز اڳيان وڌندو رهيو. ان جي وڌڻ تي سروي جي هڪ وٺ
 ۾ سرڙت ٿيو، ۽ زناني آواز ۾ ملڪي ڪيڪ ان سروي ۾
 اٽڪي پيئي.

”نه پوءِ ايترو بي مهر ڇو ٿو آهين. حضور خان دوران
 کان اڳواٽ ٿي ڇو نٿو سڱ گهرين؟“

”لاهور واري واقعي کان پوءِ آءٌ خان دوران ۽ خود
 شهنشاهه جي نظرن ۾ اچي ويو آهيان. سو جي هن وقت سڱ
 گهرين ته جواب ملندو. پر حضور بادشاهه بهگم وعدو ڪيو آهي ته
 هن نوروز تي شهنشاهه کي راضي ڪري، مڱڻو هڪراڻي ڇڏيندي....“

”ته پوءِ نوروز ٿاڻين ترس.... آڻا پڇي، ڪانه ٿي وڃان.
هاڻ وڃ، ڏٺي جي واسطي وڃ؛ جيڪڏهن ڪنهن ڏسي ورتو
ته منهنجي به جان ويندي ته تنهنجي به....“

”هڏ زيبا، هاڻ مون کان انتظار نٿو ٿئي. مون سمورو
انتظام ڪري ڇڏيو آهي. ٻاهر منهنجا خادم به گهوڙا جهلايو بيٺا
آهن. تون مون سان گڏجي هل ته هميشه لاءِ خان دوران ۽
شههشاھ کان محفوظ، ڪنهن اهڙي پرڳڻي ۾ هليا هلون جتي
شههشاھ يا خان دوران جي ماڻهن جو ڀاڄولو به ڪونه پهچي
سگهندو. اچ، جان من....“

”هيبت خان، ڏس، منهنجي ويجهو ايندين ته آڻا وٺي رڙيون
ڪنديس! ڏس... پري ٿي.... اٿي آلا...!“

هن جي ڪيڪ هڏي، مرداني آواز لھڪ ڏيئي چيو:
”جهڙيون ڪيڪون ڪرليون هجن، سي ڪر.... محل ۾ هن
وقت ڪير ٿي ڪونهي، جي آهن به ته منهنجا مالھوا اچ ته
زناني ڪيڪ وري سرو جا وٺ ٿي، دادن جي ڪنن
۾ پھتي. هاڻ هن کان به رهيو نه ٿيو. هو سمجهي ويو ته غلطي
کان ڪنهن محل جي چمن ۾ گهڙي آيو هو، ۽ پاڻ کي ظاهر
ڪرڻ موت کي سڏڻ هو. پر هن عورت جي ڪيڪن هن کي
پاڻ ظاهر ڪرڻ تي مجبور ڪري وڌو. هو ٽپ ڏيئي آيو، ۽
سرو جي وٽن وڃان لنگهي، اٿي پهتو جتان آهي آواز اچي رهيا
هئا. هڪ جامڙو مغل، هڪ نهايت حسين نازنين جي ٻانهن پويان
ورائي، کيس چمي ڏيڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. دادن کي
ڏسي، هن کان چرڪ نڪري ويو، ۽ هن چوڪريءَ کي ڇڏيندي،
قرار چڪي ڪڍي.

”تون ڪير آهين، مردود؟ پٽيان ٿو ته توکي ڪٿي هتي
آندو آهي....“ هيبت خان غضبناڪ آواز ۾ رڙ ڪري چيو.
”مسافر آهيان. رڙيون ٻڌم ته هليو آيس.“ دادن مختصر

جواب ڏنو.

”هتان هڪدم هليو وڃ، نه نه ...“

”آءُ ڀالهي هليو ويندس؛ پهرين تون هن کي وڃڻ ڏي ته آءُ به هليو ويندس.“ دادن فارسي اهڙيءَ طرح ڳالهائي رهيو هو، جن سادري زبان هئس.

”هان سمجهو زبانا، ته تون ڇو مون کان لهرائيندي آهين! تو پنهنجي لاءِ اڳي ئي چڱو چونڊي رکيو آهي، ۽ سو به هڪ ڌارئون ...“ ڪاوڙ کان هيبت خان سڄو ڏڪڻ لڳو هو. هن ترار آبي ڪندي چيو: ”آءُ تنهنجي هن ٻار کي هميشه لاءِ دوزخ جو منهن نه ڏيکاريان ته منهنجو نالو هيبت خان نه آهي!“ ائين هئي هن دادن تي وار ڪيو.

دادن ڦڙتي سان هڪ پاسي هتي ويو. هيبت خان لڳاتار هن تي وار ڪندو ويو، ۽ دادن هر وار خبرداري سان بچائيندو هوڻي هڻندو ويو. هر وڻن مان ٿيندو هو قوهاري ٿاڻن هتي آيو. هيبت خان پنهنجا وار خالي وڍندا ڏسي، جن ڇتو ئي پيو، ۽ اڳي کان اڳرو آپ ڏهني وار ڪرڻ لڳو. چوڪري ڏپ کان پيلي ٿي ويئي، ۽ دل ٿي دل ۾ ڪنهندي، مسافر جي جان وڃڻ جو منظر ڏسندي رهي. هيبت خان خود اڪبر جي شهزور دوستن مان هو، پوئتي گڏجي نپنا هئا. هن جي ٺهڙي بازي ۽ ٽلاواري جي وار جي هاڪ سموري ماڻه ۾ ٽهليل هئي. هو اهڙي سوچيندي رهي ته هن جي ڪري، هڪ غريب مسافر جي جان قربان ٿي رهي هئي.

دادن پاڻ بچائيندي، قوهاري جي دڪي جي آڌڪ وٺي بيهي رهيو. هيبت خان هن کي دڪي ۾ ڦاٽل ڏسي هڪ ڀرپور وار ڪيو. دادن وري به ڦڙتي سان هتي ويو. هيبت خان جي ترار ڪڙڪاٽ ڪندي، سنگمرمر جي دڪي ۾ وڃي کڻي، ۽ دڪي جا چوڏا چورو بنجي آسپاس اڏاڻل لڳا. ان مهل دادن پنهنجي ٽنگ اڳتي وڌائي، هيبت خان جي پير کي هلڪي اڙي هڻي. هيبت خان جون پيشي ٽنگون مٿي ڪڍي ويون، ۽ هو دڪي تان

آئي وڃي قوهاري جي ٻاليءَ ۾ ٻوٽ ڀر ڪريو. ترار سندس هٿ مان ڇڏائجي ويئي. دادن جهٽ ڏيئي ترار کڻي ورتي. هيٺ خان ٻاليءَ ۾ ڪرڻ سان گهٻرائجي ويو، ۽ هاڻ مسافر جي هٿ ۾ ترار ڏسي هيڪاري اوهان خطا ٿي ويو، ۽ هو تڪڙو تڪڙو اٿي، ٽمندڙ ڪپڙن سان، حوض جي ٻئي پاسي کان نڪري وئي پڳو. هن کي ائين پڇندو ڏسي، چوڪريءَ کي به ڪل اچي ويئي، ۽ هو وڏي دادن ڏانهن آئي.

دادن ڪنڌ هٿ ڪري ترار کي غور سان ڏسندو رهيو. سون چانديءَ سان مڙهيل منڍي سان خوبصورت ترار هن جي هٿن ۾ عجيب ڏکڻي وجهي ڇڏي. ڪاش، سنڌين وٽ ههڙيون تراريون هجن، ته ترخان ڪڏهوڪا لنگون ڪلهي تي رکي مقدار وڃي سامهون هٿن ها. چوڪريءَ جو پاڇو پنهنجي پيرن تي پوندو ڏسي، هو چڻ ڪنهن خواب مان جاڳي پيو. هن ترار ٻنهي هٿن سان هن کي پيش ڪندي چيو: ”اجازت هجي ته هيءَ خوبصورت ترار آءٌ اوهان کي پيش ڪريان. منهنجي هيءَ ڪنهن ڪم جي ڪانهي آءٌ“

نازنين غور سان هن کي ڏسندي رهي. هن جي اکين ۾ ته هڪي اٿام گهرايون هيون، ۽ هن مرد جي منهن تي ڪنهن عجيب دڪ جي چاٻا هئي. جنهن هن جي منهن کي هڪ ڏٺون حسن، نئين مردانگي بخشي ڇڏي هئي. زيبا ڪنهن دسهن ۽ گهرو مغل ڏٺا هئا، پر جيڪا ڀلائي هن منهن ۾ هئي سا هن ڪڏهن نه ڏٺي هئي. الائي ڇو هن جي دل چاهيو ته پنهنجي خوبصورت هٿن سان ان منهن تي گهراڙي پائي، ان دڪ جي چاٻا کي هٽائي ڇڏي. پر اهي خيال پاڻ تائين رکندي هن چيو: ”تراريون مڙهن کي سونهن! ۽ هيءَ ترار ته هيڪاري ٺوڪي وڌيڪ سونهندي، مسافر آءٌ“

”ترار پاڻ وٽ رکي، سڄي مغل لشڪر کي پاڻ تي ٻر ڪرڻ ڪونه ٿو چاهيان. آءٌ سيلائي ماڻهو آهيان، مون کي ترار

مان ڪهڙو ڪم. ڀڳو، آئون هٽان ٿو، هن وڃڻ لاءِ وڪ
ڪڍندي چيو.

چوڪريءَ هن کي ويٺو ڏسي، کڻي ٻانهن کان جهليو.
”مسافر، تون مون تي ايڏو احسان ڪيو آهي، ٻڌاء ته آءٌ توکي
ان جو ڪهڙو انعام ڏيان....“

دادن هن ڏانهن ٺهاريو. مغل حسن ۽ هندي آميزش جو
هيءُ شاهڪار پاڻ تي هڪ وڏو انعام هو. ڪنڊيون اکيون،
گلاب جي پنڪڙين جهڙا سنڀا چپ ۽ هيءُ اٽلون ڪاٺندڙ ڇاڻي!
پر عورت هر تصور به هن جي خيالن کان ڪوهين ڏور هو.
هن کڻي چيو ”احسان انعام لاءِ ڪيو وڃي ته اهو احسان
ڪيئن ٿي؟“ ٻنهن کان سواءِ مون اوهان تي ڪونه احسان نه
ڪيو آهي. پاڻ ڏوهاري آءٌ آهيان جو هڪ عام باغ سمجهي
آءٌ اوهان جي محل جي چمن ۾ ڪهڙي به آهيان!“

”نه نه، تنهنجو ڪهڙو ڏوهو؟ دروازي تي پهريدار به نه
ڪونه هو، اڄ شهزادي جي سالگره جي جشن ۾ سڀ ڪنيزون
۽ پهريدار به وٺا آهن...“

”مون کي اتي هٿ ڌان سان ملڻ جو ڊپ هو، ان
ڪري نه ويٺو. مون کي اتي نه ڏسي، هٿ هليو آيو.“

دادن ڪجهه سوچيندي چيو: ”جيڪڏهن ٻچن برو نه
لڳي ته پلائي ڪري اهو ٻڌايو ته اوهين ڪير آهيو، ۽ هي محل
ڪنهن جو آهي؟“

”آءٌ زيبا خانم آهيان. حضور خان دوران نواب مجاهد خان
جي دين جي ڏي، هي محل حضور جن مون کي ۽ منهنجي ماءُ
کي بخشڻي ڇڏيو آهي....“

دادن ڪجهه سوچ ۾ پئجي ويو. خان دوران مجاهد خان
جي ڏي، — اهو مجاهد خان، هو اڪبر جي ساڄي ٻانهن چيو
وڃي ٿو، جنهن جي ڳالهه ٿارڻ خود شهنشاهه کي ڏکي لڳندي آهي.
”اجنسي، تون ڇا پيو سوچين؟“ زيبا جي آواز ۾ مڙجڻ
اوتجي آيو.

”توهان مون کي انعام جي آڇ ڪئي آهي: مون کي ڪنهن انعام اڪرام جي خواهش ڪانهي، پر توهين مون تي به ۽ احسان ڪري سگهو ٿيون!“

زيبا خوشيءَ کان ٽڙي پئي، ۽ هن دل ٽي دل ۾ چيو: ”اجنبي، الائي ڇو، تون مون کي ڏاڍو وڻي ويو آهين. تون جيڪڏهن چاهين ته پنهنجي جان به حاضر آهي؟“ پر هن ڏاڍيان چيو: ”جهڪي چوندين، سو ٿيندو....“

”حضور خان دوران سان هڪ ملاقات!“
”بس؟“ هن حيرت مان چيو، ۽ پوءِ ڪجهه سوچيندي چيائين: ”پر ڇا جي لاءِ؟“

”انهن ٽي.... مون ٻڌو آهي هن جي سڀني اندر هڪ انسان جي دل ٽي ڌڙڪي، جنهن ۾ انسان لاءِ پيار ۽ ظالمن لاءِ نفرت جا خزانو آهن. اهڙي انسان سان ملڻ خوش نصيبي آهي!“ هن پنهنجي اصل مقصد کي زال ذات کان لڪائڻ ٽي مصلحت سمجهي.

”پر تون آهين ڪير....؟ ڪيڙن ۽ پٽڪي مان ته تون ڪنهن دور ديس جو ماڻهو تو لڳين. مسافر، مون تي ڀروسو ڪر ته آءٌ به توتي ڀروسو ڪرڻ لڳان!“ هن دادن جي اکين ۾ ٺهاريندي چيو. انهن اکين ۾ هاڻ ڪئين ڳالهائون پاسا ورائي رهيون هيون.

”مون تي ڀروسو ڪرڻ مان مطلب....؟“ هن پڇيو.
”حضور خان دوران جا ڪيترائي دشمن آهن....“ ۽ پوءِ هن آهستي چيو:

”شاهي درٻارن ۾ حسد کان ڪوبه ماڻهو بچيل نه آهي. آءٌ لڳي چاهيان ته بنان پڇاڳاڇا جي، ۽ اڳواٽ معاملات جي آءٌ حضور جن سان ڳالهه چوربان. تون مون کي پنهنجي متعلق ٻڌاه.“ زيبا هن کي لڳتار ڇاچيندي، دل من هڻندي چيو.

دادن به ڪنهن اونهي خيال ۾ سمائجي ويو. خيال جي سونهن هن جي لفظن ۾ اوتجي آئي: ”آءُ ان ديس کان آيو آهيان، جتي هڪ سونو درياءُ ٿو وهي، جنهن جا ڪيت سون آهائين ٿا، جتي جا ماڻهو پاڻ ۾ پيار ۽ قرب وٺڻ کان سواءِ، جانورن — ڍڳين، منهن، گهوڙن ۽ اٺن کي پائين ٿا، چاڪاڻ ته پيار ۽ محبت کان سواءِ هنن کي ٻئي ڪنهن جذبي جي خبر ئي ڪانهي. اهي محنتي، سهاڄها ماڻهو هينئر فٽارڪان آهل ترخانن ۽ ارغونن جي غلاميءَ ۾، محبت کان وانجهي ٿيندا وڃن، لغرت ڪندا وڃن، هنن ڪڏهن به اهو نه سوچيو هو ته انسان ٻئي انسان تي ظلم به ڪري سگهي ٿو. پر ارغونن ۽ ترخانن هنن اڳيان ڪجهه اهڙا مثال قائم ڪيا آهن، جو ڪي آئيندي هلي شايد هنن کي به آزمائشا پون. آءُ چاهيان ٿو ته ان کان اڳ آءُ مغل سلطنت جي ضمير کي جهنجوڙي جاڳايان، ۽ کين ان تي آماده ڪريان ته هو منهنجي ديس جي ماڻهن کي، غلاميءَ جو گهٽ گچي مان لاهي ڦٽو ڪرڻ ۾ مدد ڪن“

هو جذبات جي انهيءَ ڌارا ۾ ائين وهي لڳو، جو هن جي اڳيان هڪ زائغان بدران سموري انسانذات موجود هئي، جنهن کان هو سنڌ لاءِ مدد گهرڻ آيو هو. سنڌ جو نالو، سنڌ جا ڪيت ۽ سنڌ جا وڻ ٿڻ ياد ڪري، هن جي اکين ۾ هڪ نئين حوت، جاگي اُٿي هئي، ۽ ان حوت مان ان لکا لڙڪ لڳا هائڻ تي هئا.

زبا هن رخ لاءِ بلڪل تيار نه هئي. اجسيءَ جو آواز هن تي ڪڪاڻ ڪندو هن کي بد پهن بڻائيندو ويو، ۽ هو اها دعا گهرندي رهي ته خدا ڪري هو پنهنجي ڪهاڻي ائين بيان ڪندو رهي، ۽ هو هن کي ائين ڏسندي ٻڌندي رهي، ۽ ائين رات پئجي وڃي، ۽ پوءِ هو هن تڪل دڪي مسافر کي سڃاڻل سڄ تي ويهاري، پاڻ سندس پيرانديءَ کان ويهي، کيس پنهنجي ڪنهن درد جون ڪهاڻيون ٻڌائڻ لڳي: هو ڪهاڻيون ٻڌائيندي

رهي، ۽ هو اهي حڪايتون ٻڌندو رهي — ۽ ائين سموري زندگي گذري وڃي. هر درد جي حڪايت بند ٿي ويئي، ۽ هن ڏٺو ته اجنبيءَ جي اکين ۾ دڳ جا ٻاڇولا وڌيڪ گهرا ٿي ويا هئا.

”ڪٿي آهي مجھ تي ماڻهن جو اهو دٻس؟“ هن مرڪندي پڇيو.
 ”دور، آسمانن جي هل پار ۽ ان جو ڦالو آهي سڌ!“
 دادن به مرڪ جو جواب مرڪ سان ڏنو.

”۽ ان دٻس جا ماڻهو، تون چئين ٿو ته محبت کان سواءِ ٻيو ڪجهه نه ڄاڻن؟ مون اٿان جو هڪڙوئي ماڻهو ڏٺو آهي، ان کي الائي محبت جي ڪيتري خسر آهي....“ هن جي چين تي هڪ شوخ ۽ چنچل مرڪ ڦهلجي ويئي.

”ظلم خلاف وڙهندي، هن کي به ٻيو ڪجهه وسري ويو آهي...“ دادن جواب ڏنو.

زيبا هن اجنبيءَ جي منهن تي ڏک جا ٻاڇولا وري ڏٺي. ڏٺي گهرهه، ان هڪري هن شوخي ڇڏي ڇڏي: ”اڄ رات ئي حضور سان ڳالهه ڇيڙيسندس. تون سڀاڻي صبح جو مون کي وري هٿ ملج ... چوڊار توکي ڪونه روڪيندا!“

دادن هن ڏانهن نهاريو. زيبا جي اکين ۾ هڪ نئين گهرائي بي ويهي هئي، ۽ دادن کي اهي اکيون ڏاڍيون بهاريون لڳيون. ان جي دل ۾ اها آرزو جاڳڻ لڳي ته هو انهن اکين کي هٿ لڳائي، چڙهي ڏسي، انهن گهرائين کي محسوس ڪري سگهي.

اوچتو ٻڌاڻ ٿي. چئن سالهن جي ڊوڙڻ جو آواز ٻڌي، ٻي ڪنڌ ورائي نهاريو. هيٺ خان پنهنجن ٽن ماڻهن سان هنن ڏانهن وڌندو ٿي آيو. زيبا خاتم گهرائجي ويئي، ۽ هن ٽڪڙ مان دادن جي هانن ۾ هٿ وجهندي چيو: ”آءٌ هنن کي روڪڻ جي ڪوشش ٿي ڪريان. تون ڪنهن طرح ڪسڪي وڃڻ جي ڪوشش ڪر!“ هو سڄي ٽڙ کي رهي هئي، ۽ هن جو آواز گهرو ٿي ويو هو.

الائي ڇو دادن هن کي ڪاهن ۾ ٻانهن وجهندي چيو:
 ”خانم، منهنجي گهٽي لا ڪر. تون منهنجي اڳيان هجين ته مون
 کي هيٺ خان جي سوري لشڪر جي به پرواهه ڪانهي.“
 ”پر تون وڙهي ڪيئن سگهندين؟ هي اول درجي جا ظالم
 آهن!“ هن اڃا جملو پورو مس ڪيو ته هيٺ خان جي رڙ ڪن
 تي پيس: ”گرفتار ڪريو هن ڪمپڻي کي!“

هيٺ خان پاڻ ٿورو ٻرپرو بهي رهيو، ۽ هن جا همراھ
 تراريون ڪڍي، هن ڏانهن وڌيا. دادن چڻ ٺوڪ ڪندي چيو:
 ”هيٺ خان، مڙس مڙس جو مٿ آهي. تون مقابلو ڪرڻ هانه
 ڪا ڳالهه به هئي. هي پاڙي جا خچر ڇو وٺي آيو آهن؟“

زيبا کي ٿورو پوئتي هٽائي دادن اڳيان وڌي آيو، ۽ ٻنهي
 هٿن سان ترار هن جي همراهن کي اهڙي طرح آڇي، چڻ هو
 گرفتاريءَ لاءِ پاڻ کي پيش ڪري رهيو هو. زيبا حيرت ۽ ڊپ
 کان هن کي ڏسندي رهي. ٽهڻي مغل، هن کي پيش پوندو ڏسي،
 هيٺ خان ڏانهن ڏسي لڳا. هيٺ خان وري به واکو ڪري
 چيو: ”هن کي ڇوڪيو هڏي، پاڻ سان وٺي هلو. هن کي سزا
 اسان پاڻ ڏينداسون!“

ٽهڻي مغل تراريون مٽائين ۾ وجهي ڇڏيون، ۽ هن کي
 ٻانهن کان وٺي لاهه اڳتي وڌيا. هڪڙي هڪڙيءَ ٻانهن ڏانهن هٿ
 وڌايو، ٻئي ٻيءَ ٻانهن ڏانهن. هن ان گهڙيءَ، هن ترار سان هٿ
 ڪڍي ڇڏيا، ۽ هٿ آيا ڪري، مغلن ڏانهن وڌايا. ٻنهي مغلن
 خون گچيون هن جي هٿن ۾ اچي ويون، ۽ هن ڪاهن کي
 جهٽڪي ڏيئي، ٻنهي هٿن کي هڪٻئي جي ويجهو آڻي ڇڏيو.
 ٻنهي مغلن جا مٿا ايترو زور سان ٽڪرايا، جو ٻنهي جي اکين
 ۾ ڌڌ چاننجي ويو، ٻنهي جي بڪي ڏانهن باغ جي وٿن ۾ پڙاڏا
 وجهي ڇڏيا. مغل بي سٺ ٿي، اتي ئي ڪيري پيا. ٽيون مغل
 --جهڙي نه سگهيو نه راهو ڇا ٿيو. هو ڪجهه سوچي تنهن کان
 اڳت دادن ٻيئي هٿ کڻي ڪمر بندر وڌس، ۽ ڪنهن هڪڙيءَ

جي ڦر وانگر ڪٿي مٿي ڪيائين. مغل هن جي مٿان چڙهون هڻڻ لڳو. دادن هن کي هٿن ۾ ٽي لاکون ۽ وارو ڦيرو ڏيئي، ڪٿي هيبت خان ڏانهن آڇلايو. هيبت خان گهڻو ڏسي پاڻ بچائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر مغل مٿس چپ وانگر اچي ڪيڙيو. هيبت خان به ٽاٻڙجي پٺن ڀر وڃي ٽهڪو ڪيو. مغل به گهرو مڙس هو، تنهن جي زور سان مٿان اچي ڪيڙڻ سان. هيبت خان جي ڪهڙيءَ ۾ اٻڏو زوردار ڌڪ لڳو جو هن جي اکين ۾ ڪاڙها پيلا ترورا ڇانڊجي ويا. دادن لٽڙي ترار ڪٿي ورتي، ۽ آهستي ۽ سان وڌي، هنن ٽائين آيو. ترار جي جهنب هيبت خان جي نڙيءَ تي رکڻي ڇڏيو. هيبت خان، مون کي ڪنهن انسان جي خون وهائڻ کان سخت ڊڙ آهي. پر جي وري تو ڪا ٻاراڻي حرڪت ڪئي آهي، ته هيءَ ترار تنهنجي نڙگهت جي ٻار هوندي اهو، نڪرو هتان آڏو وري اوهان جي بچڙي شڪل هت نه ڏسان! دادن ائين ڳالهائي رهيو هو ڄڻ اڃا ٽائين هن کي ڪاڙڙ نه آئي هئي. زبا اهرج مان اهو سڀ ڪجهه ڏسندي رهي. هن کي پنهنجي اکين تي اعتبار نه هئي آيو. جنهن لموني هن مغل کي مٿي ڪندو هو، ان مان ائين ٿي پايو، ڄڻ هن لاه اها ته ڪا ٻاراڻي ڳالهه هئي. هن مغل درٻار جي اڪثر پهلوئن ۽ ويڙهاڪ جوڏن جوانن کي ڏٺو هو، پر ايتري اطمینان سان وڙهندو هن ڪنهن کي به ڪونه ڏٺو هو. جڏهن دادن وٽس سوئي آيو، تڏهن هن جي اکين ۾ هن لاه هڪ نئون پيار پرچي آيو، هن جي دل چاهيو ته هو انهن مضبوط پانهن ۾ سائجي وڃي، پر حياءَ هن کي روڪي وڌو: خبر نه آهي اجني ڇا سمجهي!

جيڪڏهن تنهنجي دٻس جا سڀ ماڻهو تو جهڙا آهن ته پوءِ ته مغل شهنشاهت به ان کي غلام ٿي بنائي سگهي، اي عجيب مسافر! هن چوڻ چاهيو، پر چئي نه سگهي، ۽ هن جي اکين ۾ ڪجهه گولندي رهي. دادن ڪنهن عورت جي اکين ۾ ٺهائڻ جيڪو ئي ڪونه هو. الاڻي ڇو هن کي پنهنجو وجود

هاڪو ٿي، نعايل ٿيندو محسوس ٿيو. هن کلي چيو: ”خدا جي واسطي، پنهنجي ذهن اکين کي جهل، نه ته آءٌ بي سڌ ٿي ڪري پوانس!“

زيبا به کلي ڏنو. هيبت خان کي جهٽدان مليو ته ٽڪڙو ٽڪڙو ٻاهر نڪري ويو. زيبا هن سان گڏجي دروازي ٽائين آئي، ۽ چيائين: ”اجنبي، آءٌ صبح جو لاشتي ٿي تنهنجو انتظار ڪيس. پنهنجي ڪنيز توکي ٻانهي وٺي ايندي. صبح جو آءٌ حضور خان دوران سان ملاقات جو پل ٻڌائينديس....“

”جو حڪم....“ دادن چيو.

”پنهنجو خيال رکجاڻ.... هيبت خان ڏاڍو ڏنگو ماڻهو آهي.“ زيبا ويندي ويندي چڻ ڪيس باد ڏياريندي چيو.

دادن ڪافي اڳتي نڪري اچڻ کان پوءِ وري پوئتي هارڻو. هو اڃا ٽائين دروازي تي بيٺي هئي. هن کي ٺهاري ڏسي زيبا جو هٿ مٿي ڪڍي ويو. الاڻي چو، دادن کي پنهنجو هٿ به مٿي ڪڍندو محسوس ٿيو، ۽ جواب ۾ هٿ لوڏيندي، هن وري پنهنجي وات ورتي. هو الاڻي ڪيترو وقت بي مقصد ۽ اڃاڻو هيڏانهن هوڏانهن ڪمهندو رهندو رهيو. هن کي پنهنجي من ۾ هڪ عجيب بي آرامي محسوس ٿي رهي هئي. هن کي ڪڏهن به اهڙو احساس پيدا نه ٿيو هو، ۽ هو سوچڻ لڳو ڇا قص ڪهاڻين وانگر آءٌ به نازنين کي پنهنجي دل ڏيئي وينو آهيان؟ پر هن لاه نه پيار ۽ پرست جو - وال ٿي ڪونه ٿي پيدا ٿيو. هن جي محبت ته فقط هڪڙي ئي هئي: سنڌ.... سنڌ! هن کي ٻي ڪنهن هستيءَ سان محبت ڪرڻ لاه نه فرصت هئي، نه دل! جيئن سنڌ آزاد نه ٿي هئي، تيئن هن جو تن من دل به محبت ٿي ڪنهن ٻي لڙڻ لاه تيار ٿي نه هئا!

-راه ۾ پهچي هن مائي گهرائي ڪاڏي. -راه جو مالڪ هن کي اڃا اتي ئي ڏسي حيران ٿي ويو. هو صبح لاکون ڇائين هو، ۽ هن چيو هو ته هو اڄ ئي سنڌ موٽي ويندو. مائي

ڪاٺي، هو پنهنجي ڪوٺڙيءَ ڏانهن موٽي آيو. الاڻي ڇو هن کي
ڪو خيال آيو، ۽ هن بستري تي وهاڏو رکي، مٿان اجرڪ
۽ چڙي پائڻ، ڏهو وٺائي، سڄو ڪم ۾ ويڙهجي، هڪ ڪم
۾. ۽ ماري ويهي رهيو. هن جي دل ۾ رڪي رڪي زيبا، پنهنجي
سمورين رعائن سان لهي ٿي آئي، ۽ هن اڻهن تي پايو ڇڻ ڪا
پراڻي وسريل ڳالهه هن کي ياد اچڻ لڳي هئي. اهو احساس ايترو
نئون ۽ دل لپائيندڙ هو، جو هن ان کي وٺي به نٿي گهريو.
هن اکيون بند ڪري، پنهنجي سموري جسم ۾ ان احساس کي
ڇوڙائڻ تي گهريو.

کڇ وقت ائين زيبا جي خيالن سان دل وندرائيندي، هن
در پٺيان آهت ٻڌي، هو اتي بيٺي رهيو. ايترو وقت اوندهه ۾
ويهن ڪري هن جون اکيون اوندهه جون عادي ٿي ويون هيون.
هن ڏٺو ته هڪ شخص هوربان هوربان، پير پير ۾ پاڻي وڌندو
آيو، اوچتو ان شخص پنهنجو هٿ مٿي ڪٽيو. هڪ منهي آندار
خنجر جو ڦر اوندهه ۾ گهڙيءَ لاه چمڪيو، ۽ هنڌ تي رکيل
وٺائي ۾ کڻي ويو. هن ان گهڙيءَ، پٺن تي هڻي، دادن هڪڙي
هٿ سان کڻي گچيءَ کان جهليو، ۽ ٻيو هٿ کڻي سندس وات
تي ڏنائين. ان اوچتي حملي تي هن ماڻهو جا اوسان خطا ٿي
پيا. خنجر کي اتي ئي چڙي، هن پنهنجو وات چڙائڻ لاه ٻيئي
هٿ دادن جي ٻانهن ۾ وجهي زور لائڻ شروع ڪيا. پر هٿن
ٻوڙ تڏهن دادن جو گچيءَ وارو هٿ وڌيڪ پيوڙجندو ويو، ۽ هن
ماڻهو جون بچاءَ جون ڪوششون هري هري ٿي ڏيون ٿيون
ويون. جڏهن دادن سندس جسم پنهنجن هٿن ۾ لڙڪندو محسوس
ڪيو، تڏهن هن کي پنهنجي بستري تي لپتائي چڙهائين بستري
هيٺان رسو ڪڍي، کيس ڇوڪيو ٻڌي، سندس وات تي ڪپڙو
ٻڌي هن کي هڪڙيءَ ڪنڊ ۾ چڙي ڏنائين، ۽ پاڻ هنڌ ٺاهي
ٺاهڻ تي سمهي رهيو.

پوءِ جو سوهر ٿي هن جي اک کلي، هن پنهنجي ڪوٺڙي

ٿي نظر وجهندي، پنهنجي ڦيڏيءَ کي ڏٺو. ڦيڏي جاگي رهيو هو. ۽ حيرت ۽ ڊپ مان هن طرف ڏسڻ لڳو. هن کي چڻ اها پڪ هئي، ته اٽل شرط دادن کيس هميشه لاءِ پورو ڪري ڇڏيندو. دادن اوهاسيون ڏيندي آيو، ۽ خنجر کڻي پنهنجي ڦيڏيءَ ڏانهن وڌيو. ڦيڏيءَ جي بدن ۾ ٽڙڪڻي اچي ويئي، ۽ بندل وات مان گهگهي آواز سان هن کي خدا ۽ رسول جا واسطا وجهڻ لڳو. دادن سرڪندو، هن جي ويجهو پهتو، ۽ نوڙي هڪڙندي، کيس آزاد ڪندي چيائين: ”مون اڃا ڪنهن مغل جي جان وٺڻ تي ڪونه سوچيو آهي. ان ڪري توکي جهنڊان ٿو ڏيان. هيبت خان کي منهنجا سلام ڏج. پر وري جي مون توکي هڪڙهن پنهنجي سامهون ڏٺو ته ڪو به بخشندو سان ها هاڻ تر هتان، ستان منهنجو ارادو نه بدلجي وڃي!“

ڦيڏي حيرت مان هن کي گهوريندو رهيو، ۽ ڪا گهڙي پنهنجيءَ جاءِ تان چريو به ڪونه. دادن کلي چيو: ”تو کي پنهنجي بچڻ جي اڃا پڪ ڪانهي. پر مهان ٿر منهنجي منهن تان ڇا باد ڪڍين ته ڪنهن سنڌي سوڍي سان ڪم پيو هون.“

ڦيڏي اهرج مان هن ڏانهن ڏسندو، ٻوٽي هڻندو، ٿوڻ هڻي دروازي مان لڪري ويو.

سج چڙهيو ته دادن به تيار ٿي، سراه جي مالڪ کان گهوڙو هٿ ڪري، زيبا جي محلات ڏانهن روانو ٿيو. محل جي دروازي تي هڪ پهريدار اچي سندس گهوڙي جي واٽ جهلي. گهوڙي تان لهي، هو ٻئي پهريدار سان گڏ اندر داخل ٿيو. ڪجهه پنڌ اڳيان هلڻ کان پوءِ، پهريدار ادب سان کيس اڳتي هلڻ جو اشارو ڪري، هاڻ اتي ئي بيٺي رهيو. وات ويندي ٻنهي طرفن کان تازن ڪڙيل گلن جي خوشبوءِ تي سوچيندي، هو محل جي ڏيڍيءَ تائين پهتو. هڪ ڀانهي اُتي آئي اڳي ئي موجود هئي، تنهن تقريباً سجدو ڪندي چيو: ”خانم، اوهان جي منتظر آهي!“

ڀانهيءَ سان گڏجي هو محل اندر داخل ٿيو. محل جي

رنگ روپ هن جي اکين کي ڪپرو ڪري ڇڏيو. ٿوري ٿوري
 پڙ تي، آڇي، ڳاڙهي ۽ ڦرسي پٿر جا تخت، دڪا، ۽ چوٽرا
 ٺهيل هئا، جن جي مٿان بيهڻا هئا ۽ مڃڻا ٺهيل هئا،
 هر بت ڪو نه ڪو ساز وچائي، گيت سگيت جي دنيا ۾ مڃن
 هو. انهن بتن کي ڏسندو، فن ۽ هنر جي هن سحر مڃڻ تي
 واه واه ڪندو، اندر داخل ٿيو. اندرئين حصي کي ڏسي، هن
 کي مغلن جي دولت جي افسانن تي دٻن اچي ويو. جنهن ڪري
 ۾ هن پير رکيو، ان جي چائش کان ٿي هڪ ٺلهو ڦاٽن پٿر
 هو، جنهن تي هلڻ سان هن جي جتي اندر هلي ٿي وڃي. ڇت
 ۾ ٽنگيل فانوسن ۾ ڳاڙها، ساوا، ٻيلا بلوري، مٺا موتي لڙڪي
 جهرمر جهرمر لاهو بيٺا هئا. ڪري جي پوري وچ تي هڪ
 گول سبز رکيل هئي، جنهن تي طرح طرح جا مڇا مڇاڻا هئا.
 ٺاربان کان وٺي انگورن تائين، مڇون جي مختلف رنگن جون فانوسون
 جي مٿين کي به شه، ڏهن ڇڏي هئي، اها ميز تي اهڙي وڏي
 هئي جو ويهه - پڇو، ماڻهو بيهي کائي ٿي سگهيا. ان مهل جي
 پٺيان هڪ اوچي دڪي تي هڪ نهايت سهڻو غلامجو وڇايل هو،
 ۽ چٽي طرف رهندي جهلڻ سان طول وهائڻ رکيل هئا. ماهون
 ديوار تي شين جي سيسي ڪٽل هئي، ۽ ان جي ڀر ۾ پاڻ کان
 سولن روپن گهن سان ترارون، ڪاترون، خنجر ۽ ڪرپان ٽنگيل
 هئا. دادن انهن کي ڏسن ۾ مڃو هو ته ٻانهي ۽ کيس ويهڻ جو
 اشارو ڪندي چيو: ”اوھين ويهه ته آڻ ڇانوڻي کي ڇڻ ڪري
 ٿي اچان.“ اٿن چئي هو ان ڪري مان ڪٿي هڪ ننڍي
 دروازي مان اندر هلي وڃي.

دادن هڪ ڪنڊ کان ان دڪي تي ويهي رهيو. دڪو
 ڪنهن پٿر يا ڪاٺ بدران شايد مڇو ٿي مڇل مان ٺهيل ٿي
 ڏٺو. مغلن جي هن شان، آرام ۽ عيش جي دنيا ۾ هو اهڙو گرم
 ٿي ويو جو هن کي زباني جي اچڻ جي به خبر نه پئي. زباني، هن
 کي انهن خزانن ۾ گرم، ڪا ڪهڙي ڏسندي رهي. هن پرديسي

مسافر جي کاڌي مٿي کڻي، سندس اکين ۾ ٺهاري بندي، منجهن پنهنجي لاه ڪا جاءِ ڳولڻ لاه هن جي دل مابدي ٿيل لڳي. هڪيترو نه معصوم هو هي انسان! هن سوچيو، مغلن جي دنيا ۾ هن جو وجود ائين هو، جن هزار گمائن جي هجوم ۾ هڪ پاڪ-زگي، هزار ڀاڻن ۾ هڪ پٿر! هن جي دل چاهيو ته هو هن کي ائين خيالن ۾ محو، پنهنجي ئي مٿس ۾ جهاتيون پائيندو ڏسندي رهي، ائين هن کي پنهنجي سامهون پنهنجي دڪي دنيا کي بدلائڻ جا آئسٽائيمندي ڏسندي رهي، ائين ئي ڏهنهن گذري وڃن، ائين ئي جڳن جا جڳ لنگهي وڃن! هو ان آس کي گهڻو وقت لڪائي نه سگهي، ۽ هن کان هڪ ٿڌو ساهه نڪري ويو، دادن جن ننڊ مان جاڳي پيو، ۽ هن ڏانهن ڏسي فقط ايترو چئي سگهيو:

”اوه تون!“

اڄ زيبا جي اکين ۾ ڪالهه وڪو ڊپ ۽ پوڻ نه هو، ان جي بدران هڪ اهڙي ڪيفيت هئي، جا آڇايل جي اکين ۾ ٻائي ڏيڻ سان پيدا ٿيندي آهي، ڪٿي ٻائي بدران رڃ ٿي ڇو نه هجي، جنهن ۾ آڇ جي احساس سان گڏ، آڇ اجهائڻ جي آس به شامل هوندي آهي، انهن ننڊاڪرين اکڙين جي اها ڪيفيت ڏسي دادن جي دل کي به جهوپو اچي ويو، ۽ هن سوچيو: ڪاش، آءُ انهن اکين جي ان ڪيفيت کي سدائين ڏسندو رهان. هن کي پاڻ ڏانهن ائين ٺهاري بندي زيبا جي اکين ۾ هڪ نئون رنگ اچي ويو، ۽ ان رنگ هن جي پنهنجن جي چانو ۾ سندس ڳالڻ تي ڪنهن نوان -ج آڇاڙي ڇڏيا، ۽ هو پيو ڪجهه نه ڏسي، پنهنجي هڪڙي آڱر وات ۾ وجهي، مرڪ کي روڪڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳي.

”آڙي اوهن آئي ڇو بيٺا آهيو؟“ زيبا مرڪ تي غايطو نه رکي سگهي، دادن وري ويهي رهيو. زيبا کي وري ڪا ڳالهه نٿي اچي ويئي، ۽ هن پڇيو: ”رات ته خير مان گذري نه؟“

دادن جي چين تي به مرڪ کيڻڻ لڳي، ۽ هن چيو:

”هيت خان پنهنجي هڪ پنداري نگ کي موڪليو هو. پر نگ به
ڪو وڏو اوجاگاهل هو. منهنجي ڪوٺڙيءَ جي ڪنڊ ۾ سڄي رات
سهر، ننڊون ڪري، صبح جو ڪورنش ڪري روانو ٿي ويو.“
”اوهان کي ڪيل سڄي آهي؛ مون کي اٺن کان حرام
جو سڄي رات ننڊ آئي هجي.“ زيبا جي اکين ۾ اٺن اوتجي آئي.
”آءُ اوهان جي اٺن جا ٿورا ڪمڻ لاهي سگهندس؟“
هن مرڪي چيو. ڪجهه گهڙين کان پوءِ وري چيائون: ”ڀلا
سهجي لاه ڇا ڪم آهي؟“

زيبا جي اکين ۾ شڪايت ڀرجي آئي، جن چوندي هجي:
”هرديسي، مون سمجهيو ته تنهنجن خيالن تي آءُ قبضو ڪري
چڪي آهيان. پر تنهنجي من ۾ ته اڃا تائين تنهنجو ديس هو
وسي!“ پر ڏاڍيان چيائين: ”تون حضورجن سان گالهه چوري
هئي. هنن اوهان کي ظالماهيءَ جي حضور ۾ پيش ڪرڻ جو
وعدو ڪيو آهي. هن وقت به شامي قلعي ۾ اوهان جي انتظار
۾ آهن.“

”سچ؟... اوه، آءُ اوهان جا احسان ڪمڻ لاهي سگهندس.“
ادن کي ان گالهه جو يقين ٿي نٿي آيو. هن جي ذهن تي سنڌ
سنڌ جي سهاڄي ڌرتي، ۽ سندس سهاڄي ڌرتي تي ترخانن
جا اڪمچار ظلم تري آيا. زيبا هن جي اکين ۾ وري دڪ جي
ٻاڇولن کي ڏسي منجهي پئي، ۽ هن رڳو ان مونجهه لاهڻ لاءِ
چيو: ”اوهين دڪي نه ٿيو. اوهان کي دڪي ڏسي، مون کي الائي
ڇا ٿو ٿئي؟“ چوڻ کي ته هو وڃي ويئي، پر سندس سهن ۾ هاءِ
۽ حجاب کان ڳاڙهو ٿي ويو. دادن پنهنجي دڪ جي هن ٽنهن
ڀائيوار کي ڏسندي، سوچڻ لڳو ته هن اڃا ته رڳو سهنجي دڪ
جون رٻڪائون ڏٺيون آهن. جيڪي ڪجهه منهنجي دل دماغ تي
۽ ٻين سڌن جي من تي وهي واري رهيو آهي، ان کي ڏسي
ته هن جو الائي ڪهڙو حال ٿئي ها. هن اٿندي چيو: ”آءُ سندن
خدمت ۾ حاضر ٿيڻ لاءِ تيار آهيان!“

لڳو. سپاهي چڻ هن نئين هٿيار جي پوکاڻ وسائجي ويا. اڙهي
 ۽ ٽڪ جيتوڻيڪ ايترو موتمار ڪونه هو، تڏهن به هر سپاهي
 ان ۽ بچڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. ڇاڪاڻ ته ان جي ڇهت
 ۾ اچڻ ڪري، گهوڙن جي سڻ ۾ ڇچرجي سرڻ جو خطرو هو.
 گهوڙن جي هٿڪارن، سپاهين جي رڙين ۽ هل هڪامي
 تي ڪنرا ماڻهو پڇندا ٿي آيا، ۽ هو هن اڪيلي مڙس کي انهن
 سارن مغلان مان منهن ڏيندو ڏسي دل ٿي دل ۾ واہ واہ ڪندا
 رهيا. هر وري به سپاهين جي گهٽائي، ۽ گهوڙي جي ڇڪرڪاڻي
 ڪري پوڻ جي ڊپ دادن کي سوچڻ تي مجبور ڪري وڌو.
 هن جي بانهن ۾ ڊگهي لڙهي جي ڇڪ ۽ دهاڙڪاڻ سائي ٿيندي
 ٿي ويئي. جڏهن هن گهيري کي وري سوڙهو ٿيندي ڏٺو، تڏهن
 هن وري گهوڙي کي اڙي هٿي گهرڻ ڏانهن موڙيو. هن جي لڙهي
 جي ڊپ کان اڳيان سپاهي پالهي هتي ويا، ۽ تڪو تڪو گهوڙي
 کي اڙيون هڻدو گهرڻ ڏانهن رخ ڪيائين. سپاهي به سندس ڪاٺ
 لڳا آيا. جڏهن هو پهرئين گهر جي ويجهو پهتو، تڏهن لڙهو سڌو
 ڪري، زمين ۾ کيائڻ وانگيان هيٺ زور ڏيندي، هن لغام مان
 هٿ ڪڍي ڇڏيو، ۽ رڪائن مان پير ڪڍي ڇڏيا. لڙهي جو
 هڪڙو ڇوڙ، چڻ زمين ۾ انگاس وانگر آيو کڻي ويو، ۽ ان جي
 ئي ڇوڙي تي ٻنهي هٿن جي زور تي دادن چنبريل هو. گهوڙو
 ان جي ٽنگن وچان نڪري ويو. سپاهي اچرج ۽ حيرانيءَ ۾ هن
 ازوليءَ ۽ بازبگريءَ کي ڏسندا رهجي ويا؛ اڪ چنپ ۾ دادن
 لڙهي جي ڇوڙي تان هڪ گهر جي کڏ تي آيو ڏٺو. لڙهو ايندڙ
 سپاهين جي وچ ۾ ڪيري پيو، ۽ دادن هڪ کڏ کان ٻيو کڏ ٽپي،
 چتوون ٿيندو سپاهين جي اکين اڳيان اوجھل ٿي ويو.
 هڪڙي کڏ تي ماڻه پئندي، هن پنهنجي چوڌاري نهاريو.
 سپاهين ۽ ماڻهن جو هل هڪاسو ٿيڻ پوءِ ٽهڻ جهڪو ٿيندو
 ويو. کڏن جي سڌي قطار تي هلندو، هو آخري کڏ تي پهچي
 بيهي رهيو. ساڄي پاسي گهٽيءَ ۾ هن کي هڪڙي مسجد جا منارا

حسين عورت جي فريب ۾ اچي هو پنهنجو آدرش وساري ويٺو هو. ۽ پويان سنڌ ۾ هن وقت لائي ڇڏائي رهيو هوندو. سپاهي جنن پوءِ نئين ڪم وڃي پوندا ويا. هن وري رڪيب گهوڙي جي پيٽ ۾ هڻي ڪڍيا، ۽ گهوڙو ٻاهر جي چپي ۽ وانگر بڙڪو کڻي وري اڳيان نڪري ويو. هن کي ڪا تجويز سمجهه ۾ نه پئي آئي. جيڪڏهن مقابلو ڪيائين ته سپاهي ڪيس ڪيا ڪيا ڪري ڇڏيندا. جيڪڏهن پيش ڪئي هئي، تڏهن به شايد سپاهين کي اهو ئي حڪم هو ته هو حيرتو نه رهي. ٻههجي سامهون هر کي ڪي گهر نظر اچڻ لڳا. گهرن اڳيان ڪليل ميدان ۾ ٻه چار ماڻهو، ڪا لائين اڏڻ لاءِ بانس جا ڍڳا لڙها کوري رهيا هئا. گهوڙن جا آواز ٻڌي اهي ماڻهو به ڪم ڇڏي اتي پهتي رهيا. دادن جي نظر پٽ تي پيل ٽڏن نوٽرين ۽ بانس جي لڙهن تي پئي. انهن جي اڳيان ٻه لڙها زمين ۾ ڪل هئا. دادن وڃي پهچي ڪري لڙهي ۾ هٿ ڪيائي ست ڏني. ڪچي ٿاري مٽي مان لڙهو ڇڻ ڪنهن وٽ وانگر پاڙون پئجي آيو. دادن گهوڙي جي رفتار گهٽائي، ڪيس لائين کان ڦيرائي سپاهين ڏانهن رخ رکيو. لڙهي ڪي پنهنجي ۽ چيل ۽ ڪرائي جي ڪٽ ۾ جهامندي، هن بهرپون وار ڪيو. لڙهو ڪافي گرو، ڍڳو، ۽ مضبوط هو. پهرئين ئي وار سان هڪڙو مغل ايتو ئي گهوڙي تان ڪريو، ۽ پويان ايندڙ گهوڙن جي سنن ۾ چچري ويو. گهوڙا به ان اوچتي آهت تي نه لڳا. هن جي وار ڪرڻ تي پوئتي هٽندڙ گهوڙو اڳيان وڌندڙ گهوڙن سان ئي ٽڪريو، ته گهوڙا اڳيان ذرا ڪافي پياڻ بچائڻ جي ڪوشش ۾ پنهنجي سوارن کي ڪيرائڻ لڳا. سپاهين ۾ ڏمچر مڃي ويو. دادن ڦري گهري، ايتري تيزي سان ۽ ايترو پري کان وار ڪري رهيو هو، جو جن سپاهين وٽ پالا هئا، اهي به ڪيس پهچي نه پئي سگهيا. پنجن. اٺن وارن کان پوءِ دادن ڏٺو ته سپاهين جو تعداد ايترو گهڻو هو، جو هو وري ڪيس چوڌاري ورائيندا ئي ويا. هن ڇا ڪيو جو لڙهو مضبوطي جهلي، گولائي ۽ ڦرڻ

وڌو. ۽ هن جي ڇهين حس هن کي چٽاءُ ڏيڻ لڳي هئي. زبنا
 ۾ هو نه ڏٺو. ڏانءِ دران هن جو انتظار شاهي قلعي ۾ ڪري
 رهيو هو. هن وقت هو شهر کان ٻاهر ڇا ڪري رهيو هوندو.
 آخر هن کي ڏٺو ته هو ۽ هن سپاهيءَ کان پڇيو ”اڃا ڪهترو
 پري هائو آهين؟“

سپاهيءَ جي چين تي مرڪه اچي ويئي. ۽ ڪلندي چيائين:
 ”بس ڇاڻ پهتا-وڌو!“

دادن جو شڪ پختو ٿيندو ويو. ۽ اوچتو گهوڙي جو
 لغام ڇڪي هو بيهي رهيو. هن کي ڳالهه سمجهه ۾ نه پئي آئي:
 زبنا هن سان ڏوڪو ڇو ڪيو هوندو؟ هن ۾ سندس ڪهڙي رز
 ٿي سگهي ٿي. اڃا هو انهن ئي خيالن ۾ هو ته هن جي آسپاس
 کان سپاهي نمودار ٿيڻ لڳا—ڀٽن جي جهنگلن مان، ڪاهين مان،
 گهوڙيءَ ۾ هو سڄو سپاهين ۾ گهمرجي ويو. هن جا راهر سپاهي
 به گهوڙا ڇڏي بيهي رهيا. سپاهين جو گهمرو هن تي سوڙهو
 ٿيندو ويو. هن آسپاس جو جائزو وٺندي پنهنجي گهوڙي کي
 زور سان اڙي هڻين، ۽ هڪ پاسي ڊگهو ڪمپس ان پاسي پڇمندو
 ڏسي ڳول سپاهي هن جي پٺيان پڳا سامهون به ٿي مغل هن جي
 پستي روڪڻ لاءِ پالا ڪڍي اڳتي وڌيا. جڏهن هو هن جي ويجهي
 پهتا، تڏهن ڦيرتيءَ سان هڪڙو پير رکيب مان ڪڍي، هو گهوڙي
 جي ٻئي پاسي جهڪي ويو—تقريباً گهوڙي جي هڪ پاسي رکيب
 ۾ لٽڪندي، هو ٽير وانگر هنن جي وچان نڪري وڌو. جيئن
 ئي هن جي پالڻ جي زد کان فاصلي ٿي پهتو، وري ٽپ ڏيئي
 گهوڙي تي سڏو ٿي ويهي رهيو، ۽ رکيب گهوڙي جي ڪمپن
 ۾ هڻندو سڏو ٿي سڏو هڻندو رهيو. پويان سپاهين جو سمورو
 ٿولو به هو سان ڳالههون ڪندو هن جي پٺيان لڳو آيو. هن کي
 بچڻ جي ڪا راءِ نظر نه آئي. لههارو ڪن سپاهي وري به هن
 جي پٺيان گهمرو تنگ ڪرڻ لڳا هئا. هن جي ذهن ۾ موت جي
 خيال بدران پنهنجي پاڻ تي ڪاوڙ غالبو ڪندي ٿي ويئي: هڪ

”تسو ته سھڙو نيرن....“ زبدا ڪجهه چوڻ گھريو. پر دادن ھڪدم کيس روڪندي چيو: ”اوهن ناراض نه ٿجو. پر جھسپن....“ هن ڳالھ روڪي وڌي. هن زبدا کي ڏکوئي ٿي چاھيو. هن جو قسم کليل هو ته جھسپن سنڌ آزاد نه ٿندي، تيسين ڪنھن به ڌارئين جي ماني نه کائيندو. زبدا به سمجھي ويئي، ۽ هن کي پشيمانيءَ کان بچائڻ لاءِ چيائين: ”حضور جا ۽ سپاهي اوهان کي شاھي قلعي وٺي هلندا.... پر مون سان ھڪڙو وعدو ڪري وڃو....“ هو وري ماٺ ٿي ويئي. موزون لفظن جي تلاش به ڪڏهن ڪڏهن نهايت درد انگيز ٿي پوندي آھي. ان تلاش هن جي اکين ۾ ھڪ نالڪھ، ھڪ پياس پيدا ڪري وڌي.

”جھڪو حڪم....!“

”نه نه، حڪم ڪونهي.... ھڪڙي منٽ آھي، ھي مڃو. اوهان جو ڪم ٿي نه هٿان پيو ڪري وڃجو!“ هن اهو جملو اڙو ٽڪڙو چيو، جو هن جي سامھ جي مونجھه دادن جي دل کي چھي ويئي. دادن چاھيو ته هو کيس پنھنجي ٻانھن ۾ جھلي کيس يقين ڏياري ته هن جي پنھنجي دل به کيس ڏيڻ کان سواءِ رھي نه سگھندي. پر زبدا هن کي ڪجهه چوڻ جو مولھو ڏئي نه ڏنو. پنھنجي دل جي واچوڙن کي ٽڪائڻ لاءِ هو ٽڪڙي اندر هلي ويئي، ۽ دادن اھرج مان دروازي جي لٽندڙ ٻردي کي ڏسندو رھجي ويو.

هن کي چڻ زبدا جي وچل جو اعتبار ٿي نه پئي آيو. ايتري ۾ ساڳي ٻانھي اندر لنگهي آئي، ۽ چيائين: ”سپاهي اوهان جي انتظار ۾ آھن.“

ٻانھيءَ سان گڏجي هو ٻاهر هليو آيو. ۽ سپاهي گھوڙن تي سوار هن جي انتظار ۾ بيٺا هئا. هن جو گھوڙو به سپاهين سان هو. هو وڏي گھوڙي تائين آيو، ۽ گھوڙي تي چڙهي سپاهين سان گڏجي روانو ٿيو. چڱيءَ دير کان پوءِ دادن محسوس ڪيو ته هو شهر جي حدن تي اچي پهتا هئا. هو ڪجهه سوچ ۾ پئجي

ڌار آيا. هو انهيءَ گهٽيءَ ۾ لهي، مسجد ڏانهن وڌي آيو، مسجد ۾ پنجويءَ وڌي واري حوض مان مٺڙ پي، هٿ منهن ڌوئي، مسجد جي صفحي ۾ مڪنڪ تي ويهي رهيو. هو ايترو ٽڪجي پيو هو، جو هن جو سٺو سٺو چڙهي پيو هو — خاص ڪري هن جي پٺن ڪري ڪپري ٿي ويئي هئي. اڳين نماز پڙهي، هو وري مسجد کان ٻاهر نڪتو، ۽ ٻچا ڪندو هو هڪڙي مسافر خانو ۾ پهتو. ماني گهرائي کڻي، هن سراءِ جي مالڪ سان گهڙي هٿ ڪرڻ لاءِ گهٺو پراڻو شروع ڪئي. گهٺن مان کيس اها به خبر پيئي ته سڀاهي اچا واپس ڪونه ويا هئا، ۽ گهٽ جي عامل وٽ وڃي لٿا هئا. هو سراءِ جي مالڪ کي گهڙي لاءِ ڏوڪڙ ڏيئي، وري مسجد ۾ موٽي آيو. ڏينهن جو واپس وڃڻ خطي کان خبر نه هو. ان ڪري هو رات جو انتظار ڪندو رهيو.

سابعهي نماز پڙهي هو وري شهر روانو ٿي ويو، ۽ شعر ۾ ان وقت داخل ٿيو، جڏهن مسجدن مان سمهڻيءَ نماز جون بانگون اچي رهيون هيون. نئين نئين رات ۽ گهڙي جي لوريءَ جهڙي چال هن جي ٿڪ کي وري چوري وڌو ۽ نمبر هن جي اکين ۾ خيما کوڙڻ لڳي هئي. دادن سراءِ ڏانهن وڃڻ بهران زيبا جي محل ڏانهن رخ رکيو. محل جي دروازي تي پهرينار هن کي زنده سلامت ڏسي، هن کي حيرت مان ٽڪڻ لڳا. هڪڙي بهردار وڏي اچي سندس گهڙي جي وڳڻ جهلي ۽ چيائين:

”خدا جو شڪر آهي جو اوهين زنده سلامت آهيا!“

”ڇو؟ ڇا ٿيو؟“ دادن وڌيڪ مبالغن ڄڻ لاءِ اڻڄاڻ ٿي پيو.

”حضور خان دوران هن شعر جي چئني طرفن اوهان جي“

گولا ۾ ماڻهو موڪليا آهن ۽ کين ڏانهن کان مارڻ جي خبر پئي.

اهي سندن سامهون ڇڪو ٿو وڃي، اهو بههجي سر جو خبر

گهرندو ٿو واپس وري.“ بهردار پاڻ به مڪاني ٻولي ۾ ٿيو.

”اوه... پر کين ڪٿي ٻڌايو؟“ هن اڳ وٺندي چيو.

”پر ساهو، جيڪي اوهان کي وٺڻ لاءِ موڪليا هئا، تنهن

تس کی محبت خان حی سالهن سخت فتنی وڌو هو، پر مٿا ڪونه.
هو هر کي مٿان سمجهي هڪڙي ڪاميءَ ۾ اچلائي ويا، ۽ هه-هه جا
... ب ... هاري چنڊهائون جوکي اوھان کي وٺي ويا. ڪنهن
... س ... زخمی سپاهين کي ڏسي ورتو؛ کين اتان ڪڍائي حضور جن
اکيان بهش ڪيائون. هن سرستي گناهه ڪري ٻڌائي. وڌيڪ
اوھان کي خود خبر آهي....!

”هون.....!“ دادن اها ’هون‘ اڙي ۽ طرح ڪئي ڇڻ کيس
ڪا ڳالهه. ياد اچي ويئي. هن کي زباني شڪ ڪرڻ لاءِ پهچي پاڻ
تي ڪاوڙ ۽ شرمساري ٿيڻ لڳي، ۽ اهو سوچي هو هيڪاري
سندس ٿيڻ لڳو نه زباني جو پر بهانيءَ کان ڪهڙو حال هوندو.
سپاهين سان گذجي هو ڏيڍي ۽ ٽنهن آيو. ڄاڻ ڪرڻ تي
حذعن ٿي در تي آئي، ۽ دادر کي ڏٺائين، ٽڙهن کائڻس حيرت
۽ حشيت ڏان ڪري ويئي، ۽ هو ڪيس وٺي اندر آئي.
ڪي ڪري ۽ ڪيس ويهاري هو اندر هلي ويئي. هن ڪري
۽ پهچندي ئي هن جي جسم جو سمورو ٿڪ نچوڙجي سندس
اڳس ۽ پرجي آيو. سندس جسم نرم ريشمي مخمل ۽ طويل
وهائڻ جي گذار کي گهاٽو، ٽرڪندو ويو، ۽ گهڙيءَ کان هو
۽ گهري ٽٽي پئجي ويو.

زينا جنهن ڪمري ۾ پهتي، تڏهن ائين ئي ٻانڊو چڻ هو ۽
 رنجن ڪيڙن مان سوار هئي، ٻا ڪپڙا منجهائينس سوار هئا.
 هن ۽ اچل ۽ مساهنگر ۽ سان هو ۽ دادن ڏانهن وڌي، ان مان
 ائين ئي ٻانڊو چڻ ۽ زير ۽ ٻي وچوڙي کان پوءِ هن پنهنجو ڪاٺ
 ٻڙي ڏنو هو ۽ هن ٽرپيا ۽ پئي ٻانهون مٿي کڻندي، هن جي آهڻان
 لاءِ قدم اڳتي وڌايو. هر پوءِ جنهن هن پنهنجي مسافر کي
 گهريءَ قدم پيل ڏيو، تڏهن هن جون ٻانهون وري هيٺ موٽي
 آيون. هن جي منهن تي سُر ڪي سُن گڏ، هن احتش ۽ لاءِ آڏاه
 پيا ۽ حيدرآباد ۽ هو رڳو اچي ويو ۽ ڪيڏو نه ٽڪل هو هن
 جو مسافر! هن جي دل چاهيو ته هن جي ڪيڏو عيڻان وڃي ۽

ڪڍي، کيس پنهنجي گوڏي تي - بهاري، پنهنجن پٺڀلن جي چانو
۾ ان وقت تائين کيس ڏسندي رهي، جيسين هو به هن جي ننڊ
جو حصو نه بچي وڃي. پر هو ائين نه ڪري سگهي. هو محض
هن کي گهريندي، ڏسندي رهي. ڪيترو نه - ڪون هو هن جي
سهن تي. زبانا کي ائين محسوس ٿيو جن هو ننڊ ئي ننڊ ۾
مرڪي رهيو هو. هن جي دل ۾ اها آس ڪر موڙي آئي ته شل
اها مرڪ هن جي لاءِ هجي! ان مرڪ کي ڇهي ڏيڻ لاءِ هو
وڌي هن جي ويجهو آئي. ۽ اگر وڌائي هن سندس ڇن تائين
آندي. هن جي اگر رکي سان چل اها مرڪ هن جي ساري منهن
۾ ٽهائجي ويئي. هن جي ڪهرن ڪهرن شهرن جي ڇهه هن جي
- موڙي حس ۾ اهڙي چالولي ڪٽڪٽائي پيدا ڪري وڌي جو
هن جي اکين ۾ به آس جاگي پيو. هن جا پٺي هٿ آس ڇڻ
۽ ڪر موڙڻ لاءِ پٺي ڪڇي لاءِ آنا ٿيڻ لڳا. پر پنهنجي چاٽي
۾ جاگيل چوليءَ کي محسوس ڪندي، حجاب ۽ حياءُ هن جي
هٿن کي چٽڻ نه ڏنو. ڪيڏهن نه تمنائون هيون هن جي دل
۾ ان وقت! هن جي دل ڇو نه هو اجنبي مسافر کي سڏ ڪري
چوي: ”هي ڪنور دل مسافر، تو هيءَ ڪهڙي پڙا بخشي ڇڏي
آهي، جو نه آندي آرام نه ويهندي ڪون، نه حاڪمي ڪا
نه - سندي آئي!“

هو الاڻي ڪيترو وقت اهي تمناون، ڪي آسون - سوڌون،
۽ ڪي ڏوراپا هن جي ننڊ تان نچاڙ ڪندي رهي. اوچتو دانن
چرڪ ڊري حاڪمي پيو، جن ته ڪو دوائتو خواب ڏٺو هئائين.
هن پنهنجي سامهون رهيا کي پاڻ تان گهروڙو ڏٺو ته هن جي
دل به ٽاڪڻن تي پئي. اهڙين صدفن ويڙڙن نظرن جو جواب
ڏيئي به ڪهڙو تي سگهه. زبانا جو هٿ پنهنجي هٿ ۾ وٺندي
چيائين: ”آءُ پردنسي مسافر آهن! خدا را اهڙين نظرن سان نه
ڏس، جو آءُ پنهنجو دٻس واري ويهي سگهان!“

”ڪاش، ائين ئي سگهن!“ زبانا دل جي ڳالهه چنن تي

آئي ويئي ۽ الائي ڇو هن جي اکهن جي ڪنڊن مان لڙڪ،
بي اختيار وندا، هن جي گلن نان لڙڪندا، هن جي چولي ۾
جذب ۾ لڳا. انهن لڙڪن کي ڏسي، دادن جون به به ويون،
ڇهه به ويون، ۽ هن هڪڙي چيو: ”هي لڙڪ ڇو؟“

”پرديسي سائون، زندگيءَ جو هر مک، هر خوشي مون
کي ميسر آهي. پر الائي ڇو، جڏهن کان توکي ڏٺو اٿم، هر
خوشي ٽڪي ۽ بناوٽي تي معلوم ٿئي. تو الائي مون تي ڪهڙو
ٽپو پڙهيو آهي، جو آڏو ٻاڪل بي شرم ٿي پئي آهيان، جو هيئن
پنهجي دل جو حال پئي نوان ڪردان. آڏو هڪ مغل سردار جي
ڌيءَ آهيان، جيڪي گهران - و ملي سگهيم ٿو. پر هن وقت...
هن وقت آڏو تنهنجي ڪنيز آهيان، زر خريد پانهي آهيان، جنهن
وٽس ٽن هلائينم، پر پنهنجي قدن کان پري نه ڪرا.“

دادن جي عجب حالت هئي. هو اهو سوچڻ لڳو ته اهي
لفظ حقيقي هن ٻڌا هئا، يا زبانا جي اکهن جي ڪيفيت ۽
سادس خاموشي لفظ پنهنجي هن جي دل ۾ پڙڻ لڳا هئا ۽ گهڙيءَ
کان پوءِ هن رها کي پنهنجي پاڪر ۾ ڇڏي ڇڏي. هن
پهران جو آڳ، هن جي لڙڪن سان پسندو رهيو، ۽ هن جي
جي خدا بهار سڳند، هن جي چمن نان ٿي، هن جي روح
سائيندي ويئي، ان سڳند کي دائمي بخش لاه هن هڪ
ڀڳهو ساهه کيو، ۽ زبانا جو روئندڙ ساهه هن جي ساهه سان ملي
۽ نئون ساهه پهچي ويو. هو الائي ڪيتري دير، دنيا کان
سجور، ائين بت دنيا هڪڙي جي وجود ۾ گرم ٿيندا ويا. اوچتو
هن پهچي پويان ڪنهن جي ڪمڪار ڪار پئي، هن جا گرم ٿيل،
تحليل ٿيندڙ وڃڻ، وڏي حشر جا ڳندا جسم پهچي ويا، جن کي
ڪنهن اوڀري ساهه ڇڏي رهي ٿي. انهن پهچي ساهه وٺي، وڌيڪ
پهچائي ۽ ساهه ڇڏي ساهه ڇڏي ساهه ڇڏي ساهه ڇڏي ساهه ڇڏي
جي منهن ۾ پئي حشر معنيٰ، ساهه ڇڏي ساهه ڇڏي ساهه ڇڏي
آهي. هن جي منهن تي اهڙي چمڪت هئي، جنهن مان اهو

اندازو لڳائڻ مشڪل هو ته ان ڪيفيت ۾ بهار هو، ڪاوڙ هئي يا زڪو ٽوڪ هئي. هن کي ڏسي، دادن زبها کان ٿورو پريرو هئي بيهي رهيو.

”پرڏيسي، مون تنهنجي دليريءَ جون ڳالهيون پڙهون آهن، پر اڄ ته پنهنجي اکين سان ڏسي به ورتو!“

دادن فيصلو نه ڪري سگهيو ته اهي لفظ هن سڄيءَ دل سان ٿي چيا يا ٽوڪ طور چيا هئائين. هو ڪوبه جواب ڏيڻي نه سگهيو. زبها به هيسجي ڪنڌ هيٺ ڪري بيهي رهي ۽ هو ٻاردار اندر ويٺڙ دروازي ڏانهن ٺهائڻ لڳي ڇو موقعي ملڻ تي ٿوه پاڻي اوڏانهن پڇي وڃڻ جي انتظار ۾ هئي.

”ٽوڪي خبر آهي ته هڪ مغل شهزاديءَ سان ائين ڪڍي طرح سان پرست وٺڻ جي ڪهڙي سزا آهي؟“

دادن وري به فيصلو ڪري نه سگهيو ته ان جملي ۾ ٽوڪو هو يا پنهنجيائپ جو اظهار. پر هن ميري هن چئي ڏنو: ”اٽل سر سزا لاءِ تيار آهين، حضور!“

”سر سزا لاءِ؟“ مغل ٿورو سختيءَ سان چيو.

”جي ها... سر سزا لاءِ!“ دادن جي لفظن ۾ سڄڻي نه هوندي به خود سپردگي ضرور هئي. هن خان دوران مجاهد خان جي لفظن جي سڃاڻپ ڪئي محسوس ڪندي چيو.

”ته ٻوه ان سزا لاءِ تيار ٿي؟“ مغل سردار جي لفظن ۾ ٽوڪو ته ضرور هو پر ڪاوڙ نه هئي.

”ٻڌو حڪم جي انتظار ۾ آهي!“ دادن به ٿورو ٻرواڻيءَ ۾ من چيو.

”تنهنجي سزا اها آهي ته زبها سان تنهنجو نڪاح حڪم ٿيڻ گهرجي!“

زبها اهي لفظ ٻڌي حياءَ کان سڄي ڳاڙهي ٿي ويئي ۽ ٿوه پاڻي دروازي ڏانهن پڳي ۽ اندر هلي ويئي. دادن اهي لفظ

ٻڌي وائڙو ٿي ويو. هن جي اندر ۾ عجب جنگ چڙهي پئي ۽ هن هڪندي چيو: ”مگر....“

مجايد خان اڳيان وڌي آيو، ۽ سندس ڪلهي تي هٿ رکندي چيائين: ”هندي جوان، آءُ پنهنجي بهادريءَ ۽ دليريءَ کان ايترو متاثر ٿو آهيان جو آءُ پنهنجي نياڻي توکي نڪاح ۾ ڏيئي پنهنجي خوشبختي ٿو سمجهان.“

دادن جي ذهن ۾ جنگ جو گهمسان وڌي ويو: هن جي اڳيان اهڙو ٻه- والو هو، جتي پهچي هو ڪو فيصلو ٿي ڪري سگهيو. هن کي اهو خواب ياد آهي ويو، جڏهن سنڌ هن جي جيجل ماءُ جو روپ وٺي، جهولي جهلي ڪاٿس سندس حياتيءَ جي بيڪ گهري هئي. ٻئي طرف زيبا جو تصور هو، ۽ زيبا مان گذاريل گهڙين هن کي آئيندي جو خوبصورت تصور آچيو هو. اوچتو ئي اوچتو، ذهن جي هڪ ڪنڊ مان، آخوند نورمحمد جو چهرو، باهه جي مڇ وانگر پڙڪي آيو، ۽ سندس ڪنن ۾ سندس آواز ٻڙڻ لڳو: ”تو قسم ڪيو آهي دادن، ته جيڪڏهن سنڌ آزاد نه ٿي آهي، تيسين تون شادي نه ڪرين!“ ۽ دادن چڻ ته انهن لفظن جي ڇرڪ کان تڙپندي چيو: ”نه سائين نه، اوهان جي وڏي مهرباني، پر اهو ناممڪن آهي!“

مجايد خان جو منهن لٽائي هلي ويو. هن جو هڪڙو پرون مٿيو ٿي، ٽوڪڻ لڳو، ۽ هن پاڻ تي جر ڪندي چيو: ”ڇا مطلب؟“

”مون کي غلط نه سمجهو، حضور! زيبا پنهنجي زندگيءَ جو حصو پنهنجي چڪي آهي، کيس حاصل ڪرڻ ۾ آءُ پنهنجا وڏا ٻاگ سمجهندس، پر....“

”پر ڇا...؟“

”پر مون قسم ڪيو آهي ته جيڪڏهن منهنجو وطن آزاد نه ٿيو آهي، تيسين آءُ شادي نه ڪندس....“

مجاھد خان جي منھن جو رنگ بدلجي ويو. هن جي نظرن ۾ دادن لاءِ پھريون ڀيرو پيار ۽ عزت گڏجي هڪ نئين ڪيفيت بنجي جھلڪڻ لڳي. هن وڏي سندس ڪلھن ۾ ٻانھن وجهندي چيو: ”آفرين آھي توکي، نوجوان—مد آفرين! تنھنجي ان وطن دوستيءَ تي، تنھنجي ان جذبي تي.... پر جيڪڏھن ان وقت لاءِ ترسايون ته شايد زيبا کي سڄي عمر ڪنواري رھڻو پوندو....“

مجاھد خان کي ان خيال تي ئي ڪل اچي ويئي.

دادن پھرين ته ڪوبه جواب نه ڏنو. پر گھڙيءَ کان پوءِ هن جي اکھن ۾ هڪ نئين جوت، نھن ڇمڪ اچي ويئي، ۽ هن جون اکيون ھرن وانگر جرڪڻ لڳيون، ۽ هن جي ٻاڻ سان ڳالھائيندي چيو: ”اٿين نه چؤ، حضور! سڏين جي غمريت جاگي پئي آھي، سڏين جي رت ۾ سنڌو آنلي پيو آھي، ۽ ھاڻ اھو وقت پري نه آھي جڏھن سنڌ غلاميءَ جي نيتھرن کي ڪڪ ٻن وانگر لوڙھي ڇڏيندي، جيڪڏھن مڙل اسان جي مدد نه ڪندا تڏھن به....“

”پر نه اسين... ھاڻي اھي سڏين جي مدد جو ڪر؟“

ھروڀرو ترخانن جي سرھندن، ھاڻ ڇھڙ وار ڪرا، نه نه سسپندي نه آھي، نھن کان سواءِ ترخان، حوند به ظل الاءِ جي اڻاڻ ڪرڻ لاءِ سار آھن،—مجاھد خان ڏانھن کي ٻڌھي جو اٿسرو ڪري، پاڻ به ويھي رھيو.

”سڏين جو ظل الاءِ؟“ ٿي خاص حق آھي، ۽ ماڻھو، جڏھن بي بارو مددگار سنڌ ڀڃتو، تڏھن سڏين ئي کيس ھيءَ ۽ ٻين ڏٺيون، ارغونن ۽ ترخانن ته کيس گھڙيءَ لاءِ نه ڪڪ سڏين، ڏنو. سندس رت جا پياما ارغون ڏيھن ٻاڻ ٻڌيخون جا مسيوبا گھڙيندا رھيا، سڏين کيس ھر طرح جي مدد ڪئي: سندس مھمانھون جھانھون، کيس ٻيڙيون ڏنائون، ان ڏٺائون، گھر ڏنائون،— ۽ پھنجون ھٿيون پيش ڪيون، ان کان پوءِ هڪ وڏو حق اٿس. ني سنڌ جي مٽيءَ جو آھي، لکيم سنڌ ۾ پيدا ٿيو: هڪ طرح

سان سنڌ اڪر جو وطن آهي. بادشاهت ۽ سلطاني دوراندېشين جي ڪري جيڪڏهن هو سنڌ کي اهو مان نه ڏئي ته اها بي گناهه آهي. پر جنهن واءِ سندس ڪنن ۾ پڙلاءِ وڌو، سو سنڌ جو واءِ هو، جنهن دائي ۽ کيس ڄاڻايو، سا سنڌ جي هڪ سپاهي جي چيچال هئي، جنهن مولوي ۽ سندس ڪن ۾ پهرين ٻانگ ڏني، سو نه سنڌي هو، جنهن سر زمين شهنشاهه هند کي ڏکڻي وقت ۾ پناهه ڏني، اجهو ڏٺو، آسرو ڏنو، جڏهن ارغون ۽ ترخان سندس خون سان هوائ کيڏڻ لاءِ آنا هئا— ڇا ان سر زمين جو اڪر تي ڪو حق نه آهي؟

مجاهد خان هڪ عجب جھرت مان هن حد لفظ ٻڌندو رهيو: ۽ جڏهن هن دادن جي اکين ۾ ٻرندڙ حوت جي ٻويان، لڙڪن جو هڪ اڙام، سمنڊ لهرين ۽ ڏٺو، تڏهن هن متڪبر مغل سردار جي دل به لڙهي ويئي. هن کيس ڪاهي تي هٿ سان زور ڏيندي چيو: ”ڪاش، تنهنجا اهي لفظ شهنشاهه ٻڌي ها! مون کي ڪو آهي ته هڪدم ترخانن خلاف لشڪر ڇاڙهي موڪلي ڪا، آءٌ اهو مقدمو انهن لفظن ۾ نه پيش ڪونه ڪري سگهندس. پر آءٌ توکي هڪ يقين ڏيارڻ گهران ٿو ته شهنشاهه مون کي اڳي ئي اهڙو فرمان عطا ڪيو آهي، ۽ اڄ کان هڪڙي مهيني اندر سنڌ ۾ ارغونن ۽ ترخانن بدران سندن جو پنهجو راج هوندو. وقت نهايت موزون آهي: سنڌي باغين جي مدد سان سنڌ کي نجات ڏيارڻ ڏکيو نه ٿيندو. جڏهن مون اهو ڪم سرانجام ڏنو، تڏهن آزاديءَ جي پروانن سان گڏ هڪ بي به سوغات توکي آڻي ٿي پيش ڪندس. پر هڪ گناهه ياد رک: جيڪڏهن منهنجي زبانا کي نوڪاڻ ڪا شڪايت پيدا ٿي ته منهنجو نالو به مجاهد خان آهي!“

دادن جي تنال دل تي چڻ چڻو پئجي ويو ۽ هو شڪر گذار نظرن سان مجاهد خان جي منهن ۾ ٺهاري رهندو رهيو. تنهن ئي قصور ۾ اراد سنڌ هن جي ذهن تي آڻي آئي پر ائين

ڇو اهو تصور ڪجهه مڪمل نه هو، ڇڻ ڪاڳالهه ٿيڻي ان ٿيڻي رهجي ويئي، ڇڻ تصوير ۾ رنگ پڙڻ جي باوجود، تصوير مڪمل نه ٿي سگهي! شايد سنڌ جي غلاميءَ کي هاڻ ايترو وقت ٿي ويو هو جو ان جي آزاديءَ جي تصوير ذهن تي اڀرڻ کان ڪمپائي رهي هجي! شايد ائين ئي هوندو — هن سوچيو، شڪ ۽ گمان جي ان تروري کي هڪ ڪٽ ۾ دٻائيندي، هو به مرڪن لڳو ۽ چيائين: ”زبا نه مون کي سامهون کان پياري آهي، سائين، شل اهو ڏهنن حلد اچي، آءٌ به اوهان وانگر هڪ آزاد مرد وانگر پنهنجي مردانگيءَ جو نعرو هڻي سگهان!“ الائي ڇو، نه ڇاهيندي به هن جي لفظن ۾ توڪ ڀرجي آئي.

مجاهد خان کي اها توڪ محسوس ٿي ڪانه ٿي، ۽ هن چيو: ”اهو وقت آيو رهيو، تون سڌ وڃي پنهنجي باغن کي خوشخبري ڏي ته مجاهد خان واپوڙي وانگر سنڌين جا پند خلاص ڪرڻ لاءِ اڏامندو ٿو اچي.... پر وري ستان هيٺ خان جي در چڙهي وڃن. پڙو اٿم نه، هن ته جي لاءِ ننگن جا ٽولا چڙاڳ چڙهي ڏنا آهن، منهنجا ماڻهو توکي اڳيرو چڙهي ايندا، تون ڪڏهن آهيندين؟“

”اڄ ئي، اوهان جي وڏي مهرباني، پر مون کي اوهان جي سامهون جي ضرورت ڪانهي. هيٺ خان جي ماڻهن سان آءٌ پاڻهي پڇمڻس!“ دادن هن کي يقين ڏياريو.

”ڇڳو، خدا حافظ ٿيندو!“ ائين مجاهد خان ٻاهر هليو ويو. دادن به وڃڻ لاءِ دروازي ڏانهن وڌيو ته زبا وري اندران هلي آئي. هن جي اکين جي اڇ ڇڻ رهائڻ تي چڙهي آئي هئي. هن ڪن لائي سڀ ڳالهون ٻيهر ٻڌيون هيون، ۽ هوءُ دادن جي منهن ۾ ناري اڪيون جهڪائي ٻيهر رهي. دادن کسي نه هي وڃڻو کائڻ لڳو، هو ٻين سوراڻن وچوڙن کان نرالو هو. هن جي دل چيو ته هو چئي ڏئي: ”زبا، منهنجي خان، وطن

جي سڌ مون کي مجبور ڪري وڌو آهي، نه ته منهنجي دل کي
هت پيڙهون پئجي ويون آهن!“ هن ڪجهه چوڻ لاءِ چپ چورڻ
گهر ٻا نه زبانا آگر ڪٿي چين تي رکيس.

”مون کي سڀ خبر آهي. ڏي سائي ٿيندو.... پر مون کي
وڃاڻانه نه!“ انهن چئي نه ويئي، پر پوءِ اچي سڌڪن ۾ پئي.
دادن ڪٿي پاڪر وڌس، ۽ پوءِ ڪي سڌتون، ڪي سڌيون هن
کي آنت ڏيندو، پر پائيندو، پر چائيندو رهيو، ۽ پوءِ جڏهن هن
موڪلايو، تڏهن زبانا جي لڙڪن ۾ مرڪ جهر سر لائي ڏي هئي.

لِيلِي ۽ سنگهار کان سنڌ وسارائي ڇڏي. لِيلِي ۽ جي پاڪر ۾ سنگهار کي پنهنجي وجود جي ئي سڌ نه رهندي هئي. جڏهن سرهڻي سربحرڪسي ڪهنجهر جي ڪپ تي تماچي ۽ واري ماڙي کولي ڏني، تڏهن هو پنهنجي پراڻي ٻار سنگهار کي سڃاڻي نه سگهيو. هن جي اکين ۾ جو ڪجهه هو، سو هن پنهنجي سنگتي ۽ جبل جي جهانگي ۽ جي اکين ۾ ڪڏهن به نه ڏٺو هو. هن ائين ڀانيو ۽ نه سنگهار ڪا ڳالهه ياد ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هجي ۽ سنگهار سرهڻي جي اکين جي آڏي ۽ ڀڄا کان ننگ اچي. ماڙي ۽ کان ٻاهر اچڻ ئي ڇڏي ڏنو. هن کان هر ڳالهه وسرندي ئي ويئي — پاگل، جنهن لاه هن جو روح آڻو هوندو هو. اها به هن جي من جي ڪنهن ڪنڊ ۾ بند پيل پنڄي ويئي هئي. هو جڏهن لِيلِي کي کڻي هتي پهتو هو، تڏهن هن کي فقط ايترو ياد هو ته مرزا باقي هن جي هٿن مان نڪري ويو هو، ۽ آخوند صالح ۽ ٽي جو بدلو وٺي نه سگهيو هو. ان هار، ان شڪست هن جي من کي سرهڻ جا دالا ڪري ڇڏيو هو؛ ان هار، ان شڪست هن کي هاڻ — ڌڪارڻ جي ڪٽڻ ۾ اوڙڻ شروع ڪيو، جنهن کان پاڻ — ڀڄائڻ لاه هن لِيلِي جي جسم جي رنگينين ۾ هٿوراڙيون هڻڻ شروع ٿي ڪيون. ڪٽڻ جڏهن هو نٿن اونهو ٿيندو ٿي ويو، ۽ هو انڊلڪ جا ست ئي رنگ ڄڻ هن جي اکين کي ڪهرو ڪري، هن کي اٿام اوندهه ۾ گهلندا لوڙهيندا ٿي ويا.

لِيلِي به ڄڻ هن ۾ ڪجهه گوليندي ٿي رهي ۽ هن جي اکين ۾، هن جي پانهن ۾، هن جي منهن جي هيٺاهين ۽ مٿانهين ۽

۽ ۱. هن جي چاتڙي جي وارن ۾ — الائي ڇو هن کان هڪ
هڪڙي اڻ لکي آه نڪري ويهي هئي. ڪجهه ٻڌڻ پائيندي به
هن ان ڳولا، ان تعمير کي ڇڏڻ نٿي گهربو. هو وري وري
هن جي اکين ۾ نهارڻ لڳندي هئي: ۽ اهو سڀڪجهه کيس ملي
وڃي، جهن جي هر کي ڳولا هئي. اهو سڀڪجهه نه ملندي به،
هن اهو ڪجهه وڃائڻ نٿي گهربو، جيڪو هن کي حاصل هو.
ان ڪري هو گهڙي لاه به سگهار کي پاڻ کان جدا ڪرڻ
لاه تيار نه هئي. الائي ڇو هن کي اهو خيال ستائيندو هو ته
هيڪڙهن سگهار ماڙيءَ مان نڪنو ته وري موٽي نه ايندو. هو
هزار بهانا بنائي هن کي ٻاهر نڪرڻ کان روڪندي هئي. مريو
جڏهن اچي مڏ ڪندو هو، تڏهن هن جي منهن ۾ هڪ پڙهي
ويندو هو، ۽ هو ڪوٽڪو انگل ڪري سگهار کي روڪي
ڇڏندي هئي. هن کي اهو خيال بار بار ايندو هو ته مريو سان
ملي مان هن کي وري نه سنڌ باد اچي وڃي، هن کي وري نه
سرزا ٻڌي باد اچي وڃي، وري نه آخوند صالح باد اچي وڃي —
۽ اهي ڳالهون هن جي ذهن تان سيارڻ لاه هن ڇا ڇا نه هڻن
ڪيا هئا!

هن کي هڪ ٻيو به اڏڪو ستائيندو هو، سو اهرخان جي
جلمون جو. آسپاس ترخانن جون ننڍيون ننڍيون ڇانوڻيون هيون.
خود ڪجهه رتي ميربحرن ۽ مهالن کان محصول اڳاڙڻ لاه روزانو
ترخانن جو هڪ جتو ايندو هو. هنن جي گهوڙن جي سبز جو
آوار پٽندي ٿي، هن جي دل دهلجي ڌڙڪڻ لڳندي هئي. ست
ڙهيون ۽ ست ڏهن نه هن اکين تي ۽ ڪاڻي ڇنڀا هئا. ان
جي ابتڙ سگهار، هنن ٻوڙ هن هڪ عجيب گهر ۾ گهرجندو
ٿي ويو، ۽ هو هن جي سڌاڪرين اکين ۾ ڪنهن عجيب پٿر
جا ٻاڇولا ڏسندي رهي هئي. هو چاهندي هئي ته پهچي
نرم نرم آڱرين سان هن جي سڀني تي تڙا ڪڍي، اها پٿر لاهي
ڇڏي. هن جي اکين تي آڱريون ڌريندي، هو وڃندي هئي

تہ عین اکن ۽ هنن اکین ۾ ڪيترو نہ فرق ہو : هينن اکین ۾ پڙا سان گڏ ٿڪ جو احساس آهي، هنن اکین ۾ پڙا سان گڏ نثرنا جي بام هئي. الاڻي جو تڏهن بہ هوہ ان نثرنا جي بام کی چهي ڏسڻ جي آرزو روکي نہ سگهندي هئي. هن پنهنجي آڱرين جي چهرين ۾ ان نثرنا جي بام جو هڪ محسوس ڪرڻ تي گهريو. پر نثرنا بدران هينن اکین مان هن جي آڱرين ۾ هڪ اهڙي جلن جي پاونا ٿوندي هئي، جنهن ۾ هياري جو ساڙ ووندو هو، ۽ هوہ هن کي پنهنجي وطن جون برف پوش چوٽيون باد اچي وينديون هيون. هن جو سڄو بدن ڪانڊارجي ويندو هو، هوہ ڏڪندي ڏڪندي، ان نئين شيءِ لاهل لاه، سنگهار جي پاڪر ۾، ڪنهن هسپل وار وانگر ڪروندڙي تي سمهي رهندي هئي!

صبح جي بهر، ڪينجهر جي چاٽيءَ تان لڏندا لهندا، جڏهن واهوندا ورندا هئا، تڏهن ليليءَ کي ڪنهن جي اچڻ جو گمان ٿيندو هو، ۽ هوہ هر آهت، ۽ هر ڪڙڪي تي سنگهار کي اڃان ئي زور سان چڙهي پوندي هئي. هن کي آهي آت ڏينهن بي وبا هئا، ۽ هري هري ئي ليليءَ جي دل مان اسهر جان جي اچڻ جو پڻ لهندو ٿي ويو، ۽ هوہ اهو سوچي رهي هئي تہ اڄ جڏهن سرهيو کين ڪينجهر جي سیر جي دعوت ڏيڻ ايندو تڏهن هوہ انگل ڪري سنگهار کي هلڻ لاءِ زور ڀريندي، ۽ ڪينجهر جي پوٽ تي هندوري جا لوڏا کائيندي، هوہ پنهنجي وارن کي آواز ڇڏي ڏيندي. پر ان ڏينهن سرهني جي آواز بدران گهوڙن جي هٽڪارن ۽ سڀن جي پڙاڏن هن جي اندر ۾ آند مانڊ لائي ڏني. پهرين تہ هن ننڊ پيل سنگهار جي پاڪر ۾ سمائجي، انهن آوازن کان نٿائي سمهي رهڻ جي ڪوشش ڪئي پر جڏهن اهي آواز سڻي ويجهي ووندا ويا، تڏهن هن سنگهار کي جاڳائڻ ئي مناسب سمجهيو. سنگهار الوت ننڊ ۾ هو، جنهن مان هن جاڳڻ نٿي گهريو. جڏهن ليلي هن کي جاڳائڻ لڳي، تڏهن هن عادت

سوءِ اهاڻيءَ کي چڪي ويجهو آئڻ لاءِ ٻانهن کي سڀڻ هي
ڪوشش ڪئي، پر اهاڻيءَ سندس ڪن ۾ ڀڄڻ پڻ ڪندي هئي؛
”هان، ڀانهان تي ته ٻاهر امير خان اچي پهتو آهي!“

هو چرڪ ڀري اٿي ويٺو، عمن ان وقت ماڙيءَ جي در
تي کڙڪيو ويو، الاڻي ڇو سگهار جي، نڌاڪرهن اکين ۾ اهاڻيءَ
چمڪاڻي ويئي، جنهن مان ليليءَ ائين ڀانيو ڄڻ هن کي سڀڪجهه
وري داد اچي ويو هو، ۽ هو پنهنجي پاڻ تي مرڪي رهيو هو.
در تي ٻيو ڀيرو کڙڪيو ويو، ۽ سگهار آرس ڀڄي اتي بيٺو، ڪنڊ
۾ رکيل ٻڌو ڪشي، هن ليليءَ جي ڪاڏيءَ کي هٿ سان مٿي
ڪشي، سندس اکين ۾ گهورندي چيو: ”جيئرو هوندس ته
امير خان ته ڇا، سمورن ارغونن ترخانن جي لاشن کي لتاڙي وري
تو کي کڻي هليو ويندس، پر هي مري ويس ته مٿن تي موار نه
ڪڇ!“ ليلي هن جا لفظ ٻڌي، هن کي چٽڙي پئي ۽ سڌڪا
ڀري روئڻ لڳي.

سگهار ڀالو سنڀالي دروازي نائن آيو، گهوڙن جي هٿڪارن
مان ٿي سمجهي ويو ته امير خان، هبل وڏو لشڪر ساٿي آيو
آهي. هن چو طرف ٺهاري اندازو لڳايو ته ترخانن کي دروازي
پڇڻ کان سواءِ ٻي ڪا راهه ڪانه هئي، ماڙيءَ جون ٻٽيون
اڻڀريون اوچيون هيون، ڪو ترخان ان تي چڙهڻ جي همت
ڪانه ڪندو، ٻليان ته ڪينجهڙ هئي، هو اتان به ڪنهن ترخان
کي همت ڪانه ٿيندي. هن لاءِ به ڪڙي راهه ڪامل هئي ته
هو ماڙيءَ جي ڪڏ تي چڙهي، پٺئين پاسي ڪينجهڙ ۾ ٽپو ڏئي،
۽ جي بخت ساڻ ڏٺس ته ميربحرن مان ڪو ساٿي هن کي واهر
ڪندو، پر اهو خيال اهوئي ئي هن سوچيو ته ليلي ڇا سوچيندي
ته کيس امير خان جي حوالي ڪري، پاڻ پنهنجي ڪل بچائي پڇي
وهو. اهو خيال اچڻ سان ئي پڇڻ جي راضن تي سوچڻ ئي ڇڏي
ڏنائين. هن کي امير خان جي خيالن جي به ڄڻ سڌ هئي، ۽ هن کي
هڪ ئي ته جهڪڻ هو امير خان سان ليليءَ جي عيوض پنهنجي

هان جو سوڌو ڪري ته امير خان خوشيءَ سان اهو سوڌو قبول ڪندڙ. پر اهو خيال به هن لاءِ ايترو ڪٽڻو ۽ ڪجسو نه هو جو ان تي سوچڻ به نٿي گهربائين. فقط هڪڙو ئي طريقو هو ته ترخانن سان وڙهڻ، ڪو گهوڙو هٿ اچي وڃي ۽ هو ترخانن جي ترغي مان نڪري وڃي.

درواري جي پر ۾ بهي هو دروازي ٽٽڻ جو انتظار ڪرڻ لڳو. دروازو ڪافي مضبوط هو. ترخانن هڪ بند ڪٽي دروازي تي ٺڪڻ شروع ڪيو. پڇڻ-اٿڻ ڏڪڻ کان پوءِ دروازي جو هڪڙو ٽڪ ٽي ٽڪر ٿي ويو، ۽ پوءِ هڪ ڏڪ سان سوڌو دروازو چورن کان نڪري ويو. جڏهن دروازو ڪريو، تڏهن دروازي سان گڏ هڪ ڇو. ترخان بند سوڌا اچي پوٽ پر ڪرڻا. هن جي پويان ترخان اگهاڙين ترارين سان اندر ڌوڪيندا آيا. سنگهار جو پاڻ، هڪڙي ترخان جو پيٽ چيري، وٽ کائي پئي ترخان جي ران ۾ چڙهي پيو. پئي چٽا رڙ ڪري اتي ئي ڪري پيا. سنگهار جو پاڻ هنن جي جسم ۾ ٿي رهجي ويو هن جهٽ ڏيئي ڪرندڙ ترخان جي هٿ مان ترار ڦري ورتي، ۽ اڀرڻ ترخانن سان وڙهڻي پاهر نڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. ترخانن جو هڪ سيلاب اندر ڌوڪيندو ئي آيو جن هنن کي ڪنهن وڏي لشڪر مان مقابلو ڪرڻو هو. هن سيلاب کي روڪڻ سنگهار لاءِ ناممڪن هو. هو فقط اها ڪوشش ڪرڻ لڳو ته سوڙهي ڏيئيءَ مان نڪري ڪابل ميدان ۾ پهچي وڃي.

سنگهار جي ترار ترخانن تي اٿڻ تي ڪڙڪي چڻ ترار ۾ ساهه پئجي ويو هو. ترخان ڪرندا، سب دشمن ڪوشش سان اندر اچڻ جا هن ڪرڻ لڳا. سنگهار دروازي جي هڪ پاسي کان اڀرڻ ترخانن ڏانهن اهڙي ٿڌي وڏي جو هڪ ترخان ڪاهي وڌڻ ڪپجي پورا به اڏائي ويو. پيا ترخان سر اچي هن جي اڳيان هڻي ويا. ۽ سنگهار ميدان ۾ نڪري آيو. پر ميدان ۾ پهچي هن محسوس ڪيو ته اها ئي هن جي غلطي هئي. ساهون

ٽهڙو سوارن جو هڪ حٿو گهرو ٺاهي، پالا آبا ڪري هن ڏانهن
 وڌڻ لڳو هو. حسين هو - وڃي، تنهن کان اڳ هڪ ٺاهي نوڙ
 جي سرڪسائي هن جي مٿان ڪيري، ۽ ڪلن جي ڏورن وٽ
 پهچي، هن کي پڇوڙ وانگر جڪڙي ويئي. چڪ اچڻ تي هو
 پاڻ سنڀالي نه سگهيو، ترار هن جي هٿ مان ڇڏجي ويٺو، ۽
 هو پاڻ به وڃي ڪريو. نوڙ، هن کي نونئين مٿان، اهڙو قابو
 ڪري ڇڏيو، جو چڪ اچڻ تي به نٿو ڪاڌ هٿ هن جون پانهون
 ڪريون ٿيڻ لڳيون. هن پاڻ سنڀالي اٿڻ جي ڪوشش ڪئي،
 پر سرڪسائي واري ترخان پريان ئي نوڙ کي چڪ ڏئي، ۽
 هو وري پاسي به ڪيري پيو. ترخانن کي هاڻ ڦهالو ٿي آيو،
 ۽ هو هڪ وڏو گهرو ٺاهي سهي رهيا. نوڙ واري ترخان وري
 پنهنجي هٿ کي جهٽڪو ڏنو؛ سگهار جون لنگون رهي ۽ نان
 ٿڙي اڳتي گهلي ويون، ۽ هو اونڌو ٿي ڪري پيو. ترخان
 به ٽهڪڙو مڇي ويو. نوڙ واري ترخان کي چڻ روشو سڄهي
 آيو، ۽ اميرخان ڏانهن ٺهاري آهستي آهستي نوڙ کي چڪو
 لڳو. سگهار جا گوڏا، پانهون، چاني ۽ منهن گهلجڻ سان، رهيان
 پٿرن سان گسندا، گهڪندا رهڻ ۽ چلجڻ لڳا. هن کي پڪ
 ٿي ويئي ته اميرخان هن کي ائين گهلائي، يا گهوڙي جي پُڄ
 سان ٻڌي مارائڻ ٿو گهري. ترخان وري گهوڙي کي پوئتي هٽائيندي،
 ٿوري چيڪ ڏئي؛ سگهار کي ائين محسوس ٿيو چڻ هن جي
 چاٽيءَ جا وار ڪنهن چڪ ڏئي پٽي ورتا، هن جو هنيون ڇپ
 هڪ جهنڊار پٿر به لڳي اڌ وڃي ويو. هن کي پنهنجي ئي
 رت جو ڪارو ڪارو مواد زبان تي محسوس ٿيو. گهوڙيءَ لاءِ هن
 جو سمورو بدن چامي وانگر سٺي ڪٽيارهي وڌو. جيسين
 ترخان بهي چڪ ڏئي، ان کان اڳ هن ڪوشش ڪري پئي
 هٿ رهي پر ڪٽپاڻي ڇڏيا. هڪڙي گوڏي کي ڏرئي ۽ ڪٽپاڻيندي،
 ٻئي گوڏي کي ٿورو پيلو ڪندي، هن هڪ اونهو ساهه کنيو،
 ۽ پانهن کي هٿ جنڀش ڏئي. رهي وارو ترخان ان چڪ لاءِ

بلڪل تيار نه هو ۽ گهوڙي جي گچي ۽ مٿان بولاڻي کائيندي اچي ٻوٽ ڀر ڪيريو. رسو هن جي هٿ مان ڇڏائجي ويو. جوسين ترخان اتي سڏو ٿئي ۽ وري رسي کي کڻي، تيسين سنگهار ڳوڏن ڀر سڏو ٿي، رسي کي پاڻ ڏانهن ڇڪي ورتو. ٻيٽ وٽان رسي کي ڀرو ڪندي، هن سرڪسائي کولي وڌي. ترخان جا ٽهڪ بند ٿي ويا، ۽ هنن جي ڏهندي سنگهار اهاڻي سرڪسائي پنهنجي مٿان ورائيندي هٿ کي هلڪو اشارو ڏنو. سرڪسائي امير خان جي مٿان وڃ والگر ڪڙڪي، سندس چولهه وٽ کڻي وئي. سنگهار جي هٿ وري جيتوڻيڪ ڪاڏي، ۽ امير خان گهوڙي تان ٻٽجي، گهوڙي جي هڪ پاسي، مٿي ڀر اونڌو لٽڪي پيو، ۽ سندس هڪڙي لنگ، جنهن جو پير ٻئي پاسي رکيل هو، رکيل سوڌو مٿي ڪڇي وئي. هن ان وقت هڪ ڀاڱو سنگهار جي ڪلهي جي ڦڻ ۾ کڻي ويو، ۽ هو ٻوٽ ڀر وهي ڪيريو. ترخان قرار ڀون ڪڍي هن کي ڦري آيا. هڪڙي ترخان امير خان کي اٿاري، رسي کان آزاد ڪرايو. امير خان چپ چاپ هلندو، سنگهار جي مٿان اچي بيٺي رهيو. سندس اکين ۾ ڪاوڙ ڇپيون ڪڍڻ لڳي هئي. — ۽ هو هن هٿ وڌائي، ڪرڻل سنگهار جي ٻيٽ مان ٻاڏو ڪڍي ورتو. پنهنجن ماڻهن کي اشارو ڪري، هو وري پنهنجي گهوڙي ڏانهن موٽي آيو. ترخان سنگهار کي ڇوڪڻو ٻڌي، کيس اڳيان ڏڪيندا، ماڙي ۾ داخل ٿيا.

....

....

....

امير خان ليليٰ جي چائنٽ لنگهي، دروازي کي ڪڍيو هئي ڇڏيو. ۽ هڪ ليليٰ کي ڏسندو رهيو. ليليٰ دروازي کي ٻايري، وهائي کي پاڪر هائي، ليليٰ ٻيٽي هئي. سڏڪن جي ڪري هن جو سڄو بدن لڏي رهيو هو. امير خان کي ائين محسوس ٿيو ڇو ليليٰ سان گڏ هن جي ڏل جي سموري ڪائنات لڏي رهي هئي. ليليٰ جا وار، گچي ۽ نان وري وهائي ٿي ويڙهجي ويا هئا، ۽ سندس ڪاها منهي مليل جي، پهران مان ائين جهلڪي رهيا

هئا، ڇڻ رنگ جي ڪا وڃڻ لاهي ڇڙهي رهي هئي، امير خان ڪهڙو وقت ان مرمين سنڌ ڪمڊڙ جسم مان ڦٽندڙ حسن کي ڏسندو رهيو. هن کان رهيو نه ٿيو، ۽ هن هري هري چيو: ”جان....!“

ان لفظ جي ڳوراڻ ۾ امير خان جي سموري همستي سميتجي آئي. ان ڳوراڻ لاهيءَ جي سنڌڪن تي ڇڻ باهه تي قبل وارو ڪم ڪيو، ۽ هن جو پاڪر وهائي تي وڌيڪ سوڙهو ٿي ويو. امير خان پنهنجو ڪمر بند ڪولي، ترار سوڌو در جي ڪڍي ۾ ٽنگي ڇڏيو، ۽ وڏي ليلوءَ جي مٿان پيهي رهيو. خداوندا! تو هي حسن چو خلقيو؟ بهراڻ جي گهيري ۽ وارن جي سرحد تي لاهيءَ جو جسم هن کي ايترو حُسن معلوم ٿيو، جو هن کان وڌيڪ ضبط نه ٿي سگهيو، ۽ هن پنهنجا چپ ان ڪپ ۾ ڪپائي ڇڏيا. لاهيءَ جي جسم جو ڌڙڪو اوچتو بند ٿي ويو، ۽ هن سٺ ڏهني جئن اٿڻ جي ڪوشش ڪئي. تنهن امير خان جو پاڪر سندس جسم کي وٺڻ وڌيڪي وانگر وڙهجي ويو، امير خان جون هانھون هن جي چاٽيءَ تي سنڌيڙو ٺاهي ويون، ۽ هن جا هٿ هن جي ڪچن ۾ ڦهلي ويا. هن جا چپ سندس گچيءَ ۾ ڪلهي جي لاهيءَ تي ٽڙڪڻ لڳا، ۽ هن جي جسم جي اجهل آڳ ۾ جالڻ لڳا. پر لاهي نانگ وانگر پنهنجي بدن کي ڪوٽهندي، هن جي پاڪر مان ڌڪري، هن جي سامهون پيهي رهي. هن جي اکين ۾ ڳوڙهن جو ڌنڌ هو، ۽ ان ڌنڌ جي پويان هن جون اکيون ڇڻ به مشعلون ٻري رهيون هيون. انهن اکين کي امير خان ڪڏهن به روئندو نه ڏٺو هو: هن انهن ۾ محبت ڏني هئي، سپردگي ڏني هئي، همٿائي ڏني هئي، بهادري ڏني هئي، ارڏائون ۽ البيلائون ڏنيون هيون، دليريءَ جا منهن ۽ وڃڻ ڏنا هئا، پر هن لڙڪن جي طوفان ۾ ٻرندڙ سرخ مشعلون نه ڏٺيون هيون. امير خان انهن مشعلن ۾ وڌيڪ نهاري نه سگهيو. هن جي اندر ٿي اندر ڪنهن شيءِ جي ٻڄي پوڻ جو پڙلاءُ، سندس جسم ۾ هڪ سرد لهر پنڄي داخل ٿيو ۽ هن کي پنهنجو سمورو جسم من ٿيندو، ڪپرو ٿيندو محسوس ٿيو. ان ڪيرائيءَ کان بچڻ لاءِ هن وري ڳالهائڻ جو سهارو ورتو.

”هان امين اچي ويا آهيون!“

ليلي ۽ ڪوبه جواب نه ڏنو. هو لڳاتار هن کي گهوريندي رهي. لڙڪن جي ڏند مان هان نفرت جو چوهو اٿي لڪا هائڻ لڳو هو.

”جان، امين هن سنڌيءَ کي اهڙي سزا ڏينداسون جو زمانو اسان جي انتقام کان ڪنڀڻ لڳندو.... جان، اسان جو آغوش تنهنجي لاءِ پيقرار آهي...!“

ليلي جي اکين جو ڏند صاف ٽوڻ لڳو، ۽ هي ڪهڙيءَ هن پنهنجي ڪمر بند مان منهو خنجر چڪي ڪڍيو، ۽ امير خان تي آڻ ڪري اٿي. سندس لفظ راءِ جا آلا پنهنجي امير خان کي ساڙڻ لڳا! ”بزدل، فاسد، خوني....“ تنهنجي ويجهو آيو آهين ته هي خنجر تنهنجي سيني جي ٻار هوندو.... آڄ تو جهڙن سوين ترخان سردارن تي هڪ سنڌي پورهيت کي ترجيح ڏيان ٿي، جن ۾ -چاڻي آهي، -ڪ آهي ۽ دليري آهي.... تون ته ڪٿو آهين.... ڪٿو....!“

هن الاڻي ڇا ڇا چوڻ تي گهريو، پر اوچتو امير خان سندس خنجر واري ٻانهن ۾ کڻي هٿ وڌو، ۽ سندس ٻانهن موڙي پويان ورائي ڇڏي. سور کان ليلي کان ڪيڪ نڪري ويئي، ۽ خنجر سندس هٿ مان ڪري پيو. امير خان جي تن بدن ۾ راءِ لڳي ويئي هئي، ۽ هن ڏند ڪرئيندي چيو: ”ليلي، امين تنهنجي حسن جي خيال کان توکي ايڏائڻ نٿا چاهيون. تون هڪ ڀيرو هڪ سنڌيءَ اڳيان اسان جي بيعزتي ڪري چڪي آهين. پر هن سنڌيءَ کي امين تنهنجي اکين اڳيان اهڙي سزا ڏينداسون جو وري توکي ڪنهن سنڌيءَ جي نالي وٺڻ جي جرأت نه ٿيندي.... تنهنجي هن جوانيءَ ۽ هن حسن جو قسم، امين اهڙي خنجر تنهنجي سيني جي ٻار پهچائي ڇڏيون ها، جيڪڏهن اسان کي اهي ڏينهن باد نه هجن ها، جڏهن اسان تنهنجي حسن کي ڏسي پنهنجو هوش حواس وڃائي ويٺا هئاسون! باد ڪر ليلي،

اهو ڏينهن، جڏهن تو غلامن جي قطار ۾ ٻاڏائيندڙ اکين مان
 اسان کي اهڙو لاهو ڏنو، جنهن کي اسين نظرانداز نه ڪري
 سگهياسون؛ ۽ ياد ڪر اهي ڏينهن جڏهن اسان تنهنجي هر خواهش
 جو احترام ڪيو... تنهنجي پاڻ کي خريد ڪري، آزاد ڪري،
 ترڪستان واپس موڪليو، تنهنجي بهرحسن پيءُ کي لٽار جي
 قبيدخاني مان آزادي وٺائي ڏني... ۽ اڄ تون... ليلي... تون...!

امير خان کي به الائي ڇا ٿيو؟ هن جو گلو پرچي آيو،
 ۽ هن جي اکين ۾ لڙڪ اچڻ لاءِ آتا ٿيڻ لڳا. هن کي اهي
 ڏينهن ياد اچي ويا، جڏهن امير خان بهادر سردار هوندي به جنگ
 جهيڙي، ظلم ۽ غارتگريءَ کان نفرت ڪندو هو، ۽ هن سموري
 زندگي اڀري ۽ ادراڪيءَ جي محبت ۾ گذارڻ جو پڪو پيو،
 ڪيو. هو جڏهن ستنن جون بغاوتون زور وٺنديون ويون ۽ سنڌين
 خلاف ڪارروائون ڪندي، جڏهن تڪجي هوندو هو، تڏهن ليليءَ
 جي هنج ۾ هن کي دنيا جون سموريون دريون، لڙائون ۽ جنگون
 وسري ويٺيون هيون. هو کلي ليليءَ کي چوندو هو ته هونئن
 ته جهاد الله مائين طرفان فرض آهي، پر حق تي مسلمان جهاد
 في سبيل الله ۾ پنهنجي جان ڏيڻ لاءِ تيار نهن ٿا جو هن کي
 محبت ۾ ليليءَ کان به مڙهيون حورون ۽ انگوريءَ کان بهتر شراب
 ملڻ سي هڪ هئي. ليليءَ شوشيءَ مان چوندي هئي: ”ڇا مون
 کان به ڪا حور وڌيڪ مڙهي ٿي سگهي ٿي؟“ ۽ هوءُ رسي
 ويهي رهندي هئي. امير خان هن تي پڇيائڻ لاءِ هزار جتن ڪندو
 هو. ان وقت ۽ هن وقت جي وچ ۾ رت جا درياءُ، هن جي
 سمورن نازڪ ۽ لطيف احساسن کي لوڙهي ويا هئا. سنڌين جو
 سيرانجهڙو ڳاڙهو رت، جنهن جي رنگ تي سنڌوءَ جي پريڻن
 ڪناري تي ٻڌندڙ سج مان ڦٽندڙ شفق جو ڪمان ٿيندو هو، هاڻ
 هن جي خوابن تي سوار ٿي چڪو هو. پر انهن خوابن ۾ هن
 کي پنهنجو رت به گڏجنڊو، مسجنڊو، وهندو نظر ايندو هو...
 ۽ خوابن جي ان ڌنڌ ۾ به اڏول هستيون هن کي بار بار نظر اينديون

هيون۔ سنگهار هن جي ٻيءَ جو قاتل، ۽ سوڍو، هن جي محبت جو قاتل! انهن ٻن شخصن جي خواب ۾ اڃن مان هن کي لباس تي ٽنگيل پنهنجي ٻيءَ جو لاش نظر ايندو هو ۽ سليفان جون ٻٻ ۽ اعتباريءَ کان قاتل اکيون هن کي گهورڻ لڳنديون هيون، ۽ هو ان اوتاري مان، پگهر ۾ شم تي چرڪ پري آئي ويهندو هو.

اهي خيال ايندي ئي، هن لپاي ۽ جي ٻانهن کي ڇڏي ڏنو، ۽ کيس ٻاهر هلي جو اشارو ڪيو. امير خان جي اکون ۽ جيڪي ڇاپاڻون هيون، لپلي ۽ انهن ۾ نهارڻ جي ڪوشش ڪندي، ڪنڌ نيوزائي، هن جي اڳيان هلندي، دروازي تائين ٻاهر هلي آئي. ماڙيءَ جي آڳاٽي ۾، زخمن کان چٽور سنگهار چوڪيو ٻڌل هو. ڏهاڪو کن ترخان ترارين ۽ پالن مان مٿس پهرو ڏيئي رهيا هئا. سنگهار جا ڪپڙا سندس ئي رت ۾ رڱجي، بدن مان چٽري پيا هئا. سندس ساڄي ڪلهي ۾ لڳل پالي جي ڦاٽ مان رت اڃا نائين هيڙهون ڪري وهي رهيو هو. سندس شيهه اهڙي چرڪاڻندڙ هئي، جو لپلي هن کي ڏسندي هڪ هنڌ ڄمي ويئي ۽ پوءِ اتي ئي مولهولو ٿي ڪيري پيئي.

امير خان کيس پنهنجي ٻانهن ۾ کڻي ورتو، ۽ هڪ ترخان کي پالي آڻڻ لاءِ ڇڏائين. هڪ ٻئي ماڻهوءَ کي هن هڪ ٺاهي سيخ ٽپائي آڻڻ لاءِ ڇڏيو. جڏهن لپلي کي هوش آيو، تڏهن هن پن کي هڪ موڙي تي ويٺل ڏٺو: امير خان جي ٻانهن سندس ڪاهن آڏو هئي، ۽ سوين ترخانن. جون اکيون حيرت مان هن جي حسن جا ڏيکَ پري رهيون هيون. امير خان چڻ ته هن جي حسن کي هام بڻائي، هڪ عجب اطمينان محسوس ڪري رهيو هو. سامهون سنگهار چوڪيو ٻڌل هو، سندس اکين ۾ ڪا مرڪ موٽي آئي هئي: رت جي ڳاڙهاڻ ۾، هن جي اکين جي لال لال مرڪ لپليءَ جي اندر ۾ وڏو وجهڻ لڳي. هن جي دل ان مرڪ کي ٻي وجهڻ لاءِ اڇاون ڏيڻ لڳي، هن جي جسر ۾ اهڙي ٽڙڪڻي

اچي وڌي، هو ان کي امير خان جو پاڪر به روڪي نه سگهيو. پوءِ هن جي ڏٺو، ان تي هن کي اعتبار ٿي آيو؛ هڪ ترخان ٺاهي نسل سبح کي ڪاٺ جي گن کان جهلندي، سگهار جي سامهون اچي سمهي رهيو. امير خان ٺيليءَ کي پاڪر ۾ سوڙهو ڪندي چيو: ”سگهار، تو سمجھجي پيءُ کي ٺياس تي ٽنگايو هو، ۽ مون ان وقت ئي توکان بدلي وٺڻ جو قسم کيسو هو. مون سوڍي جي بغاوت جي خيال کان، ان جي پوڻواريءَ ۾ پئي دهر مدار ڪئي؛ ۽ هاڻ آءٌ توکي ٺياس تي آيو ٽنگائي سگهان ٿو، توکي گهوڙن جي چن ۾ ٻڌائي، چيرائي مارائي سگهان ٿو، هاڻيءَ جي پيرن ۾ لتاڙائي مارائي سگهان ٿو. تون به ڪري ٿو سگهان، ته ٽنهنجو سنڌ سنڌ انگ انگ ڪري ڪسان ۽ ڪنڙ جي حوالي ڪريان، پر ٽنهنجو ڏوهه انهن سڙن کان به وڌيڪ سگهن آهي؛ تو امان کان لاپيءَ کي جدا ڪيو، ان جي سڙا توکي اهڙي ملڪ گهرجي، جو موت آن اگاهان ڪاٺي سڙا نه هجي. ڇو، تون پنهنجي لاءِ ڪهڙي ٿو سڙا مقرر ڪرين؟

سگهار ڪونه جواب نه ڏنو. هو هڪ ٽيڪ ليليءَ ۾ ٺهاري رهيو. هاڻ هن جي اکين جي اهڙي ڪيفيت هئي، جو لاپي هن سان نظر ملائڻ کان ڪيپائڻ لڳي. انهن اکين کان پاڻ ڇڏڻ لاءِ، پنهنجا بيٺي هٿ سڙن آڏو ڏيئي ڇڏيا. پوءِ هن سگهار جو جواب ٻڌو.

”امير خان، پنهنجن کي ٺياس تي مون ڪونه ٽنگيو هو؛ سندس ظامن هاڻ کيس ٽنگايو هو. سڏين تي ظلم ڪرڻ واري هر ظالم جو اڄ نه ڇپائي آهي حشر ضرور ٿيو آهي. سنڌ ۾ رڳو آءٌ سگهار ڪونه آهيان؛ سوين هزارين سوڍا ۽ سگهار آهن، جي ظالمن کي ٺياس تي ٽنگيدا رهندا! رهي ليلي، سو تو هن کي ٽٽڻ جو مال سمجهيو آهي؛ سمجھجي لاءِ ته هو فقط هڪ وڻنگس آهي، جنهن جي اکين ۾ ٺياس آهن، جنهن جي چن ۾ ماڪيءَ جهڙو مٽ آهي، جنهن جي بدن ۾ هرڻن واري آڇل آهي،

جنهن جي هٿن ۾ اهڙي هوراڪورا آهي، جنهن کي فقط منهنجي
دل ٿي سمجهي. تون ڇا سمجهيندڻ؟ ۽ سڙا — ها تون پنهنجي
دل کان هج ته هڪ بزدل، گهڙي ۽ ڪاٺر هڪ — ورهه سرويچ
کي ٽڪهڙي سڙا ڏيڻ چاهيندو!

”بس ڪر بلذبان.... اوهان سڏين کي اهڙو سبق سيکاريندس
جو وري صدين تائين اوهان سڏين کي زبان کولڻ جي جرات نه
ٿيندي!“ ائين چئي هن پنهنجي ماڻهوءَ کي اشارو ڏنو، ترخان
هڪ ڀل به نه سوچيو، ۽ هن شيخ سنگهار جي اکين ۾، حرمي
جي ڪاٺي ۽ وانگر ڦيرائي، هٿائي ڇڏي. واهو منڊل ۾ سڙندڙ کلي
جي ٻوه ڦهلجي ويئي، سنگهار جي وات مان آواز به نه نڪتو.
هن جي اکين جي جاءِ تي به ڪارا گهرا ٽمنڙ ڇڻڻ لڳا، سڄي
وٺا، ليليءَ جي نڙيءَ مان اهڙي ڪيڪ نڪتي، جو ٻين ترخان
مان گڏ امير خان به ڏکي ويو. ليلي هن جي پاڪر مان جهرڪي
وانگر پڙڪو کڻي اڏامي نڪتي، ۽ سنگهار جي پوئتي اڙيل،
۾ پاڪر وجهي اڇڪارون ڏيئي روئڻ لڳي.

سوڊل جن ته پڙهجي سموري سرت وڃائي ويٺو. راتين
 خون راتيون، ڏينهن جا ڏينهن پنهنجي ڪرڻڙيءَ کان ٻاهر نه
 نڪتو. هڪ ئي هنڌ ويٺو رهيو، ۽ سامهون ٻيل اهي جي مالي ۽
 ۾ ٺهاري رهندو رهيو. هن جي اکين کي پاڻ چنڀ وسري ويو هو،
 سوجهرو بدلجي اوندھ ٿي، اوندھ بدلجي سوجهرو آيو. هر هو
 اتي ئي ويٺو رهيو. ٻيڙو علو هن جي اها حالت ڏسي گهڻين ۾
 پڙجي وڌو. هن کيس وندرائڻ لاءِ گهڻيون ئي ڳالهائون ڪيون، پر
 سوڊل اک به نه چپي: جن هو دنيا ۾ اڪيلو هو — هن جو
 ڪو ست نه هو، ڪو سائي نه هو، ڪو سنگتي نه هو. هن کي
 چڻ اهو به وسري وڌو ته هو ڪير هو، ڪٿي هو ۽ ڇو هو،
 هت ڇو آيو هو، ۽ هي ڪجهه ڇا هو. علو هن کي — پ
 خرون ٻڌائيندو رهيو: مرزا جان بابا جي لشڪر ڪو ٻوڏو ڪون.
 ٻارو: مڪاري تي هن جي لشڪر ۽ مرزا باقيءَ جي لشڪر
 جي اڃا نائن خونريز جنگ پئي هلي: مرزا باقي پاڻ لشڪر
 جي مهدياري ڪري رهيو هو: هن سمورن ترخانن کي وڏن
 وڏن ايمان خون لالچون ڏيئي پنهنجي پاسي ڪري ورتو هو،
 مرزا جان بابا جي سسي آڏي واري کي پنهنجي ڏيءَ نڪاح ۾
 ڏيڻ جو ڏنڊورو ڏيارو اٿائين: حد ته اها آهي جو ڏنڊوري ۾
 اهو به چيو اٿس ته، جو سڌي يا ترخان مرزا جان بابا جو سر
 اڻهندو، ان کي ڏيءَ سان گڏ بکر جي عمليداري به ڏيندو: هوڏانهن
 شهر ۾ شورش کي پنهنجي ڏهن لاءِ امير خان ڪجهه وانگر لاسارا
 ڏيئي رهيو آهي — هزارين سنڌين کي رڳو هڪ ۾ ماري ڇڏيو
 آيا اهو گهر خالي نه آهي، جنهن ۾ ترخان گهڙي مارڪٽ نه

ڪري ويا هجن، ويندي سيدن کان به نه ٿريا، سيد علي شيرازي ۽
جي هاڙي ۾ رت جا ٿلاءَ لڳا پيا آهن؛ سڀني کان وڌيڪ شورش
ٿئي جي شاگردن ڪمي هئي، سو سوين مدرسن کي باغون ڏياري
هٿ ڪري ڇڏيو اٿن؛ سوين شاگردن کي ڪائين جي ڀرن هٿان
لتاڙي ماريو اٿن؛ آخوندن، غنين، مان ۽ مولوين جون ڏڙهيون
پٽائي، سندن زبانون وڌيئي، ڪن ڪهاڙو ڪري سندن لاش درياءَ
۾ لوڙهي ڇڏيا اٿن؛ جنهن گهر ۾ باغبان جو شڪ نه هون، ان
گهر جي ران جي ستن ۾ ڀليون وجهائي، کين گهٽين ۾ ٽي
گولرائين. انهن قهرن ۽ - ستن جو ٻڌي به سوڍل جي اکين
۾ ڏٺو ڪو نه آيو. هو ڪڏهن به نه ٻيل اچي ڏارون ۽
گهرو بندو رهيو. هن کي ان سان ڪهاڙو وڻهڻو؟ اهي سنڌي هر
جا ڇا ڪن؟ هي ٿو هن جو ڇا ٿئي؟ هيءَ سنڌ ۾ ڪير آهي؟

ڏينهن گذري ويا، پر سوڍل جي حالت ۾ ڪو فرق نه
آيو؛ سندس ڏرڻ تي هيءَ هوندي به پگهر جا ٿڙا موٽن وانگر
ڇمڪندا رهيا. پر هڪ ڏينهن ڇاڇو علو ڊڄي، هن جي ڪوٺڙيءَ
۾ داخل ٿيو، هڪ ڪنگهڪار ڪائين، پر سوڍل پنهنجي دٻ
۾ گهم هو. ٻيڙو علو تڏهن به نه مڙيو ۽ ڇهائين: ”سوڍل، شاه قاسم
ارغون مرزا باقيءَ تي راناهو ڏنو آهي. مرزا باقي محل جي دري
مان آيو ڏهڻي پڇي ويو آهي!“

ان خبر جو به سوڍل تي خبر ڪو اثر نهو. علو وري
چيو: ”ن وقت سگهار به مرزا باقيءَ جي محل ۾ گهڙي پيو
هو. وڌو ۾ هو مرزا باقيءَ تي وار نه ڪري سگهيو، ۽ مرزا
باقي دريءَ مان درياءَ ۾ ٿو ڏيئي نه مڃي ها ته.“
- سوڍل جن نل مان جاگي پيو. ”سگهار.... سگهار؟ ڪٿي
آهي سگهار؟“

ڇاڇو علو ڇپ ٿي ويو. هو سوڍل جي اکين کان ڏيئي
ويو. هن جي پورين اکين ۾ رت اوچتو مڙي آيو هو، ۽ انهن
۾ جيڪو مڃ مڃڻ لڳو هو، سو ڏاڍو پوائتو هو.

”سون توکان سوال ڪيو، ڇاڇا عاڻو! ڪٿي آهي جنگهار؟“
 ”امير خان جي لاهي ڪي ڪٿي ويو آهي، ۽ امير خان ڪٿي
 ويو اٿس..“

سوئل تي ڄڻ ڇت ڪري پئي. هر ڇو هٿ ٿي ڇي
 وئي ۽ ٽي سوگهو ٽي ويو، ۽ هن جو - - - - - بدن - - - - - ٽڪجي ٽڪجي
 ويو. ٿاسي جي وٽي ٽڙڪاٽ ڪري پڄي پئي. ٿاسي جو هڪ
 لڪرو هن جي هٿ جي نريءَ ۾ چڙهي ويو. اچي دارونءَ سان
 گڏجي هن جي هٿ مان وهدڙ رت هن جي - - - - - ٿڪ ڪي ڪڙهو
 ڪرڻ لڳو. ڇاڇو عاڻو ڊڄندي اکيان ويڙو ۽ چيائون: ”سوئل،
 نه هجو هٿ ڦٽجي پيو آهي!“

سوئل اوچتو اٿي بهي رهيو. هن جي انگ انگ ڪي
 اچتيون چرون سڙڻ لڳيون. هن جي بدن ۾ هڪ ڪي رڙ ڪئي
 پئجي وئي، ۽ هن ڏند پيڙهندي چيو: ”سههجي گهوڙي سئراءِ!“
 ”شهر جا ڪجهه جوان رڙس توهان مان آيا آهن، سوئل!
 هو چون ٿا ته تون جو ڪڏهن سندن سههڙي ڪرڻ ته هو سنڌ
 ٺٽي سر گهوڙن آيا آهن!“

سوئي ڄڻ ورچندي چيو: ڇاڇا، مون ته گهوڙي سئراءِ!“
 پيڙو عاڻو دل ٽي دل ۾ سوئل سان حفا ٿيندي، ڀاهر
 نڪتو. هن جي پويان سوئل به ڀاهر هليو آيو. ڀاهر ويهارو رڙس
 ڄڻ هن جي اوسهڙي ۽ انتظار ۾ بيٺا هئا. سڀي گڏجي چيو:
 ”جيئي سنڌ!“

اهو آواز ايترو گورو هو، ايترو معصوم هو، ايترو ڇوڇلائي
 هو، جو سوئل جي اکن ۾ لڙڪهه رهي آيا، ۽ اڙڪن جي آن
 ڏند مان، جوان ڪي ڏندي هن ڀڄ ڀڄ ڪندي چيو: ”جيئي سنڌ...
 جيئي سنڌ!“

”سوئل، اسين توهان آهيون، سنڌ توهان آهي، سنڌ نه هجي
 اوسهڙي ۾ آهي!“ هن مان هڪڙي جوان چيو، جو ڪنهن
 دارالعلوم جو شاگرد ٿي ڏٺو.

”سنڌ....! سنڌ؟ سنڌ؟!“ - سوڍاڻ تقريباً روئندي چيو .
 ”ڪٿي آهي سنڌ؟ هيءُ چچريل چچريل، ويڊيل ڪپيل سنڌ، جنهن
 تي گجهون لامارا ڏهڻي رهون آهن — اها آهي سنڌ؟ اها آهي
 دودي جي سنڌ؟ اها آهي تماچيءَ جي سنڌ؟ اها آهي دولهه درياخان
 جي سنڌ؟... هو ڏسو! سنڌ جو لاش سڙي رهيو آهي، هو ڏسو
 ٺٽو جلبي رهيو آهي!“

هو الاڻي ڇا ڇا چونڊو رهيو، هن جي ذهن ۾ سنڌ وري
 ڪٿرَ موڙيا هئا، پر ان سان گڏ ٻه ڳاڙها چپ، ٻه اگهاڙيون
 پانهون ۽ چواچون هٿسڙا اهر ٻه ڪٿرَ موڙي جاگي پيا هئا .
 ”مون کي بخش ڪجو ڀارو، آءٌ سنڌ لاءِ نه، آءٌ پنهنجي
 جنگ وڙهڻ نڪو آهيان، آءٌ ڪو ڪاڻو آهيان، مون کي ڇڏي ڏيو،
 آءٌ پنهنجي اندر جو جهڙو نسرڻ پيو وڃان، اوهن مون کي
 پنهنجي حال تي ڇڏي ڏيو!“ - سوڍل ڄڻ پاڻ کي اندران ئي اندر
 ويهڻو ٿي ويو، ۽ اکر سندس وات مان ڄڻ فنجي زخمي ٿي
 ٻي نڪتا .

”اسين به توهان آهيون، سوڍا!“

هن ڪوبه جواب نه ڏنو، گهڙيءَ لاءِ هنن جوانن کي
 گهوريلو رهيو، اوچتو الاڻي ڪمڻن هن کي پنهنجو پائڻيو سالول
 پاءُ اچي ويو، ۽ هن ڄڻ زوريءَ مرڪندي چيو: ”جيڪا اوهان
 جي مرضي، منهنجو ڪو نڪاڻو ڪونهي، منهنجو ڪو ماڳ
 ڪونهي، مون سان گڏجي جي اوهين به ڀٽڪڻ ٿا گهرو ته
 ها بسم الله!“

پڙو علو سوڍل جي گهڙيءَ سان گڏ هڪ ٻيو گهوڙو
 ۽ ڪاهيندو آيو، سوڍل کيس ڏسي چيو: ”ڇاڇا، هي ٻيو گهوڙو
 ڪنهن جي لاءِ آندو اٿئي؟“

”پنهنجي لاءِ! آءٌ ماني ٽيڪي ڪري ڇاڏان، فارسي ڳالهائي
 ڇاڏان — من آءٌ به ڪنهن ڪم اچي وڃان!“
 ”۽ هيءُ سراءِ؟“ هڪ جوانڙي پڇيو .

”مٺ سامت جو ماءُ ڪهڙو نه سرائئون ڪهڙيون، ڪهڙو ئي
مٺ جو ليمڪ ڪاٺو اٿم. من بهي پوراءِ هڏ به ڪم اچي وڃي!“
سوڍي سوار ٿوڻ کان اڪي ڀڄڻ تي گهرندو ته سنگهار
ڪهڙي پامي ويو. پر ان جي بدران هن سوال ڪيو: ”امير خان
ڪهڙي طرف ويو؟“

”کینچھر ڈانھن!“ کڑی ہمراہ جواب دیا۔

سوڊو وڌي پنهنجي ڪميت تائين آيو، ۽ سلسلن منهن ۽
ڪنن تي هٿ ڦيرائڻ لڳو. گهوڙي ۽ پنهنجي مالڪ کي ڪي
ڏينهن ڪونه ڏٺو هو، سا منهن تي ڪشي. بس منهن مان منهن
سلائڻ لڳو. سوڊي چيو: ”چري، اٿڻ ۽ ٿورو ٿورو ئي آهيا!“
ڪميت خوشيءَ کان پنهنجي ڪل ڦڙڪن لڳي، ڇڻ هر وري
سوڊل جي سوار ٿيڻ جي اس تي ظاهر ڪئي. سوڊي لانگ ورائي
نه ٿي همارهن پنهنجن گهوڙن کي ڪميت جي پٺيان ڇڏي ڏنو.

سانجهن جو -ج ان کي سڻي ۽ هي ٻڌڻ ۽ ٿيو ،
گهوڙن جي سهڪ جو هٿيارو لنگڻ هو . مٿي ۽ ٿڌڙ کان هن
جا منهن پورا ئي وٺا هئا . -ج جا آخري ڪرڻا هڙي ۽ -جي
وان نان ڪڙي ، هڪٻئي کي -هٿ اڳڀرا . د ڏهاري رهيا هئا . عامو
گهوڙو اڳتي وڌائي ڏي چيو : ”سوڊل گهوڙا نڪجي پيا آهن ؛
وڌيڪ هٿيارون نه وٺت مري پوندا . رات اتي ئي ڏاهو ڪجي
نه ڪيئن ؟“

ٻڌي، هن رڳو ايترو چيو: ”جيڪا سگت جي صلاح!“

اها خبر هتي نه اچو پت ڪئي آهي، هاڻي ڪٿي آهي يا شڪار
 ڪٿي آهي. هو سڙاهن کي وٺي اچي هڪ تلاءُ وٽ پهتو، سڀ
 اتي ئي لهي پيا. گهوڙن کي ٿورو پنڌ ڪرائي، کين پائي ۽ تي

چڙهي ڏٺائون. علو ٽن چئن سائين ان هڙي اندر هليو ويو. ۽ توري وقت کان پوءِ ٻن همراهن جي ڪاهن تي هڪ وڏو ڦاڙو هو. هڪڙي هڻي سائيءَ جي پاڪر ۾ هڪ ننڍڙو هرڻ هو. همراہ ٻاهر ٻاري هرڻ کي پهچائڻ ويهي رهيا. چئن همراهن کي هن آهياس جي نظرداري ڪرڻ لاءِ موڪليو — باقي سائي ٿواريون ڏهي اوباريون اهواريون ڪرڻ ويهي رهيا.

سوڍو هن کان الڳ، هڪڙيءَ ڀٻ تي ويهي ڪجهه سوچيندڙ رهيو. هن جي من ۾ هڪو اندڪار متل هو، ان کي اڪائڻ جي ڪوشش ۾، ههڙي ڪناري سان زمين تي اڏا اٿا لڪا ڪيڏن لڳو، لڪا هن تي نظر ٿي آيا، پر هن تي ائمر محسوس ٿيو جن انهن لڪن مان لڳي ۽ هو سوڍو بدن جاگي هن ڏانهن جهڪڻ لڳو. هو ٿو ڄاڻي ٿي هن کي پریشان ڪرڻ لاءِ ڪافي هو، ۽ هو وري اتي پهتي رهيو. ڪٿارو ڪمرند ۾ هڻي. پير سان لپڪا ڀاڄي لڳو. سچ خبر سوچي ۾ هن جا سانو هن جي حرڪتن کي ڏسي اچرج کائيندا رهيا. سوڍي بابت هن جيڪي ٻڌو هو، هي سوڍو ان کان بالڪل مختلف هو. سڀ کان وڌيڪ ڳڻتي عاوه کي هئي. هن چڻ دل تي دل ۾ چيو: ”آٺ راتيون ڪونه هتي آهي — ڏٺي مههه ٿيون خبر هڪڙي آهي!“ هڪل هرڻ جي هڪڙي ران کڻي حڏهن عاو سوڍل وٽ آيو، ٺڌهن سوڍو وري پنهجي دٻيا ۾ موٽي آيو، ۽ هن شڪر گذاريءَ سان عاوه ڏانهن ڏٺو. عاو سندس منهن تي سرعائي ڏسي پاڻ به مرڪن لڳو. سوڍو اڃا کائڻ ۾ ٿي هو ته هڪڙو همراہ ڊڪندو هن ڏانهن پهتو ۽ هڪڙي چيائين: ”سوڍل، ڏهاڪو ڪر ترخان هڪ ڏواري ڪٿانو ٿئي پيا وڃن!“ سوڍل کيوش جو ڪر عاوه جي هٿ ۾ ڏهندي اٿي بيٺو. ”ڪير آهي ڏواريءَ ۾؟ پڇي؟“ ”امير خان جي پنهجي آهي — اباي نا چوئس!“ همراہ سٺڪندي جواب ڏنو.

سوڍل کي ائين محسوس ٿيو، جڏهن هڙي لاٿور وائڻ

ٿرڻ لڳي هئي. هن جا سائي، سڄ ٿي پڇندڙ ٿاڙهو، سامهون
 نوبن مان ڏاڍو چرندڙ گهوڙا به هڙيءَ سان گڏ ٿرڻ لڳا هئا.
 هو پنهنجو هٿ مٿي تي اٿڻ، پنهنجي هڪڙي کپڻ کي مٿي لڳو،
 پوءِ هو تيزيءَ سان هڪڙو ٻاڏو ڪڍي پنهنجي ڪميت ڏانهن
 آيو. هن جا سائي به اٿي يعني رهيا، ۽ پنهنجي گهوڙن ڏانهن
 وڌيا. سوڍي هن ڏانهن نهارڻ ٻڌان چيو: ”تون اوهان کي چيو
 هو ته، پنهنجي پنهنجي جنگ آهي، ٻلائي ڪري اوهين اتي ئي ٿر سوا!“
 هن جي لفظن ۾ ڪو دڙڪو ڪونه هو، پر هن جي
 آواز ۾ اهڙي ڪيفيت هئي، جو هڪڙو اٿي ئي چمي ٻڌا، سوڍل
 ڪميت تي سڄ به نه ٻڌا، توڙي سندس ڪمڻ مان ڪڍي،
 هٿ ڇڏيندي، آهستي چيائين: ”هل ميري!“

ڪميت به چڱي پنهنجي مالڪ جي ڪميت کي سمجهي
 ويئي هئي. ٻڌان لفظن جي پنهنجي سوڍل جي ٺاهي اشاري تي،
 هن هڙيءَ کي چيرڻ شروع ڪيو. هن جي چال ۾ عجيب لوڏ
 اچي ويئي، جن هن کي اهو احساس هو ته سوڍل ٻڌان سڄڻ
 جي چاهيو آهي، ستان ڏکيو ٿئي. پر ان لوڏ جي باوجود هن
 جي رفتار ۾ فرق نه آيو. ڪميت اڃا هڙيءَ کان سهر ڪڍيو
 ته ٻڌان ئي ٻرندڙ شعاون نظر آيس، اونداهه مان اچڻ ڪري،
 شعلن جي ٽڪي روشنيءَ ۾ ترخاڻ جا لڏندڙ خاڪا هو چڱيءَ
 طرح ڏسي ئي سگهيو. ٻاڏو ڪڍي، ترخاڻن جي وچ ۾
 چٽل سر وانگر اچي ٿڌو. پهرئين ئي وار سان به ترخان دل
 ڌاريندڙ رڙيون ڪڍا گهوڙن کان هيٺ اچي ٻڌا. گهوڙن به هن
 اوچتي مصيبت کان ٿلهڙ شروع ڪيو، ۽ ٿرا کڻي پنهنجن ئي
 سوارن کي لتاڙيندا هڪ پاسي ٽڪري وڌا. سوڍل جو ٻاڏو ائين
 ڪڙڪي رهيو هو، جن ٻاڏي ۾ عقاب جو روح سمائجي ويو هو
 ۽ ٿر ٻولي ٻولي ترخان جا سڀا ٻرڻ ڪندو ئي ويو. ڪميت
 جي ٻاڏي ۾ ٿر جي ڏاڍن ۾ ٽڪڪاءُ وجهي ڇڏيو. هڪڙي
 ترخان جي ٿر تي چاهي سوڍي جي گل کي پنهنجي اک هيٺان

ڇهه ڏينهي ويئي. اتان وهدڙ رت هن جي مڇن مان ٿيندو هن
 جي چن تي گڙڻ لڳو. پنهجي ئي رت جو مواد محسوس ڪري
 سويدي مان چن ڏهر سوڍا ٿي پيا. هن ڪمريند مان ڪٿارو ڪڍي
 پنهجي مان وار ڪرڻ شروع ڪيو. پالو ترخان جي نڙيءَ کي
 ڇههون ڇههون ڪندي، ڪڏيءَ جي ٻار هلبو ويو. سويدي ڇڪ
 سان پالو ڪڍڻ جي ڪوشش ڪئي ته ترخان لڙڪي گهٽڙي
 نان ڪري پالو پاڻ سان گهائيندو ويو. هن ترخان جي ڪيڙن
 سان باقي رحيل ترخان گهٽڙن کي اڙيون هڻي کڻي هڪ پاسي
 سهڙ ڪيو. ائين ئي ڏاڍو چن هن ڪو هن بوت ڏنو هو. ۽
 اڳيائين گهٽڙن کي اڙيون هڻندا ٿي ويا. گهٽڙي کن ۾ هو غائب
 ٿي ويا.

سويو ٺپ ڏينهي گهٽڙي ٺٺن لاهي پيو. سامهون ڏواريءَ جا
 ڪهار ڏواري ٿي ٿي چڙهي پنهجي جان بچائڻ لاءِ اوندهه ۾ ڪنهن
 پاسي نڪري ويا هئا. سوڍل پٽ تي ڪرڻل مشعل مان هڪڙي
 ڪڍندي ٽڪل قدم سان ڏواريءَ تائين آيو. ۽ برادر هڻائي ڇڏيائين.
 لاهي هڪڙيءَ ٻانهن جي سهاري تي لپتل هئي؛ هڪڙي
 هٿ جي تريءَ تي سندس ستر جهليل هو. هن جا چڙوڳ وار
 ڪاهن تان وري هن جي چاٽيءَ تي هڪڙي ويا هئا. مشعل جي
 پڙڪندڙ روشنيءَ ۾ سوڍل هن ڏانهن نهاريو. سوڍل کي ڏسي
 لاهيءَ جي منهن جي ڪمفٽ ٿي مددجي ويئي هن جي چن
 تي هڪ عجيب مرڪ جهانجي ويئي. هن جي اکين ۾ هڪ نئين
 شوخي برقي آئي. سوڍل هن جي اڳاڙين ٻانهن ڏانهن نهاريندي
 ائين محسوس ڪيو چن هن جي ڏورن جو ماس ڪنهن عجيب
 اچل ڪڙڻ ٿيڪن لڳو هو — ۽ پوءِ هن جي نظر هن جي اڳاڙي
 اڙيءَ جي مڇراب تي پئي. هن جي نظر اتي ٽڪي نه هڪڙي، ۽
 اتان اڳتي هن جي دڻ تي ههاجي پئي؛ دڻ جي هيٺان، پاسي
 تي، اچي ڳر سان هڪ خوبصورت خنجر هيرن سان ڇڙيل پيا
 ۾ ڪٽيل هو. سوڍل مشعل ڏواريءَ جي تختي اڏو سهاري ڇڏي.

ايلي گهوڙي کن هن کي ڏسندي رهي. مرڪ سندس چپن تان سڄي منهن تي ٽپندي ويئي، ۽ ڏهن ان مرڪ جي جوت هن جي اکين ۾ بهتي، ڏهن سڌي تي ويهي رهي. سندس چاٽي زور سان هيٺ مٽي ٿيڻ لڳي، ۽ سوڍل کي ائين محسوس ٿيو جو زسن هن جي پيرن، هيٺان ڏيڻ لڳي ٿي. ايلي هن جي اکين ۾ ٺهاري پيو: ”هان من، مون کي ڇڪ هڻي ته تون مون کي گواهي ٺهين!.... پر ايتري دير ڪي اهي! اڃا.... اوري آءُ نه آءُ نوکان سنڌ وسارائي ڇڏيان!“

سوڍل هٿ وڌائي، سندس نرڙ جي وچ تي ڏسي اگر رکي ڇڏي. نرڙ تان سندس وار هٽيندي، اگر مان ڇو رستو ٺهاري، هن جو هٿ ٺهري ويو. هن جي اگر هن جي نڪ تان لهي من جي چپن تائين بهتي نه ليلي ۽ چپن کي سوڙهو ڪندي هن جي اگر کي چمي ڏني، پر اگر هيٺ لهندي ويئي. هن جي کاڌيءَ جي خال تان ڪسڪندي، هن جي خوبصورت گچيءَ تان مڙي، هن جي ارم جي محراب ۾ اٽڪي پئي. پر ڄاڻي اتان ٽڙي هن جي چولي مٿان هاندي، هن جي ڏن تان ڦرندي، خنجر جي گن تي اچي بيهي رهي، ۽ هن ليلي جي اکين ۾ ٺهاري پيو خنجر مٿان مان ڪڍي ورتو.

ايلي آهستي پيرن اکين سان هن کي ڏسندي رهي. هن جي ٻانهن ۾ اچل ايندي ويئي، ۽ هن وحشي گهوڙي کي پهچي سسي ۾ جاءِ ڏيڻ لاه. هو ٻانهون کولي گوڏن ۾ اٿي لڳي. سوڍي اوچتو پنهنجي هٿ کي هڪو اشارو ڏنو، ۽ خنجر جو ڦر گن تائين هن جي ارم جي محراب ۾ داخل ٿي ويو. ايلي هڪ گيت ڏيئي هڏي ڳوڙڳڻ جي ڪوشش ڪئي. هن پهچي منهن تي مرڪ قائم رکي لاه چئن تي منهن جو زور لائي، ٻي هٿ ڪٿي هن جي بهراڻ ۾ وڌا، ۽ پهچو منهن هن جي چاٽيءَ جي وارن ۾ لڪائڻ جي ڪوشش ڪندي، هو ڍرڪندي هن جي قدمن ۾ ڪري پئي.

سويال کي ائين محسوس ٿيو جن گهمندڙ، چڪرڪاڻيندڙ دنيا ٻوهي رهي هئي. هن جي ذهن ۾ مثل سمورا طوفان ۽ واڇوڙا ٻوهي رهيا هئا. هن جي اندر جو مڇ آجهائڻ لڳو هو؛ فقط هن جي دل جي جاء تي هڪ وڏو گهرو خال پنجنندو ٿي ويو، ۽ الائي ڇو هن جي اکين ۾ لڙڪ پرجڻ لڳا هئا. هن پنهنجي پويان هڪهن جي زور سان ساهه کڻڻ جو آواز ٻڌي پويان نهاريو. ڪميت سندس پٺيان ڪمڌ جهڪايو ويئي هئي. هن جا ايندڙ لڙڪ واپس موٽي ويا، ۽ هن پيار مان ڪميت جي بيشڪن تي هٿ ڦيريندي پڻ پڻ ڪئي: ”اهه مٺي ته هلون، منهنجي جنگ پوري ٿي! هاڻ اڄ ته سڏ جي جنگ ڇيڙيون!“

....

....

....

مانوئي، مهر برٽي، سنڌوءَ ۾ جڏهن اٽل ايندي آهي، تڏهن انهن پائڻبو آهي ته هن ۾ نوح جي پيڙهي به ڪانه بچندي. واهو وسبون، ڪيٽ ڪرا، نديون نارا، هٺاهيون مٺاهيون پاڻيءَ جي آڇ ۾ ڍڪيون، سنڌوءَ جي مڇ ۾ گرم ٿي وينديون آهن، ۽ هرڀان اٽل پائڻبو آهي ڇو آب ۽ ڌرتي پاڻ ۾ ملي، هڪ ساگر جي صورت ۾ وهڻ لڳا آهن. آب پاڻ بچائڻ لاءِ پوئتي هٽندو رهندو آهي، ۽ ڌرتي پنهنجي پاڻ ۾ سمائجندي، پاڻ بچائيندي، نيون حدون، نوان ڪمارا، نوان ساحل گوليندي رهندي آهي — ۽ هر طرف پاڻيءَ جون ڳالهون ڳڻيون آهن، هاهوڪار مچندي آهي. ماڻهو نه ماڻهو، پکي پکي ۽ حمت حمار پڙائيندڙ اکين سان ڪو ٿيون اجهو، ڪا نئون پناهه ڳولڻ لڳندا آهن.

چون ٿا ته اهڙين سندن ۾، جڏهن سڏي سيلاني، غوراب نري، مڪڙا سنيالي، سڙه سوان ڪندا هئا، تڏهن سندن اکرن وجهڻ، جڙ ڏها ٻارڻ کان پوءِ به سيلاني نه ورندا هئا، تڏهن اهي پاڻ — ويهيون چريون سڙ سائونڊيءَ جا ڳالپ وڙلاپ ڪنديون، گهر موٽي اينديون هيون، ۽ ساگر جي سڀني ۾، هنن جي موٽڻ تي، اهڙي اٽل ايندي هئي، پاڻيءَ جي آڇ تي آڇ آڪاس ۾

اعڙا رنگ ڀرڻ لڳندي هئي، جو ماڻهو چوندا هئا ته جيڪڏهن ساگر جي هيءَ آڇ به جي اڇل کائي وجهي ته؟! پر هيل وٺين جي ورلاين بدران هڪ نئون راڳ، نئون سميت ساگر جي وٻرن مان ٿيندو، سنڌوءَ جي لهرن ۾ پڙاڏا پيدا ڪندو، ماڻهن جي سين ۾ ڀرڻ لڳو هو. ماڻهو ماڻهو جي وات ۾ اهائي وائي هئي: تو ٻڌو، مون ٻڌو، هيئن ٻڌو، هن ٻڌو — آخر ۾ ترخانن ٻڌو ته سوڍو ڪا، مڃو ٿو آڇي. جتان جتان اهو آلاپ اٿيو ٿي، اتان ترخان اڳواٽ ٽپڙ ٻڌي ٺٽي پهچڻ لڳا. سوڍو هڪ سمنڊ هو، جهن ۾ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان، وڳر واهن مان، شهرن وٽين مان، ساگر ڦٽي، تر ٽارائن جي روب ۾ سمانجندا ٿي ويا. ڦڙي ڦڙي تلاءُ، تلاءُ تلاءُ ٻڌي، ٻڌي ٻڌي ساگر ۽ ساگر ساگر سمنڊ بنجي چولون هڻي. آپ ۾ راهون پيدا ڪرڻ لڳو. ماڻهن ۾ عجيب غريب ڳالهون، آکاڻيون ۽ قصا ڪهاڻيون پکڙجي ويون: پوڙهيون پڪيون ۽ وڏڙا جڏهن مڇ جي چوٽاري ويهي اڏياريون لهاريون ڪندا هئا، تڏهن روز بت ٺهين ڪهاڻي جهر وٺندي هئي. هڪ ڪهاڻي خاص طرح ه. ه. ه. ڪهن پرم ۽ وسوسي وانگر، ديوالا بنجي ٻيڻ لڳي هئي. سوڍل اصل ۾ دوا، درياخان آهي، جهن الله سائين کان، حنت ۾ گهمندي، هي وڃن ورتو ته منهنجي جيئل سنڌڙيءَ کي ويري ررائي ويا آهن، مون کي توري مهلت ڏهني، وري ڦرتي. ٺٽي حيدرآباد ڏيو. الله سائين چيو ته امين توکي جڏهن ڏهني، سنڌ ان شرط تي موڪلينداسون ته جيست تان هٿ ڪڍين ۽ دوزخ موچين، دوا، درياخان اهو شرط به منظور ڪيو، ۽ الله سائين جا شڪرا مڃندي چيائين ته سنڌڙيءَ تي سر ڏيڻ هو هڪڙو ٻيو موقعو ملي ته مون کي هڪڙو ڇا، هزار جهنم به قبول آهن! سوڍو ۽ سندس ساٿي جتان ٿي لنگهيا، ٺٽي ڇڻ ته مڊل ڳي ٺي ويا، ڳوٺاڻا هن جي آڇيان لاءِ اکيون وجهيو ويٺا هوندا. ٻيڙيون ڪسيون هيون، دنيا ۽ بڪر پچندا هئا، دهل دمام

وڃندا هئا. ڏونڪن تي نچون ٿينديون هيون، ماڻهو چيرهيون ٻڏي مورا ڳاڻيندا، جهر وڃهندا، هنن جي مرحبا ڪندا هئا، ۽ سڄو رايو منبل ”جڻي سڏ“ جي پڙاڏن سان گونجڻ لڳندو هو. اهي پڙاڏا ٻڏي آپاس جي ڳولن سان ترخان پنهنجا گهوڙا پلاڻ لڳندا هئا.

پر سوڍو ۽ سندس ساٿي ٿ. ڪي عجيب انسان هئا: سڄا دست پيوٽ، چاهيون ڌاڙهيون لت ۾ اچيون، ڪپڙن تي رت جا چنڊا چڻ هولي ڪيڏي آيا هئا، اکين ۾ مچ چڻ هرگهڙيءَ ڪهن ڳولا، ڪنهن تلاش ۾ هئا. ماڻهن سان اهڙي قرب سان ملندا هئا چڻ ورهين جا وڇڙيل هئا. سوڍي کي ڏٺو لاه ماڻهو ائين ڳاهت ٿيندا هئا، جڻ ته هنن نه ڏٺو ته سندن قيام ٿي ڪانه ٿيندي، سڏي سڃاڻڻا اهو جهن جيان، هن جي ڪا نشاني هٿ ڪرڻ لاه پاڻ ۾ وڙهن ٿي لڳا. جي هن جا ساٿي نه سڃاڻين ته ماڻهو هن جي ڪپڙن کي ڏري، ليڙون کڻي وڃڻ لاه پاڻ ۾ وڙهن جهڙن ٿي لڳا. جتان جتان ٿي لڳهيو، انهن هڏن تان ٻيو ڪجهه نٿي ملين ته ماڻهن مٽيءَ جون نيدرهيون هڙون ٻڏن تي شروع ڪيون، ۽ سوڍو هن سڃاڻڻن جون اهي اهو جهڻيون ڏسي لائي چو، ڪنڌ جهڪائي پنهنجي سڏ جي ان ڌرتيءَ کي گهورڻ لڳندو هو، جا ماڻهن کي اهڙي پياري هئي.

جنهن جنهن ڳوٺ ۾ سوڍل پهچي سڃاڻڻ سان داخل ٿي ٿيو، اتي وڏڙا گهرائي، سندن پشچانت چونڊائي، ڳوٺ جي ڪرڙوڊ ماڻهن ۽ حوانن کي حفاظت لاءِ هٿيار پنهوار ڏيئي، اڳتي وڌندو هو. هر ڳوٺ مان ڪيترائي جوان مڙس هن سان شامل ٿيندا هئا. سوڍي جي سڃاڻڻن جي درياه وانگر ويران ويران وڌندي وڃي. سوڍل کي چڻ ته اکين ۾ ننڍڙي ڪانه هئي: جتي به رات پوندي هن، اتي چونڪي ڏيڍڙ حوان اڪثر هن کي پنهنجي منهن ستل همراهن جي قطارن مان لڳهندو، سندن منهن ۾ گهوڙيندو، چڻن باجن پاڻ بهرو ڏيڏي ڏسندا هئا. هن مٽي ساڻن هن کي آرام

۽ هڪ ڏين لاءِ هزار جتن ڪيا، پر سوڍل ڇڻ هڪ سمهڻ سڪوئي ٿي نه هو.

سوڍل جي زندگي شفق جي ڳاڙهي ڪڪر واري زندگي جهڙي رهي، جنهن ۾ روشني ۽ اجالي کان سواءِ رت جون ڌارا ٿيون شامل هيون. هن جي اکين ۾ نيون ڏهاڙيون ٻڙڻ لڳنديون هيون، جن تي جوت هن جي چوڌاري ڇڻ نور جو هڪ ڪڪر پيدا ڪري وڌو هو. انهن ڏهاڙين جي ڇر ۾ ٺهائڻ سان ئي ڏندڙي هوائي پڙجي ويندي هئي. هو هميشه کان وڌيڪ، اڳي ڪن اڳرو، ڇپ ۽ سائت ڪو ٿي پيو هو. هر ان حالت ۾ هڪ نئين لهر ٿي — جتن ڪهن سندن ۾ ٿيندڙ آندڙ ۽ طوفان کان اڳ ساڻ ۽ سائت جي لهر آڀري ايندي آهي. هن سان ڳالهائڻ حر ڪنهن کي محبت نه ٿيندي هئي؛ فقط ڇاڇو آيو ڪنهن طرح هن کي ڳالهائڻ تي مجبور ڪري سگهندو هو. پر هيءُ آيل نه آهي. هئي، هو سوڍو نه ڇا، ٻيا جوان ۽ ڳالهائيندا گهٽ هئا، هر وقت سندن اڻڻن جي انتظار ۾ سندن دليون ٽڙڪنديون رهنديون هيون. سنڌ جي ڳوٺن جي جوانن جو من به ايترو وڌي ويو، جو هو بههجي سگهن — هنن ترخانن کي ڏرڪا ۽ ٽڪيون ڏيئي ڳاڙهه نه ٿي. سوڍل جا ماڻهو هئا، ۽ هڪڙو هو بههجي ظلمن ۽ ڏاڍين کان از نه آيا ته هو سوڍل وٽ دانهن ٿي ويندا، ڪيترن جي گواڻن مھمانن جهڙي لاءِ ماڻهو ٿي موڪليا، پر سوڍي نه ٿي. سوڍو ٿي جواب هوندو هو ته ”ادا، جي بههجي مھمانن جهڙي آيو، نه ڪو جتو حيران هو ٺاهي اچڻ سان شامل ٿي.“ سوڍل جا ساڻي مبهو ڪري ڇڏيا، ڇو ته واپار واپار وڌو. اها ڇڏي ويا، ٿوري وقت ۾ ڪهاڙين، اوڙهن ۽ سانڻن جي ٻنن مان وٽ ترخانن کان ٿريل تراريون، مالا ۽ ٿرڙيون اچي پيون. هنن جي تنظيم ۾ خاص ڳالهه اها هئي، جو سمجهڻ ڪو به برق نه هو. هڪ ئي طرح جو ڪاڏو سڀ ڪاٽيندا هئا، هڪ ئي ٺهڻ سان ڪم جي ٿرڻي ۽ وڇاڻو ٺاهي سهندا هئا، چونڊي

۽ پهرو ڏينھن جو وارو به سڀني تي ايندو هو. انهن ۾ سوڍل به شامل هوندو هو. فقط هڪڙو فرق هو — سو اهو ته جنگ جهيڙي وقت سوڍل جي هر ڳالهه جي لوھ تي لپڪو هئي. ڪنهن کي هن جي ڳالهه اورانگهه جي همت نه ٿيندي هئي. ترخانن جي ندين ندين چانوئين تي راتاها ڏينھن هن جو معمول ٿي ويو. هن جي طاقت اڃا ايتري نه هئي، جو سڌو ستون ترخانن جي لشڪرن سان وڙهن. ان ڪري سوڍل اڪثر پنهنجن همراهن جي چوڻد هتي سان ندين ندين چانوئين تي اهڙيءَ طرح راتاها ڏيندو هو، جو ترخانن کي اها خبر نه پئجي سگهندي هئي ته حملاو ڪنهن ڪهڙي وقت ۽ ڪٿان ڪبو.

هڪڙي اماس رات جو هو پنهنجن ويهاروڪن سائين سان پنهنجي باقي لشڪر کان گهڻو اڳتي نڪري آيو. واپس وڃڻ تي هئا ته هر ٻان کين مشعلن جي روشني لٽاڪا پائوندي نظر آئي. سوڍل جون اکيون اوندهه کي چرپيدون ووشي ۽ هي ان نقطي ڏانهن ڏسندون رهيون. اٿون تي ٻانڌو ڇڏي ان نقطي جا ترورا هن کي پاڻ ڏانهن ڇڪيندا ٿي ويا، ۽ اهي ترورا هن جي هٿ تي جڙن پوءِ نئين ڏانهن ويجهڻ پوندا ٿي ويا. هنن هو ٻنهي ويجهڻا پهتا، تڏهن سوڍل پنهنجن ماڻهن کي گهوڙن تان لهڻ جو اشارو ڏنو. گهوڙن کي اتي ئي وڻن ۾ ٻڌي، هو بيردن پيدا روشنيءَ ڏانهن وڌيا. ۽ ويجهو ويجهو ٿي هن ڏٺو ته اڪٽل پنجاهي کن نسو ڪٽل هئا. هن تنهن اڳيان مشعلون ڀري رهيون هيون، ڪجهه بهرندار واري واري سان تسن جي چوڌاري گول ڇڪر هئي. پهرو ڏينھن رهيا هئا.

سوڍل، پنهنجن ماڻهن کي هڪٻئي سان هٿ ٿي ٻڌڻ جو اشارو ڪري، پاڻ تنهن جي اوڻ مان ٿيندو، مشعلن وارن تنهن جو ويجهو پهتو. هڪڙي تسو جي پاهريان چار بهرندار پيڇيرا پاڻ ۾ پٽ پٽ هٿ رهيا هئا. اتي روشني ايتري تيز هئي، جو اوندهه سان نڪرڻ جو ڪم جو ڪم هو. پر سوڍل اوندهه جي

اوت مان نڪري، پنهنجي ڪٽار هٿ ۾ جهلي، آهستي آهستي
 ٺٻو جي پٺيان نڪرڻ لاءِ اڳتي وڌيو. عين ان گهڙيءَ ۾ ڪڙو
 پهريدار پنهنجي چونڪيءَ جو چڪر ڪاٽي، هن جي سامهون
 لنگهڻ وارو هو. هنن جي وچ ۾ فقط چنڊ قلمن جو فاصلو هو.
 سوڍل هڪدم ٺٻو جي اوت ۾ ساه روڪي بيهي رهيو. هن
 کي هڪ هنڌ ته اتان لنگهندي پهريدار جي نظر هن تي ضرور
 پوندي. پر هو ان لاءِ اڳتي تيار هو. جڏهن پهريدار ٻنهن مان
 ساهان منهن ٽوڻ وارو هو ته هن چيتي وارو چال ڏهڻي،
 ڪڙو هٿ هن جي وات تي ڏهڻي ڇڏيو ۽ سندس ٻيو هٿ هن
 جي چيلهه کي هڪ چيڙي کان هٽي چيڙي تائين چوري وڌو.
 ترخان جي ڏانهن هن جي هٿ ۾ ٽي چچرهي ۽ ري وٺي. جڏهن
 سوڍل کي هڪ ٽي ته ترخان جي رڳن مان به آواز سري وڌو،
 تڏهن کيس گهلي هڪ ٺٻو جي پويان اهڙيءَ طرح ڊگهاري
 ۾ هاري ڇڏيو، جو پويان رڳو سندس پير نظر اچن. هو پاڻ به
 اتي ئي اوندهه ۾ پيو، ٺٻي پهريدار جي اچڻ جو انتظار ڪرڻ
 لڳو. ڪجهه گهڙين کان پوءِ هو پهريدار چڻ ڪجهه گوليبدو،
 ٺٻو جي اويدهن پاڇن ۾ نهاربدو، هن ڏانهن وڌڻ لڳو. سوڍل
 ۾ ڪجهه ويجهو هو ۽ هڪ سائيءَ کي گولي رهيو هو. هن کي
 پنهنجي چڪر ۾ ان پهريدار جي نه موٽڻ تي حيرت هئي. جڏهن
 تي پهچي، هن کي سندس پير نظر آيا، ۽ پاڇولي ۾ اٿڻ تي نظر
 آيو چڻ اوندهه جو ڦاٽڻو وٺي، موقعو ڏسي هو ڇاڻي وائي ۽
 رهيو هو. تڏهن پهريدار جي منهن تي مرڪ سان گڏ ڪا شرارت ڪجهه
 آئي، ۽ هن ٺٻيءَ ۾ ڪار ڏهندي چيو: ”ننڍيون ڪر، حراسخوڙ....“
 ٻيهر ته.....“ حتن ٿي هن کي لنگن مان جهلي ٻاهر ڇڪڻ تي
 هو ته هڪ لوهي چنڊو سندس گچيءَ ۾ ٽپي وڌو. هن جي اکين
 ۾ شعلن جي روشني ۽ اوندهه واري واري سان نچڻ ٿيڻ ۽
 غائب ٿيڻ لڳي. هن رڙ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي پر هن کي
 ائين محسوس ٿيو چڻ ڪنهن سندس چپ کي پاڙون ٻڌي ڇڏيو

هو. هن گهڻي جي سور کان روئڻ هاڻائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هن ائين ڀانيو ڇڻ ته هن جون اکيون پنهنجي جاء تان ٻاهر نڪري رهيون هيون. هن ڪوشش ڪئي ته ڪنهن طرح سان پنهنجي جان ڇڏائي، پر هن کي پنهنجن ننگون ڌرتيء کان سٺي لڙڪنديون محسوس ٿيون. گهڙيءَ کان پوءِ ٻيو ڀيرو پير هڻي اهو احساس ڄاڳيو ته موت تنهن جي دل تائين اچي پهتو هو. ۽ هو هڪ ڪل سڌ جيان پنهنجي جانيءَ سان ڪري پيو. سوڍل هن کي اتي ئي ڇڏي، وري پنهنجي جاء تي موٽي آيو. هن کي هڪ نه هئي ته اڃا ڪو ٻيو بهرپدار ڇڪر نه ايندو يا نه. ڪجهه وقت انتظار ڪري هو ۽ ڪڙي تنهن جي پٺيان پهچي، پنهنجي ڪتاري سان ان جي ٽاهي ڪهڙي کي ڇهڪ ڏيڻ شروع ڪيا. اندر گهڙڻ جيترو لوڳهو ڪري، هو تنهن جي ٽپي پيو. ٻاهر ٻرندڙ مشعلن مان ڇڻي ايندڙ روشنيءَ ۾ هن جيڪي ڪجهه ڏٺو، تنهن هن جي دل ۾ ڇڪ وجهي ڇڏيو: رهن سان چوڪنيو ٻڌل سگهار هن ڏانهن نه ڏسندڙ اکين سان ٺهاري رهيو هو. اکين جي جاء تي به وڏا چنگهه هئا، جن مان رت گاڙڙ پيا وڃي وڃي، سندس ڏاڙهيءَ ۾ سڪي ويو هو. سندس سمورو جسم ڦٽڻ ۽ ڇهرن سان ڇڙيو ويو هو. ايترو زخمي ۽ زائين هجڻ جي هوندي، ترخانن هن کي اهڙو سوڳهو ٻڌي ڇڏيو هو، جو ائين ئي ڀانيو ته ترخانن کي اڃا به هن کان ڊپ تي نه گهڙيءَ لاءِ سوڍل جو من سنڻ ٿي ويو. هن جي پنهنجي اکين ۾ مرچ پوڻ لڳا. هن جي سڄي بدن ۾ ميون ڇپڻ لڳيون. محض ان احساس کان بچڻ لاءِ، هو ڪٿارو هٿ ۾ جهلي، دروازي ڏانهن وڌيو. ٻاهر نڪرڻ سان ڇڻ هن کي هن پنهنجي ويو، ڳالههون ڪندڙ بهرپدارن کي ڳالهه سمجهه ۾ نه آئي ته هو ڪير هو ۽ ان تنهن مان ڪيئن نڪتو. پهرئين ترخان کي ٻاهر جو هڪ تيز آڻو پنهنجي پنهنجي ڪاهن جي پوري وچ ۾ ڪپندو محسوس ٿيو، ۽ هن اهڙي رنپ ڪئي، جو سندس ساٿين جون دليون ڪسي

وڌون. هن جي ڪرڻ وقت، سوڍل ست ڏيئي هن جو ڀالو ڪسي ورتو، ۽ سامهون بيٺل ترخان جي پيٽ ۾ ٽپي ڏنو. ان ڀالي کي اتي ئي ڇڏي، هن پاسي ۾ بيٺل ٽئين ترخان کي ڪمريدار ۾ هٿ وجهي کڻي مٿي ڪيو، ۽ کيس اهڙي آڇل ڏنائين، جو هو جنڊ جي گهري پٿر وانگر مٿي پر جئن ڪريو، تنن وري چريو به ڪونه. اهو سڀڪجهه، ايترو جلد ٿيو، جو چوٿين بهربدار کي يقين نه پئي آيو ته اها سڀڪجهه، حتميت هئي يا هو خواب ڏسي رهيو هو. جيسين هو ڪجهه ڪرڻ لاءِ تيار ٿئي، تيسين سوڍل جو هٿ زوزاٽ ڪندو هن جي منهن تي وري ويو. ترخان تي ڇڻ وڃ ڪري پئي. هو ايترو ئي ٽپڙجي پويان ڪري پيو، ۽ پوءِ سندس ئي ڀالو سوڍل هن جي پيٽ ۾ ٽپي ڏنو. ڀالي کي وٽ ڏيئي چڱي ڀاهر ڪڍيائين ته، پر واري نسوڻ وارا بهربدار بالا سڏا ڪري هن تي آڻ ڪري آيا. هن اتان ئي ڀالي کي آڇل ڏني. هڪڙو بهربدار پاڻ بچائڻ لاءِ جئن هيٺ جهڪيو، تنن ڀالو سندس پيٽ بدران سندس گچيءَ جي رڳن کي چري وڌو، ۽ هو اتي ئي ڏهر ٿي ويو. ٻئي بهربدار جئن سگهار تي حملو ڪيو، تنن سوڍل جا ٻئي هٿ سندس ڀالي ۾ ڪمريدار ڀالي کي پاڻ ڏانهن ڇڪيندي، هن پنهنجو گوڏو ايترو زور سان ترخان جي پيٽ ۾ هنيو جو ترخان پاڻ کي هوا ۾ ٽڪڙڙو محسوس ڪيو. جيسين هو وري سٺو ٿئي، تيسين ڇڻ ڪو حمل هن جي مٿان ڪري پيو، ۽ سوڍل جي آخري ٽڪ ٽڪ تي هن جو مٿڪو ٽڪاءُ ڏئي پڇي پيو.

سوڍل پنهنجي آسپاس جو حائر وٺندي محسوس ڪيو ته ترخانن جي رڙين تي تنهن ۾ چرپر نه ٿي لڳي هئي. ماڻهن جي آڻ، هڪٻئي کي هڪان ڏيڻ ۽ هٿيارن کڻڻ جا آواز ٻهلائي لڳا. سوڍل وري نسوڻ ۾ گهڙي ويو، ۽ سگهار کي ڪنهن ريءَ وانگر ڪلهي تي کڻي، هو نڪرڻ ڀاهر نڪري آيو. تنهن جي پٺيان اچي، اونڌو مان هلندو، اچي پنهجن ماڻهن وٽ پهتو، هن

پنهجن ڪن ڪاٺين کي هري هري ڪو حڪم ڏنو. چار چٽا اڳتي وڌي تنهن ڏانهن وڃڻ لڳا ۽ پاڻ باقي همراهن سان سوئي اچي گهوڙن تائين رسيا.

سوڍل سنگهار جا رسا ڪپيندي، کيس پنهنجي ڪميت تي ويهاريو ۽ همراهن کي سوار ٿيڻ جو اشارو ڪري، پاڻ اڳيان وڌي ويو. گهڙيءَ کان پوءِ سمورن تنهن مان باهه جا شعلا نڪرڻ لڳا. ۽ همراهن جي ڏسندي ڏسندي سمورن تنهن کي باهه وڪوڙي ويئي. باهه جي روشنيءَ ۾ هنن وري سوڍل کي پنهنجن ڪاٺين سان موٽندي ڏٺو. سندس ڪاٺي گهوڙن تي چڙهيا ته سوڍل به ڪميت تي، سنگهار جي پويان چڙهي ويئي. گهوڙيءَ کي مالڪ جي اشاري مان ٿي ڇڻ ٿيڻ جان اچي ويئي، ۽ هو اهڙيءَ طرح هلڻ لڳي ڇڻ زمين بدران پاڻيءَ تي نرندي ٿي ويئي.

پنهجي منزل تي پهچي، هن آهستي ڪري سنگهار کي لائو. همراھ چوڌاري گهمرو ٺاهي، هن زخمي نائين کي ڏسڻ بهي رهيا. سوڍل ڇاچي علوه کي اشارو ڏنو، ۽ ٿوريءَ دير کان پوءِ علوه ڪوسيءَ تي، سان سنگهار جا ٿڌا ٽوٽا ويهي رهيو. اوچتو سنگهار ٻنهي هوريان چيو: ”ڪو ڳاڙهي ڇو نٿو آيا، ڪو سنڌي به ڇاڻي ٿو اوهان مان....!“

هن اهي لفظ ايتري درد مان چيا جو سڀني جي دل کي جهٽوڙو اچي ويو. سنگهار وري چيو: ”ڪير مڙس آهيو؟“ سوڍل نرميءَ سان چيو: ”ادا، آءُ آهيان سوڍل!“

گهڙيءَ لاءِ هڪ گوري گوري ماڻ ڇانئجي ويئي. پوءِ سنگهار جي منهن تي مرڪ مڙي آئي. ”آءُ به چوان ته امير خان جي لشڪر ۾ گهڙي پوڻ وارو ته رڳو سوڍو ئي ٿي سگهي ٿو. پر سوڍا، هاڻ آءُ تنهنجي ڪهڙي ڪم جو....!“

سوڍو منهن هيٺ ڪري، پنهنجن ئي خيالن ۾ محو هو. سچ ته اکين سان سنگهار مڙمن جو مٿ هو، ۽ هاڻ.... هن

جو معذور لائين پاءُ ! هن کي پنهنجي پاڇائيءَ پاڳل جو سهاڳ
 ياد اچي ويو، ۽ هو ڪجهه سوچيندو اتان آئي ويو.

....

سوڍو ڪوبه ڪم سنگت جي صلاح کان سواءِ ڪونه
 ڪندو هو. جيڪڏهن ڪم صلاح نه وٺندي هئي، ته چپ چاپ
 ويٺو هوندو هو. هن جي منهن تي ڪجهه اهڙو رنگ اچي ويندو
 هو، جو همراه پنهنجي راه تي ٻيهر سوچڻ لڳندا هئا، ۽ ٿيندو
 اهو ئي هو جيڪي سوڍو چاهيندو هو. هن جي سنگت ۽ پشچاڻت
 انهن همراهن جي هئي، جيڪي به سڃاڻا هئا، ارغونن ۽ ترخانن
 سان پنهنجي سِر چوٽيون کائي، اچي سوڍي سان شامل ٿيا هئا.
 اهي همراه به پنهنجن ساٿين سان صلاحون ڪري، پوءِ اچي سوڍي
 سان حالي احوالي ٿيندا هئا. نتيجو اهو ٿيندو هو جو جيڪو به
 ڪم هو ڪندا هئا، ان ۾ سمورن ساٿين جي هڪ ئي راه هوندي
 هئي. حُڏهن سوڍي جي سڀا ۾ ڏهاڪو هزار ماڻهو گڏ ٿيا، ٺڌهن
 ندين جوانن ۾ ڪجهه سي آرام ٻڌا ٿيڻ لڳي. هن پنهنجا
 اڳواڻ موڪلي سنگت ڪوٺائي ته هان گهڻو ئي لشڪر گڏ ٿيو
 آهي، ڇو ته نٿي تي وڙهو، مرزا باقيءَ تي سڏي سئين هٿان
 ڪڍي، ۽ هڪو فيصلو ڪجي: ها ته سنڌ آهي نٿي يا سڀ
 سِر ڏيئي سرها ٿين. سوڍي جي منهن تي جيڪو رنگ آيو،
 تنهن مان ڪنهن کي به اها سڏ پنهنجي نه سگهي ته هو به ان راه
 جو هو يا نه. جيسين ڪو فيصلو نٿي، تيسين هڪڙي ڪنڊ مان
 آواز آيو، جنهن ۾ سوڍي وارو ٿاڻ ته ڪونه هو پر جنهن ۾
 بروسو جا اهڙائي آهڃاڻ هئا. اهو آواز سنگهار جو هو، جنهن
 چيو ته ”پاڻو، نٿي واري چانوڻيءَ ۾ ستر هزار ترخان لشڪري
 آهن، درياءَ جي اورهن ڀر هاليهارو هزار ترخان چاوڻي هنيو ويٺا
 آهن. تنهن کان سواءِ نٿي کان ڇهه ڪوهه پري مرزا باقيءَ جي
 جان نثارن جو دستو آهي، جيڪي سورا گهوڙا سوار ۽ زره پوش
 آهن. نٿي شهر اندر ئي اميرخان جي دست ۾ پارهين هزار ارغون ۽

ترخان فوجي شهر کي همسائڻ لاءِ خيما کوڙڊو ويڏا آهن. سو
 آهرو ٽوڻ مان ته ڪو فائدو ڪونه ورنڊو. پاڻ سنڌي گهڻو ئي
 سروبڇ هئي، پر وڃي ورت جي سار نه ڪرڻ دانائي نه
 آهي. تنهن کان سواءِ مرزا جاني بيگ سيوهڻ ۾ ويٺو آهي. بکر
 جو ڪوٽ به ترخانن سان ڏٺو پيو آهي. ڏنڌار وارو رستو ڪاٺيو
 پيو آهي. ائين نه ٿئي جو اڳين هلچل وانگر هي آئل به ان ڏٺي
 وڃي هٿان پوري ٿي وڃي!

ماڻ لڳي ويٺي. سڀني کي اها ڳالهه دل سان لڳي آئي.
 هنن مان ڪيترن ته اهي چانوڻيون ڏٺيون به ڪونه هيون. لشڪر
 جا اهي انگ ٻڌي، ڪيترن جي منهن تي نا اُميديءَ جو رنگ
 اونججي ويو. سنگهار سوڍي ۽ ٻين سوين همراهن، جن انهن چانوڻين
 تي راتپاڻا ڏنا هئا، تن کي خبر هئي ته مقابلو ڪنهن سان هو.
 ”هلا پوءِ؟“ هڪڙي جوان، جنهن کي ڪنن ۾ ڊگهون
 واليون پيل هيون، ۽ سندس منهن ۾ عجب مٿيا هئي، اٿاريو
 ٿيندي چيو.

”آڏل، جي مون کان ٿا پڇو ته آڏل ته ان مت جو
 اهيان ته اول پنهنجي به ڪا هڪ هڪائي چانوڻي هڪجي. ڪو
 سپرو ڪوٽ هٿ ڪري، اتي ويهي ٽنهيون ڪجن. ماڻهو،
 هٿيار پنهور، گهوڙا، وٽ ۽ ٻيو سامان سڙوگڏ ڪجي. اتانهون
 راتپاڻا ڏئي ڏنڌار واري ٺاڳ. پير کي بند ڪجي. اتانهون
 سيوهڻ تي چڙهجي ته جئن اتر وارن ڀائرن جي ساٿ سان ڏنڌار،
 سلطان ۽ ٻين گهڻن مان ترخانن کي پهچندڙ واهر کي روڪي
 هڪجي. پوءِ وارو ڪجي بکر جي ڪوٽ تي. سيوهڻ ۽ بکر
 ڪيربا نه ٿئي ۽ نه ٿاڪوڙو پئجي ويندو. پوءِ مڙس واري ملهه
 ڪجي ٿئي ۽ آڏل، سنڌ کي وڃي ۽ ڌارين کان آڇو ڪرڻ
 هڪ. ٻن ڏينهن جي ڳالهه نه آهي. هن لاءِ نه سموري جهاتي،
 حياتي ۽ جا سمورا ڏينهن، سمورن ڏينهن جو پهر، ٻيو، ۽ ٽيون
 پهر جي هڪ هڪ گهڙي گهورڻي ٻولدي!

واه واه ٿي ويئي : ڪٽو ڪريا هئجي ويا. اُتي جو اتي
صلاح ٻيئي ته تر لاه ڪي ماڻهو ڇڏي، باقي لشڪر - موهن ڪوٽ
تي ڇڙهي. موهن ڪوٽ کي ڇانوڻي بڻائي. سيوهڻ تي رانا ڏجن.
سڀڏي جي منهن تي سرهائي ڏسي، جوانن جا منهن به بهه بهه
هڪن لڳا. سر ترين تي هجن ته مرڪ به هڪن لڳندي آهي.
ڪسائي، ڪڏندي سر ڏهن ته ڪو سڏين کان هڪي. ٻيٽ بکڻي.
انگ اگهاري هوندي به ساڻهه جي نالي تان قربان ٿين ته ڪو
سڏين کان هڪي. ائين ئي پايو ته پتنگن پاڻ پچائڻ جو بهه
ڪندي، پال واري ڇڏيو هو.

موهن ڪوٽ تي لشڪر ڇا ڇڙيس، ارغونن نرحانن پايو
ته مٿن وڃ ڪري پهتي. هنن مان وڏيءَ سر جي ڪيترن ترخانن
سڏين جون اڳيون بغاوتون ڏٺيون هيون، رانا هنن ڌاريون رانيون
داد هٿن، پر هيئن ڏينهن ڏئي جو لشڪر ڇڙهي اچڻ ته درياخان
ان پوءِ هنن نه ڏٺو نه ٻڌو هو، هي سنڌي ته ڪي عجيب
مخلوق هئا، جن وٽ پالن ۽ ترارين بدران ونگ واريون موڪليون
ڪهاڙيون هيون. هن وٽ تراريون يا پالا هئا، تن اڳيان ڍالون
به ڏئي ڌاريون. هو وڙهيا ائين ٿي چڻ هيءَ سڏين آخري جنگ
هئي، جهن به هار حسرت بدران هنن لاه رڳو شايد هڪڙو ئي
آدرش هو ته ڪوٽ جي درواري نائين اڳ ڪير تو بهچي. ڪي
ترخان نه هنن کي ڏسي ٺهڪ ڏيئي کڻي اڳا هئا. هي مٿ جيئرا سنڌي
ٺڌاري ڪاڻڪن سان ڪيئن وڙهن آيا هئا. هنن جو ڪل لشڪر
سڏين گهوڙيسوارن کان به گهٽ هو، جن کان ته ڇوٽا ٻڌل
لشڪري پالن، ترارين ۽ خيبرن سان الڳ هئا. هنن سڏين کي
نه سڏيون صفون ٺاهڻ به نٿي آيون. وڙهڻ لاه اڳتي ائين هئي
وڌيا چڻ ته ڪنهن مرون جي شڪار ٿي، رونشي خاطر نڪري
ٻيا هئا. پٺر.... پٺر گهڙي کان پوءِ ڪانڊڙ ترخانن کي اهو ڏسي
حيران ٿي ويئي ته سنڌي سڏين لشڪر کي اهڙا سوڙها هوندا
ٿي ويا، جو نرحان هونتي هٿن ۽ ڪوت جي دروازن ڏانهن ٺهائڻ
لڳا هئا. هتي ته سنڌي نه، رڳو ڪا جيات هئي، حا باز وائڻگر

آڏامندي، حملا ڪندي ٿي آئي. هنن جو تہ ڪو اڳواڻ، ڪو سردار، ڪو مهندار ئي ڪونه هو. ڪلهو ڪلهي سان لائي هو ائين ٿي وڙهيا، ڄڻ سڄي فوج هڪڙو ئي ٿيو هو، جو پنهنجي سر تان سانگي لاهي وڙهڻ لڳو هو. هنن مان ڪي تہ ائين ٿي وڙهيا، جو هنن کي ڏسدي ئي ڊپ وٺي ٿي ويو. هنن مان هڪڙو ماڻهو تہ ٻنهي هٿن سان وڙهي رهيو هو. هن جي گهوڙي ترخانن جي وچ ۾ کنوڻ وانگر وراڪا ڏيئي رهي هئي. هن جو ڀالو هڪ ئي وقت ٻن ٻن ترخانن مان ٻار لنگهي ٿي ويو. هن جي آس پاس مان ترخان ائين هوڻي هٿن ٿي لڳا، ڄڻ ڪنهن جن ڀوت ٿي نظر پئي هجن. هنن جي ائين ٿيڻ ۽ هٿن سان، سڏن پويان وڙهندڙ ترخانن جا گهوڙا به ٿي، هٽندي پيهجن ٿي پيادن ٿي چڙهڻ لڳا هئا.

ڏينهن به چڙهندو ئي آيو، ۽ سڄي به سڄي جي فوج مان گڏ چڙهندا ٿي آيا. ڌرتي ٽپڻ لڳي، هٿن ٽپڻ لڳا، گهوڙا ٽپڻ لڳا ۽ رت به ٽپڻ لڳو. رت جي ان آفت کان سڏن جو من وڌي ويو هو، ۽ پوءِ هن هڪ ڀڪو نعرو هڻيو: ”جهڻي سڏ! ان نيري آسمان چيري وڌو، ڪوٽ جا ڪنگر ٽپي رها، ۽ ترخانن جون دليون دهلجي ويون. ترخانن ڄڻ ان نيري جي انتظار ۾ هئا، ۽ هو وڙهڻ ڇڏي ڪوٽ جي دروازن ڏانهن ٻڳا، پر سڏن سڏن ٻٽ نه ڇڏي، ۽ حڪ ڪوٽ اندر نئين سر مڇڻ لڳي. پر هٿ ڄڻ ته جنگ ۾ اهو حوش نه رهيو هو. ترخان لاٻاري جي سڪن وانگر ڪرندا ٿي ويڙهيا. گهوڙا - وارن کان سواءِ پيادن کي چيريندا هڏانهن هڏانهن پڇڻ لڳا، ۽ پوءِ ترخانن جي هڪڙي ٽولي وري دروازي کان ٻاهر پڇڻ شروع ڪيو ته ڄڻ - پئي ترخانن کي پهريون ڀيرو پنهنجو ساڻ ۽ پنهنجي جان ياد آئي، ۽ هو به ان ٽولي جي پويان پڇڻ لڳا. انهن جو هڪ درياءُ لهندڙ وهر وانگر هوڻي اهن لڳو هو، پر سڏن سڏن ٻٽ نه ڇڏي. جهيٽائين کين ملندا ويا، نيسهن کين ڪيرائيندا ويا.

جڏهن سوڍل ۽ سندس لشڪر ڪوٽ جا مورچا ٺهي،
 مهر ۾ داخل ٿيا ته سوهن ڪوٽ جي ماڻهن جي عجيب حالت
 هئي. هنن ڏونڪن تي چيچ وجهي. هنن سورهر سروريجن جي آڇيان
 ڪئي. درين مان، ماڙين مان، ڪڏن نان، چائينن نان، ٻنهي ٻنهي
 نان سون. ورنمون نان مٺيون اچلسيون، پنهجن پائڙن جي آڇيان
 ڪمڊيون ٿي ويون. اڄ ته ڪنهن کي ڀار سولي ڪرڻ ۽ اڪڙي
 ڪڍڻ جو به خيال نه رهيو هو؛ پائڙن کان ڪهڙو حجاب، پڙيون
 هٿ ڪئي، گهراڙيون پائي ڪن دعائون ڪري رهيون هيون، جن
 هنن جا به چڙيل پڇڙا صدين کان پوءِ اچي ڪن ملها هئا.
 الا، هي ڪهڙو سهو هو، مهر ۾ خوشي ۽ کان چيچون پنهجي
 رمون هيون، جهڙيون لڳي رهيون هيون، دهلن، ڏونڪن ۽ شرنئين
 تي هو جمالي جي تموار هئي، پر اکين مان لڙڪن جي بادل به
 نٿي ڪئي! هر شخص ساڳئي وقت ڪيلي به رهيو هو ته روئي
 به رهيو هو! سوڍل پنهجي ڪميت جو لغام ڇڏي ڏيو هو؛
 رت جي چين سان هن جا ڪپڙا ائين پتل هئا، جن هو ڪنهن
 رت جي سائڙ مان ٺهي هئي آيو هو. هو جتان ٿي لنگهيو، اتي
 ماڻهو هن کي جهن، هن سان هٿ ملائي، هن سان ڳالهائڻ لاه
 ڳاهه ٿيڻ ٿي لڳا، ۽ ڪميت، ڪجهه سوچي، بيهي ٿي رهي.
 هنن هنن کي هارن، ڳاڙن ۽ رڪڙين سان جهنجهي ٿي
 ڇڏيائون. سوڍل جي منهن تي ته اڄ اهڙي سرهائي هئي، جا
 اڳي ڪڏهن به نه آئي هئي. پر هن جي منهن ۾ هڪ نئين ڏها،
 نئين حوت بهڪڻ لڳي هئي. پر هن جي دل ۾ هڪ نئون طوفان
 به متل هو. الا، متل هي منهنجي ڏهه جا ماڻهو ٿيا ائين بهڪدا،
 بهڪدا، جهڪدا رهن — اها آس، اها اسد هن جي دل مان
 ٽوڪڻي ٻاهر نڪتي، ۽ به لڙڪ هن جي پلڪن ۾ سوني پنهجي
 نه تڙپڻ لڳا!

دادن ڏهن اهي خبرون ٻڌيون ته مجاهد خان ميهن واءُ
 ڪريو، سنڌ تي چڙهندو اچي، تڏهن هن جي دل ۾ ۲۰ جذبا جاگي
 آيا، جن جو بظاهر هڪڙي ۾ ڪوبه لاڳاپو ڪونه هو. هڪ
 جدو ته هن جي -لونه لونه ۾ ائين سمائجي ويو، جنهن پتر
 اڇلائڻ سان ڪنهن ماڻي پالي ۽ ۲۰ حاڪمڙ لهرون چڻي ڪارن
 تائين ڦهلجي وينديون آهن، ۽ زيباڪي پري ڏيڻ جو اسڪ هن
 جي جسم جي چئن ئي ڪارن ۾ ڪَر موڙي جاگي پيو. ۲۰
 ڏهن ڏهن نه پر هڪ آرزو، هڪ خواب جي تعمير جيان هو،
 ۽ هن تصور تي تصور ۾ سنڌ مان ترخانن کي هار کائي ڦٽار
 ڏانهن موٽندو ڏٺو، ۽ ان جي نتيجي ۾ آزاد سنڌ وري هڪ ڀيرو
 دنيا جي نقشي تي اُڀرندي نظر ايس. پر الاڻي ڇو، اهو ٻوڏيون
 تصور ايترو ڏٺو ڇو هو. هن کي ائين محسوس ٿيو، جنهن ان
 تصور تي ڪو ڪارو پاڇو پوندو ٿي ويو، ان پاڇولي کي
 سڃاڻي به هن ان کي سڃاڻي نٿي گهريو. ڇا مغل ترخانن جي
 وات مان هي سٺو گرام ڪڍي، ان کي وري سنڌين جي حوالي
 ڪندا؟ هي سوني سرزمين، جنهن ڪندر جهڙي شهنشاهه کي انهيءَ
 چوڻ تي مجبور ڪيو ته 'ڪاش! سنڌ يونان جو حصو هجي ها ته
 يونانين کي به دنيا مان جنگيون ئي ڇوڻيون نه پون ها؟' سا
 سر زمين اڪبر سنڌين کي موٽائي ڏيندو؟ اهي سوال اهڙا هئا، جن تي
 هن سوچڻ نٿي گهريو، پر رکي رکي اهو سوال هن جي ذهن جي
 نهڙن مان پڙڪو ڏيئي ٻاهر نڪري ٿي آيو. هن ڪوشش ڪئي
 ته زيبا جو تصور ان ڪاري پاڇولي تي چائجي وڃي، ۽ ان

جي جوت ان اونداهي ڏنڌڪي لڪائي ڇڏي. پر هر پيري پاڇولي
 جي اونداهي ان جوت کي کائيندي ٿي ويئي.

جڏهن کان هو واپس موٽيو هو، ترخانن جا جاسوس هن
 جي ڪنڊ هئا، ۽ هن کي هر وقت ترخانن جي پوڄاڪ ۾ رهڻو
 ٿي پيو. هن جي دل پنهنجي اباڻي گهر ڏسڻ لاءِ آئي هئي، پر
 آخوند نور محمد جي حڪم تي هو ٿئي هليو آيو هو. اڪبر نائين
 مرزا باقي واري خط پهچائڻ لاءِ هن کي لاهور ڏانهن روانو ٿيڻو
 هو، پر ٿئي جي مدرسن جي تنظيم لاءِ هو ڪجهه ڏينهن ٿئي
 ۾ ئي رهي پيو هو. ترخانن جا ظلم ڏسي، هن جو رت لهڪڻ
 ٿي لڳو، ۽ الائي ڪيترن ترخانن کان بدلي وٺڻ جي آرزو کي
 هو دل ٿي دل ۾ ڪندو. ٿئي ۾ هر جو رهڻ ڦرندڙ
 سياست جي ڪور به ضرور ٿئي پيو هو. ملتان، لاهور، آگري
 کان هن جا سڀي هن کي خبرون چارون پيا پهچائيندا هئا.

هن جڏهن سوڍي ۽ سنگهار جون گالهليون خود ترخانن
 جي وٽان ورتيون، تڏهن هن کي پنهنجي دل ڦٽيندي، وڏي ٿيندي
 محسوس ٿيندي هئي. سوڍي کان ته هو ايترو هميل هو، جو
 هن ڪنهن به سائنس اڪيڊمي ملائي نه گالهيو هو. سوڍي جي
 اڪيڊمي ۾ ٺهڻ سوڍي به نه هو. سوڍي کي هن جي ملتان وڃي
 مدرسن ۾ رهڻ ۽ ڪتابن تي وقت خراب ڪرڻ به ٿئي وڻيو.
 ايتريقدر جو هڪ ٻن ڏينهن لاءِ ايندو هو ته اول ته گالهائيندو ٿي
 نه هو، پر هر منهنجي منهن گالهائيندو ٿي پيس ته چئي ڏيندو هوس
 ته 'دادن، پاڻ پورهيت ماڻهو، هي ائين مدرسن ۽ خاتين ۾ لڳائون،
 ته ڪو وقت ايندو جو اسان کي سنڌ ٿي وسري ويندي. اها
 ڪوڙي سياست ڇڏ، وطن ۾ ويهي ڪجهه نه ڪجهه وطن لاءِ
 به سوچ. وطن ڌارين کان آڇو ٿئي، پوءِ اهي مڪتب، اهي مدرسا
 به بچي ڪونه ٿا وڃن!' ان جي برعڪس سنگهار دادن جي دل
 وٺائون. هو پاڻ به آزاد طبيعت جو هو — جنهن وٽندو هوس، تنهن
 ڪندو هو. جڏهن جيل هليو ويو هو، تڏهن به رڳو دادن مٿس

ڪو اعتراض ڪونه ڪيو هو. سنگهار به دادن سان ائين ملندو هو، ڇڻ پاڻ ۾ سڳا ڀائر نه پر ڪي ڀڳ مت ٻار هئا. ڪڏهن ڪڏهن رازداريءَ سان چوندو هوس ته ”ميان چڏ انهن ڪتابن ڪڙن کي، هل ته علي ڪي ڌڙا هڻون، ترخانن کي قربون؛ گهڻو ئي مال متاع گڏ ڪيو اٿن!“ ۽ پوءِ وري پاڻ ئي چوندو هو ”نه نه ميان، مون ته اهو ڀوڳ ٿي ڪيو. ستان انهن ڳالهين ۾ ڀڄو آهيون. پل پيو پڙه ۽ علم پراء. اسين ته ڄٽ جا ڄٽ، راجي وڃاسين. اسان جو ڪو ڀاءُ به نه پڙهيل ڳڙهيل سڏجي!“ سنگهار ۽ ڀاڳل جي واقعي تي به دادن هن سان ملڪ ڏنو هو، ۽ ان تي سوچيندي ئي هن کان لھڪه نڪري ويندو هو. هن کي ائين محسوس ٿيندو هو، ڇڻ سوڍو ڪنهن شيشي ۾ بند جزر هو، جنهن کي چوڙڻ ۾ چيهو ئي چيهو هو، ۽ سنگهار کليل هوائن جو ڪو آزاد پکينڙو هو، جو هر قسم جي پنڌن کان پري پڄندو هو.

پر ڪڏهن سوڍي جي سينا جون ڳالهيون هن تائين پهتيون تڏهن دادن کي ڇڻ پنهنجي سوري حياتي اجاڻي ۽ وڃايل محسوس ٿي. هن کي ائين ٿي لڳو، ڇڻ هو اهڙي درلي جو ڍڪڻ هو، جنهن مان هان ماڻهن پاڻي پيڻ ئي چڏي ڏنو هو. هن کي پنهنجي حال تي شرمساري ٿيڻ لڳي، ۽ هو پڇتاءُ جي ان پاڻ - وهڻي ويڻ کان بچڻ لاءِ آخوند نور محمد کان پن ڏينهن جي موڪل وٺي گهر هليو آيو.

مڪه ترخان کي گهر ۾ گهرندو ڏسي، ڀاڳل جو نه ساهه ٿي مٿ ۾ اچي ويو، پر هن پنهنجي ڏيرائيءَ ڏانهن لھڙيءَ اک سان ڏسدي، اهڙي ڏيکائي ڏني ڇڻ ته هن اجنبيءَ کي ڏٺو ئي ڪونه هو. هو در پيڪڙي اڃا ڀڄو اڪريو ئي ڪونه ته پنهنجي پويان ڪجهه کڙڪو محسوس ڪيائين. ۽ هن جيڪي ڪجهه ڏٺو، تنهن هن جي من کي گائون ماڻن ڪري ڇڏيو. هن جي ننڍي ڀاڄڻي ڪٿارو مٿ ۾ جهلي اهڙيءَ طرح بشل هڻي جو هن جي وڪ کڻ تي، هو اهو ڪٿارو سندس مٿ ۾ لٽي ڏيئي

هه سٽ جون نيمالون سائون ايترو متايل هيون، جو ست ڀل هوندي به هنن جي هٿن ۾ ڪٽارا ۽ خمير اچي ويا هئا! پاڻ بچائڻ جو احساس ڪمزور کان ڪمزور جيتائڙي کي به ڏڪ الارڻ تي مجبور ڪريو وجهي!

”پاڇائي، آءٌ ايمان ڏادن!“ هن جو آواز ڪنهن نامعلوم دڪ ۾ ڀرجي ويو هو. ننڍي پاڇاڻي ويڇاري هڪي هڪي ٿي ويئي. ڀاڳل کان به چرڪ نڪري ويو، ۽ هڪڪڙي کيس ڪيڪاري جهڙين: ”جهڻين، منهنجو نه مڙو سامهه ٿي هڪي ويو هو!“

”سالوڻ هڪڙي آهي؟ گهر ۾ بهر ڪانه ٿي ڏسجي. اڏو سگهار هڪڙي؟“

ڪنهن به جواب نه ڏنو... پاڇائيءَ جي منهن ۾ نهارندي، ساڻوسيءَ جي گوڙهن جي آجهاڳ سمنڊ ۾ ڪجهه گولندي، هن کان رهيو نه ٿو، ۽ جهانين: ”اڏي، خبر نه آهي...؟ ڇا نهو ڏي ڪي؟“

ڀاڳل ڪوبه جواب نه ڏنو. گهڙيءَ کان پوءِ ننڍي پاڇاڻي جي پوءِ: ”اڏي کي وٺي مهنائڻي ويا آهن. اچن در ۾ اڳيون وجهو. ويٺيون آهيون نه اجهو ٿو اڏو اچي...“

ڀاڳل منهن تي گندي ڏهنئي، اچي سڏڪن ۾ پيئي. ڏادن کي به ڪنهن اچائي خيال کان وڌي پوڻ لڳا. ”پر به نهو ڇا؟“ هن جي انهن لفظن ۾ دلداري به هئي ۽ اٿام درد به.

”هڏو اٿئون ته ترختن جهلي وڌو اٿس...!“

ڏادن منجهي پيو. هن ٺٽي ۾ نه اهڙي ڪا ڳالهه ڪند. ٻڌي. اها ڳالهه به ٻڌي هئائين ته مرزا باقيءَ جي هوٻائيءَ ۾ گهڙي پيو هو، ۽ مرزا باقي خان بچائي پڇي نڪتو هو. اٿان سگهار کي ڳوٺ ڏانهن سوار ٿيندو ڏٺو هئائون. آخوند نور محمد به هن جي جهلجڻ جي ڳالهه ڪانه ڪئي.

”.... ۽ ٻاٻو ڪٿي؟“ دادن اهو سوال ڪندي ٻه سنگهار

ٻاٻت سوچيندو رهيو.

”چڱو ٻاٻو آهي.... ويو هوندو سميت ۽، يا ڏيئي سولاري جي هٿ تي.... اڏي جي پڇاڳاڇا لاه ڏيئي جي هٿ تي ويهي، اوسي پاسي جي ماڻهن کان پوءِ خبرون وٺندو آهي.... يا سائون کي ساڻ ڪري مال جي خرچار وٺڻ لڪري ويندو آهي!“

دادن چڻ ٽڪجي، هڪ منجھي تي ويهي رهيو. پنهنجي اُن مومل پاڇائيءَ جي منهن ۾ ڏک جون رڳڻون ڏسندو، پنهنجي هيٺئين چپ کي ڏنن سان ڪرائندو رهيو. ڪئين انومان هن جي دل ۾ آندڙ گهٽجندا وڌندا رهيا. هن وري پنهنجي پاڇائيءَ ڏانهن ٺاهيو، جنهن جي ڪين ان لڙڪن پنهنجي ڪٿي. ائين ئي محسوس ٿيو، جڏهن ته اکيون هن جي پنهنجي وس ۾ هيون، ۽ نه لڙڪن تي هن جو ڪو وس ٿي هليو، هن وري به ڪيس ڏي ڏيئي جي ڪوشش ڪئي.

”اڏي، ائين روئڻ سان ته اڏو موٽي ڪوله ايندو. اڏو وڏو مڙس جو ست آهي. هن کي جهلڻ ترخانن جي وس کان ٻاهر آهي. تون ڏيرج ڪر...“ هن کي پنهنجا لفظ ڪوڪلا ۽ ٻي، محسوس ٿيڻ لڳا.

”اڏو، نڌوريءَ دل کي ڇا ڪريان.... ساڳهون ڳالهه وري ئي ٿئي... جنهن ڏينهن وڌو هو، ان ڏينهن کان ئي ڪيس وسوئا دل تي ويڙهي ويا آهن.... اڳين هاجلن پيري ته مون کي خيال به ڪونه ٿيو، پر هينئر الائي ڇو دل کي پرم ورائي وڌو آهي.... مون کيس منع به ڪئي، پر ڪين مڙيو.... هاڻ به....“ هو وري به اچي سڏڪن ۾ پئجي.

دادن کي هنن جي ٻار ۽ محبت جي خبر هئي، سنگهار کي ڪجهه ٿيندو هو ٽپي پاڳل چڻ وري ئي پوندي هئي، سنگهار جي ڪري هن پنهنجا ماڻگ ٽپي نياڳي ڇڏيا هئا. هو اڃا سنگهار ۽ پاڳل واري واقعي تي سوچ ۾ هو ته پلس به اندر لنگهي آيو.

هيءَ پٽ ڪا گهڙي هڪٻئي کي ڏسندا رهيا. پير مرد جي منهن تي هڪ ترخان کي پهچي گهر ۾ ڏسي اچرج ۽ ڪاوڙ اچي ويئي هئي ... پر اهي اکيون ته ڪنهن ترخان جون ئي نٿي سگهيون، ۽ هيءَ گهڙيءَ هن پنهنجي دادن کي سڃاڻي ورتو، ۽ پير مرد جي دل هن کي پاڪر پائڻ لاءِ جو ڪهنه رگل وانگر کلي لڳي. پر هن جي وات مان نڪري ويو: ”ابا، منهنجي اولاد پهچي سسي بچائڻ لاءِ ڪڏهن کان وڃي هن وس جو پهروپ ڪرڻ شروع ڪيو آهي؟“ هن پوڙهي جي اڏول دل ڇا ڇا نه سڏيو هو. ”بابا، سسي بچائڻ لاءِ نه، ڪنهن خاص مقصد لاءِ هيءَ وس ڌاريو اٿم....“ دادن پنهنجي شرمساريءَ کي لڪائڻ لاءِ چيو. پوڙهي هيءَ کي پنهنجي هن پٽ کي پاڪر ۾ جهلندي، جن پهچي آيا وڃي پڌا اچي ويئي، ۽ هن کي پاڪر ۾ پيڙهندي چيو: ”اهڙو ڪم ئي گهورو، جيڪو پهچي ڏاڏائي پٽر ڇڏائي، ابا!“

هو ڪيترو وقت اڀارڻو ۽ اڀرڻ ڪندا رهيا هن کي پاس ٻڌايو ته ترخانن به ٽي پيرا گهوٽ کي ساڙڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، پر گهوٽ جا ماڻهو پنهنجو بچاءُ ڪندا هلي آيا. هاڻ ته زانڌائون به هٿيار کڻي، ترخانن سان سهن ڏيڻ لاءِ تيار نٿي لڳيون هيون، هو اڃا انهن ئي ڳالهه تي هٿ نه ڏنو به ڳالهه جي ري ڪئي اندر لڳهي آيو. هو به هڪ ترخان کي پنهنجي گهر ۾ ويٺل ڏسي ۽ هيءَ سان ڳالههون ڪندو ڏسي اچرج ۾ پئجي ويو. دادن وڏي اچي پاڪر پائڻ ۽ دادن جو آواز ٻڌي، ڏني جي سهن تي مرڪ موٽي آئي. دادن پنهنجي هن پيءُ کي ڪڏهن به سمجهي نه سگهيو هو: جنهن کي دنيا سان ڪو واسطو نه هو، جيڪو رستي هلندي پهچي پٽن سان ڳالهائيندو هو، جيڪو ڏورن ڏيڳن، ڏين ڏيکرن سان ائين ڳالهائيندو هو، جن هو هڪٻئي جي حوالي سمجهندا هئا، جنهن کي رت ڏسڻ سان اکين ۾ پائي پرحي ايندو هو، جيڪو جڏهن چنگ وڃائيندو هو تڏهن ائين

پائڻو هو ته هڪي هڪڙي، جيت جنار هن جي چنگ ٻڌڻ لاءِ اچي
گهٽ ٿيا هئا. ڪا ڳئون يا ميهه نه سڙندي هئي، نه هو پنهنجو
چنگ ڪاڍي وڃائيندو هو، ۽ ٻڌس کير جون ڇوٽيون ڀريندو
ويندو هو!

ٿڌي کسي ٻاڪر هائيندي، چئي ڏيندي چيو: ”دادن،
وساري ڇڏيو اٿي!“ دادن ڪونه جواب نه ڏنو؛ فقط هن جي
ٻاڪر ۾ هن جي دل ۾ وڃندڙ چنگ جي پيار پري تنوار محسوس
ڪندو رهيو. پر پوءِ هن اهڙي ڳالهه ڪئي، جنهن دادن کي
چرڪ ٿي وئي: ”دادن، سوڍي کي تون وڃي سمجهاءِ: هر دور
ماڻهو ٿڌا نه ڪٽهائي وڃهي!“

دادن مات ۾ اچي ويو. ٿڌي جي انهن لفظن نه رڳو هن
کي چرڪائي وئي، پر هن کي ڪجهه سوچڻ تي مجبور ڪري
وئي. هن سندس منهن ۾ ٺهاري ڏني چيو: ”ٿڌا، توکي ڪهڙو خبر
پئي ته سوڍي جي ماڻهن جي ڪٽسڻ جو خطرو آهي؟“
”ڪنهن پڪو نه ڳالهه ڪئي ته مغل مڪر مٿي، اچي
سوهڻ رهيا آهن....“ ٿڌي اهو ڪٽي مان چيو، ”... ۽ سوڍو
سوهڻ ڪوٽ ٿان سوهڻ تي چڙهن جون پيو ڪري!“
”سوهڻ ڪوٽ؟“

”سوڍو سوهڻ ڪوٽ ۾ لڏو پيو آهي....“

هاڻ ته دادن جي اچرج جي حد ٿي نه رهي. هن هميشه
پنهنجي هن ٻاڪري اهو ڄڻ ڳهڻو ٿڌو مورڪ سمجهيو هو، جنهن
کي دٻا مان ڪو واسطو ڪونه هو. پر جنهن ڳالهه ڏانهن هن
اشارو ڪيو، ان مان ته ائين ئي ٻڌايو ڇو ته سنڌ ۾ ٿيندڙ هر
آلڻ پتل ۽ جنگ جهيڙي جي کيس خبر هئي. هن آخري ڪوشش
ڪندي چيو: ”پر اڌل، معل سوڍي مان ڇو وڙهندا؟ هو ته
مرا آهي ڪي سڀڪت ڏيڻ آيا آهن!“

ٿڌي جي اکين ۾ ڪروڙ رجي آيو. دادن هن جي اکين
جي ان نئين رنگ کي ڏسي حيرت ۾ پئجي ويو. هي اهو ٿڌو

هو، جنهن لاءِ ڪاوڙ ۽ ڪروڙ اوڀري ۽ اڍنگي ڪمرهت هئي.
هو ته بهار ۽ ورهت جو ڪاٺڪي هو. هن جي ڪاوڙ تي هن
جو پنهنجي من ڏکي ٿيندو هو. پر اڄ هن جي اکين ۾ اهڙا
اهڃاڻ هئا، جن ۾ ازلي دڪ ڪان سواءِ ڪاوڙ ۽ ڪروڙ جا
وڃوڙا هئي وساءِ ۽ پوءِ ڇڻ هن نه چاهيندي به ڇڻي ڏنو؛
مغل سوڍي يا سنڌين جا ميت ڪونهن؛ مرزا باقيءَ جا مائٽ
آهن، دادن آهي

مرزا باقيءَ جا مائٽ؟ سو ڪيئن؟

مغل ۽ ارغون ترخان هونئن به موت ماسات آهن. جڏهن
مرزا باقيءَ کي سنڌين جا هادر سڃاڻي آيا، تڏهن هن پنهنجي ڏيءَ
اڪبر کي موڪلي ڏني. اها مائي جڏهن اڪبر جي حرم ۾ داخل
ٿي ته اڪبري ۾ ڇوڀولو پئجي ويو — جيءَ خونيءَ جي ڏيءَ
خونن آئي آهي. پر جڏهن اڪبر سندس ڪاڏيءَ کي مٿي کڻي
سندس ڪن ۾ گهورائي لهاريو، تڏهن هن پنهنجو منهن لڄ کان
پنهني هٿن مان ڊڪي ڇڏيو؛ ان مهل اڪبر کي سنڌين جي خون
مدراڻ فقط انهن هٿن جي وسيليءَ جو رنگ نظر آيو ۽ جلد و جلال
جو بادشاهه ڪمزور آواز ۾ وڦاڻي لڳو: ”سچاءِ خان، اسين چاهيون
ٿا ته سنڌ جي فتنن کي پنهنجو ڏنو وڃي، ته جيئن مرزا باقي اڻهندي
اسان جي اطاعت جا فرض وڌيڪ خونيءَ مان بچائي سگهي.“
هي يقيناً ڏني جا لفظ نه هئا. سياست ۽ ملڪگيريءَ جا
اهي پيچيدا مسئلا هو ائين بيان ڪري رهيو هو، جز پال اڪبري
دربار ۾ حاضر هو، ۽ اهو پڪجهه سندس اکين اڳيان ئي
رهيو هو.

هن وڏي ڏني جي پنهنجي ڪاهن تي هٿ رکندي چيو:
”ادل، تو ته منهنجا چيهه چئي وڌا آهن، مون کي سڃهه ۾ نٿو
اچي ته آءٌ توکي ڇا چوان، پر رڳو ايترو ٻڌائين ته تو اهي
خيرون ڪٿان پڌيون، ان سڃي ڳالهه تي سنڌ جي آزاديءَ جو
دارومدار آهي.“ ڳالهه ڪندي مهل دادن جي دل ڪنهن عجوب
اڌڪي کان ڏکي رهي هئي.

ڏٺو ڪا ڪهڙي آهي ۽ پنهنجي ويو، پر پوءِ هن جي منهن
۽ سرهائي آهي ويئي ۽ هن ڏاڍن جي اکين ۽ نهاريندي چيو:
”بابل، اسين ٻروڀر فقير ماڻهو آهيون، پر ٻنهي اهڙا فساد ۽ اللہ
ڪونه آهيون، جو گهر ٻرندي اکين تي هٿ رکي ويٺا هجئون.
امان فقيرن جي آستانن تي به سچ پيا ٻرن ۽ جو گهڻڙا، حنيامي
۽ ٻيو بيڪاري هٿ سڏگهندا وٺن. محل سرائن جي ڇانڻ ڪان
حرم جي ٻنن ڦاٽين رائي اٿن. امان جي ته ننڍي به عبادت آهي،
ڏاڍن! ۽ عبادت ۽ ڏهر جو ڏکڻو شامل نه هجي ته اها عبادت
ڪهڙي؟ امان جا جو گهڻڙا ۽ ڪن ۽ واليون وجهندڙ ڪاڙهي
هيتر به سنڌ ۽ ٺهليا پيا آهن، ۽ جيڪي هجين تو سو پيا ڪن!“
لفظ جذبا پنهنجي، ڏاڍن جي ڪنن ۽ شيهو اوتهندا ئي
ويا. هن کي پنهنجي سڄي حياتي وٽر ۽ اڃا ئي ويل پامن لڳي.
ڪهڙي سياست جا ڪوڙا اڏس ۽ ڪوڙا پهروپ ڪندي، هن
پنهنجي جواني جو گچ حصو گهاري ڇڏيو هو، ۽ هاڻ، جڏهن
سياست جو نالو ڏور ٿيل ئي هو، تڏهن هو پنهنجي ئي گهر
۽ اوڀري ڌارئين پهروپ ۽ اسٽن ۽ اٽل جي ٽاهي پيئي ۽
وڇڙندو ڦاسدو ٿي ويو. شرم ۽ بچتا ڪان هن جي ڇاتي ۽
ڪو چوهو چٽي آيو، ۽ هن ڏني کي وري پاڪر هائيندي،
مڏڪندي چيو: ”ڏنا، تو اڄ مون کي اهڙي ڏونڌار ڏني آهي،
هو من هو ملڪو ٿندو ٿو پائمان. هاڻ سوڪلائي ڪانهي.
حشر! هوندا سين ته گڏبا سين، نه ته ڏنيءَ کي پر تو!“

ڏٺو ڪو وقت هن کي پاڪر ۽ جهليو پيو رهيو، جي
دل ٿي دل ۽ هن کي ڪو ناهو، ڪو منهو ڏهن تي گهر بائين
پوءِ به پڇ ڪندي چيائين: ”سگهار سوي ساڻ آهي، جي اوڏانهن
نو وڃين ته ڪهڙي موڪلي ڏج: ٻڌو اتر نه پاڻ هلڻ جهڙو ڪونهي
مون اديءَ کي ٻڌائڻ مناسب ڪونه هجي.“

ڏاڍن جڏهن پاڇائين ڪان سوڪلايو، تڏهن الائي ڇو پاڳل
نان ”هاه!“ ٽڪري ويئي. هن اسٽن ڪرڻ ٿي گهريو، پر اهو

سوچيندي هن جي دل ۾ ڇڪ پئجي ويو ته هي الائي ڪهڙو
 واءُ وريو هو، ڇو هڪ ئي گهر جا ٽي ڪونڌر مڙس، پور ڇڏي
 بيان ڪنهر سٿائي سانگ ميري نڪتا هئا. پنهنجا لڙڪ روڪيندي،
 گهٽيل آواز ۾ چيو: ”ابا، ڏٺي ويهين کان رکندو!“

ائين چئي اچي اوچسگارن ۾ پئي. لڙڪ سندس اکين مان
 وهي، سندس چولي جي آڳي ۾ سائجن لڳا. دادن کان پنهجي
 هن باچائيءَ جو ڏک ڏٺو نٿي ٿيو. هو سوچڻ لڳو: الائي ڪيتريون
 وڻيون ورهينون پنهنجي الموت ڪونڌرن جي موت جي آس لڳائي،
 پنهنجي اکين جا ساگر ڪڪائينديون ٿي ويون. ان ڏک جي
 ته ڪا ڪمڙي ئي ڪانه هئي، ان کي هنڌ ڏيڻ ڪيتري نه ڏکي
 هئي. پر هن دلاسو ڏيڻ لاءِ چيو: ”ادي، اڌو سلاست آهي.
 منهنجو نوسان وڃن آهي ته آڏو ڪيس تو وٽ موڪلي ڏيندس!“

پوءِ نون لڙڪن ۾ نهارڻ جو تاب نه جهلي، هو پيءُ
 کان موڪلائي، نڪڙو نڪڙو ٻاهر نڪري آيو. ڏٺو ته پويان
 لڳو آيس. در کان ٻاهر نڪري، دادن کي گهوڙي تي چڙهڻ
 کان اڳ چيائين: ”دادن، انهن ڪپڙن مٿان، هيءُ منهنجي خدي
 پائي ڇڏي، ۽ ترو لاهي هي منهنجو پتڪو پڌي ڇڏي. جنهن پاسي
 تون آهيو آهين، اتان ترخاني ويس ۽ لنگهن جو کائڻو آهي!“
 ڏٺو، ڪفي ڪيس ڏيندي، ڪو وقت بهي، هن کي ويٺو
 ڏسندو رهيو، ۽ پوءِ گهر ڏانهن موٽندي، پيڻ پيڻ ڪندي چيائين:
 ”دادن، تون ته سوئي ايندين، پر شل سنڌ به موٽائي آهين!“

....

....

....

ڪاري رات، ڪارو پنڌ ۽ ڪارا جبل جهاگندي. دادن
 هي من تي ڪارن ڪڪرن جو طوفان متل هو. جتان جتان
 ٿي هو لنگهو، اتي ترخائن ۽ سوي جي جڳين جون گالهون
 ٿي پڌائين. جوانن جا جئا، جتان ڪٿان پئي پنڌ پيا. ڪي اُنن
 تي، ڪي گهوڙن تي، ڪي ڏکي گاڏين ۾، ته ڪي پهرين پنڌ
 نڪري پيا هئا. هي اهڙو عجيب منظر هو، جنهن دادن هي من

جي واپوڙن کي نيز ڪري ٿي ڇڏيو. هن مان ڪن وٽ تراريون،
 يالا ۽ گئرز هئا، گهڻن وٽ ڪهاڙيون هيون، پر ڪن وٽ نه
 ٺاهيا هئا، لوڙهيون ۽ سونڌا هئا. اهڙن هيٺن هٿيارن جي باوجود
 هنن جي سهر تي اهڙي حوت ٿي حرڪي، جنهن دادن جي دل
 ڌوڏي ٿي ڇڏي. ڪڙمين، پورهيتن، ڪنهن ڪاڪسين جو هي
 ڇڙوڳ ۽ ڇڙوڇڙ لشڪر مغلن هي شاندار منظم فوج مان وڙهڻ
 نڪتو هو. هي ڪهڙو ڇا هو؟ هي جوانڙا، هي ڪرڙوڙ، هي
 پليڙا ڪنهن سان وڙهڻ نڪتا هئا؟ مجاهد خان سان؟ ان مجاهد خان
 سان، جنهن جي فوجي تربيت ۽ تنظيم سموري هندستان ۾ مشهور
 هئي، جنهن راجپوتن ۽ رانڌوڙن مان جنگيون جوليون هيون، جنهن
 جو هڪڙو لشڪري جيڪڏهن پنهنجي صف توڙي ٻاهر ڏڪرندو
 هو، ته ان کي ڏرا هٿائي ماري ڇڏيندو هو، جنهن جي گهڙيسواريءَ
 تي سڀ امير رهس ڪندا هئا. ڏٺي منهنجا، منهنجي هن ماروڙن
 کي پنهنجي امان ۾ رکڃ!

۽ هي ماڻهو هن وقت ڪهڙيءَ سوچ ۾ هئا؟ دادن جي
 دل ۾ آيو نه هو هر سڌيءَ جي من ۾ گهڙي، اهو سڄو منظر
 ڏسڻ جي ڪوشش ڪري نه آهن دليين ۾ ڇا هو؟ هر جي دل
 خود ئي هن کي جواب ڏيڻ لڳي ته هن وقت هنن سڌين جي
 دل ۾ ويريءَ جي سڃاڻ بدران رڳو اها ڇاڻ آهي ته سڌ ڏکي
 آهي، سڌ غلام آهي، ۽ سڌ کي مين يا هنن وهرين کان آڏو ڪرڻو
 آهي. اهي سوچون سوچيندي، هڪ ڳوٺ ڀرسان لنگهندي، هن
 ماڻهن جو هڪ وڏو ميڙ ڪڍ ٿيل ڏٺو. ميڙ جي وچ ۾ دونهن جا
 ڪڪر وڙ ڪاڻي مٿي وڙهندا ٿي ويا. هو به وڏي اچي ميڙ جي
 ويجهو ٿيو. هن جيڪي ڏٺو، تنهن هن کي هڪ ڀيرو وري سڌ
 ۾ ترخانن جي موجودگيءَ ۽ ظلم جو احساس ياد ڏياري ڇڏيو.
 ويهاروڪن ترخان پالن سان سڌين جي ميڙ کي اڳيان وڌڻ کان
 روڪيو بهنا هئا. وچ ۾ هڪ وڏو مڇ ڏکي رهيو هو، ۽ مڇ جي
 اڳيان چار-پنج ترخان هڪ لڏاور جوان کي چوڪڻيو پڌو بهنا هئا.

سنڌي زانفان جون ٻانهون پويان ٻڌل هيون، ۽ به نئين ۽ معصوم ۽
 ار ٻن ترخانن جي هٿن ۾ ڦٽڪي رهيا هئا. انهن جي ڀر ۾
 هڪڙو ترخان مولوي، پنهنجي ڌاڙي، تي هٿ گهٽائيندي،
 ڪجهه ڀڻ ڀڻ ڪري رهيو هو، ۽ ٻئي هٿ سان هڪ ڊگهي
 تسبيح سوري رهيو هو. دادن به گهوڙي تان لهي پيو. گهوڙو
 هڪڙي وڻ سان ٻڏي، ميڙ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ ڪلها هڻڻ لڳو.
 سڙ جا ماڻهو ڊگهي ڪنگي پاتل هن جوگي فقير کي، ائين ڪلها
 هڻندي گهٽون هڻندي ڏسندا رهيا، پر ڪنهن به هن ڏانهن ڪو
 خاص ڌيان نه ڏنو.

اوچتو مولوي پنهنجو هٿ مٿي ڪيو. ميڙ ۾ جيڪا هڻ ڀڻ
 هئي، سا هڪدم بند ٿي ويئي، جن ماڻهن بهنجو سام روڪي
 ورتو هو. مولوي پهرين ته هڪڙي آيت پڙهي، ۽ پوءِ
 وڏي آواز ۾ چيائين: ”مومنو، مسلمانو، دينوارو! قرآن ۾ حڪم
 آيو آهي ته زانيءَ جي سزا موت آهي. زانيءَ کي سنگسار ڪرڻ
 عين ثواب آهي. امان جي هن دهي حڪومت ۾ به زانيءَ کي
 اها ئي سزا ملندي، جيڪا شريعت مقرر ڪئي آهي. هن خيبت
 سنڌي، سمنجو مطلب آهي ته هيءُ شخص جيڪو پاڻ کي
 مسلمان ٿو سڏائي، دين جي رستي کان هٽي، پاڻ کي جهسي
 ثابت ڪري چڪو آهي. جهي مومنن جي اها دلي خواهش
 ٿيندي آهي ته جهنمن کي دورخ جي ٻاهر جو نظارو ڏيکارجي
 ته جيئن هنن سنڌين سمنجو مطلب آهي ته ٻين مومن لاءِ عبرت
 جو باعث بڻجي. چنانچہ، سمنجو مطلب آهي ته تهه ڪري حضور
 اميرالمومنين جي خليفن ۽ سنڌ جي حاڪمن، ظلن الاهي حضرت
 مرزا محمد باقي بيگ خان ترخان جي فرمان شاهيءَ موجب، هن
 ٻن زانين کي، ۽ هنن ٻنهي ولدن کي، سمنجو مطلب آهي ته حرامي
 ڦرن کي سنگسار ڪيو ويندو، ۽ پوءِ هنن کي هن ٻاهر جي سچ
 ۾ اڇلايو ويندو.“

مولوي پنهنجي چنبي جي اندران هڪ فرمان ڪڍي، ۽ ان
 کي ڏيکاريندي، فرمان کي ڏاڍيان پڙهي شروع ڪيو. فرمان

فاجي ۽ هو، تنهنڪري ماڻهن کي رڳو نالا سمجهه ۽ تي آڻڻ
پر دادن جنن جنن فرمان جا لفظ ٻڌندو ويو تڏهن تڏهن هن خون
مليون پيڙجندون ويون، رت هن جي لوڻن ۽ چوليون مٿي لڳو،
فرمان ۽ چيو ويو هو ته هن ڳوٺ جي تماچي ولد دودي چئي،
هڪ ترخان اسيرزاديءَ کي بچائي پاڻ وٽ شريعت ڪري ويهاريو
هو، ۽ بنا نڪاح جي، هنن ٻه ٻار به پيدا ڪيا هئا، هنن جي
گرفتاري عمل ۽ اچڻ کان پوءِ ڳوٺ جي عامل لاهه اهو حڪم
هو ته هو مولويءَ جي فتويٰ تي عمل ڪري، هنن کي سزا ڏيارڻ
جو بندوبست ڪري.

دادن جي وات مان ذري گهٽ ڏاڍيان آهي انڌا نڪرڻ
وارا هئا: ”مار، چئو ته هي جهڳڙو آهي ئي ترخان اسيرزاديءَ
جو! ترخان جي نه شريعت به پنهنجي نه اسلام به پنهنجو!“
۽ پوءِ هنن ان ترخان اسيرزاديءَ ڏانهن نهاريو، جا سڌي وڳي
۽ هڪ نمائي گوناڻي پئي لڳي، سندس اکين ۾ ڊپ جو درياهه
اهرون هلي رهيو هو، هر ڪنهن ڪنهن وقت پيار جو هڪ
اٿام ساگر، هن جي اکين مان وهي، تماچيءَ ۽ ٻانهجي معصومڙن
کي چڱي پياڻ ۽ سائيندڙ تي ويو، هن جون نگاهون سڄ پدران
تماچيءَ ۽ ٻانه جيون، ۽ ڪيئي ڪيڏي مهل پنهنجي بادل
رهر ائين مان پنهنجي معصومڙن ڏانهن ٿي ڏنائين، ۽ پراڻا لڙڪا
هن جي چنن جي پٺي پاسي هڪي ويا هئا، انهن لڙڪن هن
جي چنن تي هڪ اهڙي سرڪاڻي چڙهي هئي، جهن هن جي
موڪري سڏين ۽ ڊپ کي لڪائي ڇڏيو هو.

ٽنهن ۾ وري پڻ پڻ ۽ سي آراسي ٺاهي پئي هئي.
مولويءَ وري به ماڻهن کي مات ڪرائڻ لاهه هٿ مٿي ڪيو:
پوءِ وڏي واڪ چيائين: ”اوهان مان ڪهڙو مومن آهي، جو
سڀ کان اول هن کي سگسار ڪرڻ لاهه پهريون بهي اچيندو؟
دٻن جي حمل کان اها وڏي عادت آهي، ۽ ان جو اجر بهي
جهنن مي سرخروئي آهي!“

ميڙ ۾ ماڻ ٿي ويئي. ڄڻ اوچتو ڪپ جا ڪپ مري ويا هئا. ڄڻ ڪپي جي واڻي هلي ويئي هئي، ڄڻ ڪپ ڳولڻا ٿي ويا هئا. هن ۾ ته چرپر به بند ٿي ويئي، ڄڻ ته هو ڪپ بهن ٿي ويا هئا. هن جي منهن تي ڪي چاڀائون هيون، جن ۾ نوحان جي پالن ۽ ترارين جا ٻاڇولا ٽڙڪي رهيا هئا. پر اوچتو، ڪو ميڙ کي چيريندو اڳتي وڌڻ لڳو. ماڻهن ڏٺو ته اهو گهڙو رتي ڪفنيءَ ۾ ڪو جوڳي فقير هو. ڪن ماڻهن هن کي اڳي ئي خاص نظرن سان پئي ڄاڻيو، ۽ پوءِ هن جي مولويءَ ڏانهن وڌڻ تي ماڻهن جي ڳولڻي زبان ۾ واڻي موٽي آئي. ۽ ان ڄڻ پڻ سان جوڳيءَ جي ڪن تي اهو آواز پهتو: ”هيءَ وري ڪهڙو ڪير؟“

پر دادن وڏندو رهيو ... هن جو رخ مولويءَ ڏانهن هو.
مولويءَ جي سهڙ تي خوشيءَ جا امڃاڻ مڙي آيا. ڇهه هن کي
آيو ته ڪانه هئي ته هڪو سنڌي بهن اڇلائڻ لاءِ تيار ٿيو.
مولوي هن مومن کي پاڪر پائي ملڻ لاءِ به وڪون اڳيان وڌي
آيو. جڏهن کيس پاڪر پاتائين، تڏهن اوچتو ڪنهن نڪي شيءِ
جي جهوب پنهنجي پيٽ ۾ ڇپندي محسوس ٿيس. ان کان به
نڪي جهيندار فارسي ٻڌڻ ۾ آيس: ”سلا، هڪدم ساهين ڪري
هڪدم ڪر ته هنن کي ڇڏي ڏس ته هي خنجر تنهنجن آڏين
ڪنهن جي ٻار هوندو!“

مولوتيا جي سھن تي ھو ھار ھي وھتي، ۽ ھو ۽ ھو ڏکڻ
لڳو، ڪٿاري ھي چھنب جھن ھو ھن جي چوڙي، ۽ اندر
گھوڙندي ھي وھتي، ۽ ھن کي ھڪ ئي تہ رت وھي، ھن جي
نن ۽ گڏ ھي لڳو ھو، رت ھن الان ھن جي ڏيھن کي
عبارت وڌائي چڏيو، ۽ ھو ڪوڙي ۽ وانگر ٿڪڻ لڳو.
”اڄ وٺڪ ڪوتہ نہ... آڏو ڏھن تائين انگ ڳڻندس
... ھڪ، ٻہ...“ دادن ھي ھي ھيو.

مواہری ہیکلز اور ہیکڑی ترخان کی رڑ کری
 چو: "من کی اند ہیکڑو... من کی وجھ ڈہو..."

ترخانن جن ته اهي لفظ ٻڌا ئي ڪونه. هو حيرت مان
مولويءَ جي منهن ۾ ڏسندا رهيا. ”ٿي چار!“ ان آواز
مان ئي مولويءَ محسوس ڪيو ته خنجر سندس ٻيٽ ۾ اُگر
جي هن ڏوڏن جهڙو اندر هليو ويو. هن ڏانهن ڪمڊي چيو:
”خدا جي واسطي جهٽ ڪريو هن کي آزاد ڪريو نه ته
... نه ته!“

”پنج، چھ!“ ۽ ڪٿارو ٿورو وڌيڪ اندر هليو ويو.
”.... آه نه ته آڏو اسر کي چئي، اوهان کي مارائيندس
.... جهٽ ڪريو!“

ترخانن اهي لفظ ٻڌي، تماچي، سندس زال ۽ ٻارن جا
رعا کولڻ شروع ڪيا. ميڙ ۾ وري ماڻ ٿي ويئي، ۽ سوين
اڪيون هڪ ٺڪ جوڳيءَ جي پاڪر ۾ مٿي کي ٽڙڪندو ڏسنديون
رهيون. حڏن هنن جا بند لٿا، تڏهن جوڳيءَ ڏاڍيان هنڌيءَ ۾
چيو: ”تماچي، هن ميڙ جي پٺيان، ڪاٻي پاسي، تم ۾ سهنجو
-رخو ٻڌل آهي. ان تي چڙهي لهارڪي وسينءَ هاما وڃو. وڃ
۾ ساهي به نه پئجيو، اتي مدرسي ۾ منهنجا مراهه ملند، تن کي
چئج نه دادن سلام ڏنا آهن... ٽڪڙو وڃ نه جئين رات نه پوئتي
.... شل پڇڙن سان خوش هوندين!“

تماچي ۽ سندس زال هن جوڳيءَ ڏانهن ڪجهه اهڙين
نظرن سان ڏٺو، جن تي اعتباريءَ سان گڏ پنهنجائپ ۽ شڪر گذاريءَ
جو ساگر چوليون هڻي رهيو هو. اها پنهنجائپ هڪ نئين پنهنجائپ
هئي، جنهن جو ڪو نالو هو، جنهن جا ڪي عجائبا هئا ۽ انهن
اعيدن کي سڃاڻندا، سوچيندا، هو ميڙ مان نڪرڻ لاءِ اڳتي وڌيا.
ميڙ جي ڪنهن گهاري پوڻ سان لوڳهو پئجي ويو، ۽ ميڙ جا
ڪي ماڻهو ”مارڪون هجنئي، ادا، لک لک مارڪون!“ چوندا
هنن کي گهرائون پائيندا، يا ڪرن ۾ اڳتي وڌائيندا، ڪن گهوڙي
تائين رسائي آيا.

ميڙ وري ڄمي ويو، ۽ ماڻهن اڃا به مولويءَ کي ساڳئي طرح سان نٿڙڪندو ڏٺو. جوگيءَ وري فارسيءَ ۾ چيو: ”هان هنن ترخانن سپاهين کي جوڙ ته موٽي پنهنجي ڇانوليءَ تي وڃن...“ ترخان سپاهي به هاڻ ڳالهه کي سمجهي ويا هئا، ۽ هن مان ئي ڄڻا پالا سڏا ڪري، جوگيءَ جي پويان اچي بيٺي رهيا. جوگيءَ ڄڻ کين ڏٺو ئي ڪونه، ۽ ڏاڍيان فارسيءَ ۾ ئي چيائين: ”او مان مان هڪڙي به وڪ اڳتي ڪٽي آهي ته آءٌ خنجر مٿان جي پيٽ ۾ ٽپي ڏيڏس!“

ترخان حمي هئا، اتي ئي ڄمي ويا، هو سمجهي پيا ته ڇا ڪن. مولويءَ جو مارڄڻ معنيٰ هنن جو پنهنجو موت هو. هي مولوي انهن مولوين مان هو، جن کي فتنار مان خاص طرح سنڌين کي ڏهن سيڪارڻ ۽ فارسي پڙهائڻ لاءِ گهرايو ويو هو. هن کي ڪجهه ٺهڻ نه مرزا رفي حندن جي - بچو رلائي ڇڏيڻو. هڪ ترخان هٿ ڪري چيو: ”سنڌي، توکي ڪٿي ڪڍيو آهي شايد! مولوي صاحب کي ڇڏ نه ته....“

هن اڃا جملو پورو ئي نه ڪيو ته مولويءَ جي وارن مان ڏانهن نڪري ويئي، ۽ هن رٿيڊي چيو: ”خيست، پنهنجي رهاڻ کي لغام ڏي، ۽ سنڌي منتر چوي نٿن ڪريو!“

ترخان ڪنڌ هيٺ ڪري بيٺي رهيا، جوگيءَ جي ڏانهن ئي مرڪ اچي ويئي، ۽ هر اشاري سان هڪ ٻن چارڊ حوائن کي ميڙ مان سڏي چيو: ”پاڻو، هن ترخانن کان پالا ۽ تراريون وٺي هٿ ڪريو....“

ٻه جوان ترخانن کان پالا ۽ تراريون گڏ ڪندا ويا. جنهن ترخان هٿيار ڏيڻ کان ڪجهه لعرايو ئي ته هنن جوگيءَ ڏانهن ئي ڏٺو. جوگيءَ مان حندن نظر ملندي ئي مولويءَ کان ڪجهه نڪري ئي ويئي، ۽ ترخان کي هٿيار پيش ڪرڻا ٿي پيا. حندن هٿيار سمورا گڏ ٿي ويا، تڏهن جوگيءَ وري گهوڙن جي گهر ڪئي. ترخان گهوڙن تان لهي پيا. جوگيءَ جي اشاري تي، ۽

حوان ٿي گهوڙا ڪامی اچي جوکي ۽ جي وڃها پهتا. جوکي ۽
 حوانن کي گهوڙن تي سوار ٿيڻ جو اشارو ڪري، مولويءَ کي
 ڇڏي ڏنو. ميڙ جي ماڻهن ڏٺو ته جوکي ۽ جي ڪٿاري جي ڇهنس
 ٻاڙهي رت سان چمڪي رهي هئي. هٿيار جوڙڻ ۾ ورهائي، پاڻ
 به هڪڙو ٻاڙو کڻي، جوکي گهوڙي تي چڙهي ويٺو ۽ فارسيءَ
 ۾ ترخانن ۽ مولويءَ کي وڃڻ لاءِ حڪم ڏنائين ۽ مولوي ۽
 ترخانن جي بهاري سان، ڪنڌ هيٺ ڪري، ٻين ترخانن سان
 گڏجي ميڙ مان نڪري ويو. جوکي ۽ ميڙ تي هڪڙي نظر وجهندي
 چيو: ”پاڻڙو، اوهان هيترن جي هوندي، ترخان ائين ڪونڌر
 ڪهندا وٺن، ۽ اوهن رڳو نماشو ڏسندا رهو، يا گونگا لڙڪ
 ٻاڙيندا رهو، سو وقت هاڻ ويو. سهوري سنڌ ڪٿر موڙي جاگي
 بيهي آهي. حبل، سنڌ جو سڏ اوهان کي به آهي. هن کي ساهه
 کان لڄ بهاري آهي. هي ٿڙي پکڙ وڃي، ۽ سنڌ جي انهن
 ٻيوڻن سان وڃي ساٿ ڏيو، جيڪي هن سر زمين کي ترخانن کان
 پٺڪ ڪرڻ لاءِ سر سان ڪفن ٻڌيو وٺن. اهو نوابو، اهو سنيهو
 پاڻ رکجو ۽ ڪجهه به چيو، ستان گهڙي ٿري وڃي!“

ائين چئي هن گهوڙو ميڙ جي هڪ طرف موڙيو، ۽ ويندي
 وقت وڏي واڪ چيائين: ”جيئي سنڌ!“

ميڙ مان ماڻهن ڪن هري ڪن ڏاڍي چيو: ”سدا جيئي سنڌ!“
 ۽ لڙڪن هي گهري ڏنڌ مان هو هن جو ڪر ۽ کي ڏسندا رهيا!

....

....

....

هيل ته سنڌوءَ ۾ ڪا ٻاڙهي، رت رهي آيل آهي هئي.
 حتن حتن ڏيهن لڳهندا ويا، سنڌوءَ جو پاڻي وڌيڪ ٻاڙهو،
 رت ورتو ٿيندو ٿي ويو. ڪنهن کي اها سڌ نه هئي ته پاڻيءَ جو
 اهو ورن ڪيئن ٿيو. جوکي فقيرن ته اهو ئي چيو ته جتان جتان
 سويل ٿي لڳسو، اتان پاڻيءَ جي رو ٻاڙهي رت ورتي ٿيندي
 ٿي وئي. فقيرن جي ڳالهه ڪنهن سمجهي نه ڪنهن نه سمجهي،

پر دادن جتن جتن ڪنهن ڪوٽ، ڪنهن واهن، ڪنهن وسپتن مان ئي لنگهيو، تڏهن انهن واهن وسين جي ماڻهن تي سرعائي سولندي تي ڏنائين. جڏهن سوهن ڪوٽ پهتو ته دهلين دماڻن تي ماڻهو جههرپون هڻي رهيا هئا. لاڏا ۽ جمالا گهاٽي رهيا هئا. هن اتي پهتو ته سوهن جو ڪوٽ ڪيري پيو هو ۽ سوڍي جو لشڪر سوهن ۽ ڪاهي پيو هو. مرزا جانو بيگ جان بچائي ٻچي نڪتو هو. ڇهائون ئي ته اتي مان ٽيون لشڪر اڻي وري سوهن تي چڙهندو. دادن جي دل ۾ ڪئين آسون اسيدون وڌنديون وڻ ٿينديون ويون. هوءَ هڪي اٽل آزاديءَ جي اٽل هئي پر مغل؟ اهو خيال به پنهنجي ذهن ۾ اٿل ٿئي گهرو ته مغل ڪو سنڌ جي آزاديءَ آڏو اچي.

سوهن کان ڪوهين پري هو ته هن کي سوهن جي ڪوٽ جي ڪڪرن تي ٽوڪندڙ سنڌ جا ست رنگ، انڊاڻ جي رنگن جا جهنڊا نظر آيا. هن کي اٽلي ڪهڙو خيال آيو، ۽ هو گهوڙي تان لهي سجدي ۾ ڪري پيو. ”الله - تين، ان انڊاڻ کي وري نه چيڙجان! منهنجا مولا، سنڌ جي آسَن اسدن جي انهن جتن رنگن تي پنهنجي رحمت ڪڇا“ هو حُذُفن سجدي مان اٿيو، تڏهن هن جي اکين ۾ لڙڪن - ان گڏ انڊاڻ جا ست ئي رنگ مڙي آيا. پر جڏهن هو گهوڙي ڏانهن رهيو ته پنهنجي چوڌاري ويهارو کن مغل سپاهي بيٺل ڏٺائين. هو اٿيو ته مغل ڀالا سڏا ڪري هن ڏانهن وڌي آيا.

”تون ڪير؟“ هڪڙي فارسيءَ ۾ چيو.

”مسافر!“ دادن مختصر جواب ڏنو.

”هن پاسي ڪهڙا آهن حُنبِت آهي؟“ مغل وري چيو.

”سوهن.“ دادن وري به مختصر جواب ڏنو.

”سوهن ۾ ڪيئن داخل ٿيندين؟“ مغل جي آواز ۾ ٿوري

مختي اچي ويئي.

”ڇو؟ سڄو مل ۾ داخل ٿيڻ تي منع پيل آهي ڇا؟“ دادن
 حيرانيءَ سان پڇيو.

مغل هڪٻئي جي منهن ۾ ڏسڻ لڳا. هو غور سان دادن
 جي منهن ۾ گهوريون لڳا. هڪڙي مغل جي نظر هن جي گيڙوءَ
 رتي ڪفنيءَ تي اٿي. هو ٿورو اڳيان وڌي آيو، ۽ بيخبريءَ
 ۾ هن ڪفنيءَ کي هڪ پاسي کان زور سان ڇڪ ڏني. ڪفنيءَ
 جو هڪ وڏو ٽڪر مغل جي هٿ ۾ اچي ويو. ان جي هيٺان
 دادن کي پيل ترخاني بهراڻ ۽ ڪمر بند ۾ لٽڪيل خنجر نظر
 اچڻ لڳو.

”هون.... تون سنڌي آهين يا ترخان؟“ مغل مرڪندي پڇيو.
 ”ترخان!“ دادن ڪجهه سوچيندي چيو.

”پوءِ هي بهروپ ڇو؟“ مغل هن جي منهن ۾ تهاريندي چيو.
 ”سنڌين کان بچڻ لاءِ.“ دادن وري به مختصر جواب ڏنو.
 ”پوءِ سيوهڻ ڪڏهن ٿي وٺس؟“ مغل سوال ڪيو.

دادن منجهي پيو. جيڪڏهن ٿو چوي ته سنڌين خلاف
 جاسوسي ڪرڻ ٿو وڃان ته ان جي خبر چار پڄندا. جيڪڏهن
 سيوهڻ تي سونل جي قبضي کان اڻڄاڻي ٿو ظاهر ڪري ته
 ترخان هجڻ جي حيثيت ۾ مرزا حاني بيگ جي شڪست کان
 بيخبريءَ تي اعتبار ڪونه ڪندا. ڪجهه سوچيندي هن اٽلو
 سوال ڪيو: ”پراڻهين کير آهيو؟ ۽ هيئن رستي روڪ ڪرڻ
 جو اوعان کي ڪهڙو اختيار آهي؟“

مغل کليل لڳا. هنن کي چڻ ته هن جي ان سوال تي ڪل
 اچڻ لڳي هئي. هيءَ گهڙيءَ هڪڙي مغل جي اشاري تي ۽ ٻيا
 مغل اڳيان وڌي آيا، ۽ هن کي قابو جهلي بيهي رهيا. ان مغل
 وڌي، هن جي جامي ۽ صدريءَ جي نلاشي وٺڻ شروع ڪئي.
 هن جي صدريءَ جي اندر کين مرزا باقيءَ جو فنڌار ٽڪيل خط
 ملي ويو. مغل جڏهن ان کي پڙهڻ شروع ڪيو ته سندس منهن
 تي حيرت جا آثار ظاهر ٿيڻ لڳا. هن بي اعتباريءَ ۽ ڪاوڙ سان

دادن کي گهرو ٻنڌي چيو: ”سچ ٻڌاء، نه تون ڪير آهين؟“
هي خط ڪيڏانهن ٿو کڻي وڃين؟“

دادن ڪو جواب نه ڏنو. ان خط جي اهميت جو ڪي به خيال ئي نه رهيو هو. اوچتو هن چڻ خوشامد جي انداز ۾ چيو:
”هي خط آءٌ حضور خان اعظم مجاهدن خان جي خدمت ۾ پيش ڪرڻ وڃي رهيو هوس ته جتن انعام حاصل ٿئي!“

”پر توکي هي خط ڪٿان مليو؟“ مغل جي بي اعتباري
جتن پوءِ نئن وڌندي ويئي.

”اهو آءٌ فقط خان اعظم کي ڏيکاري ڏيندس!“ دادن هن جي
بي اعتباري جو فائدو وٺندي چيو.

”ڇڻو، توکي خان اعظم جي حاضري ۾ پيش ڪيو ويندو.
پر خبردار هي پڇي وڃي ڪوشش ڪئي اٿئي ته هاڻ ٿو
ڄاڻين!“

احتياطاً مغلن هن جا هٿ کڻي پويان ٻڌا. کيس ائين گهوڙي
سوي چڙهي، هو اڳتي وڌيا. ٿورو ئي اڳتي وڌڻ سان مغلن جي
پٽي لشڪر تي هن جي نظر پئي. سيوهڻ جي قلعي جي هڪ
طرف ميلن ۽ ڪوهن ۾ اهو لشڪر ٺاهيل هو. جتن وڌندا ويا
تڏهن لشڪر جا آواز هن جي ڪنن تائين ايندا ويا. جڏهن ويجهو
پهتا ته ان لشڪر کي ڏسي دادن جو هيٺون ٿي هڃي ويو. هن
لشڪر کي منهن ڏيڻ ناممڪن هو. ليهه هزار سوار ۽ لک کن
پٽي جو هي مغل لشڪر سنڌ نه ڇڏي، سموري هندستان کي
ڌڪڪاڻي لاه ڪافي هو.

جڏهن هو مختلف ٽپن وٽان ٿيندي، مجاهد خان جي شاهي
شامياني اڳيان پهتا، تڏهن دادن کي پهريون ڀيرو زباني پڇي
وئي. زباني جو ان وقت باد اچڻ به هن کي ڏيڍو ڏکيو لڳو،
جڏهن سنڌ جي اديلي جهنڊي هيٺان هي سجوس ڪڪر مغل
لشڪر جي صورت ۾ پنهنجي اکين آڏو ڏسي رهيو هو. پر جڏهن
هو مجاهد خان اڳيان حاضر ڪيو ويو، تڏهن مجاهد خان جو
سور ۽ ٻي چڙي ويو.

”تون!؟“ مجاهد خان چڻ هن کي ڪنهن به صورت ۾
ڏسڻ نٿي گهريو.

”آ؟ حضور جن جي خدمت ۾ پاڻ حاضر ٿيڻ وارو هوس
ته اوهان جا هي همراه نماز پڙهندي، مون کي جهلي آيا آهن!“
دادن مجاهد جي اکين کي پاڻ ڏانهن موٽائڻ لاءِ، کيس ٿوڪ
هندي چيو.

مجاهد خان پنهنجن سالهن کي اشارو ڪيو، ۽ تنو خالي
ٿي ويو. مجاهد خان تنو ۾ عجيب پرڻشائيءَ جي عالم ۾ اچ وڃ
ڪرڻ لڳو. ڪو وقت هو ائين اچ وڃ ڪندو رهيو. پوءِ هڪ
هٿ ٻنهي رهيو ۽ دادن ڏانهن ٺهاريدي کيس دٻوان تي ويهڻ
جو اشارو ڪيائين. دادن سندس منهن ۾ ٺهاريڻدو، هن جي پوڇيڻيءَ
کي پڙهندي رهيو. مجاهد خان کيس وري ويهڻ جو اشارو ڪيو،
نڌهن دادن کائي چيو: ”حضور جن جيسين بندي جا بد خلاص
ڪرڻ جو حڪم نه فرمائين، تيسين بندو آرام سان ڪمڻ ويهي
سگهندو!“

انهن لفظن جي ٻئي معنيٰ مجاهد خان کي هڪاري بي آرام
ڪري وڌو. هن پاڻ وڌي، پنهنجي خدجر سان، سندس ٻانهون
کواهندي، پڻ پڻ ڪندي چيو: ”سڌي، امان کي شرمسار ڪرڻ
جي ڪوشش نه ڪرا خدا جو قسم، ٽل الاميءَ جي حڪم
عدوليءَ جو خيال نه هجي ها ته آ؟ ڪڏهن به هن مهم تي نه
اچان ها!“

دادن ڪو به جواب نه ڏنو. مغل جو وعدو ڪئي هئي
جي بوءِ مثل هو، جا بوءِ هن جي دماغ ۾ چڻ گهر ڪري
ويئي هئي. پر مجاهد خان ته سپاهي هو. سپاهيءَ جو وعدو ته
لوھ تي ليڪو هوندو آهي. پر اڪبر جي حڪم عدوليءَ جو
بھانو ان ايڪي کي به ڏاهي ويو. هن آخري ڪوشش ڪرڻ لاءِ
چيو: ”پر حضور، اوهين ظل الاميءَ جي سلطنت جا به ته خير خواه
آهيو. جو شخص قنڌار جي معاملي ۾ ايران سان معامدا ڪندو

وئي، صفوين جي اشاري تي مغل سلطنت مان هٿ ڇراند ڪرڻ لڳو آهي، ان کي مرزا ملڻ بدران ظال الاهي هن کي انعام اڪرام مان ٿو نوازي — اها ڳالهه مون کي سمجهه ۾ نٿي اچي!“

”نو وٽ ڪهڙو ثبوت آهي ته مرزا باقي صفوين جي اشاري تي ٿو هلي؟“ مجاهد خان جي اچ وڃ اوجھو روڪجي ويئي.

”جن سپاهين مون کي گرفتار ڪري آندو هو، انهن منهنجي جاسي تلاش ڪري، هڪ اهڙو دستاويز پاڻ وٽ رکيو آهي، جو ان حقيقت کي ثابت ڪري سگهي ٿو.“ دادن اونداهه ۾ ٿور آڇلائڻ واري انداز ۾ چيو.

مجاهد خان جي حڪم تي اهو خط پيش ڪيو ويو.

مجاهد خان جئن جئن اهو خط پڙهندو ويو، سندس منهن ڳاڙهو ٿيندو ويو، اوچتو هن ناڙي وڇائي، وري سپاهين کي گهرائي ورتو.

”محمود خان کي حڪم ڪيو وڃي ته هڪدم مون وٽ هليو اچي!“ مجاهد خان اهو حڪم ڏيندي، ديوان تي ويهي رهيو.

سوچ ۽ فڪر جا آثار هن جي منهن تي ڪاوڙ ۾ بدلجندا ويا، ۽ جڏهن محمود خان ڪورنش ڪري، مجاهد خان ڏانهن نهاريو ته هن جي دل به ڪنهن اچتائي ڀڄ ڪن ڏڪڻ لڳي هئي.

”محمود خان، اسين چاهيون ٿا ته هي خط اسان جي پنهنجي خطن مان گڏ ظال الاهيءَ کي پيش ڪري، ان جو جواب فوراً ڏيو وڃي. ظال الاهي لاهور ۾ منزل انداز آهي، اسين چاهيون ٿا ته آگري روٽي ٿيڻ کان اڳ هو هن خط جو ملاحظو ڪن!“

”هو حڪم، خان اعظم!“ محمود خان ڏڪندي چيو.

”۽ هن سڄي ڪپ اسان جي شامياني ۾، اسان جي مهمان طور رکيو وڃي!“

”حڪم جي عڪاس ۾ بروري ٿيندي، حضور!“ محمود خان ٽئين چٽي ٽڪڙو ٻاهر هليو ويو.

مجاهد خان وري وڏي دادن ٽائين آيو، ڪنهن نشيبيءَ اميد کان دادن جي ڪن ۾ سرهاڻي موٽي آئي. مرزا مجاهد خان جي اکين

۽ اڃا تائين اٿل هئي، جنهن کي لڪائڻ لاءِ هن رومال ڪڍي
 بهنجو منهن اڳهڻ تي شروع ڪيو. پوءِ ٻيئي هٿ ڏاڏن جي
 ڪاهن تي رکي هن چيو: ”اسين سنڌين جي بهادريءَ جا متعرف
 آهيون. مرزا جاني بيگ جي اهڙي ساري لشڪر کي شڪست
 ڏيڻ تي اسين حيران آهيون. پر جيڪڏهن سنڌين اسان جو مقابلو
 ڪيو ته اسين لاچار ڪين سگهون ڏيڻ تي مجبور ٿينداسين!“

”پر حضور، سنڌين جو مغلن سان ته ڪوبه جهيڙو جهيڙو
 ڪونهي. هو مقابلو ڪرڻ ڇو چاهيندا؟ هن جي جنگ نه ترخانن
 ساڌ، آهي!“ ڏاڏن ٺهڻائيءَ سان جواب ڏنو.

”خير، پر هي سنڌي لشڪر جو ڇهه سالار سوڍو خان
 ڪير آهي. اسان سندس همت ۽ مردانگيءَ جون ڏاڍيون ڳالهيون
 ٻڌيون آهن. ها اهو سچ آهي ته هو ڪو عام لوهار آهي؟“ ڏاڏن
 محسوس ڪيو ته مجاهد خان جي پوين لفظن ۾ طرز ۽ ٽيڪ جو
 اهڙو نشتر هو، جيڪو سڌو سئون هن کي وڃڻ ڏيارڻ لاءِ هو.
 هو سمجهڻ لڳو ته ڇا ڪجهه هن کي ٻڌائي ته سوڍو ڪير هو.
 حيرت جو تصور ڪندڙ ئي هن جي اکين ۾ عجيب آسڪ ٻڙهي
 آيو، ۽ هن جي ٻڙائيءَ ۾ تساهه سان چيو: ”سنڌي لشڪر ۾
 رڳو اڳوڻو ڪو ڪوئي آهي، حضور! ۽ انهن سائن ۾ برابر
 ڪي آهي. نواب ۽ درباري ڪونهن. انهن ۾ گهڻو ڪري ڪمي،
 ڪاٺي ۽ پوراءِ ماڻهو آهن، جيڪي پنهنجي وطن تان سر
 گهورڻ ۽ پنهنجيءَ لڄ ۽ آبروءَ لاءِ بهنجو ڪجهه فرمان ڪرڻ
 لاءِ سر سان ڪفن ٻڌي نڪتا آهن. تيسين سڌ آزاد نه ٿي آهي،
 تيسين هو سڌ نه سڏدا!“

”پوءِ جي ڪون اسان سان مقابلو ڪرڻو پيو ته.....“
 مجاهد خان هان خوش طبعي ڪرڻ لڳو هو.

”خدا اهو ڏينهن نه آڻي، حضور! پر جيڪڏهن هن تي
 جنگ مڙهي ويئي ته مغل به باد ڪندا ته ساڻيهه تان سر ڏيڻ“

وارا سڌي بهادريءَ ۽ جان نثاريءَ ۾ مغان کان ڪنهن به طرح گهٽ نه آهن! دادن وري به نهٿاڻيءَ مان چيو.

”ترخان جي هي ڳالهه آهي، ۽ مغلز جي لشڪر مان سامهون ٿيڻ هي ڳالهه آهي. اسين جي چاهيون ته سوهڻ هڪڙي ڏينهن ۾ فتح ڪري سگهون ٿا. اسان جو لشڪر تڪل آهي ان ڪري اسين نٿا چاهيون ته هڪدم کين وڙهڻ تي مجبور ڪريون. پر جيڪڏهن سنڌي اسان جي اطاعت جو اعلان ڪن، ۽ سوهڻ جو قلعو اسان جي حوالي ڪن ته اسين ظال الاميءَ اڳيان سندن مقدسو شهر پيش ڪرڻ لاءِ تيار آهيون!“

مجاهد خان جي انهيءَ قزنتيءَ دادن جي دل ۾ بهريون پيرو مغلن لاءِ نفرت جي چشڪ ڏکائي ڇڏي. ڌاربان، ليڪ ڌاربان، هنن مان ڪا اميد رکڻ عبث آهي. هو ڪو ترش جواب ڏئي واريو هو پر اوڏيءَ مهل محمود خان مير منشي مڪارم خان سان اندر لنگهي آيو، ۽ دادن چپ تي ويو.

”ڇڳو، تون هاڻ آرام ڪر. اسين صبح جو وري توکي منٿينداسون ۽ ان مسئلي تي گفتگو ڪنداسين!“ مجاهد خان سندس ڪلمي تي هلڪو زور ڏيندي چيو.

دادن بههجي تنهن ڏانهن ويهي، سڄي واٽ مغل لشڪر مان سوڌي جي مقابلي تي سوچيندو رهيو. هنهن سائين گڏ هليو سياهي، هڪ تنهن اڳيان بيهي رهيو، تنهن دادن بههجي جن خواص مان حاڪمي ٿيو. انهيءَ تنهن اڳيان بيٺل بهريدارن کي ساهي دادن متعلق هدايتون ڏيئي واپس هليو ويو. دادن جي ڏکي سن ۾ هزارين اوسان ۽ وسوا. جيتوڻيڪ لڳا هئا، اڪثر ڪهڙو جواب موڪليندو؟ مغل لشڪر ۾ ڪهڙا سردار مرزا باقيءَ جي هاسي هئا؟ خود مجاهد خان کڻي سنڌ جي خلاف نه هجي، پر سندس صلاحڪارن جا ڪهڙا خيال هئا؟ اهي سورهون خبرون وٺڻ لاءِ هن وٽ ڪوبه ذريعو ڪونه هو. هو ڪٿه هيٺ ڪري، تنهن ۾ داخل ٿيو ته پنهنجي سامهون جيڪي ڏٺائين، تنهن هن

جي ذهن جي واچوڙن کي اتي ئي بيهاري ڇڏيو. زيبا پنهنجي اکين ۾ اٿام پيار آئي، هن جي آهوان لاءِ بيٺل هئي. سندس چن تي اهڙي مرڪ هئي، جنهن هن کان اهو وسارائي ڇڏيو ته هاڻ مغل به سنڌ جا اوڏائي دشمن هئا، جيترا ترخان.

”زيبا، تون؟“ دادن جي لفظن ۾ پنهنجائپ بدران اچرج هو.

”اوهان ڪا خبر نه ورتي ته مون کي ڏي اچڻو پيو!“

زيبا جي اکين ۾ پيار چلڪن لڳو، ۽ هن نه چاهيندي به پنهنجا ٻيئي هٿ کڻي دادن جي هٿن ۾ ڏنا. دادن جي اکين ۾ بهاريندي هن کي وري اهي دڪ جون چاهائون نظر آيون، جن کي هو صدين کان مڃيندي هئي. هن جو دڪي مسافر اچا نائين ايترو ئي دڪي هو. هن جي پنهنجي دل کي به جهوپو اچي ويو، ۽ هن هڪڪڙي چيو: ”هاڻ ته حضور جن پنهنجو واعدو پورو ڪيو، پوءِ اوهين ايترو دڪي ڇو آهيو؟“

”زيبا، خان اعظم فقط ايترو واعدو پورو ڪيو ته هو سنڌ تي مغل لشڪر چاڙهي آيو آهي، پر ظالمن خلاف نه، مظلومن خلاف.....“

۽ هو ڪيترو وقت زيبا کي سڌ بابت مغل سياست جون ڳالهون ٻڌائيندو رهيو، سوڍي حون ڳالهون ڪندي، دادن جي اکين ۾ جا هوت جاگي آئي، ان هن کي اهڙي معصوميت ڏيئي ڇڏي، جو اهو معصوم دادن هن جي روح کي روٽاڙي ويٺو. ”نه نه، ائين هرگز نه ٿيندو! آءٌ حضور جن کي ائين ڪرڻ نه ڏيندس!“ هو هن پنهنجي پاڻ سان ڳالهائڻ لڳي هئي، جڏهن يادهي کيس ٻڌائڻ آئي ته مجاهد خان ڪمس سڏايو هو، تڏهن ويندي وقت هن دادن کي اهڙين نظرن سان ڏٺو، جن ۾ پيار سان گڏ هڪ اهڙي عزم جا اميجاڻ هئا، جو دادن کي به پنهنجا انومان ۽ وسوسا گهڙيءَ لاءِ وسري ويا ۽ هو گهرجندڙ اکين سان ان نئين زيبا جو تصور ڪندي پنهنجي سڌ تي ليٽي پيو.

رہيا جي موجودگيءَ، زيبا جي پيار ۽ زيبا جي همدرديءَ

دادن جي ماموسيءَ کي پاڻ وڌائي ڇڏيو هو. اهو احساس زيبا کي به هو. حياتياتڪ هن جي آدرش ۾ زيبا جي بيمار ۾ ڪو جهڙو نه هو، پر انهن ۾ ايترو فاصلو هو، جنهن کي طي ڪرڻ ناممڪن ئي نظر آيو.... پوءِ حُذعن اڪبر جو جواب پهتو، ۽ زيبا کيس ٻڌايو ته اڪبر اهو حڪم ڏنو هو ته باوجود خان اعظم جي خط جي، مرزا باقريءَ خلاف سڌين جي شورش کي ختم ڪيو وڃي. نڌن ته دادن مهربون بيمار زيبا کي اهڙين طريقن سان ڏاڍو تن ۾ تمام درد جو دردا هئي جي بيمار کي لوڙهندڙ تي وڌو. زيبا هن جي ڏکيو جو اهو منظر ڏسي نه گهريو، ۽ هو هٿ مٽين تي رکي، تڪي تڪي تسوہ کان ٻاهر هلي وئي.

ان ئي ڏينھن مجاهد خان هن کي ٻڌايو هو، ۽ کاتس نظرون حاشمي ڇڏي، ”سنڌي اسن نهايت شرمسار آهن. صال لاءِ اسان جي درخواست رد ڪري ڇڏي آهي، ۽ اسان کي محروم سمجهڻ تي حملو ڪرڻو پوندو!“

دادن ڪو به جواب نه ڏنو. هن جي دل ۾ ان مهل فقط هٿڙو ئي خيال هو؛ هو ڪنهن طرح مغل لشڪر کان نڪري نڪرڻ به چي. هو ڪجهه ڇوڻ وارو هو ته مجاهد خان وري چيو: ”پر اسون چاهيون ٿا ته ڪنهن خونريزيءَ ڪرڻ سان، جيڪڏهن سنڌي اطاعت جو قسم کڻن ته اسين ساڻن صلاح ڪرڻ ۽ مرزا باقريءَ ۽ سڌين جي وچ ۾ بهتر لاڳاپو قائم ڪرڻ لاءِ ذميداري کڻڻ لاءِ تيار آهيون. ان لاءِ اسان سوچيو آهي ته محمود خان، دلاور خان ۽ تون گڏجي سڌين جي سه. سالار سان صلاح خون ڳالهائڻ ڪريو!“

دادن کي چڱ ڪڪڙ جو سهارو ملي ويو، ۽ هو مجاهد خان ڏانهن شڪر گذاريءَ جي نظرن سان ڏسندي، شاماني کان ٻاهر نڪري آيو.

- سج نه آج لاهن جي نه پئي ڪئي، ڇڻ کيس ڪنهن
 ڏهه ٿي، هو اڀڪو هجي - رات جي لشڪر کي پنهنجي نهرن
 - ان گهٽل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي، هن ڪنڌ ورائي ٻوڏان
 بهارو، رات جو اشڪر ماکڙ جهان هن کي چوڌاري ورائيندو
 ٿي ويو. هن جي نهرن جي بازو ڏاڍو اوندهه ڏونهين وانگر ڏڪندي،
 وڌندي، ڌرتيءَ کي گڙڪائيندي ٿي ويئي، ۽ ڪجهه دير کان پوءِ
 هن پاڻ کي اونداهي مٺي جي ڪنڌيءَ تي، بي بارو مددگار،
 اوندهه جي ڏنگن کان ڏنگجندو، اوندهه جي چولين جو ڪڇ بڻجندي
 ڏٺو. سوڍل سج جي ان ڏيوسيءَ کي ڏسي، ڪنهن سوچ نه اچي
 ويو. ائين ڇو آهي ته روشني هميشه اوندهه جو ڪاڇ بڻجندي ٿي
 رهي، هن کي ائين محسوس ٿيو ڇڻ ڪنڌ ان سج مٿل هئي، جو
 اوندهه جي لشڪر، مغلن جي ماکڙ کان مات ڪاٽڻ لڳو هو.
 اهو خيال ايندي ٿي هن جي دل جي ڏڪ ڏڪ تيز ٿي ويئي،
 ۽ هو سوچڻ لڳو ته اها ڏيوسي ڇو؟ هنن جڏهن ترخانن جي
 اوندهه کي تڙي ڪڍيو هو ته مغلن جي اونداهه کي تڙي ڪڍڻ
 به ڏکيو نه ٿيندو. هن کي اهو وقت ياد اچي ويو جڏهن هو
 سيوهڻ تي چڙهڻ جون تياريون ڪري رهيا هئا، ۽ همراهن مان
 ڪن اهو ٿي چيو ته مرزا جاني بيگ جي ويهن هزارن سوارن
 ۽ اڌ لک پيادن سان وڙهڻ لاءِ سنڌين جو هي ويهارو هزار لشڪر
 ڪيئن پوري ٿيندو، تڏهن هڪڙي ننڍي ٽيگري، جنهن جي عمر
 اڃا سترهن ورهيه به ڪانه هئي، تنهن اوچتو رڙ ڪري چيو هو ته
 ”ادا! اسين سج وانگر ترخانن جي اونداهه تي چائنجي وينداسين!“

۽ ٿيو به ائين هو. سنڌي ائين وڙهيا هئا، جن هن مان هرڪ
کي ڏهه ڏهه خر ڄمي پها هئا. ۽ هو ترخانن کي اٿس لڻندا ٿي
ويا جن ترخان ڪچا سنگ هئا جهڪي هنن جي پهچڻ کان اڳ
پاڻ لهي ٿي پها، موڏي کي مرزا جاني بيگ جي جهڙو ڏڪري
وڃڻ جو ڏاڍو رنج ٿيو هو، پر صادق موسري کلي چيو هو ته:
”نٿي جي ملهه ڪنداسون ته مرزا جاني بيگ ته ڇا پئس به اسان
جي اڳيان لڙهڙائون ڪندو. دل نه لاهه موڏا، وارا ڇمارا آهن!“
اهي ڳالهون باد ڪري، هن جي چين تي مرڪه اچي ويئي، ۽
هن دل ٿي دل ۾ چيو ته سڏ جو سچ وري اڀرندو ۽ مغلن جي
هن اونداهه کي مڪڙن وانگر پڇاڻي ڪيندو. اهو سوچندي،
هو مورچي تان هيٺ لهي آيو.

هڪڙو ننڍڙو ڇوڪرو، هن جي ڪميت مومل جو بيشڪن
۾ آڱرهن سان ڦٽي ڏهني رهيو هو. ڪيترو نه پيار هو ان ۾.
موڏل کي ائين محسوس ٿيو جن مومل به ڇوڪري کي پنهنجو
وڃيڙو ٿي سمجهيو، ۽ مومل ملندي ٿي هن جي ڳچيءَ ۽ ٻانهن
کي ائين ٿي چٽياڻن جن ماءُ پنهنجي کير پهاڪ وڇيري کي
چٽندي آهي. اهو ڇوڪرو ۽ هو پاڻ ۾ ائين ڳالهائيندا هئا، جو
ڇوڪرو ڪلندو ويندو هو، ۽ مومل ڪمڌ ڏوڙيندي، ڪن ڦڙڪائيندي،
منب هڻندي رهندي هئي. حڏهن کان هو سڀوڻ آيو هو، اهو
ڇوڪرو جن خاص هن جي گهوڙيءَ کي روز ڏسڻ لاهه هليو اڀندو هو،
۽ موڏل کي پنهنجو پائڻيو سڏڻ باد اچي ويندو هو.

هو وڏي اچي نيسگر جي پنهان بيهي رهيو. نيسگر مومل
جي بيشڪن ۾ مشغول هو، پر موڏل جي ويجهو اچڻ تي مومل
جي چمڙي جن جتان ڪٿان آڏوڻ لڳي هئي. سندس ڪن جي
ڏس ڇوڪري ٻدران موڏل ڏهن ڦري آئي. نيسگر به گهوڙيءَ
جي بيشڪن ۾ هڪ ٺٽن لهر محسوس ڪندي، هوڏان نهاريو.
موڏل سندس وارن ۾ هٿ ڦيرائيندي چيو: ”هٿ، هٿ رات تي
وٺي آهي، تون وڃي گهر پيڙو ٿر!“

”ڇاڇا... هن مغل ڪير آهي؟“ انگري اڻڄاتو سوال ڪيو.
”ترخانن جا ئي سوت ماسات آهن، هٿ!“ سڙي کلي

جواب ڏنو.

”پر هڪي چون ٿا ته هو ترخانن کي سڌو ڪرڻ آيا
آهن....“

”چون ته هو پاڻ به ائين ٿا، هٿ! پر....“
”پر ڇا؟....“

ڇوڪر کي ڪجهه سمجهه نه آيو.

اڄوتو پرهان ڪنهن جي گهوڙي جي سڙن جو آواز ٻڌي،
سوڀاڻ ماٺ ٿي ويو. الائي ڇو - ڏل جي ڏل ۾ ڪو نرم پري
آيو؟ گهڙي جا سبب هيشه هن کي ڪجهه نه ڪجهه ٻڌائيندا
هئا، ۽ هو سوچڻ لڳو. هيءَ چال سڃاڻڻ هوندي به ڪهڙي نه
ان پرکي آهي. هو پنهنجي ئي خيالن ۾ وري مومل جي پشڪن
۾ اڳيون فرائڻ لڳو. گهوڙا سوار وٺي پهچي، جهڙي آواز ۾
چيو: ”جهڙي سنڌ!“

”جهڙي سنڌ! ڇو ميان جهڙو ٻيو ڳالهائين؟“

”مغان جا ئي همراھ اچو جهڙو ڪٿي، ڪوٽ جي
دروازي تي آيا آهن. چون ٿا ته مجاهد خان جو ڪو نياڻو
ٺٽو آيو!“

”اٺ ملان به اندر، تون ڪس وڃي وٺي اچ، پر ڪوٽ
۾ داخل ٿيڻ کان اڳ سندن اکيون غور ٻڌيو.“ سوڀاڻ جي
ڪنن مان ڏمار پڙي چيو.

سڙو مورچي جي ڏاکڻي طرف، پنهنجي تسو ۾ هليو
ويو. هن جي چوڌاري اڳيئي ويهي هئي. ڪن ٻڌائين ته مغلن
جو ڪو نياڻو آيو آهي، ڏسجي ته ڇا ٿا چون. مغل جڏهن اندر
آيا، ۽ سندن اکين ٻڌل پٿيون لائون، تڏهن هنن جي اکين
۾ اڇرڇ ۽ حيرت ڇانئجي ويئي. هو مغل درٻارن، سوڀاڻي اسٽن
جي مجلسن، ڪيمخواب ۽ اطاس جي گلابن، سونن تختن، باوري

صراحين ۽ حاسن ڏسڻ جا علاقي هئا. هنن کي هي ٽڏن تونٺرين تي ويٺل، سادا سوئي ڪپڙا پهريول امير بلڪل ڪونه آڻڻا. اها هيرت هڪڙي مغل جي اکين ۾ ڪانه هئي، جنهن پنهنجي ٽري جي پلانڊ سان اکين کان سواءِ باقي سڄو منهن ڍڪي ڇڏيو هو. ان مغل جي اکين ۾ اچرج بدران ڪا آڇائي گهرائي ۽ پنهنجائپ تي پائڻي.

دعا سلام جو جواب ڏيندي، سوڍي کين پنهنجي اڳيان پيل هيءُ هڪ تونٺريءَ تي ويهڻ جي آڇ ڪئي. منهن ڍڪيل مغل ته هڪدم ويهي رهيو، پر ٻيا ٻه مغل بيٺا رهيا. هيٺ ويهڻ هنن پنهنجي شان وٽان نٿي سمجهيو. پر ويٺل مغل ٿورو ترشيءَ سان کين ويهڻ لاءِ چيو ته لاچار هو ويهي رهيا، پر سندن منهن مان پيراري صاف ظاهر هئي.

سوڍي فارسيءَ ۾ پاڻ ئي شروعات ڪئي: ”ڪهڻي اچڻ نيو آهي؟“

منهن ويڙهيل مغل چيو: ”ڄاڻي الاهي، شهشاهه مد حضور محمد جلال الدين اڪبر جي پاران امير الامراءَ خان دوران خان اعظم نواب مجاهد خان جي سلامن کان پوءِ معلوم هجي ته ڄاڻي الاهي سنڌ ۾ بغاوتن ۽ شورشين کي ناهيند فرمائڻ ٿا، ۽ ڇاهين ٿا ته سندن سموري رعيت امن امن ۽ عافيت سان رهي. ان خيال سان سنڌ ۾ امن امان قائم ڪرڻ لاءِ حضور جن خان اعظم کي مامور فرمايو آهي. خان اعظم اوهان جي همت، دليريءَ ۽ قربانين جو قدر ڪري ٿو، پر هو چاهي ٿو ته جئن ته هاڻ هو انصاف ۽ عافيت قائم ڪرڻ لاءِ سنڌ جي سرزمين تي پهچي چڪو آهي، ان ڪري اوهين پنهنجي بغاوت کي ختم ڪريو، ۽ شهشاهه هند جي اطاعت ڪريو ته اوهان کي عام معافي ناسي جو پروانو عطايت ڪيو ويندو! ان مضمون جو هي خط خان اعظم طرفان آءٌ اوهان کي پيش ٿو ڪريان.“ هن خط سوڍي کي ڏيندي، ٻنهي مٿان ڏانهن ٺهاريو جن ڪنڌ ڏوٽي هن جي حمايت جو اعلان ڪيو.

سوڊو ڪا گهڙي چپ رهيو، پوءِ خط پڙهي، مغلن تي نظر وجهندي چيائين: ”شههشاھ هند ڪي ۽ خان اعظم نواب مجاهد خان ڪي سڀني سنڌين طرفان سلامن بعد معلوم ٿئي ته اول ته سنڌين ظالمن خلاف بغاوت ڪئي آهي، جنهن سان مغل حڪومت جو ڪو واسطو ڪونهي. پوءِ ته مغل شههشاھ جي ڪنن تائين پتيا ترخانن جي ظلم ۽ ستم جا داستان پهچي چڪا هوندا، ان ڪري بچاءِ سنڌين جي، شههشاھ جو عتاب انهن تي ڪرڻ گهرجي، ۽ ٿيون ته سنڌي ڪنهن به ڌارئين — ڇاهي اهو ترخان هجي يا مغل — جي اطاعت قبول ڪرڻ کان سر ڏيڻ وڌيڪ پسند ڪندا!“

آخري لفظ چوندي سوڊي جي اکين ۾ عجب شونڀي پرجي آئي، ۽ سدس لفظن ۾ ڪو عجب ڪوڙاڻ پرجي آئي. مغلن جي منهن تي ڪاوڙ جو رنگ اچڻ لڳو.

”اوهان ڪي معلوم هجي ته ظل الاهي پتيا ظالمن ڪي ختم ڪري پنهنجي رعيت جي جان ۽ مال جي حفاظت لاءِ حتم ڪرڻ جو حڪم صادر ڪرڻ فرمائيندا. پر ان لاءِ ضروري آهي ته پهرين رعيت پنهنجي اطاعت جو اعلان ڪري،“ مغل جي سوڊي جي ڳالهه نه سمجهندي چيو.

”سنڌي ڪنهن به ڌارئين جي اطاعت هرگز نه ڪندا!“ سوڊي وڌيڪ سختي سان چيو.

هڪڙي مغل کان رهيو نه رهيو، ۽ وڃ ۾ چئي ڏنائين: ”اوهان ڪي شايد حضور جن جي غضب کان ڊڄ ٿئي. پر باد رکڻو ته خان اعظم سمورن باغين ڪي ڪڙو ڪڙو ڪري هائين جي پيرن ۾ چيپائي ماريائيندو، گهوڙن جي پڇن ۾ گهلائيندو — ان وقت تائين، جيسين هنن جي رڙين کان سنڌ نه ڇا آسمان به پناهه گهرڻ لڳندو!“ مغل ڪاوڙ ۽ وڏائي کان پاڻ به ٽڙڪي لڳو هو.

سوڊي جي منهن جو رنگ ٿي بدلاجي ويو. هن مغل ڪي اهڙين بطرن سان ڏٺو، جنهن ۾ هزارن سان مغل ڪي ستر سترن

پنهنجو موت نظر اچڻ لڳو. هن ڏند پيڙيندي چيو: ”مغل،
 جهڪڏهن تون منهنجي نڌي تي ايل نه هجين ها ته اڄ سڳل
 هئي سان توکي ان ساکتي آسمان جا نارا ڏيکارهان ها. اسان
 اهڙا سوين ظلم پنهنجي اکئين ڏٺا آهن، پنهنجن هٿن هٿن تي
 سالن جا سال سٺا آهن. پر هاڻ اهو ماءُ پٽ ڄاڻو ٿي ڪونهي
 جو سڏهن تي اهي ظلم ڪري. وڃو! آڏو هٿان، ۽ وڃي پنهنجي
 خان دوران کي سلام ڏيو، ۽ کيس چئو ته: شهنشاهه کي اهو نياپو
 موڪلي ته جنهن سڏ جي سرزمين هن جي آهي، کي پناهه ڏني،
 جنهن جو دم. خود سندس رت به شامل آهي، جنهن ڌرتيءَ
 سندس پهريور ساهه کيس بخش ڪيو هو، ها سڏ وقت اچڻ تي
 سندس مثالي ڪرڻ کان ڪانه ڪپڙيندي. اسين سنڌي شهنشاهت
 ۽ وڏي سلامت مان نه ڇڏون، پر جهڪڏهن ڪنهن به کڻي اهو
 اڪر چو نه هجي، سڏ ڏانهن مري اک سان ٺهاريو ته اهو
 شخص پنهنجون پٺي اکيون وڃي ٿي ويهندو هاڻ آڻو، وڃو!“
 مغل انهن لفظن جي ڪوڙاڻ کي محسوس ڪندي، جڪ
 کائيندو، ڏند ڪرڻيندو رهيو. منهن ويڙهيل مغل جي اکين ۾
 هڪ عجيب احساس اونجهي آيو، جنهن کي ڪوبه سمجهي نه سگهيو.
 هن انهي وقت تهرج سان چيو: ”آخري داهو اوهان کي
 چوڻ گهران ٿو ته اڪري فوج سان جهيڙ موت کي سڏ ڪرڻو
 آهي. جهڪڏهن اوهن ظل الاهي جي اطاعت جو قسم کڻو ته
 خان اعظم ڪوشش ڪندو ته مرزا باقيءَ جا ظلم بند ٿين ۽
 حڪومت ظل الاهي جي قانون مطابق هلي!“
 ”ان جي معنيٰ ته اوهان جو ظل الاهي مرزا باقيءَ کي
 سڏ سان قائم رکڻ گهري ٿو، ۽ هو ڇاهي ٿو ته اسين هڪ
 طرف مرزا باقيءَ کي سڏ کي تاراج ڪرڻ ڏيون، ۽ ٻئي طرف
 مغلن جو گهٽ به پنهنجي گيجي ۾ وجهون ۽ سندن ڏن الڳ
 ڀرندا رهون. جيئن اسان جي مريءَ ۾ ساهه آهي، تيئن اسين
 ترخانن سان جنگ جوڻينداسون. ان ۾ اڪر نه ڇا، سڄي دنيا

هن جي پاپرائي ڪري نه اسين سڄي دنيا مان وڙهن کان ڪوڊ
مڙدا-ون! سوڍي ملاقات ختم ڪندي چيو.

مغل ٻاهر نڪري آيا، ڪجهه وقت هو ٿيڻي ٻاهر بيهي
پاڻ ۾ سس وٺڻ ڪندا رهيا. گهڙيءَ کان پوءِ منهن وڌريل مغل
پين کي آني تي بيٺل لاه چئي، پاڻ وري اندر هليو آيو. سوڍي
هن کي اندر ايندو ڏسي چيو: ”هان وري ڇا آهي؟“

مغل ڪوڊ، جواب نه ڏنو: هڪ ليڪ سوڍي جي منهن
۾ ٺهاري ڇڏيو. انهيءَ نگاه ۾ عجيب ٻيڙ ۾ پنهنجا ٻيڙ هئي.
سوڍو هن جي ان گهٽور کي نه سمجهندي، تڪاڻيءَ مان هڪ ڪجهه ڇوڻ
وارو هو ته مغل پنهنجي ڪٽلي جو پلانڊ ڇڪي منهن تان لاهي ڇڏيو.
”دادن، تون؟“

”ها ادا، آ! آهيان دادن!“ ۽ دادن سوڍي کي ٻاڪر
پٺڻ لاه اڳتي وڌي آيو. سڀ حيرت مان هن مغل کي ڏسي
لڳا. هر سوڍي جي اکين ۾ ٻيڙ بدران نفرت جو هڪ درياءُ
ڏسي، دادن اتي ئي چمي ويو. هيءُ سوڍو هن جي پاءُ سوڍي
کان پنهنجي مختلف هو.

”تون دشمن جو ٻانڌي آهين، دادن...“

سوڍو وڌيڪ ڪجهه چئي نه سگهيو. هن ائين ڀانئو جن
ته اکر هن جي نڙيءَ ۾ اڙجن آئوڙجن لڳا هئا. هن جي دل ته
’سڀ ئي چاهيو ته هڪ ئي ڌڪ سان پنهنجي هن پاءُ کي ٻورو
ڪري ڇڏي، پر هن وقت هو سندس تڏي تي ايل مهمان هو،
۽ مهمان تي هٿ ڪڍڻ هن جو مڙڪ نه هو.

ائين جي دل ۾ چير پوڻ لڳا. هن کي پنهنجي پاڻ کان،
سڄي دنيا کان، ڇڏڻ اچڻ لڳي، ۽ ڪڏهن نه روئڻ وارو دادن
جن رڙي ڏيئي: ”ادا، اهو وڃڻ ته نه ڏينر! منهنجو سر سنڌ تان
مڙهي، ڏئيءَ لڳ اهڙو وڃڻ ته نه ڏينر!“

اهي لفظ نه ڄڻ ورلاپ هئا، جي چوٽاريءَ ۾ وڻڻ سڀني
منهن تي ڄڻ چپ بڻجي ڪيري هيا. سوڍي جي دل نه انهن

لفظن جي درد ۽ گجوران تي جهوپو کائڻ ويهي ۽ هن وڏي کڻ
دادن کي پاڪر وڌو. پوءِ دادن ٻين سان به پاڪر هائي مليو.
سموري سگهت هن همراه جي ٽئين روپ ٻه روپ تي حيران هئي.
دادن وري سوڍي سان گڏ ويهي رهيو.

”ادا، هيءَ مغان جي چٽي دراصل منهنجي آندل آهي.
آخوند نورمحمد ۽ ٻين وڏڙن جو خيال هو جهڪڻهن اڪس
مرزا باقيءَ خلاف لشڪر ڇاڙهي موڪليندو ته ترخان قنڌار پڇي
ويندا، ۽ سنڌ ٿوري وقت لاءِ اڪسري سلطنت جو صوبو بنجي
ان امان ۾ گذاري سگهندي. سو آءُ آگري وڃي اهو بندوبست
ڪري آيس!“ دادن سوڍي ڏانهن ٺهائڻ بنان، ڪنڌ هيٺ ڪري چيو.

”آخوند نورمحمد ٻا ٻين کي ڪهڙو حق هو جو سنڌ جا
انهن سودا ڪندا وٺن، ترخانن جي غلاميءَ مان نه ائين وڙهي
به جند ڇڏائي وڃون ها، پر هن عمل ڪالڪن جي غلاميءَ مان
ڪيئن آزاد ٿيو؟“ سوڍي چو ته هاڻ تي ناراض ٿيندي چيو.

”مجاهد خان مون سان وعدو ڪيو هو ته ترخانن کان پوءِ
سنڌ رڳو نالي مقرر اڪسري سلطنت ۾ رهندي. ڪوبه مغل صوبدار
مقرر ڪونه ٿيندو، ۽ سنڌ خود مختياري حاصل ڪري سگهندي!“
دادن ٻوربان چيو.

”آزادي ۽ خود مختياريءَ ۾ وڏو فرق آهي، دادن! پوءِ
مقرر ڪيا اهي واعدا ڪندڙانهن وٺا، ۽ هاڻ مغل مرزا باقيءَ جي
حمایت ڪمڻن پيا ڪن؟“ صادق - سري وڃ ۾ چيو.

”سچيءَ، خان مڙهن ملتان مٿي بکر ۾ ترخانن کي شڪست
ڏئي، ۽ اوهان جو لشڪر جدا سنڌ مان ڪڍڻ لڳو، تنهن
مرزا باقيءَ بههجي نوالي مرزا پائنده لوڪ سان گڏ اڪسري خدمت
۾ موڪلي ڏني. مغل درٻارين لاءِ پيش بها سو ڪڙيون پاڪڙيون
موڪلي، اهڙي سياست هليو، جو اڪسري مرزا باقيءَ ڏانهن معافي نامو
ڏياري موڪليو ۽ ان سان گڏ مجاهد خان کي فرمان موڪليائين

تہ مرزا باقيءَ جنن نہ اطاعت قبول ڪئي آهي تون آئي جي
شورشن کي ختم ڪري موٽي اچ! دادن ٻالھ کولندي چيو.
اڪبر جي انهيءَ فيڙتيءَ تي چيني کي اچرج لڳي ويو.
سوڍو ڪا گهڙي چنپ تي ويو. پوءِ دادن ڏانهن منهن ڪندي
چيائين: ”پوءِ تون ڇا تو چئين تہ هاڻ ڇا ڪجي؟“

دادن بہ ڪجهہ سوچ ۾ پئجي ويو. هن جي نظرن اڳيان
مجاهد خان جي منظم لشڪر جو نظارو هو، ۽ هو دل تي دل
۾ سنڌين جي سٺ جيترن ڏهيسرن جي لشڪر سان مغل لشڪر
کي پيٽندو رهيو. ڇا بہ هجي، سنڌي سر ٽريءَ تي رکي پنهنجي
وطن تان قربان ٿيڻ ۽ پنهنجا ڪنڌ ڪپائڻ لاءِ تيار هئا، پر اڳيان
مغلن جي ڏيڍ لک فوج هئي، جنهن وٽ هاڻي هئا، توپون ۽
تنگ هئا، روھيلا، راجپوت ۽ مغل گهوڙيسوار هئا. هنن سان
مقابلو ڪرڻ هٿ وٺي پاڻ مارائڻو هو. ٻئي طرف سنڌين جي هيءَ
فوج باقي رهجي وڃي تہ نرخائن کي ٽٽڻ ڏکيو نہ ٿيندو. پوءِ
جي اڪبر وڃ ۾ پيو تہ نالي مٿس سندس اطاعت ڪرڻ، مغل
سردارن ۽ درٻارين کي سوکڙين پاڪڙين سان سنڌ جي آزادي
برقرار نہ رهي سگهندي. هن کي اها بہ خبر هئي تہ مغلن جي
اشاري تي مرزا جاني بيگ بہ پنهنجي لئين فوج وٺي اچڻ لاءِ
ٺٽي کان نڪري چڪو هو. هن وقت ان فوجن سان مقابلو ڪرڻو
هو، ان ۾ سراسر چمڪو ٿي چمڪو هو. پر مغل هن لشڪر جي
پيش پوڻ ۽ مرزا باقيءَ کان پڇي بيان ڪڏهن بہ نہ ويندا.
مجاهد خان کڻي پاڻ هن جو چوڻ مڃي بہ، پر هن مغل اميرن
کي تہ اڪبر جي خوشنودي وڌيڪ پياري هئي، ۽ هو اڃا ان
سوچ ۾ ئي هو، تہ هڪڙو همراه اندر لنگهي آيو، ۽ هري هري
سوڍي جي ڪن ۾ ڪا ڳالھ ڪري هئي اهي رهيو. سوڍي
جو منهن لاهي هئي ويو. هن جي اکين ۾ هميشه واري ڏها
سوئي آئي. صادق سومري کان رهيو نہ ٿيو، ۽ پڇي ويٺو: ”سوڍا،
ڪهڙي خبر؟“

”ڪوٽ جي پٺئين ڀر، ڊنل ٿل وٽ امير خان ۽ مرزا جاني بيگ مرزا باقي جو نئون لشڪر وٺي اچي پهتا آهن....“
 دادن سوڍي جي اکين ۾ نهاريو، جن ۾ مڇ مڇن لڳا هئا. اهو اهڙو رنگ هو، جنهن کان دادن هميشه ڊڄندو هو. پر دادن کان رهيو نه ٿيو ۽ هن چيو: ”ادا، مون کي به مغلن کان خبر پئجي هئي ته مرزا جاني بيگ نئون لشڪر وٺي، ڪوٽ جي پٺئين ڀر اچي لهن وارو هو. هاڻ مغلن سان وڙهڻ چريائي ٿيندي، منهنجي خيال ۾ ته مجاهد خان سان صلح ڪرڻ ئي عقلمندي آهي!“

”داد، اسين هت عقلمندي ڪرڻ ڪونه آيا آهيون. عقلمندي ڪرڻي هجي ها ته پنهنجا گهر تڙ ڪونه ڇڏيون ها!“
 -وڍي پنهنجي ڪاوڙ تي صابطي آڻڻ جي ڪوشش ڪندي چيو.
 ”پر ادا، هنن ٻن لشڪرن سان ڪهڙن وڙهيو؟ امير خان وارو لشڪر به پنجاهي هزار ٿيندو. مغل اڳيان حملو ڪندا ته امير خان پٺيان...“

”ته پوءِ اسين ٻنهي کي منهن ڏينداسون!“ سوڍي جن بحث ختم ڪرڻ لاءِ چيو.
 ”پر پنهنجي طاقت به ته سارڻ ڪپي!“ دادن جي وات سان ٺڪري ويو.

سوڍي هن کي اهڙيءَ نظر سان ڏٺو جنهن ۾ هاڻ پنهنجائپ ۽ ٻار باڪل نه هو. ڪجهه سوچندي؛ هن چيو: ”دادن، تون مغلن جو ٺاهيو ڪٿي آيو هنن. ان جو جواب، جهيڙو شروع ٿئي، تنهن کان اڳ ڪنهن به ڇڏو!“

اهو وڻ وري به دادن جي دل ۾ وڌي وجهندو ويو. سنڌين جي وچ ۾ هن جي سڳي ڀاءُ هن کي ٻنھ ڌاريون سمجهيو هو. هن کي به هاڻ ڪاوڙ اچي ويئي. سوڍو پنهنجي ڏاڍ-ڙسيءَ سان هزارين سنڌين کي ڪهاڻي ويهندو. هن کي انهن هزارين ڪهڙين ۾ خيال آهي ته، جيڪي سنڌ ۾ سڙي پيا جي اشاري

تي سر گهورڻ لاء تيار هئا. هن جو هيءُ ڀاءُ رڳو وڙهل چالي، سياست ۽ حڪمت عملي هنن لاءِ ٻنھي اوڀريون ڳالهيون هيون. پر هن پاڻ نه انهن معاملن کي سمجهيو ٿي، پوءِ ڪيئن آهي ڪوٺڙ ڪهاڻي لاءِ ماڻ ڪري ويهي، هن کي ڏٺي جا لفظ ياد آچي ويا ته سوڍو سنڌي سورما نه ڪهاڻي ويهي. هن به ٿورو رنج ٿي چيو: ”ادا مون کي پنهنجي سامهه جي گهڻي ڪانهي، جو اهو ويڻ تو ڏيندو ته آڏا وڃي مغلن وٽ رساڻا آڏا ته هنن هزارين سنڌين لاءِ تو سوچيان جن کي رڳو هينئر نه، آئيندي به وڃين سان وڙهڻو آهي. وڙهن کان سواءِ برابر چاڙهو ڪونهي، پر اهڙي طرح وڙهجي، جو وڙهن سان ڪو مقصد به حاصل نٿي. ائين ٺاهو وڙهي، رڳو سورهيائي ڏيکارڻ ته اچائي آهي!“

— جي سگهت کي هن جي لفظن ڪجهه سوچڻ تي مجبور ڪري وڌو. قبول محمد دادن جو پاسو کڻندي چيو: ”سوڍا، ڳالهه سوچڻ جهڙي نه آهي!“

سوڍي ڪوبه جواب نه ڏنو؛ فقط ڏک جو هڪ ٻاچولو هن جي منهن تي لهي آيو، دادن کان اهو ڏک ڏٺو نٿي ٿيو، ۽ هن جن معافي گهرندي چيو: ”ادا، آڏا نٿو آهيان، پر آڏا ڪي سال مغلن سان رهيو آهيان. هنن سان آيو ويٺو آهيان. مون کي هنن جي وڙهن جهڙڻ، جنگين ڪرڻ، دوکيازين ۽ ڪمزورين جي مڙڻي ٿوري گهڻي ڄاڻ آهي. جي منهنجي صلاح وٺو ته پنج-وڻ يا هزار کن همراه تيار ڪري، مغلن تي اهڙي نموني حملو ڪجي، جو مغل ائين سمجهن ته سنڌين راتاهو ڏنو آهي. مغل اهڙيءَ حالت ۾ ترخانن جي مدد ڪرڻ بدران پنهنجا مورچا ۽ پنهنجي بچاءُ جا هنڌ مضبوط ڪرڻ ۾ لڳي ويندا. اوهين ان وچ ۾ ترخانن تي حملو ڪري، مرزا جالي بيگ ۽ اميرخان کي اڪوڙڻ جي ڪوشش ڪريو ته جڏهن هو پٺيان ته اڀرتو سارو ڪري ڪڍن ترخانن جي پٺيان ۽ ائين ڪري ڪري ڪري

ٻه سڌو سئون وڙهن کان گوشتاڻ ڪندا، مَنَ ٽيسين آڻا مڃاھڻان
کي مڃجھائڻ ۾ ڪامياب ٿي پوان. ^{۱۰}

صلاح سڀني کي وٺي. سوڍي ٻه ٺھڪار نه ڪئي. صادق
سومري تي ڪم رکيائون ته مغلن تي راتاھي لاءِ ھمراھن کي
تيار ڪري، دادن صادق سومري کي مغلن جي سومري ڇانوئي
۽ لشڪر جي ٻھھڪ ۽ بناوت مڃجھائي، کيس چيو ته بجاءِ سڌي
حملي ڪوڻ جي، لنڊين لنڊين ٽولين ۾ ورھائجي رسد خاني،
گاھ جي دٺن، ڪڙھين، ۽ اسلحہ خانن کي باھيون ڏين. صادق
سومري کي ڳالھيون مڃجھائي، دادن سوڍي کان موڪلائڻ لاءِ
آڻي بيٺو. ٻيئي پاڻر ڪا گھڙي ھڪٻئي ڏانھن ڏسندا رھيا، ۽
پوءِ ٻنھي جون ٻانھون ھڪٻئي ڏانھن وڌي آيون. دادن سوڍي
جي پاڪر ۾ اٿڻو قرب ڪڏھن نه ڏٺو هو. سوڍي جي چين
مان ھلڪو پٺڪو نڪتو: ”دادن، ڏٺي ۽ کي پرتين!“ ^{۱۱}

دادن ھاڻ ٿي هو ته پٺيان وري سڌ ٿيس. سڃاتل آواز
ٻڌي، دادن ڪمڌ ورائي پويان ٺھاريو. ھڪڙي ھمراھ جي ڪاھي
تي ھٿ رکي، سنگھار ٻيٺو هو، ۽ پنھنجي نه ڏسندڙ اکين سان
ھن ڏانھن ٺھاري رھيو هو. دادن جي آڻڊن ۾ وڏ پئجي ويو.
ھن ڪمڌار مڙس کي نايين ڏسڻ جو تصور به ھن لاءِ چيچلائيندڙ
هو. ترخانن خلاف ھن جي نفرت چڻ پڙڪو کائي جاگي پئي
ھن کي ائين محسوس ٿيو چڻ ھن جي نفرت نئون روپ وٺي
آڻي ھئي. ھن وڌي بي اختيار کلي سنگھار کي پاڪر پائو. گچ
وقت ھڪٻئي جي گھرائي ۾ بيٺا رھيا. پوءِ سنگھار کسگھندي،
پاڻ تي ضابطي رکڻ جي ڪوشش ڪندي، چيو: ”دادن، سنڌ
جي ڀارت اٿئي!“ ^{۱۲}

ڪمڌو نه درد هو انھن لفظن ۾، چڻ هو چئي رھيو هو،
”ادا، پنھنجي لڄ جي ڀارت اٿئي!“ دادن جي دل ۾ سڌڪو آھري
آيو، ۽ هو ڪمڌ ھيٺ ڪري ٻاھر نڪري آيو. مغل ايترو وقت
ھن کي ويل ڏسي ششدر ٿيڻ لڳا ھئا. سونھين ٽنھي جي اکين

تي وري به پتھون ٻڌي، ڪوٽ جي دروازي تي سندن اکيون
کولي، گهوڙا سندن حوالي ڪيا. دادن هڪڙو پهرو وري پويان
نهاريو؛ سندن نظرن جي سامهون سنڌ جو ست - رنگو جهنڊو
عجيب انداز سان فڙڪي رهيو هو. هن دل ئي دل ۾ نعرو هنيو
”جهڙي سنڌ!“

....

....

....

رات لند جي سهيلي تي سڏجي، پر جن لهن ۾ سنڌوسي،
تن ۾ لند هڪڙا سنڌ پنهنجي آراڌيءَ لاءِ سوين راتيون اوجاڪا
ڪڍي، جاگي جاگي پنهنجن سورورين سومرن کي به سهڻائي
ڏنو. ناليهه جاگي نه هانگيمڙن کي لندون ڪئي. اهڙي ئي
هڪ اوجاڪيل رات جو، جڏهن سوڍو قتل ٿيل جي ڌرائيءَ ۾
لٿو، تڏهن سندس مائين کي رڳو اهو خيال هو ته ترخان هنن
جي قدمن جي آواز تي سجاڳ نه ٿي پون. سوڍو چئني طرف
ڦرندو، همراهن کي هدايتون ڏيندو، ان گهڙيءَ جو انتظار ڪرڻ
لڳو، جنهن گهڙيءَ تي سنڌ جي هيءَ ننڍاڪري ڌرتي هن جي
نعري سان گونجي ويندي؛ ۽ پوءِ جڏهن اها گهڙي اُٿي، ۽ سنڌ
هي ويهن هزارن زبائن سان هڪ ئي وقت ”جهڙي سنڌ“ جو نعرو
بلند ٿيو، تڏهن ترخانن جا ڏهل ڌڪي ويا، ۽ مرزا جاني بيگ
چرڪ پري جاگي پيو. هر طرف رڙيون ۽ ڪوڪون هيون.
”سنڌي اچي ويا!“ ”سنڌي اچي ويا!“ چوندا ترخان سپاهي
هڪ پاسي کان ٻئي پاسي ڊوڙ ٿيڻ لڳا، پر ڪٿان به پڇڻ جي وات
نه هئي. هر طرف کان سنڌي ئي سنڌي هئا. اتر-ڏکڻ اوڀر-اولهه
سنڌي هئا. مرزا جاني بيگ بدحواسيءَ مان امير خان جي تنبو
۾ گهڙي پيو، ۽ چڻ روئندي چيائين: ”امير خان، هاڻ ڇا ٿيندو؟“
امير خان هن ڊچي ترخان کي ڪو آڏت ڏيڻ بدران، ٻاهر نڪري
پنهنجن ماڻهن کي جاگائڻ ۽ منظم ڪرڻ ۾ لڳي ويو. هن جا
”هندار-پنهنجن پنهنجن لشڪرين کي گڏ ڪري، صف بندي ڪرائڻ
۾ لڳي ويا. پر جوسين سمورو لشڪر جاگي، پاڻ تيار ڪري،

تيسين سنڌين جو گهرو تنگ ٿيڻ لڳو. ڏانهن ۽ ڪوڪن مان ڌرتي ڪنڀل لڳي. ان رڙورڙ ۾ ڪاري اسر خان جي لشڪرين جي همت ٽوڙي وڌي، ۽ پنهنجن مهندارن جي آئت ڏيارڻ جي باوجود هنن مان ڪيترا پڇي نڪرڻ لاءِ اولهه جو فائدو ڳولڻ لڳا. پر پڇڻ جون سموريون راهون سنڌين جي قبضي ۾ هيون. اڳيان پويان سنڌي هئا. لاچار هو مولي وري اچي تي صفت ۾ پيا. جئن نئن ڪري اسر خان ڪجهه جڻايندي ڪري هڪ پاسي کان حملي ڪي منهن ڏيڻ لاءِ اڳتي وڌيو. اسر خان کي پنهنجي سر اڳيان وڌندو ڏسي لشڪرين ۽ ڪجهه همت مولي اُٿي هئي، ۽ هو به هاڻ پڇڻ جون راهون بند ڏسي مقابلي لاءِ تيار ٿيڻ لڳا. هنن جو انداز ايترو هو، جو اسر خان سوچڻ لڳو ته اڃا به جهڪڻ ترخان ۾، هر ڪوڙي مقابلو ڪن ته سنڌين کي منهن ڏيڻ ڏکيو ڪونه هو، ۽ اهو ئي سوچي هو واکا ڪري هنن کي مقابلي ڪرڻ لاءِ هٿائيندو رهيو. کين انعامن اڪرامن جي لالچن ڏيڻ ۽ مرزا بالي جي غضب کان بچائڻ کان سواءِ هنن جي غيبت کي لڪاريندو رهيو. ائين ٿي پايو ڄڻ اسر خان چريو ٿي پيو هو، جو هڪ پاسي کان هتي پاسي جنون جي حالت ۾ رڙيون ڪندو ٿي ويو. پر اوهڻو سنڌين جو هڪ جڻو هنن ڏانهن ڪاهيندو آيو، ۽ اسر خان جيڪي ڏٺو، تنهن هن جو سامهه ڪاٽي ڇڏيو. ان جڻي جي اڳيان هن جو هڪ مٿ ٻار سوڍو پال هو. اسر خان کي پنهنجن ٽنگن مان طاقت لڪرندي محسوس ٿيڻ لڳي. هن گهڻو ئي پال کي ڏي ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي ته سوڍي ڪيس نه مارڻ جو قسم ڪندو هو، پر ڏپ هن جي سموري بدن ۽ ٽرڪلي وجهي ڇڏي.

سوڍو ڇڏا آيو، ڄڻ ترخانن جي صفت کي هڪو درياءُ هائيندو ٿي ويو. هن جو پالو ائين ئي ڪڙڪيو ڄڻ ترخانن تي ڪوڻ ڪيري ٿي پئي. هن جي ڪميت امڙا وڙ ٿي کاڌا، جو هن ترخانن هن کي ڏسڻ جي ٿي ڪوشش ڪئي، تن جون اکيون

ڪيريون ٿي ٿي لڳيون. ڪيترا ترخان ته هن کي ڏٺا ۽ اهڙا
 سڄو ٿي ٿي ويا، جو هنن کي وڙهن ٿي وڃي ٿي ويو. جڏهن
 باد آهن، تڏهن سوڍي يا ڪنهن ٻئي سنڌيءَ جي ڪهاڙي سندن
 ڪمڌ ڪرائي ٿي وئي. سوڍي جي نظر به امير خان تي اوچتي
 پئي، ۽ هن ڪميت کي هڪو اشارو ڏنو. ڪميت جڏهن امير خان
 جي ويجهو پهتي، تڏهن امير خان پهريون وار پنهنجي ڀال تي
 روڪندي، رڙ ڪري چيو: ”سوڍا خان، تنهنجو نه قهر منهن
 ڪيل آهي ته مون تي وار نه ڪندڙ آهي.“

”سنڌ مٿان اهڙا هزار منهن قهر قربان!“ سوڍي رڙ ڪري
 چيو، ۽ سندس ڀالو امير خان جو ٽڙگهٽ ڇڄي ويو.

امير خان کي ڪيرندو ڏسي ترخانن ۽ ٺاڪوڙا پئجي ويا.
 هاڻ وڙهن پدران هو پاڻ بچائڻ جون راهون ڳولڻ لڳا. اهي
 راهون راهون ڳولندي، هو ڪرندا ٿي ويا. هنن جي رڙين ۽
 ڪوڪن کان آسمان ۾ پڙاڏا پوڻ لڳا. ڪنهن سندن لشڪر ۾
 اهو هل لهلائي چڻيو ته مرزا جاني بيگ تنهن جي پٺيان واريءَ
 ڪاهي. مان پڇي ويو آهي، ۽ اتي سنڌي اڃا نه پهتا آهن. ترخان
 سر تان سانگو لاهي، ان ڪاهي ڏانهن پڳا. اهو ٿي هڪڙو هنڌ
 هو، جنهن کي بند ڪرڻ سنڌين جي وس کان ٻاهر هو. ترخان
 چڻ نه اڪيون بند ڪري ان ڪاهي ۾ لهندا ٿي ويا. ترخانن
 کي ڪيرائيندي ڪيرائيندي سوڍي جي همراهن جون ٻانهون
 ڪاٽيون ٿي لڳيون هيون، ۽ پوءِ جڏهن ٻه ڀاڱا جو پهريون ڪرڻو
 پورب کان ليا پائڻ لڳو، تڏهن سنڌين وري نعرو هنيو: ”جهڙي سنڌ!“
 انهن تي ڀانئو چڻ ان ٻه ڀاڱا وڳڙي ۾ سڄي ڪاٺائت
 ان نعري جي ورائيءَ ۾ جهڙي سنڌ جو نعرو هڻڻ لڳي هئي. ان
 ورائيءَ کان پوءِ چڻ ملڪ تي وئي. ماحول ۾ هڪ عجيب
 ڪڪوت چانچي ويو. هزارين ترخانن جي لاشن کي لتاڙيندي
 سوڍو جڏهن ان ڪاهي ۾ اچي منهن تي پهتو، تڏهن ڪاهي جي
 تري ۾، هن کي انهن ترخانن جا مڙ ۾ نظر آيا، جن ڪاهي ذريعي
 ٿيو ڏهڻي سنڌين کان بچڻ جي واٽ ورتي هئي.

رشد خاني ۽ اسلحہ خاني جو سمورو سامان لڏي، هو وري
 پراڻي ٺل کان ڦري جڏهن ڪوٽ ۾ گهڙيا، تڏهن سوھڻ جي
 سمورين مسجدن مان فجر جي ٻانگ جو آلاپ اچڻ لڳو. سوڍو
 حڪمت کي شهر وڃان ڪڍي، وڏي برج تي چڙهي آيو، ۽
 هن جيڪي ڏٺو، تنهن سندس دل ٻيئي ڪري وڌي. مغلن جي
 هزارين نين مان باھ جون چپيون نڪري، مٿي اڏايل لڳيون
 هيون، مغلن جي رڙين ۽ واکن جو گهمسان آپ ڦاڙڻ لڳو هو.
 سوڍي جي منهن تي مرڪ اچي ويئي، ۽ هو وري هيٺ لهي
 آيو. هيٺ اچا پهتو ئي مس تر صادق سومرو ۽ سندس همراه
 ڪوٽ جي در کان اندر لنگهي آيا. سوڍي اڳيان وڏي صادق
 سومري کي ٻاڪر ٻاڻي چيو: ”واھ جو ڪم ڪيو اٿئي، صادق!“
 صادق پنهنجي هن ٻار کي عجيب ٻار مان ڏسڻ لڳو،
 جنهن ترخانن جي هيڏي لشڪر کي پڇائي ڪڍيو هو، پر جنهن
 جي منهن تي اهڙو اميڻاڻ هو، جن ڪجهه ٿيو ئي ڪونه هو.
 ”سوڍا، هاڻ پاڻ وڙهي پونداسون، هيڏي وڙه ڪاٿي آيو
 آهين، ۽ وڃي ڪو سام پٽين ۽ سامي کلين، ان بدران برج
 تي چڙهي ٻيو جهوتون ڏيڻا هل، هلي آرام ڪر. خبرون ڇارون
 نه پوءِ ڪنداسين!“ صادق ڪوڙي ڪاوڙ ڪندي چيو.
 ”جيڪا تنهنجي مرضي!“ سوڍي مرهڪندي چيو، ۽ ههراهن
 سان گڏجي پنهنجي چانوليءَ ڏانهن وڌي ويو.

صادق سوري جي راتاهي مٿان جا وڻ وڃائي ڇڏيا. هنن کي سمجهه ۾ نٿي آيو ته حملو ڪنهن ۽ ڪهڙي مهل ڪيو. بظاهر ته ڪو لشڪر به نظر ڪونه ٿي آيو. پر رکي رکي پهريدارن، ۽ رخدخاني جي تنبن مان ڪمڪن ۽ رڙين ڪنهن ڌارئين جي موجودگيءَ جو اعلان ٿي ڪيو. پوءِ جڏهن گهوڙن جي گام جي ڏکين مان باهه جون چيئون آسمان سان ڳالهون ڪرڻ لڳيون، تڏهن محافظ دستا اوڏاهين پڳا، پر دشمن هجي ته لپي. جيسين هو گام جي پهريدارن کي ڳولين، تيسين رخدخاني جي شامان مان ڏانهون ڪٽوڪٽون ٻڌڻ ۾ آيون، ۽ هڪٻئي پٺيان سورن تنبن ۽ شامانن کي باهه وڪوڙيندي ويئي. انهن مان سوين تنبن ۽ رخدخاني جا ملازم متل هئا. تن جو پاڻ کي چوڌاري باهه ۽ وڪوڙيل ڏٺو ته انهن جي رڙين سڄي مغل لشڪر کي ڏهڪائي ڇڏيو. انهن رڙين تي مجاهد خان ۽ پيا مغل سردار چرڪ پري جاگي پيا، ۽ هنن جيڪي ڏٺو، سو اعتبار ڪرڻ جهڙو نه هو. ائين ئي ڀانيو ته رات بدران وڏو ڏينهن چڙهي آيو هو، ۽ هزارين ماڻهو ڪنهن آچائي ڊپ کان هيڏانهن هوڏانهن پڇندا ٿي رهيا. ائين ئي ڀالو جن ڪنهن وڏي شهر کي چوڌاري باهه ورائي ويئي هئي، ۽ ماڻهن کي پڇڻ جي واھ ڪانه هئي، ۽ هنن جي ڏسندي ڏسندي رخدخاني، اسلحه خاني جا هزارين تنبو باهه جو ڪاڇ بڻجن لڳا. مجاهد خان ڪاوڙ کان پنهنجي ڇهن ۽ چڪ وجهڻ لڳو. جڏهن محمود خان ڊڄندي ڊڄندي چيو: ”مضور، شايد سنڌين شينون هنو آهي“ تڏهن

مجاهد خان ۽ چو ڏکڻ لڳو. هن محمود خان کي ڳڙ کان جهلي، اهڙي ڌونڌاڙ ڏني، جو هو اتي ئي پيسڌ ٿي ڪيري ويو. ٻيا مغل سردار محمود خان جو اهو حال ڏسي، وري پنهنجي نئين ۽ شاميان ڏي وڃڻ لاءِ مڙيا، ته مجاهد خان ڪڙڪو ڪندي چيو: ”هڪدم سڄي لشڪر کي مقابلي لاءِ تيار ڪيو وڃي ۽ طبل جنگ وڇايو وڃي!“

توتارن ۽ ڏالن باهه جي شور کي هڪاري خوفناڪ بڻائي ڇڏيو. مغلن جو اٿام لشڪر ٿوري ئي دير ۾ صفون ٻڌي، حملي ڪرڻ لاءِ تيار ٿي پهتي رهيو. مجاهد خان پنهنجي سفيد گهوڙي تي سوار ٿي، گهوڙسوارن جي دستن جو هائو هڪري، پيادل فوج جي سردارن کي ڪوٽ ڏانهن وڌڻ جو حڪم ڏنو. نيلدارن کي هائين کي اڳيان ڪرڻ لاءِ چئي، هو وري گهوڙسوارن ڏانهن موٽي آيو. دستن مهندارن کي گڏ ڪري، هن عضبناڪ آواز ۾ چيو: ”آءُ چاهيان ٿو ته سنڌين کي هن شين خون جي اهڙي سزا ڏني وڃي، جو هنن کي وري ظل الاهي جي لشڪر تي اگر ڪئن جي همت نه ٿئي. اڄ جو اڄ سيوهڻ جو قلعو اسان جي قسمن ۾ هٿن گهرجي. دلاور خان، آتش خان، بيساير خان ۽ راسنگهه جا دستا هراڻ دستا ٿي اڳتي وڌندا. ٻيا سڀه سالار هنن جي پويان هلندا. جڏهن هاڻي دروازو ڪهڙائين تڏهن هراول دستن جا چار ٿي سالار انگ انگ دروازن کان سنڌين تي حملو ڪندا. خدا جو قسم، جيڪڏهن هي حملو ناڪام ٿيو ته اوهان جا مير پنهنجي هٿن سان وڍي، ظل الاهي جي خدمت اقدس ۾ موڪلينداسين....! راسنگهه، ترخانن کي هڪدم حڪم ڪيو وڃي ته هو پٺيان هڪدم قلعي تي قبضي ڪرڻ جي ڪوشش ڪر، جيئن سنڌين کي پڇڻ جو موقعو نه ملي!“

مغل فوج جو هي منجهه جڏهن سيوهڻ تي چڙهي لاءِ نڪتو، تڏهن زباجو ماءُ سٺ ۽ اچي ويو. هوءَ ٽڪڙي ٽڪڙي دادن جي تنبوءَ ۾ لنگهي آئي. ”اوهن اتي آرام سان ويٺا آهيو، ۽ حضور جن قلعي تي حملي ڪرڻ وارا آهن!“ هن هڪڙي چيو.

”تون ڪا ڳڻتي نه ڪر. سوھڻ کي فتح ڪرڻ ۾ خان اعظم کي ڪي سال ڪپڻ!“ دادن کلي چيو.

زيبا کي هن جي اڃاڪل نه وڻي. هن کي مجاهد خان جي ڪاوڙ ۽ بهادريءَ جي خبر هئي. هن ائين سمجهيو ته ڏينهن ڇوڙهن کان اڳ مجاهد خان قلعو فتح ڪري وٺندو، ۽ پوءِ هن جي دادن جو ڇا ٿيندو؟ هن دادن کي اهڙين نظرن سان ڏٺو، جنهن ۾ هڪ عجيب التجا هئي، جن ڇوندي هجي، ”سچڻ“، هن ڪوڙي سياست جي جهڳڙن کان دور مون کي پاڻ سان وٺي دل ۾ دادن به ان نظر کي پروڙي ويو، ۽ نه چاهيندي به هن چئي ڏنو: ”زيبا، منهنجي ڳالهه، مڃ خان اعظم کي آزمائڻ ڏي، ۽ جڏهن هو ناڪام ٿي موٽندو، تڏهن مغل لشڪر کيس خود مجبور ڪندو ته سنڌ تان هٽ ڪڍي، ۽ جڏهن خان اعظم لاهور ڏانهن آهيندو تڏهن جي تون منهنجو مات ڏيندڙ نه آهين به پنهنجي ڪا منزل حاصل ڪنداسون!“

زيبا ڪجهه چوڻ تي هئي، نه هن تنبوءَ جي پٺيان ڪجهه کڙڪو ٻڌي ورتو. هن اشاري تي اشاري ۾ دادن کي ڳالهه سمجهائي، دادن پڙڪو ڏيئي ٻاهر نڪتو، پر نيسين هڪو ماڻهو تڪڙو تڪڙو اتان ڪسڪي ويو، ۽ هن جي نظرن کان غائب ٿي ويو. جڏهن هو واپس نسو ۾ آيو ته اتي زيبا ڪانه هئي. هن ڪن لائي اڏڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ هري هري تي پاسي واري نسو ۾ داخل ٿيو. تنبوءَ ۾ داخل ٿيڻ سان ۾ مغل هڪ ئي وقت هن تي ترارين سان حملو ڪري آيا، دادن ڦڙتيءَ مان اڳيان لپ ڏيئي، وار نه بچائي ويو، پر مغل وري ڦري آيس. هيڏانهن هوڏانهن ڏسندي، هن ديهان تي پيل هڪڙي چادر کڻي ورتي، ۽ ڪنهن طرح سان هڪڙي مغل جي ٻوٽ ۾ ٽهڪائي ڏنائين. نيسين اهو مغل چادر مان منهن ڪڍي، نيسين هن تي مغل جو وار روڪي، کيس ڪنڌ تي اهڙو زوردار ڌڪ هنيو جو هو گوڏن پر ويهي رهيو. هن جي هٿ مان ترار ڦري، هن تي

مغل جي ٻيٽ ۾ ٺهي ڏلي. ڊگهي جهڙي رليپ ڪري مغل آئي ٿي
اولتو ٿي ڪري ويو.

دادن ترار کڻي ٻاهر نڪتو، ۽ هڪ هڪ تنبو ۾ ڏسندو
ويو، پر هن کي زيبا ڪٽي به نظر نه آئي. مغلن جي حرم ڏانهن
وڃڻ خطري کان خالي نه هو، ۽ هاڻ هن جو ائين تنبو ۾
رهن به جو کائڻو هو. هن کي اهو سمجهه ۾ نٿي آيو، ته هن تي
ڪنهن حملو ڪرايو جڏهن سڀني کي خبر هئي ته هو مجاهد خان
جو مهمان هو. البت ڪيترا مغل سردار هن کي شڪ جي نظرن
سان ڏسڻ لڳا هئا. اهو سوچي، هو گهوڙو هٿ ڪري، پاڻ به
مغل لشڪر جي پويان هلڻ لڳو.

مغلن جي فوج جڏهن سيوهڻ تي چڙهڻ لاه اڳتي وڌي
تڏهن سندن پويان هرلڏڙ مچ سندن ٿي ٻاڇولن کي عجيب منظر
ڏيکاري ڇڏيو. اهي لڏندڙ ٽڙڪندڙ ٻاڇولا ائين ٿي معلوم ٿيا جن
جنن پوئتي جو ڪو ڪڻڪ هنن جي اڳرائي ڪندو ٿي ويو.
جنن جنن سڄ جا ڪيرلا چڙهندا آيا، تنن تن ٻاڇولن جو اهو
لشڪر مغل لشڪر جي پيرن هيٺان لٽاڙجندو ويو، ۽ جڏهن
ٻهر سڄ جو چڙهي آيو، تڏهن سيوهڻ جي قلعي هيٺان انسانن
جو هيءُ سمنڊ حملي جي تيارين ۾ لڳي ويو. مجاهد خان فيلدارن
کي اشارو ڪيو. ڏم ڏم هاتي قلعي جي چئن دروازن ڏانهن
وڌڻ لاه تيار ڪيا ويا. پر جڏهن پيادلان هائين کي -وٽا ٽسي،
کين دروازن ڏانهن وڌڻ جي هشي ڏني، ان وقت ڪوٽ جي
ڪنگرن ۽ بئرجن مان تيرن جو سمنڊ وڻ شروع ٿي ويو.
پيادلان بولايمون کائيندا ڪيرندا ويا، ۽ هاتي رانپاٽ ڪندا، مولي
پنهنجي ٿي لشڪر ۾ ڪاهي پيا. فيلدارن جنن تنن ڪري وري
هاڻن کي تيار ڪري، نئين سر نئون پيادلان -ان چاڙهي موڪليو
پر هنن جو به اهو ئي حشر ٿيو. جنن جنن ڏانهن چڙهندا آيو.
تنن تن سنڌ جي ڌرتيءَ به مغلن کي تپائڻ شروع ڪيو. اڄ ۽
ڏک هنن کي وري پنهنجا تنو ۽ خيما پاء ڏيارائي ڇڏيا. سنڌ

جي سڀني اس هنن جي بدن ۾ سيون ٽنڀن لڳي، ۽ هنن وڙ وڙ
ڪري پير مٽائڻ تي شروع ڪيا.

مجاهد خان ناڪام ٿيندڙ حملن کان فائدو کڻي ڪاروبار
ڏيڻ لڳو. پر جڏهن ترخان ڏانهن موڪليل راسنگهه جا ماڻهو
موليا، ۽ مجاهد خان کي ترخانن جي لشڪر بدران سندن - رندڙ
لاش جي خبر ڏنائون تڏهن مجاهد خان زندگي ۽ پهريون ڀيرو
پهچي ٽڪڙ ۽ آبهرائي تي پيشمان ٿيڻ لڳو. پر حملي کي اڌ
۾ ڇڏڻ به هن نٿي چاهيو. هن حڪم ڪيو ته ڪمند آچلائي
مٽيلن تي چڙهي وارا دستا اڳيان وڌن. رانورن ۽ روهيلن جا
اهي دستا پنهنجا ڪمند ۽ راسانگهه ڦهلي ڏانهن وڌيا. قلعي کي
جڙڻ تي ويجهي پهتا ته هنن جي سرچا به ٿيڻ جي اهڙي ڀڃڪڙي
سان ئي هو سندن صفن جون صفون ڪيرنديون ڇڏي ٿينديون ويون.
پڻ انهن جي جاء ورتي، ۽ اهي به پنهنجن ئي همراهن مٿان
ڪرندا ويا. جڏهن سڄي ليزي چڙهي آيو، تڏهن ته اڄ ۽ بڪ
کان مغل لشڪر به حال ٿيڻ لڳو. مختلف جڙڻ جا سردار مجاهد خان
کي جنگبديءَ لاءِ مٿون ڪرڻ لڳا. بغاوت بلوي جي ڀڃ کان
لاچار مجاهد خان جنگبديءَ جو حڪم ڪيو، ۽ مغل لشڪر
پنهنجن خيمن ڏانهن موٽڻ لڳو.

خيمن ۾ پهچندي ئي لشڪري هاليءَ جي مٿن ۽ نادين
تي لٿي پيا. جڏهن هنن جي آڇ لٿي تڏهن هنن کي ڪاڏي جو
حوالو آيو: ان سان گڏ هنن کي سڏين جي راتاهي جو خيال آيو.
رندڙن جو قلعيءَ تي ٿيل هو: سمورو ان، گهوڙن ۽ جانورن
لاءِ گاهه باهه جي نذر ٿي ويو هو. هاڻوڪار مڇي وڻي، بڪو
لشڪر انڌي هائيءَ جيان ٿونا هڻڻ لڳو. مغل سردار ۽ امير
پنهنجن ئي لشڪرن ۽ سپاهين کان ڀڄڻ لڳا. ٽئين رند ٻهڃڻ
۾ وقت لڳندو، ان وچ ۾ لشڪر جي بغاوت کي ڪير منهن
ڏيندو. اها صورتحال ڏسي سمورا امير ۽ سالار مجاهد خان جي
شاهينائي اڳيان گڏ ٿيڻ لڳا. مجاهد خان به صورتحال سمجهي ويو

هو، پر هو ڪري نه چا ٿي سگهيو. مجاهد خان کي اها به هڪ
هنئي تڏهين رسد پهچڻ ۾ اهو وقت اڳتي ويندو جو نئين حملي
ڪرڻ جو خيال به ملتوي ڪرڻو پوندو. تنهن کان سواءِ قاضي
کي فتح ڪرڻ به آسان نه هو. هي قلعو تاريخ ۾ سڀني لاءِ ڏکڻي
۾ ڏکڻو قلعو هو. ڪنڊر اعظم جهڙي فاتح کي به هزارين سپاهي
قربان ڪرڻا پيا هئا. ۽ ڇهن مهينن جي انتظار کان پوءِ قلعي
هٿ ڪرڻ جي صورت نڪتي هئي. خليجين ۽ تغلقن به ان قلعي
پويان ٿي جوڻا کائي دهليءَ جو رستو ورتو هو. جن فاتحن اهو
قلعو فتح ڪيو هو، تن هميشه ڪنهن نه ڪنهن دوڪم-اڙي ۽
دغاڪان ڪم ورتو هو. سڌو سنئون قاضي کي فتح ڪرڻ ناممڪن
هو. بهتر هو ته سنڌين سان صلح ڪري، اڪبري لشڪر کي وري
لاهور ۽ آگري جي عافيت ڏانهن موٽائجي. ٻئي طرف اڪبر جي
غضب ۽ غضب کان مغل سردارن جا هٿيان ٿي ڪاهي ٿي ويا.
هنن مان ڪنهن به ان رٿ پيش ڪرڻ ۾ اڳرائيءَ جي همت
نه ڪئي. جهتوڻيڪ سڀني جي دل آگري پهچڻ لاءِ ملندي هئي،
حتي جون محفلون، عيش عشرتون هتي جي انتظار ۾ هيون.
مجاهد خان خود ئي جڏهن اهڙي راه ڏيکاري، تڏهن گهڻن مغلن
سردارن کيس پنهنجي همراهه هجڻ جو يقين ڏياريو. فيصلو اهو
ڪيائون ته دادن کي ڪن مغلن سان گڏ وري سنڌين ڏانهن
صلح جي پيشڪش لاءِ موڪلجي.

دادن جڏهن شامياڻي ۾ پهتو، تڏهن سڀني مغلن جا لٿل
منهن ڏسي، هن جي چين تي مرڪ اچي ويئي. هن کي هڪ ئي
ته مجاهد خان پنهنجي دليريءَ ۽ سورهياڻيءَ جي گهٽيدار ۾ پاڻ
پوئتي هٽڻ کي مغل شان جي گهٽتائي سمجهي، هاڻ مغل لشڪر
جي واپسيءَ جو ڪو عزت وارو رستو ڳولي رهيو هو.

مجاهد خان پنهنجي ڪاوڙ ۽ شرمساريءَ کي لڪائيندي
چيو: ”سنڌي، اسين ٿڌا چاهيون ته وڌيڪ خونريزي ٿئي. ان
ڪري حڪم ڏئي سنڌي، جيڪي شيرزورن جا پٽ آهن، انهن کي شام ۾

طرفان کين معاف ڪرڻ لاءِ تيار آهيون. موهن ڪوٽ ۽ سيوهڻ جا اجازت ناما ۽ شاهي پروانا پڻ ڏيڻ لاءِ تيار آهيون، بشرطيڪ سنڌي ڪو نئون حملو نه ڪندا جيسين ظالم الاهي سنڌين ۽ ترخانن جو ڪو تصفيو ڪري!

دادن فور سان هن شڪست کاڌل مغرور مغل کي ڪو وقت نه ڏيندو رهيو. پوءِ ڌيرج سان چيائين: ”مون ته اڳي ئي عرض ڪيو هو ته سنڌي خود مغل لشڪر سان وڙهڻ نٿا گهرن مغل ته هرڀرو سڌ جي اندروني جهيڙي ۾ مداخلت ٿا ڪن. موهن ڪوٽ، سيوهڻ ۽ ٻين شهرن لاءِ به هنن کي شاهي پروانن جي ڪا ضرورت ڪانهي! اهي ته آهن ئي هنن جا پنهنجا رهيا ڪالهه شورش جي، سو جيسين ترخان حڪمران رهندا، شورش بند نه ٿيندي. جيسين هڪڙو به ترخان سڌ جي سر زمين تي موجود آهي، تيسين هنن جي بغاوت جاري رهندي. آءٌ سنڌين ٻارن اوهان کي رڳو اها هڪ ڏهني تو سگهان ته مغل لشڪر جي واپسيءَ وقت سنڌي ڪوبه حملو نه ڪندا!“

”پر شهنشاهه جي اطاعت نه شرط آهي،“ هڪڙي سردار وڃ ۾ چئي ڏنو.

”سنڌي اڳ ته شايد شهنشاهه جي اطاعت جي اعلان ڪرڻ کان ڪونه ڪيڏائين ها، پر جڏهن کان ظالم الاهي ۽ مرزا باقيءَ جي حمايت جو اعلان فرمايو آهي، تڏهن کان ته هو مرڻ وڌيڪ پسند ڪندا، ۽ شهنشاهه جي اطاعت جو اعلان هرگز نه ڪندا!“

”پر سنڌي مغل شهنشاهت کان ڪيترو وقت بچندا...!“

راسسگهه جي دل جو راجپوت لفظن جي صورت ۾ ظاهر ٿيڻ لڳو.

”مغل شهنشاهه...“

دادن ڪجهه چوڻ ئي گهريو، پر اوچتو لشڪر ۾ شور ۽ هڪڙي جا آواز ٻڌڻ ۾ آيا. لشڪري زور زور سان نعرا هڻي رهيا هئا. ڪنهن کي ڪجهه نه آيو ته ڇا ٿي رهيو هو. مجاهد خان کي به ڪا خبر نه آئي. شڪر ۾ بغاوت ٿيڻ لڳي هئي. اها هو هڪجهڙو

چوڻ تي هو نه لشڪرين جو هڪ شاهي دستو شلمياتي کي گهرو
ڪري بيٺي رهيو. ڪجهه ساهي اگهاڙين ترارين سان اندر گهڙي
آيا، ۽ مغل سردارن جي پويان بيٺي رهيا. ڪنهن کي به نڪرڻ
جو موقعو نه ملي سگهيو. اوچتو هيبت خان اگهاڙي قرار هٿ
۾ جهلي اندر هليو آيو، ۽ مجاهد خان ڏانهن منهن ڪري چيائين:
”مجاهد خان، اڪري لشڪري جي هيڏي بيمزتي تنهنجي لاءِ ڪافي
نه هئي. هو هاڻ سنڌين سان صلح جون ڳالهون ٿو ڪرين!“
پوءِ ٻين سردارن ۽ اميرن ڏانهن منهن ڪري چيائين: ”هين
هان کي مغل اسر ٿا سڏايو! خوف آهي اوهان جي حياتي تي!
اڪري فوج جا حالار مٿ ڇيئون سنڌين سان مقابلو ڪرڻ بدران
اڪري ڏانهن موٽڻ جو تياريون ٿا ڪن. ظل الاهيءَ کي ڪهڙو
منهن ڏيکاريندو؟ لشڪر جو سمورو ڪاڏو سنڌين جي راناهي تيار
ڪري ڇڏيو، ۽ انهن کي ڪاڏي ڪارائڻ بدران اوهين مهڏا ڇڏي
پڇڻ جون صلاحون پيا ڪريو. اڄ کان هن لشڪر جو سپهر مالار
آ! آهيان: مجاهد خان کي گرفتار ڪيو وڃي ٿو. اوهان مان
جيڪو مون سان ساٿ ڏيڻ گهري، سو هٿ مٿي کڻي. آ! سنڌين
کي اهڙي هيڪٽ ڏيندس، جو هنن کي وري ڪنهن مغل بادشاهه
جي حڪم عدوانيءَ جي همت نه ٿيندي. سمورو لشڪر مون سان
آهي. حسين باهراڻ رسد پهچي، جنهن لاءِ مون اڳي ئي ماڻهو
موڪلي ڇڏيا آهن. حسين سڀني سردارن، اميرن، سالارن، جڻ
جي مهڏارن جي ذاتي رسدگاهن مان ڪاڏو لشڪرين ۽ تقسيم
ڪيو ويندو. جنهن امير يا سردار ائين ڪرڻ ۾ ڪو اعتراض
ڪيو، ته ان کي لشڪرين جي حوالي ڪيو ويندو!“
سڀني اميرن جا ڪنڌ هيٺ ٿي ويا. هنن کي پنهنجن ئي
لشڪرين هٿان مرڻ جا خيال ستائڻ لڳا. هيبت خان هن سڀني
کي ڏسندي وري چيو: ”مجاهد خان کي حضور ظل الاهيءَ جي
خدمت ۾ پيش ڪري آ! سموري حقيقت بيان ڪندس. انهن
سردارن ۽ اميرن جا نالا پڻ پيش ڪندس جن مجاهد خان جو
ساٿ ڏنو، يا هن کان پوءِ ڏيندا. جيڪڏهن ظل الاهيءَ مون کي ئي

قصور وار ڪيو ته آڻ خوشيءَ مان سزا ڀوڳنداس، پر مون بي
قسم آهي پروردگار جو، آڻ مغل لشڪر، مغل شهنشاهه ۽ خاندان
نيمورهه جي بيعزتي ٿيڻ نه ڏيندس!

ٻاهر سڄو لشڪر هيٺ خان جي حق ۾ نعرا هڻي رهيو
هو. ڪنهن به سردار کي هيٺ خان جي منهن ۾ نهارڻ جي همت
نه ٿي، ۽ پوءِ هري هري تي امير ۽ سردار هٿ مٿي ڪندا،
همت خان کي پنهنجي وفاداريءَ جو يقين ڏياريندا ويا. فقط
مجاهد خان، دلاور خان، محمود خان، ۽ رام سنگهه چار چٽا هئا، جن
پنهنجا هٿ مٿي نه ڪيا.

”اڄ کان اسين سيوهڻ تي سنڌي حملي ڪرڻ بدران ان کي
گهرو ڪري ويهنداسون، ۽ سندن مڪمل ناڪيندي ڪنداسون،
کڻي اسان کي هٿ ڇهه مهينا چو نه ويهڻو پوي. سنڌي ٿورن
ڏينهن ۾ تنگ ٿي اسان کان اسان گهرندا....“

اوچتو هنن ڏانهن منهن ڪري چيو: ”سنڌي، تو
همت خان کي نه سڃاتو آهي. مون کي اها به خبر آهي ته سنڌين
اهو شبخون ڪيئن، ۽ ڪنهن جي ڏوڻ تي ڪيو. ان ڪري
تنهنجو احتساب ڪرڻ منهنجي دس ۾ آهي! وٺي وڃو هنن
مردودن کي! هن سنڌيءَ کي زنجيرن ۾ جڪڙي مٿس سخت پهرو
بيھاري ڇڏيو!“

مجاهد خان جو ڪڏهين هو. مغل لشڪر جي هن ڄاڻو
سپهه سالار هڪڙي ٿي ڏينهن ۾ پنهنجي اهرائيءَ ۽ گهمنڊ ۾
ايتريون شڪستون کائون هيون، جو شرمساريءَ کان هو جهڙور
پوڙهو نظر اچڻ لڳو هو. دادن کي الائي ڇو هن پوڙهي مغل
تي رحم اچي ويو. سپاهين سان گڏ ٻاهر ويندي، مجاهد خان پڻ پڻ
ڪندي چيو: ”سنڌي، اسين نهايت شرمندہ آهيون، جو اسين
تنهنجي ڪابه ڳالهه پوري نه ڪري سگهياسين.... شايد خدا کي
ان ڪري ٿي اسان جي هيءَ ذلت منظور آهي!“ ۽ مجاهد خان
پنهنجين اکين جي لڙڪن لڪائڻ لاءِ هڪڙو هٿ منهن آڏو
ڏيئي ڇڏيو.

مغلن جي ناڪيندي جتن پوءِ تان سخت ٿيندي وئي. اٺن جا قافلا مغلن جي ور چڙهندا ويا، ۽ سيوهڻ جي شهر تي هڪ منحوس پاڇو نمودار ٿيڻ لڳو. ماڻهن ۾ هڪ عجيب پيچيني ۽ بي آراسي قهلاجندي وئي. هر ڪنهن به وات مان ڪجهه نٿي چيو. جذمن مهينو راتين جو پورو ٿيو ته شهر ۾ ان کٽل لڳو، ۽ پهريون ڀيرو شهر جي ماڻهن کي احساس ٿيو ته هاڻ وڻا ڪاٺا پوردا. سوڍي جا همراھ هن کي سموريون خبرون پهچائيندا رهندا هئا، شهر ۾ ڪنهن به مغلن جي پيش پوڻ جي ڳالهه نٿي ڪئي. ماڻهن ۾ هڪ عجيب جذبو هو — ڪلندي ڪڏندي وڻا ڪاٺندا ٿي ويا، نڪون ڪاٺندا ٿي ويا، مغلن کي ڳاريون ڏيندا ٿي ويا؛ جن هنن ان مڃڻ بدران بکن ۾ ڀاءُ ٿي مرڻ کي بهتر ٿي سمجهيو. هر سوڍي ۽ سندس همراهن کان منو نٿي ٿيو. سنڌ جي هن ملوڪ شهر جي ماڻهن کي هنن جي ڪري ٿي هي ڏکيا ڏينهن ڏها پيا هئا. هو ته ان خيال جو هو ته مغلن سان ٻاهر نڪري منهن ڏيڻ گهرجي، پر الائي ڇو سنگت ان خيال جي هئي ته مغل ٻالهي ڪڪ ٿي پڇي ويندا. هونئن به مغل لشڪر جي ٻيٽ ۾ هو اهڙا ٿورا هئا جو حذو سئون مقابلو ڪرڻ ممڪن نه هو. هڪڙي ڏينهن، ٻه-جن همراهن سان آخري صلاح ڪرڻ لاءِ هن چوڌاري سڏائي، ته چامي علو کيس اطلاع ڏنو ته مغلن جا ماڻهو ڪو ٺاهو ڏيڻ پيا اچن، هاڻي ٿي ڇڻا سڏي نه شامل آهن. سوڍل کي ڪو وڏو وڙهي ويو. هن جي دل ۾ پهريون ڀيرو ڪا نسنائي، ڪا ڪمزوري محسوس ٿيڻ لڳي. هن کي ٻههجي ان وسوسي جي پاڻ ٿي ڪا ڄاڻ نه پئجي سگهي، پر حذمن مغل ۽ ائيني سنڌي اندر آيا تڏهن سندن سون سان ٿي هو سمجهي ويو ته هن جو وسوسو سچو هو. هنن هڪ خط آڻي سوڍي جي هٿ ۾ ڏنو. سوڍي جتن جتن پڙهندو ويو ته پٺيان

هن جي سڻ جو رنگ بدلجندو ويو. هڪڙي همراھ کان رهيو نه ٿيو، تنهن چيو: ”سوڍا، خير ته آهي؟“

سوڍي هڪو جواب نه ڏنو، ۽ خط کڻي سندس هٿ ۾ ڏنو. جنهن جنهن تي خط پڙهيو، تنهن جي منهن جو پتو لهندو ويو. آخوند نور محمد لکيو هو ته سنڌين جي مغل شهنشاهه سان ڪا لڙائي ڪانهي، ان ڪري مغلن مان صلح ڪجي. ان جو فيصلو سڀني راجن به ڪيو هو، ۽ سمورن راجن جي وڏڙن جون مهورون ان خط هٿان لڳل هيون. مغلن چيو ته جيڪڏهن سنڌي وڙهن ڇڏين ۽ قلعو مغلن جي حوالي ڪن ته هو ڪنهن به سڌيءَ کي هٿ نه لائيندا، ۽ هرڪنهن کي پنهنجن راجن ۾ سولي وڃڻ جي اجازت هوندي. ڪچهريءَ ۾ موجود سمورن ماڻهن کي چڻ ڪنهن سڀ سڀاهي ڇڏيو هو.

ٿوريءَ دير کان پوءِ سوڍي چيو: ”ادا، ائين ملول ٿيڻ مان ته ڪجهه ڪونه ورندي. پهرين ڏسون ته همراهن جي ڪهڙي صلاح آهي ته پوءِ اهڙو جواب هنن کي ڏجي! صادق، پهرين تون همراهن جي خبر ڪر!“

صادق سومرو، سڀني کان ننڍو هو. ڄاڻو جوان، وڙهن مهل ڀالي ۽ ٿاوار بدران ڪهاڙيءَ تي وڻهڪا ڀروسو ڪندو هو. ترخانن سندس سڄو ڳوٺ ساڙي ڦلهپار ڪري ڇڏيو هو. سندس پيءُ کي انڌو ڪري ڪوه ۾ ڏنگايو هئائون. هو به سوڍل جيان گهٽ ڳالهائيندو هو.

”سوڍا، منهنجا همراھ صلح ڪڏهن به ڪونه قبوليندا. امين سنڌ لاءِ وڙهن ٺڪتا آهيون. جيسين ڌارئين لشڪر جو هڪڙو مالو به سنڌ ۾ هوندو، تيسين امين وڙهندا رهنداسين!“ سوڍل کي هن دابر مڙس لاءِ ڏاڍو پيار هو. کيس ڏکونئي ٿي گهريائين، پر هن وقت نه ڳالهه سٺي ڪرڻي هئي، سو ڪنڌ هيٺ ڪري چيائين: ”پر اوهان جي سمورن جي راج جي وڏڙن جو فيصلو همراھ ٻڌندا ته پوءِ؟“

”وڏن جو ڇا وڃي هن جهيڙي مان؟ اسين اول سنڌي آهي، آخر سنڌي آهيون. سومرن هي راج جو نالو هجي؟ سڀڪو راج پنهنجا چيڙا ٺهرا ڪندو آهي. اسين راجن ۽ برادرين جي چوڻ تي وڙهن نوري ٿي آيا هئا.ون، ها ڪو راجن امان کي چواڻي موڪليو هو ته سٺا وڃي سنڌ لاءِ وڙهو. ويڙهه سڀڪنهن جي پنهنجي ويڙهه آهي، جهن کي سنڌ جي سڀڪ لاءِ مان آهي، سو وڙهن آيو آهي؛ ڪو سمو، ڪو سڀڪ، ڪو سومرو، ڪو لهاڻو ٿي هت وڙهن ڪونهي آيو. رهي ڳالهه مغان سان صلح ڪرڻ جي؛ سو صلح ته اسين ترخانن سان به ڪري ٿي سگهياسون. جيڪي هن گهرو ٿي، سو جي پيا ڏيون ها، ته ترخانن کي ڪو چئي ڪٿي ڪونه ڪاڏو هو. اسين پنهنجي لڄ، پنهنجي مان، پنهنجي ماءُ جي سڀل ۽ پنهنجي جند جان لاءِ ٿا وڙهون. سو بدلي مون کي ڪريو معاف؛ آءٌ ته وڙهندس، کڻي سو راج موڙ کڻي اچن!“ صادق ڪارڙ مان اٿي بيهي رهيو. ٻاهر نڪرڻ تي هو ته سوڍل کڻي پاڪر وٽس. ”نڪر نه ڪر، سنهنجا مٽا، ڳالهه ڳالهه، مان چندي. وڙهن ۽ آءٌ ته توهان آهيان، هر ڏسون ته اسين آهيون ڪيترا جيڪي وڙهنداسون!“

”آءٌ ته وڙهن لاءِ تيار آهيان!“ قبول محمد سي مختصر جواب ڏنو. هر ائين ٿي ٻاڻيو ته هن جي ڳالهائن مان يقين ۽ اهو نڪري ويو هو. من تازو بادشاهي وڃائي هئي، ۽ من راج ڪڇ ۽ سورچا ٺاهي، وري سنڌ لاءِ وڙهن جون تياريون ڪري رهيا هئا. انڙ، جوڻيجا، راءو جا، سمجها، جاڙيجا، مورا راج من سان هئا. سو وڃايل بادشاهي ۽ بدراڻ اڪبر جي جهيڙي هيٺ سنڌ جي صوبداري ۽ جي لالچ ڪاڳهت لالچ ڪانه هئي. ان ڪري ٿي هن جي ڳالهه ۽ اهو ۽ ڪو پختو وپسام ڪونه هو. هر سوڍل کي هڪ هئي ته ڇا به ٿئي، قبول محمد راجن کي چندي، هن سان شامل ٿي بيهندو.

ميدن مان سارڪ شام هوندي جو -وال ٻڌي ڇپ ٿي ويو. ترخانن شيرازي -ميدن کي ڪو اهڙو ڏک ڪونه ڪيو هو: پاڻ

کين انعام اڪرام، منصفيون ۽ منشيرهون ڏنيون هئائون. سيد
وڙهن ان ڪري ڪري پيا هئا، جو سنڌ ٿي اهڙو وطن هو،
جنهن هنن کي گهلي ۾ گهڻو مان ڏنو هو، ۽ هاڻ سنڌ هنن لاءِ
اهڙو ئي وطن هو جهڙو سندن وڙهن لاءِ ايران يا عربستان هو —
۽ وطن لاءِ وڙهن ته ايرانين ۽ عربن جي به رت ۾ هو، پر اڪبر
جي دربار ۾ به شيرازي ۽ هراتي سيدن جو وڏو مان هو، ڪي
ته پنج-هزاري درجن تي وڃي پهتا هئا. وڏي سياست جي اڳيان
سيدن جا ماڻهو به بيهي سگهندا يا نه، ان جي ڪو به خاطري ڪانه
هئي. سوڍل به هن جي دل سن هٿن کي سمجهيو ٿي، پر پڪ ڪرڻ
لاءِ وري چيائين: ”شاهه سائين، تون ماڻ ۾ آهين؟“

”بياي سوڍل گالهه ڏاڍي گهري آهي. مون ۾ جيستين سامه
آهي، تيستين نه آڻا سنڌ تي سامه ڇڏيندس. باقي همدان مان آڏو اڏ
ماڻهو مون سان آهن. اڏ جي پڪ ڪونه ٿو ڏيان. چئين ته ٻڌي
پڪ ڪريان.“

”روها، تون خبر ڪر،“ سوڍياريو ٻي ڏانهن منهن ڪندي چيو،
”ادا، واليا آهن سهي جي ڪل؛ گهڻي ئي وطن جي سڀڪ
آڻن، پر سڪن جي فيصلي کان پوءِ وڙهندا اصل ڪونه. ترخانن
سامهون هاريون ته آڏو اڏ ٿئي جا لڙا لڏي ويا — ڪي اتر ويا
ته ڪي ڏکڻ. ڪن پنجاب وڃي وسايو آهي ته ڪي ڪڇ هليا
ويا آهن. سو جي هاڻ ڏٺائون ته ترخانن بدران مغل به راج ڪندا،
۽ اڪبر جي راجپوتي ۾ سندن آڪالا ۽ واپار ونگو سلامت رهندا،
ته ماڻ ڪري ويهي رهندا. هٿ وائڻي جو من آهي نائي جو
سٺ؟ جتي چار ڏوڪڙ سلامت سمجهندو، اتي وطن وسري ويندن.
سو ٻار، والين مان فقط آهي وڙهندا، جن جي من ۾ هٿ بدران
هٿ، نائي بدران ماڻو، ۽ ٺڪاڻي بدران سنڌو درياهه وهندو هوندو.
ٻاڦ رهڻ سمجهي گالهه، سو منهنجو سر تون سان آهي!“

پڇه روڊو انهن ماڻهن مان هو، جن سڄي عمر جنگيون جوڙيون
هيون. پر ٺڪالين پري جڏهن ٿئي جي گهڻي گهڻي سان باهه جا
آڻا ٺڪاڻ ڪري پئي ٺڪتا، تڏهن روڊي جو چو هزارين ٻارڙن

۽ زائعاتن کي صحيح سلامت ڪڍي ويو هو. پرتگالين تي ائين
 ٿي حملا ڪيائين جو هنن کي اها خسر نٿي پيئي ته ڪنهن ۽
 ڪيئن ٿي حملو ڪيو. ترخانن به سندن جوانمڙسيءَ کي ساراهيو هو.
 سنڌ تي ههڙو وقت به ايندو، جڏهن ماڻهو سنڌ بدران
 پنهنجن راڄن جو سوچيندا، سوڍل ان تي ڪڏهن سوچيو به نه
 هو. هي اهڙو زهر جو ڍڪ هو، جنهن جي ٽيڪ ۽ ڪوڙاڻ سڀ
 کان وڌيڪ تڪي ۽ ڪڙي هئي. هن کي پنهنجي نارون ۽ ان جو
 ڪڙو سواد ٿڙڪندو محسوس ٿيو. پر هو مڪري به ڇا ٿي سگهيو.
 هيءُ هن جي پنهنجي جنگ هئي، پر هاڻ اها جنگ جدا جدا
 ٽولن جي جنگ بڻجي ويئي هئي. هيءُ سنڌ جي جنگ هئي، پر
 هاڻ راڄن جي جنگ بڻجي ويئي هئي. هن کي پنهنجي پاڻ مان
 ۽ پنهنجي جنگ مان ويساه لڪرندو محسوس ٿيو. هن جي دل
 ۽ دماغ ۽ هڪ نئين نفرت جنم وٺي رهي هئي. پر هن کي اهو
 سمجهه نه ٿي آيو ته اها نفرت ڪنهن جي خلاف هئي. شايد
 هن کي پنهنجي پاڻ کان ٿي نفرت ٿيڻ لڳي هئي. ان نفرت کي
 لڪڻ لاءِ هن پنهنجن ٻارن، سائين سنگتين ڏانهن ٺهاريو. هر ڪنهن
 جي نظر سوڍل ۽ ڪٽل هئي. هن جي منهن تي نفرت، ڪاوڙ ۽
 ورج گذري، هڪ عجيب رنگ آڻي ڇڏيو هو. ۽ هن جا سمورا
 ساٿي پنهنجي پاڻ کي ان رنگ لاءِ جوابدار سمجهي رهيا هئا. هي
 سورهي مڙس، جنهن کي ڏهن سان ترخانن جو سامهه هڪي ويندو
 هو، جنهن کي راج ۽ پاڙا نه ٺهيو، پنهنجو ڪٽنب به ٻاڏ نه
 هو، جنهن کي سنڌ جي لفظ ٻڌڻ سان بدن ۽ ڪوٺيون لڳنديون
 هيون — اهڙي مڙس کي ڏکوئڻ ڪنهن نٿي گهرندو، ۽ جيڪا
 شيءِ هن کي ڏکوئيندي هئي، سا هتي سنڌ کان مٿي به ڪنهن
 ذاتي جنگ کي اهميت.

هن به نه پنهنجي ذاتي جنگ جهڙي هئي، ۽ ان جهڙي
 حاڪم گهرا گهرا گهاو هن جي هٿين جي وڍن ۽ ٿي جهلڪيا،
 اهي وڏ ۽ چير چڻ وري چڪڻ لڳا هئا، ۽ انهن مان رت نچوڻجي
 هن جي اکين ۾ گڏ ٿيڻ لڳو، ۽ ڪنهن ڌنڌ مان ٺهاري ٺهاري،
 هن منهن کي چيو: ”هين جو جواب اوهان کي سڀاڻي ملي ويندو.“

سنڌ جي ڌرتيءَ، سنڌ جي آسمان، سنڌ جي وڻن ٺڻ، سنڌ
 جي مٽي جي ڌڙن، ۽ سنڌ جي ماڻهن اهڙي جنگ ۾ اڳ
 ڪڏهن ڏٺي، نه هوءَ ڪڏهن ڏسندا. سوڍو پنهنجي لشڪر سان
 جڏهن ميدان ۾ لٿو، تڏهن سج به ڪهڪهه کان هڪ ڪڪر
 پٺيان لڪي ويو. سج به هن پٺي سج کي لهندي، غروب ٿيندي
 ڏسڻ نٿي گهريو. ان ڏهه هزار سنڌين جو لشڪر مغلن جي
 لک فوج سان وڙهڻ لڪتو هو: پر ڇا وڙهه هئي! مغلن - هون
 جنگيون ڏٺيون هيون، پر هيءَ جنگ ڇڻ زمين ۽ آسمان جي
 جنگ هئي. ائين ئي ڀانيو ڇڻ ته سنڌين کي ڪيرڻ اڏوئي نٿي.
 ائين ئي ڀانيو ڇڻ ته هر سنڌيءَ جي زخمن مان هڪ نئون سنڌي
 اُتي جو اُتي پيدا ٿي وري وڙهڻ تي لڳو. مغلن کي هندن جا
 آهي دھوتا پلا اچي ويا جن کي ڏهه ڏهه سر ۽ ويهه ويهه ڏانهون
 هونديون هيون. اُهر هن سنڌين جي هر ڀانهن ويهڻ ويهڻ مغلن
 تي وار ڪندي ٿي ويئي. هڪڙو ٻاواڻ - ٻن - ٽن مغلن سان
 ٻار هليو ٿي ويو. هڪڙي ڪهاڙي هڪ ئي وقت به - به - رهيون
 اڇلائيندي ٿي ويئي. هڪڙي ترار هڪ ئي وقت به - به ڪند
 ڪپي ٿي ويئي. مغل سپاهي هن جي ويجهو وڃڻ کان ڪهڙائين
 لڳا هئا. سردارن ۽ سپهه سالارن جي هشيءَ تي هو وري اڳتي
 وڌي ٿي آيا، پر هڪ نئين ڏهڪاءَ سان پوئتي هٽڻ تي لڳا. هڪ
 عجيب ڳالهه اها هئي ته سڄي واپو منڊل ۾ ڪهڪون ۽ ڏانهون
 رڳو مغلن جون هيون. سنڌين جي نڙيءَ ۾ ڇڻ آواز بند ٿي
 ويو هو، ۽ جيڪڏهن ڪو آواز هو ته اهو ته ڪيرڻ وقت هن
 جي زبان مان ”جهڙي سنڌا“ جو نعرو ٿي لڪتو. ان جو آواز ٻڌندي ئي

جن سنڌين ۾ نئون روح، نئين جان، نئون رت اچي ٿي ويو،
۽ مغلن جون مڃون نوريندا اڳتي وڌڻ ٿي لڳا. ڪا گهڙي نه
اهڙي به آئي ٿي، جڏهن مغلن جو لشڪر پوئتي موٽي، ۽ ٻچن جي
راهه ڳولڻ لاءِ پويان نهارڻ ٿي لڳو. پر وري پنهنجي سڀه سالارن
امورن جي هشيءَ تي اڳيان وڌڻ ٿي لڳا.

سنجها ٿي ويئي، پر اڃا به ڪي سنڌي وڙهي رهيا هئا؛
جن هنن وڙهي مرڻ جو قسم کنيو هو، ۽ جڏهن سڄ ان نظاري
ڏسڻ جو وڌيڪ تاب جهلي نه سگهيو، ۽ اولهه ۾ ڪنهن دور
دراز گهراڻيءَ ۾ منهن لڪائي روئڻ جو بهانو ڪري، هڪ ڪاري
ڪڪريءَ پويان لڪي ويو، تڏهن آخري سنڌي به ڪيري پيو.
ساري ماحول تي موت چائنجي ويو. ان وقت ائين ڀانيو چڻ ته
ڌرتيءَ جو پنهنجو ساهه بند ٿي ويو هو. ڪوٽ جي برجن تي
چڙهيل سنڌي پنهنجي ڪونڌرن لاءِ روئڻ به وساري ويٺا هئا.
هاڻ ڪي هاڻگون ڏيڻ وسري ويون هيون. فلندر جي نوبت به اڄ
بهريون پيرو خاموش رهي. هي عجيب ماتم هو؛ خاموش، چپ؛
ائين ئي ڀانيو چڻ سنڌين هميشه لاءِ ماتم ڪرڻ جو به، ڪيو
هو، ۽ اهو خاموش ماتم صدين تائين السانڌات جي فھر ۾ بڙجي
جو گهاءَ بنجي ڇڪندو رهندو!

نيو فيلڊس جا وڪري لاءِ موجود ڪتاب

۲۰/-	—	۴- مارچ ۴ سنڌي جوڌا	۰۱
۱۲/-	الطاف شيخ	وايون وٽجارن جون (سفرنامو)	۰۲
۱۲/-	ظفر حسن	رهيل قرض (ڪهاڻيون)	۰۳
۱۶/-	الطاف شيخ	منهنجو ساگر، منهنجو ساحل (سفرنامو)	۰۴
۱۵/-	الطاف شيخ	سي ٿي چوڻ ڏينهن (سفرنامو)	۰۵
۲۰/-	الطاف شيخ	سي پيڙيون رکين باجهه سين (سفرنامو)	۰۶
۱۲/-	قلمدر (ڪهاڻيون)	قوت العين حيدر/مدد علي سنڌي	۰۷
۱۲/-	سزا جا سک	آسڪر وانلد/فضل احمد بچائي	۰۸
۱۵/-	ٽڪل سریت (ڪهاڻيون)	البرتو مورايو/وايرام ولس	۰۹
۲۵/-	تصوير جو خون	آسڪر وانلد/فضل احمد بچائي	۰۱۰
۲۵/-	سفر يورپ جي ڊائري (سفرنامو)	فاضي عبدالمجيد عابد	۰۱۱
۲۰/-	مس سدا بهار چنبيلي (ناول)	الطاف شيخ	۰۱۲
۲۰/-	اگهي ايئن هياس (جلد ۱)	فضل احمد بچائي	۰۱۳
۱۶/-	پره کان پهرين (ڪهاڻيون)	ماهتاب محبوب	۰۱۴
۱۶/-	بلندبون (ناول)	نجم عباسي	۰۱۵
۱۲/-	ادو عبدالرحمان (ڪهاڻيون)	امر لعل هنگوراڻي	۰۱۶
۲۰/-	هم اوست (ناول)	آغا سليم	۰۱۷
۱۲/-	اداس واديون (ڪهاڻيون)	حميد سنڌي	۰۱۸
۱۲/-	آئيني جي اڳيان	۱۷ ماهتڪار	۰۱۹
۳۰/-	لهر لهر زندگي (ڪهاڻيون)	ماهتاب محبوب	۰۲۰
۲۲/-	پ ننڍا ناول (پ ناول)	آغا سليم	۰۲۱
۲۵/-	اگهي ايئن هياس (جلد ۲)	فضل احمد بچائي	۰۲۲
۳۰/-	واٽ ويندي	علي احمد بروهي	۰۲۳
۲۵/-	مڪليءَ کان ملاڪا تائين (سفرنامو)	الطاف شيخ	۰۲۴
۱۵/-	ڪهاڻي جو قافلو	نجم عباسي	۰۲۵
۳۵/-	ساعيوال جيل جي ڊائري	شيخ اياز	۰۲۶
۲۵/-	سنگاپور ويندي ويندي (سفرنامو)	الطاف شيخ	۰۲۷
۱۶/-	چنڊ جا نمائي (ڪهاڻيون)	آغا سليم	۰۲۸

۰۲۹. پڳت سنگهه کي ڦاسي شيخ اياز ۱۵/-
۰۳۰. ست بوگو سلاو ٻائي آکاڻيون جڳت آڏواڻي ۱۰/-
۰۳۱. ست ڪشميري آکاڻيون احترام محيعددين/ايشور چندر ۱۲/-
۰۳۲. ٻن چڻ ۽ چنڊ (شاعري) آغا سليم ۱۰/-
۰۳۳. سڏن مٿي سڏڙا علي احمد بروهي ۲۵/-
۰۳۴. سرهي سرهي سار (سفرنامو) ماعتاب محبوب ۳۵/-
۰۳۵. ڏيئا ڦيل ڦليل جا علي احمد بروهي ۳۰/-
۰۳۶. راج-گهاٽ تي چنڊ (شاعري) شيخ اياز ۶۰/-
۰۳۷. موتي جي مهران جا مرتب: فيروز احمد ۵۵/-
۰۳۸. تلاش (ناول) نجم عباسي ۳۰/-
۰۳۹. لڙيو سج لڪن ۾ (شاعري) شيخ اياز ۲۰/-
۰۴۰. ڏاهي جهرڪي ۽ ٻيون آکاڻيون الطاف شيخ ۳۵/-
۰۴۱. مرڻ مون سن آءُ (ناول) سراج ۴۰/-
۰۴۲. پڙاڏو سوئي سڏ (ناول) سراج ۵۰/-
۰۴۳. رات وچ ۾ (ناول) برهت هيلدي/فضل احمد بچائي ۲۰/-
۰۴۴. ٻڙ جي ڇانوڻي کان گهاٽي (شاعري) شيخ اياز ۳۰/-
۰۴۵. اک سور (ناول) رابندر نات ٿنگور ۵۰/-
۰۴۶. جت جر وهي ٿو حال (سفرنامو) الطاف شيخ ۳۰/-
۰۴۷. رني ڪوٽ جو خزانو (ڪهاڻيون) امر جليل ۴۰/-
۰۴۸. ماستر ٻائي (ناول) مترجم: نجم عباسي ۲۵/-
۰۴۹. آڪن نيرا ڦليا (شاعري) شيخ اياز ۳۰/-
۰۵۰. رڻ ۽ رڇ جو اتهاس (ڪهاڻيون) نورالهدى شاه ۵۰/-
۰۵۱. انقلابي ماءُ (موانح حيات) مترجم: آزاد قاضي ۲۵/-
۰۵۲. ڪراچي ۽ جا ڏينهن ۽ راتيون شيخ اياز ۶۵/-
۰۵۳. جلاوطن (ڪهاڻيون) نورالهدى شاه ۳۰/-
۰۵۴. جذبن مان نه هوندس (ڪهاڻيون) امر جليل ۵۵/-
۰۵۵. پونر ڀري آڪاس (شاعري) شيخ اياز ۵۰/-
۰۵۶. راهون چنڊ ستارا (سفرنامو) ماعتاب محبوب ۴۰/-
۰۵۷. يادين جي انڊلٽ الطاف شيخ ۳۰/-
۰۵۸. جهڙو نيمان نه لهي (شاعري) شيخ اياز ۳۵/-

مرڻ مون سين آءُ

مان ڪيل ٺڪرو:

”سنڌين جي روح ۾ به هاڻي ٻرندڙ جبل ڦاٽي پيو آهي. سنڌن روح اڻا اڻا ٿي ويا آهن. سنڌي جيڪي ماڪيءَ کان مٿا مٿاهو هئا سي اڄ زهر کان به وڌيڪ ڪڙا ٿي پيا آهن. سنڌي، جن سڄيءَ انسانڌات کي تهذيب سان نوازيو هو، سي اڄ غير مهذب ٿي رهيا آهن. سنڌي، جن کي پيار کان سواءِ ٻئي ڪنهن جذبي جي ڇان ڪانه هئي، تن ۾ هاڻ نفرت جا اوڙاھ ڏکي پيا آهن. سنڌي، جيڪي هر آئي جو آدرپاءُ ڪندا هئا، سي هاڻ پنهنجن کان به چرڪڻ لڳا آهن. سنڌي هاڻ غلasi ۽ مان اهڙا عاجز ٿيا آهن جو ڪنهن به نالي تي غلasi قبول نه ڪندا، پوءِ کلي اها غلasi اسلام جي نالي ۾ هجي يا ويندي اللھ جي نالي ۾! هنن لاءِ هاڻ هر ڌاريون اوڀرو آهي. هو هاڻ ڪنهن جي لاءِ به مهر ۽ چڱائي به جذبا رکڻ جي عياشي نٿا ڪري سگهين؛ هاڻ هو انسانن منجهان محض سامهوارا بڻجي رهيا آهن — ڇا انهيءَ کان ڪا وڏي سزا ڪنهن قوم کي ڏيئي سگهجي ٿي! آءُ واحب القتل ته ان ڏينهن کان آهيان جنهن ڏينهن کان سنڌي هجن جو احساس مون ۾ ڪتر موڙي جاگي پيو هو. هر قتل نه نهايت معمولي سزا آهي. منهنجو موت ته پاڻ منهنجي لاءِ چوٽڪارو ثابت ٿيندو. هي منهنجون اکيون، هي منهنجو روح هاڻ وڌيڪ وقت سنڌ کي غلام ڏسڻ پٿا گهرن، سو اها ته تنهنجي مون مٿا ٺڪي ۽ احسان ٿيندو جيڪڏهن مون کي موت جي سزا ڏين؛ منهنجي رکڻ ۽ ڪڙي آخري خواهش آهي، روح جي آرزو آهي، منهنجي سموري وجود جي التجا آهي ته مون کي سزا ڏي، موت جي سزا، پر هتي نه! مون کي سنڌ جي ڌرتيءَ تي آياس تي ٺنگاءِ! ايئن مرزا باقي ۽ آخوند صالح کي آياس تي ٺنگيو هو! گهٽ ۾ گهٽ سنڌ جي ڌرتيءَ جي هنج نه ملندڻ، مرڻ وقت به جيڪل جي هنج نصيب ٿئي ته ان کان وڌيڪ پيو ڪهڙو بابرڪت موت ٿي سگهندو! سو سگهه ڪر، مٿان.... مٿان....“ — قسمت - / ۴ رپيا.

گهرائڻ لاءِ لکندا: نيو فيلڊس، لنڊن ولي محمد جهڙا آباد.



سوره سنڌي ادب



صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488